

92
Г 97

СВТЕН ГУЦАЛО

мистецтво
подобатись
жінкам

ЄВГЕН ГУЦАЛО

мистецтво подобатись жінкам

Оповідання

Київ
«Радянський письменник»
1985

У2
Г97

Ш6 (2 = 44) Т-Ч

В новый сборник известного украинского писателя, лауреата Государственной премии УССР им. Т. Г. Шевченко, вошли рассказы, написанные в последнее время. В отдельных из них звучат эхо прошедшей войны, мотивы немеркнущей памяти о павших на фронтах Великой Отечественной.

Большинство же рассказов — современной тематики, их герои живут и трудятся в сегодняшней деревне. Особенно выделяется цикл произведений, в которых писатель то с нежностью, то с теплой улыбкой, то с добродушным юмором воссоздает целую галерею колоритных женских образов. Книга пронизана светлым чувством любви к родной земле, к тем, кто заботится о ее процветании, к матери, к женщине. Рассказы пленяют читателя и неординарностью характеров, и необычными ситуациями в жизни персонажей, и богатством красок, и веселыми нотками неподдельного народного юмора.

Рецензенти:

О. О. Васильківський,
М. Г. Жулинський

1099832

Г 4702590200-103
М223(04)-85 25.85

© Видавництво «Радянський письменник», 1985

Роман Говоруха суботнього дня ходив по районніх центрівських магазинах. А що в душі бродив хмільний настрій, то весь час співалися хмільні пісні: слова самі вилітали з глибини ества, зацвітали на губах, тож і Говоруха зацвітав тими веселими словами, п'янів од них. А може, збадьорив його свіжий і чистий, мов осіння айстра, день? День, мов осіння айстра, що біліє-рожевіє за рядком чорнобривців під хатнім вікном і пелюстки її ледь-ледь покриті інеєм, який трохи розтанув і сяє прозорими машинами?

Приїхали до дівчини три козаки в гості... Летить галка через балку, літаючи, крячече... Забіліли сніги, забіліли білі, ще й дібровонька...

Рябе лице його, наче спитий горобцями соняшник, сміялось хвилею терпкого, негаснучого світла, й так само тугого жолудевого полиску очі лляли ще не загусклу бурштинову смолу, також терпку...

Засвіт встали козаченky в похід з полуночі... Кру-кру, в чужині умру, заки море перелечу — крилонька зітру...

До Говорухи приглядалися, та він проходив через чужі погляди, як падуча зірка крізь небесну млу. В районній вже не бував кілька років, і за цей час містечко змінилось — повиростали нові панельні будинки, деякі вулиці засіріли асфальтом, поцяткованим розгубленою з грузовиків буряковою гичкою, там і сям чорніли котловани, вириті бульдозерами під нові будівлі. Ще не так давно, здається, центр було заставлено безліччю дрібних магазинів, які начебто берегли тоскний, спресований дух сутужної післявоєнної пори,— тепер замість тих цегляних, фарбованих вапном і синькою, та дерев'яних, заляпаних якимось ядучо-зеленим отрутохімікатом, допотопних магазинів стриміли кількаповерхові, з бетону та скла, широковіконні торговельні комплекси.

Через нашу хату вже й качки летять... Не мені усміхнулася доля край села, край села, край села...

Скупивши всякий надібок для хазяйства й набивши ноги, Роман Говоруха принишк, і вуста вже не зацвітали словами пісень, хоча рябе лице не протряхло від сміху, а з очей жолудевого полиску ллялась — уже забарніше, вже загускліша — бурштинова терпкувата смола. Коло

кінотеатру під старими осокорами стояв металевий кіоск, тут із щілини-віконечка продавали пиво та газовану воду, й Говоруха надумав у gamuvati спрагу.

Він стояв за пластиковим столиком, прикріпленим на високій залізній ніжці, і, нехотя цідячи крізь зуби теплое просяне пиво, пас поглядом вулицю, потай сподіваючись поміж перехожих побачити когось знайомого. Як-не-як хоч і колишній район, хоч і колишній райцентр, але ж свої... Людські обличчя, що пропливали по вулиці, чомусь мало не всі видавалися знайомими, та варто було приглянутись пильніше — ні, таки чужі, вперше їх бачив.

За сусіднім столиком полуднала сільська молодиця років за сорок... ні, вже під п'ятдесят. З промасленого папірця брала смажений хек, жувала повільно, обережно і так само неквапно, давлячись, запивала лимонадом. Роман Говоруха раз і вдруге ковзнув упівока по молодиці, проте знайомої в ній не визнав — хіба мало сіл у районі, хіба мало жінок добиваються сюди!

Уже допивав пиво, коли вона відірвалась від столика і, човгаючи ватяними ногами, побитими брунькуватими жилами, підступила близько до Говорухи. Закинувши на плече корзину, трохи горбилась, а тому дивилась перед собою наче спідлоба зеленкувато-червоними, скожими на недозрілу шипшину, очима.

— Хлопче, ти хто? — спітала молодиця, показуючи зуби, скожі на розсипчасто-білу картоплю, спечену в полі на осінньому багатті.

— З Тернівки, — відказав.

І всміхнувся на оте «хлопче»: вже мав якщо не з тридцять, то до тридцяти.

— А-а, — злетіло з її темних уст. — Візьми ось цукерок і пом'яни моого Грицька.

Сягнула рукою до кишені горохового піджака, що тісно облягав її тuge тіло, дісталася пригорць барвистих каремельок і висипала на столик перед Говорухою.

— Якого Грицька? — поспітав той здивовано.

— Грицька, моого молодшого брата.

— А що з ним сталося?

— На тракторі... Ввечері подався на нічну зміну, а вдосвіта знайшли на тракторі... Трактор стоїть, мотор тарабанить, а він усередині, як заснув...

— Заснув?

— Серце... Лікарі сказали, що серце... Він так у тракторі й помер.

Зеленкувато-червоні, схожі на недозрілу шипшину очі цідили перед собою біль, цідили із-за туманної пелени, що тримтіла їх на поверхні, і в глибині очей.

- Скільки ж йому років?
- Ось такий, як ти.
- Армію відслужив?
- Аякже, армію відслужив. Зосталась жінка, двоє дітей... А в тебе сім'я велика?
- Немає сім'ї, ще не женився...

— Хлопчик і дівчинка... Хлопчик цієї осені вже до школи пішов, а дівчинка нарік піде... У наш час — і сироти... Пом'яни Грицька, душу його пом'яни.

Коли йшла, Говоруха не міг відірвати погляду від її літок, помотузованих сув'яззю жил, на яких ягодами тужавили рожеві та сливові пухири. Не обертаючись, пройшла по опалому листю під осокорами і розтанула в людському мурашнику.

З Тернівки чи не з Тернівки? Наче ніколи раніше не доводилося зустрічатись. Може, виїхала колись їхня родина з Тернівки в сусіднє село, минуло чимало років, тепер ось вона відізнала його в райцентрі?.. Але хто така? І хто такий Грицько, її молодший брат, якому він, Роман, доводиться однолітком?

Порпався в пам'яті, наче в старій скрині, де збереглось багато мотлоху ще від бабиного і дідового життя, намагався серед споминів про своє дитинство відібрати саме такий, який допоміг би відізвати цю жінку, — й марно.

Досадливо зіткнувшись, Роман Говоруха згріб карамельки і висипав до кишені.

Що ж, купив для батька-матері сякий-такий дріб'язок, закропився просяним пивом (чудно, та й годі: вересневий день — студений, а пиво — тепле!) — тепер можна й додому. Хоч і тепло, хоч і просяне, пиво все ж підхмелило настрій, і тепер на вустах знову зацвіли слова пісень, і рябе лице, наче спітий горобцями соняшник, знову сяйнуло терпким світлом наокіл.

Ой ти, дівчино — з горіха зерня, чом твоє серден'ко — колюче терня... Повій, вітре, на Україну, де покинув я дівчину... Десь тут була подоляночка...

Мугикаючи пісні, Роман Говоруха йшов по вулиці й за старою свою, ще парубоцькою, звичкою заглядав у вічі дівчатам, які траплялись назустріч, наче заглядав у голубе, зелене, сіре та каре полум'я їхніх душ і, митецько осяяній короткими позирками дівочих барвистих

поглядів, відчував наплив безпричинної радості, наплив щастя—такий стан він спізняв у дитинстві та в юності.

— Романе!

Говоруха обернувся на той раптовий оклик — на протилежному боці вулиці, перед обстриженими акацієвими кущами, стояв чоловік у спортивних штанах та вовняному светрі і всміхався. Степової половецької смагlostі лицьо грало грачного полиску бровами, грачиної чорноти й опуклості очі яріли приязню, й навіть загострений, немов у грака, ніс випромінював радість від зустрічі.

— Борисе!

Коли вже обнялись, коли поплескали долонями один одного по плечах та спинах, розступились, наче вірили й не вірили очам.

— Я тут на машині «швидкої допомоги» шоферую, живу у жінки в приймах,— розказував Борис.— Може, нарік переберемось до своєї хати, вже звів цегляну коробку...

— Ти нітрохи не змінився,— вихопилося у Говорухи,— такий, як і в школі.

— Й ти не змінився,— блимав матової біlinи білками Борис.— Де тепер трудишся?

— У районній редакції на Чернігівщині, а це на кілька днів навідався в Тернівку провідати батька-матір. Ну й до району крутнувся, купив дешо до хати, бо старі вже не здужають... Скільки ж це ми з тобою не бачились?

— Після випускного вечора в школі, вже сьомий рік.

До Тернівки, в середню школу, чимало дітей ходило з навколошніх сіл, і Борис із восьмого по десятий клас добивався аж із Хомутинців, кілометрів за дев'ять. Стрався під'їхати на попутній машині, бо спробуй щодня подолати майже двадцять кілометрів, та ще часто по розгаслій від дощів подільській багнюці, по баюристих дорогах!

Тепер ось, випадково здібавши Бориса, Говоруха приглядався до його обличчя, приглядався з якоюсь винуватою пильністю — і за знайомими рисами однокласника начебто проступали риси зовсім іншої людини, яка живе незнайомим, чужим життям, і ці риси викликали в естві холодок відчуженості.

— Ну чого ж ми стоїмо отак? — нарешті мовив Борис.— Сьогодні я не за кермом, вихідний, то давай за зустріч!..

Невдовзі колишні однокласники опинились у міському парку, що в цей погідний день просвічувався з краю

в край і, мерехтячи поріділим жовтим та багряним листям на гіллі, дихав прив'ялими пахощами. У відкритому торговельному павільйоні взяли пляшку свіжого пива й повільно пили під парусиновим тентом. Довкола літали горобці, дзьобали кришки на столах та на цементованій долівці. Поміж стовбурів дерев у чистому повітрі пливла, неначе сочилася, павутинка бабиного літа, за нею сніжно іскрився ще один разок.

Як водиться, згадували однокласників. Той служить на флоті, той працює агрономом на цукрокомбінаті, той — інженером на плодоконсервному заводі. А дівчата? Й порозіїджались, і заміж повиходили, і дітей понароджували. Вчителі — хто ще вчителює, хто вийшов на пенсію, а от викладач фізкультури помер, далися знаки фронтові рани.

Згадуючи, ворувахи пам'ять, обое начебто не лише споминами повертались у минуле, а своє шкільне минуле вичаровували навіч, воно поставало для обох із плоті й крові, і, здається, їм обом не вірилось, що школа стала маревом і те марево все далі й далі відсуватиметься в часі...

Випадковим рухом руки сягнувши в кишеньо, Роман Говоруха зненацька натрапив на пригорщ отих карамельок, яких йому ополудні вділила незнайома молодиця біля кінотеатру. Дістав цукерки і, розливши рештки пива по склянках, сказав:

— Давай пом'янемо... Грицька.

— Якого Грицька? — не зрозумів шкільний товариш.

— Ну, Грицька...

І, затинаючись, розповів про ту жінку, що попросила пом'янути її молодшого брата, тракториста, який від сердечного нападу помер у тракторі, орючи вночі колгоспне поле. Борис вислухав розповідь, звівши гострими клинцями грачиного полиску брови, й під його допитливим знерухомілим поглядом Роман Говоруха збентежився, наче його на недоумкуватості заскочено, чи що.

— Двоє дітей зсталося сиротами, не можна не пом'янути, раз сестра просила.

— Не можна, — згодився шкільний товариш, і голос його несподівано зрадливо забринів.

— Ну, то давай пом'янемо Грицька, хай земля йому пухом.

— Хай земля йому пером...

Вони випили холодне пиво і, здерши з карамельок обгортки, заходилися смоктати солодко-кислі цукерки.

Оббігши спопелілим від смутку поглядом пустельні алеї, засипані різnobарв'ям опалого листя, Говоруха сказав:

— Знаєш, на серці нині так, наче та жінка мене впізнала.

— Але ж не призналась?

— І, мабуть, подумала, що я також упізнав її.

— Але ж не тернівська, правда?

— Наче не тернівська, хоч у селі я не живу, то міг декого й призабути. Й дивилась на мене так, немов Грицько той знав мене чи я знав Грицька.

— Хіба така пригода в Тернівці сталася? Ти б почув про неї від батьків.

— Ну, Грицько міг жити й не в Тернівці. Давай ще одну пляшечку візьмемо, раз таке діло.

— Чудно, — стенув плечима посмутнілий Борис. — Поминаємо людину, а хто вона?

— Життя чудне, — згодився Говоруха. — Життя таке чудне, що той Грицько може навіть бути моїм далеким родичем. Ну, не в другому чи в третьому коліні, а в десятому, наприклад. Ось тільки я про те не знаю.

— Чудно, — повторив Борис.

— Знаєш, він може бути й твоїм далеким родичем десь у дванадцятому коліні. Тут село біля села, всі земляки, дивись, два чи три століття тому, може, навіть наші пращури, Борисе, були родичами. Але нині забулось, ніні ми про це не знаємо.

— Чудно, — і втретє сказав Борис, у якого на смагловому лиці залягла розгублена здивованість. — Про таке нема коли й подумати, все робота й робота... Ось я же нився на своїй Олені, живемо, як усі люди живуть, не гірше, не краще... Хоч, правда, є такі, що гірше, і є такі, що краще... Ну, зі свого роду знаю найближчих родичів, дальших. А з її роду? Матір знаю, а батька не знаю, бо помер; знаю сестер, кількох племінників, дядьків, тіток. А ті ж дядьки теж мають родичів, а ті мають своїх родичів. Як поміркувати добре, то Грицько, дивись, чи не мій родич у якомусь коліні. Навіть швидше мій, ніж твій.

— Чому? — не втімшив Роман Говоруха.

— Бо я жонатий!

— То й що?

— Значить, у мене має бути більше родичів, ніж у тебе, холостяка!

Й колишні шкільні товариші вдарили раптовим сміхом, яким наполохали горобців, що позривались і відлетіли на більші дерева.

— Чому не женишся? — поспітав Борис.— Рано чи пізно, та женитись треба, з природою боротись важко. Чи не можеш знайти до пари?

— Чому ж, трапляються дівчата, тільки я не кваллюсь.

— Ну, діло хазяйське. А не боїшся засидітись?

— Ще встигну з козами на торг... Хоч, зізнаюсь, із кожним роком здається, що гарних дівчат усе менше й менше.

— Дивись, настане такий вік, що здаватиметься, наче їх ой як побільшало, наче кожна друга спідниця — вже й красуня писана.

— Ну, мені ще рано так обманюватись.

Йому аж кінчик язика свербів розповісти про студентську драму своїх почуттів, котрі так і зостались нерозділеними і в перші роки його роботи в редакції районної газети, про драму, яка приносила втіху не так скрупими радощами, як щедрими болями, непорозуміннями, гіркотою. Але всі ті інтимні стосунки були такою його особистою таємницею, такою сокровенністю, що — розказувати отут?.. Борисові?.. За оцім порожнім столиком у літньому кафе, де вони влаштували сумні й дивні поминки?.. Роман Говоруха наче вперше побачив ясні хвілі прозорого, застиглого повітря в парку районного містечка, наче вперше побачив блякле, схоже на пригаслу осінню волошку, далеке небо над головою, яке зараз такою самою пригаслою польовою волошкою цвіло над головами його батьків у Тернівці, і йому не захотілось розповідати ні про студентську драму своїх почуттів, ні про скупі зустрічі, які з відстані років, а то й місяців нині війнули на нього холодком.

— Мені ще рано обманюватись,— по паузі повторив Роман Говоруха.— А гарних дівчат на всякий вік вистачає.

— Ну, дівчата — таке зілля...

Тут наблизився до кафе чоловік на протезі, двома милицями підтримуючи тіло. Пісок під милицями скрипів так, наче те ограйдне тіло вилито з чавуну. Важкі чавунні очі, як ядра до старовинної гармати, похмуро лежали на червонястій мідній сковороді обличчя. Борис, шофер медичної допомоги, зрадів інвалідові, наче рідному, інвалід зрадів не менше, вони обнялися. А коли обнімались, то інвалід дивно розмахував за спину в Бориса своїми милицями, наче ними пригортав до грудей знайомого.

Знову налили в склянки пива, і інвалід забивав їх тужавим голосом — наче йому двигун в грудях гудів на менших та більших обертах.

— Значить, Грицька поминасте? — Й подивився на Говоруху: — Твого родича?

Той ствердно скліпнув повіками. Проте інвалід уже дивився на Бориса.

— Чи твого родича?

— Нашого, — відказав той.

— Поминки — святе діло, — мовив інвалід, випивши склянку пива й закусуючи карамелькою. — Знаєте, як живе чоловік по загибелі? Ну, в бою наклав головою чи від інфаркту...

Його очі-ядра, перетяті кривавими жилками, завмерли, наче ось-ось мали гуркнути й ви летіти із жерл очних западин.

— Живуть у чужій пам'яті, от! — Він стукнув милицею, наче припечатав думку. — Я на фронті був? Був. Та й не тільки на фронті, а й так — скількох уже не стало за моє життя. Але чудно: коли згадую — вони є, вони живі, а коли забиваю — вони мовби вдруге вмирають. То, хлопці, скажу: святе діло — поминки. Поминасте — значить, воскрешаєте людину, повертаєте на землю. Грицько переставився на тракторі? Але поминаємо, значить, зараз він із нами.

Лице його, схоже на мідну сковороду, ще дужче налилось жаром, почервоніло, й м'язисті губи в тому полум'ї аж корчились, наче й слова народжувались опечені.

— Хлопців, з якими воював, усіх пам'ятаю, вони всі живі в моїй пам'яті. — Спершись на милиці, він стояв перед ними, кутастий, незgrabний, як металева протитанкова рогатина. — Взводний у нас був Ванька Фільов... На Дніпрі, під Лоєвом, нас кинули в атаку, ну, посеред річки на човні...

Очі його затремтіли, пойнялися сивиною туманцю, і крізь туманець росою сходили крапелясті слізози, ось-ось мали бризнути. Налігши на милиці, він обернувся, скрипнувши протезом, і поніс горбату постать геть від кафе, а вони дивились услід, як віддаляється, як сонячні зайчики мерехтять по кошлатій голові, й мовчали...

— Я всього надивився на «швидкій допомозі», — мовив колишній шкільній товариш. — У нас ветеранів війни зсталось не так багато, а ще є.

— Скорі і їх не стане...

— Га? — не втімив Борис.

— Скоро і їх не стане, кажу. Бо війна ще й досі без пострілів наздоганяє...

— Запам'ятаеш дядька Цимбала? — спитав Борис. — Він у побуткомбінаті взуття латає...

— Запам'ятаю, — пообіцяв Говоруха.

— Запам'ятай, — тоном товариського наказу мовив Борис.

Запалатиша, яку порушував туркіт голубів, що походжали неподалік по опалому листю. Й саме в цю хвилину Говорусі закортіло розповісти про оту студентську драму своїх почуттів, закортіло поділитись і почути слово співчуття, проте переборов бажання. Й так само переборов бажання прочитати вголос вірші про нерозділену любов, — так, він потай від усіх складав вірші, де був гранично чесний, складав вірші, в яких він звірявся так, як ні перед ким не міг би звіритись, навіть перед своєю любов'ю.

По дорозі на автобусну станцію Борис намислив показати садибу, на якій будувався.

— На околиці, зате недалечко від центру... Знаєш, я не шкодую, що після армії з Хомутинців потрапив сюди, на «швидку допомогу». Хоч і наїжджаю в село до матері, а вже тут приріс, уже б звідси не вернувся назад.

— Через якихось років десять молодше хомутинецьке покоління вже не впізнаватиме тебе, коли здибає в районі містечку.

— А думаєш, я впізнаватиму молодше покоління в Хомутинцях, коли приїжджатиму до родичів?

— І я вже відірвався від Тернівки...

— Ну от, а ти від Тернівки... Ходім подивишся, де я будуєсь, може, колись завітаєш у гості, а не проїдеш мимо, як чужий.

Вони саме опинились коло автобусної станції, й Роман Говоруха застеріг, що під широким гранітним козирком стоять автобус до Тернівки, а вони ж бо за цим маршрутом ходять не часто. Винувато засяявши рябим лицем, простягнув руку на прощання, сипнув скоромовкою:

— Хай уже тоді, як збудуєшся, на новосілля, на вхідчини. Бо автобус стойть!

— Хто знає за ті вхідчини, — посмутнів на лиці колишній шкільний товариш. — Звісно, стіл тобі сьогодні не накрию, бо тільки звів коробку, але ж прихопили б чогось у магазині...

— Навідаєшся колись не сам, а з сім'єю, — похалцем тиснучи чужу руку, вже гарячково виридав свою і косував

одним оком на автобус, що заповнювався пасажирами.

— Щасливо, — побажав Борис, і в голосі не почулось радості, швидше — образа.— Так і не набалакалися про всіх наших...

— Ще набалакаємо! — із перебільшеною бадьорістю пообіцяв Роман Говоруха, біжучи на автобус.

І вже коли їхав, і вже коли вербово-ясенове районне містечко побігло назад за вікнами автобуса, світлячи хворобливо-скupoю вродою осені, він пошкодував за покваліве прощання. Так, наче втік від свого шкільного товариша, втік від свого минулого, не побажавши в споминах обернути на життя живе. Як вода на перекаті, гомоніли пасажири про всяку всячину, а Говорусі, що не прислухався до балачок, згадувався нинішній день.

Як сказав, опираючись на милиці, дядько Цимбал? Важкі його чавунні очі, мов ядра до старовинної гармати, й досі дивляться гостро, не можна скараскатись їхнього погляду, котрий — мов гаряче тавро... «Коли згадую — вони є, вони живі, а коли забиваю — вони мовби вдруге вмирають... святе діло — поминки».

Автобус гуркотів по вибоїстій дорозі, наче далекий вайлуватий грім у хмарі, а Романові бачилось, як дядько Цимбал віддаляється, як голова вгрузла гранітною брилою в плечі, як脊на скособочилась, як протез із пневматичною тупістю б'є по землі... «Взводний у нас був Ванька Фільов... посеред річки на човні...»

Поле чорніло зораною землею, над якою ген-ген голуба біла-золотилася сонячна мла, аж до самого обрію слалась її низька й легка курява... Що сказала ота молодиця, дивлячися спідлоба зеленкувато-червоними, скожими на недозрілу шипшину, очима?.. «Пом'яни Грицька, душу його пом'яни... хлопчик цієї осені вже до школи пішов, а дівчинка нарік піде...»

Наче заскочений на святотатстві, сягнув рукою в кишеню, дістав карамельку і, здерши шелепку обгортку, поклав до рота. Кисло-солодка цукерка м'ятною прохолодою остужувала піднебіння. За вікном автобуса майнули трактори на ріллі, потім стало розмотуватись лісове видиво — барвистий рушник край дороги, й на тому рушнику золотом, сріблом гальтовано дуби, вільхи, осокори, берези, липи... Й наче коло самого вуха знову прогрунав голос дядька Цимбала: «Як живе чоловік по загибелі?..»

Відчуваючи досаду на своє життя, на свої вірші, що

стали найпотаємнішими й найщирішими друзями, Роман Говоруха дорікав собі, що з роками все рідше навідується в рідні краї, радів близькій зустрічі з батьком-матір'ю, як зненацька зловив на собі погляд двох зелененьких, як рання весняна травичка, очей. Вони блищали й іскрились, мовби омиті краплями дощу.

Той чистий погляд отяминув і очутив Романа Говоруху.

Дивився хлопчик років п'яти-шести, що сидів на колінах у молодої жінки. Підперезаний широким ремінцем із великою пряжкою, в картатому светрику, в крислатому картузі, що наповзав на лапаті вуха, він швидше скидався на юного чоловічка, ніж на хлопчика. Й чому він так уперто дивиться, не в спромозі відірвати оксамитову зелень очей! Ось ковтнув слину, прогнавши горлечком пружкий клубок... Умить здогадавшись і зрадівши своєму здогадові, Роман Говоруха дістав із кишені решту барвистих карамельок, простягнув дитині і якомога приязнише сказав:

— Бери, бери.

Й коли хлопчик узяв, коли поклав до рота цукерку, додав:

— Іж... від дядька Грицька.

Й дитина довірливо дивилася на пасажира, що сяяв густим ряботинням на лиці й тугим жолудевим полиском очей, наче раділа зустрічі з добрим і щедрим дядьком Грицьком.

На стовпі біля школи вже з місяць висіло оголошення, написане й пришпилене кнопками вчителем Болюбашем. Саме на нинішній день, на неділю, вчитель запрошує зібратися сільських ветеранів війни. Мовляв, для колективної фотографії. При зустрічах із колишніми фронтовиками Болюбаш казав, що такий знімок потрібен для патріотичного виховання дітей, бо теперішнє юне покоління краще знає про подвиги Гастелло, Матросова і Зої Космодем'янської, ніж про звитяжні діла своїх односельців. А ці односельці якщо живуть не по сусідству, то здибаються щодня на вулиці.

— Чіпляйте на груди всі бойові нагороди, — просив Болюбаш. — І за відвагу, і за оборону, й за штурм. А в кого є за трудову доблесть — то й за трудову доблесть. Щоб діти бачили: герої боїв стали героями мирних буднів.

І всі ці слова — й ветерани війни, й патріотичне виховання, й бойові нагороди, й трудова доблесть, і герої мирних буднів — із вуст учителя звучали ваговито, бо проказував соковитим, грудним голосом, сповненим значущості.

Вчитель потай картав себе, що пізно додумався зібрати ветеранів для колективного знімка. Авеж, пізно, бо скільки вже пішло з життя за ці роки! Того рані доконали, того болячки, того вік подужав. Значить, про завтрашній день слід сфотографувати ще тих, хто застався в живих, хто радується сонцю в небі. А що Болюбаш навчав дітей історії, то сам собі й казав: «Для історії».

В неділю, саме ополудні, вирядившись у білий полотняний костюм, у якому ходив далеко не перше літо, вчитель із фотоапаратом через плече вже сидів на лавчині під школою. Жовтим цвітом світились липи на подвір'ї, біля воріт росла висока стара вишня, мерехтячи дозрілими ягодами. В шатрі гіллястого каштана томливо озивалась горлиця. Повітря стояло незрушне й густе, тлumo-висько запахів лоскотало ніздри.

Горблячись у кістлявих плечах, підійшов Петро Задорожний — чоловік ростом із міцно стиснутий добрячий кулак, а за вдачею — кусочний: якщо його навіть обмінатимеш, то сам наскочить на тебе. Гострувате, запаву-

тинене зморшками лице було наче осяяне перебліском кількох медалей, що сонячовим блиском металу здригались на грудях.

— Ще не кується й не мелеться? — спитав.

— І викуємо, і змелемо, — повагом відказав учитель. — Присаджуйтесь лишень.

— А присяду, бо в ногах правди німа.

Вже скоро зачадів цигаркою, й коли на школіне подвір'я ступив кривенький, із костуром у руці, дід Козир, кинув жартома:

— О, ще один орел сизокрилий летить!

Дід Козир мав на грудях лише одну медаль. З присвистом дихаючи, він незgrabним окоренком опустився на лаву.

— Бач, а хвалився, що він Александр Македонський! — лукаво підморгнув кусочий Задорожний.

— Я хвалився? — здивувався дід Козир.

— А хто? Казав, що орденів цілу торбу в коморі тримаеш. Чом не почепив усі, лиш одненьке брязкальце?

— Внуки бавились, то порозтягали.

— Якби по-геройськи воював, то внуки не порозтягали б! — наскачував Задорожний.

— А-а, тобі лиш балакати.

Приїхав на «Жигулях» бухгалтер на пенсії Семен Гулий — одяг мало не репався від драглистоого тіла, що, здавалось, ось-ось таки розтечеться. Сяяв кумачем щік, а губи скідались на дві пелюстки польового маку. Кошишній партизан, він мав на грудях орденські колодочки.

— Здорово, бійці! — привітався з машини.

— Зздравія бажаєм, товаришу главковерх! — схопився з лавки Петро Задорожний, і його колюче лице подурнішло.

— Ще не всі в зборі? — поспитав Гулий через відчинені дверцята машини.

— Не всі в зборі, — сказав Задорожний. — Одні ось тут... — він кивнув головою на лаву, — а другі — там он, — і пальцем ткнув у землю. — Так що в повному зборі будемо вже там.

— А я й не кваплюся на той повний збір, — засапав повітрям Семен Гулий.

Перегодя надійшло ще кілька чоловіків. Учитель Болюбаш дістав із кишени складений ним список сільських ветеранів, утупився в папір.

— Немає майора Сарахана... й нема Горпини Василівни.

— Майор у лікарні в районі,— нагадав дід Козир.— Йому щось на міхурі вирізали... Заболів тоді, коли мав бути здоровий.

— А Горпині онуків понавозили з усіх усюд,— мовив Гулий.— Ось я за нею скочу машиною, бо як же без Горпини... .

І «Жигулі» потягнули за собою хвіст куряви. Очікуючи, ветерани перекидалися словами — про сьогорічну сушу, що вже з весни сушить, про бабу Зубаху, в якої позаминулої ночі з хліва вкрадено тримісячного бичка. Баба Зубаха повірити не годна, що вкрадено насправжки, а не в жарт.

— Ха-ха, пожартували із Зубахою!..

— Еге, немає молодших, щоб із молодшими жартувати...

Не дуже й забарілись, підкотили «Жигулі», з яких випорснуло двоє дітлахів, а слідом за своїми онуками й Горпина Василівна витрусила з заднього сидіння. Кохтина в неї цвіла кількома медалями.

— Не могли без мене обернутись?

— А коли ж це мужик без баби обходився? — сікнув язиком Петро Задорожний.

— Ти за спідниці тільки й тримасшся,— хакнув смішком у жменю дід Козир.

— Тримаюся за спідницю, тому й не падаю!

— Тримайся, поки здоровий, — тулив жменю до уст старий Козир.— А без здоров'я ніяка спідниця не втримає.

Вмовкли — з дороги почулась пісня, й скоро із-за дерев разом із піснею вив'юнівся Дмитро Пендюр. Що багато літ проробив у колгоспі зоотехніком, що лікував людям худобу, що різав телят і колов кабанів, то завше був нагодований.

— О, й шкуродер наш не запізнився,— сипнув колючими словами Петро Задорожний.— Де не посій, він уродиться.

— А як радий, що намогоричений зранку,— засміялась Горпина Василівна, що й у статечному віці не втратила свого далекого — ще дівоцького! — легкого дурносміху. Налітав цей легкий дурносміх неспогадано, омолоджуючи суху, наче аж шелестку, шкіру на обличчі.

— Не бачу майора Сарахана! — вигукнув Дмитро Пендюр, сяючи розぱшилими очима, повними лукавства.— Нема кому доповідати.

— Своїй жінці доповісі,— мовив Задорожний.

Бухгалтер на пенсії Семен Гулий усе приглядався до Пендура, аж губа йому нижня відвалилась. Які тільки нагороди прикрашали груди зоотехніка — й подряпані та позбивані, й зовсім новенькі, й за освоєння цілини, й спортивні значки!

— Ого, скільки в тебе цього добра,— сказав.— Більше, ніж в усіх.

— Більше! А ти, бачу, й тут із своєю рахівницею?

— Яка в мене рахівниця?

— А в голові носиш!

Тим часом учитель Болюбаш заходився розставляти ветеранів для фотознімка. Горпину Василівну посадовив на лавчині, по ліву руку від неї згорбився дід Козир, по праву руку всівся Петро Задорожний, а решта — стоялись у них за спинами. Вчитель розчохлив фотоапарат, підсліпувато позазирає у вічко.

— Не горбтеся, діду,— сказав до Козиря,— й дивіться відчайдушніше!

— Як відчайдушніше? — не втімив той.

— А так, наче біжите в атаку на німця, — порадив Петро Задорожний,— а не драпаєте з передової.

— Я з передової не драпав,— мовив старий, і голос його забринів образою.

Бухгалтер Семен Гулий поклав руку-колоду на плече кусючого односельця:

— Ануша, Петре, бо для діла зібрались тут.

— Ваш знімок для історії! — скинув лагідними/бривами вчитель Болюбаш.

— Ну, раз для історії...— покірливо проказав Задорожний, м'якшаючи й розсуплюючись завжди гострим лицем.

Усі вони, що зібрались під шкільною липою, прибрали виразів, які, здається, найбільше й годились для такої нагоди. Вчитель Болюбаш натиснув на спусковий механізм раз і вдруге, й ветерани пильно вглядались у віконце об'єктива, що мало зберегти їхні обличчя для вічності.

— А тепер, Горпино Василівно, візьміть своїх онуків на коліна,— попросив.

Горпину Василівну з онуками на колінах сфотографував і поміж односельців, і саму.

— Бач, — знову розперезав язика Петро Задорожний,— оце пшено теж увійшло в історію на бабиних колінах.

Діти пирскнули сміхом на дядькове «пшено», а вчитель мовив:

— А хіба ти, Петре, не задля цього пшона воював?

— Та задля нього, авжеж.

Важкувато зібравшись, тепер не квапилися розходитись, наче вдома й не чекали всякі хазяйські клопоти. Дмитро Пендюр, поблимуючи зеленими каганчиками очей, позирав на всіх із якоюсь голодною рішучістю.

— Ми ще отак ніколи не здібалися,— сказав.— Щоб усі — й разом. То, може, я скочу в магазин, га? Прихоплю кілька пляшок?.. Отака в мене думка.

Семен Гулий скис на товстому лиці:

— Чи в тебе багато думок у голові? Завжди однаданісін'яка.

— Таке діло — і без вінця,— розводив той метушливими руками.

Семен Гулий узяв учителя за лікоть, відвів до клумби, що ряхтіла цвітом, і кивнув на верткого зоотехніка:

— А де він стільки нагород набрав?

— Як то де? — здивувався Болюбаш.— Там, де й усі.

— Там, та не там!.. Пендюр навіть одну медаль мою почепив собі.

— Як то твою?

— «За відвагу». Торік зчищав у мене кабанчика, ну, і випросив. Дай та дай, каже, бо побачив, що онук із медаллю бавиться. Випросив — і тепер у героях ходить. Либонь, інші цяцьки теж назбирав по людях.

— Назбирав по людях? Але ж Пендюр воював і скалічений.

— Чи я кажу, що не воював? Хіба кажу, що не скалічений? Але він того фронту прихопив десь із тиждень чи два, а далі — госпіталь, тут і війні кінець. У нього після війни й одненької медальки не водилось на господарстві, а тепер он — повні груди. Сам себе нагородив... Ми от усі — честь по честі, чи дід Козир, чи Горпина... А Пендюр наче родич тої історії, за яку ви кажете.

Ніби вгадавши, про що йдеться, Пендюр сягнисто ступив до них.

— Слухай, Дмитре,— озвався вчитель,— де ти назбирав стільки знаків?

— А назбирав! — усміхнувся той.

— І мою почепив, і ще чужих наприколював, — кинув похмурі слова Семен Гулий.— Тут усі не з чужими нагородами, а зі своїми.

— А чи я не воював? — усміхнувся Пендюр.

— Воювати воював і навіть покалічився.

— А якби не покалічився, то хіба командири не нагородили б? Мав би цього добра не менше, ніж ти... Бо я воювати не боявся. Чи брешу? Чи скажеш, Семене, що боявся?

— Ти ніякої холери й черта не боїшся.

— А раз не боєшся, то хіба не заробив би? — Зоотехнік так само всміхався, тільки от вилиці зарожевілись рум'янцями.— А треба, то й головою наклав би, посмертно нагородили б... Ну, міг чи не міг?

— А міг, чому ж ні,— згодився Семен Гулий.— Ти розбишака, хто тебе не знає.

— Розбишака чи не розбишака, а могли б і мое прізвище списати на пам'ятнику, як повсюдно списують загиблих... Ну, могли чи не могли?

— Війна всякого натворила...

— Та я б із зірочкою тепер ходив, а ти!..— всміхався вже криво, й голос дригонів од болю.— Мої два сини де? В армії — і обидва капітани! То в кого вони вдались, як не в батька?

— Таки в батька,— винувато згодився Семен Гулий.— Але ж... для історії! Все має бути честь честю.

— Чи я проти історії йшов? Чи піду проти історії? — Уже мало не кричав, і жили понапинались на шиї.— Нам усім із нашою історією по дорозі!

Кулаком себе в груди вдарив — і геть подався. Вчитель Болюбаш сказав:

— А він би точно міг вернутися з зірочкою.

Семен Гулий назбирав зморщок на лобі.

— Значить, перефотографуватись не станемо? — поспитав.

— А чи треба? — не так радився, як заперечував учитель.— Та й народ уже розійшовся, лиш Горпина Василівна з онуками зсталась.

— Чекають, щоб підвіз машиною додому. Каже, що ноги в неї вже не дівоцькі. Давайте й вас підкину, по дорозі.

В «Жигулях», уже виїхавши за школльні ворота, Семен Гулий гомонів:

— А скільки нашого брата не дожило до сьогоднішнього дня! Не кажу за тих, що на фронтах, а лише за тих, що вже після війни. Торік Грицька Бондаря не стало, потім Петришин поїхав гостювати в Шепіївку до дочки — і прямо в гостях, царство йому небесне... Це ж ось і майор Саракан лежить у лікарні, вирізали на міхурі, а як воно покаже — не вгадаеш.

— Він іще при здоров'ї,— сказав учитель.— Як ви-пишеться, може, ще з ним зберемось, щоб сфотографу-ватись? Бо як же без майора Саракана!

— А Пендюр? — перегодя озвався бухгалтер.

— А що з Пендюром? — здивувалась Горпина Васи-лівна.— Здоровий, щодня має свіжину...

Ноги самі носять.

— То хай носять, чи я проти?

На перехресті вчитель Болюбаш зійшов, а бухгалтер на пенсії повіз своїх пасажирів далі, машина весело покотилася попід яворами. Сонце наче аж плавилось у небі, й хоч би одненька хмарка вгорі! Літо стояло пал-ке й посушливе, й учителеві мимоволі подумалось про те, що ввечері знову носитимеме з криниці воду відром на грядки, бо коли не поливати — все згорить.

Вчитель Болюбаш ішов стороною дороги, де явори ки-дали скупу тінь, і в голові снувались думки. Припізнився він із груповою фотографією, а якби раніше — зібралося б люду більше, ніж нині. А якби ще раніше — цілий гурт довелося б скликати. Якби ж заходився фотографу-вати зразу після війни, гай-гай, чи не все село довелося б запрошувати на знімок, чи не весь народ.

Треба навідати майора Саракана в лікарні. Наступної середи має іхати до району у відділ народної освіти, ось і завезе вишень майорові, уже ген скільки доспілих, наче бризками крові гілля оббризкано...

САД НА СХИЛІ ГОРИ

Прожите життя — це наче велика держава, що існує за певними законами, а ми в цій державі присутні хіба що завдяки пам'яті, яка також підвладна певним своєрідним законам. Зусиллями пам'яті ми силкуємось реставрувати минуле, близьке чи далеке і, відновивши з більшою чи меншою плотською переконливістю, намагаємось переконати себе, що прожите життя не є вигадка чи міф, що воно — така сама об'єктивна реальність, як і день нинішній. Чому нам конче необхідна оця віра в немириущість, у незникомість минулого?

Пам'ять уже не вперше повертає мене в те літо, примушує згадувати, відновлювати, реставрувати подробиці, і, сумлінно займаючись археологічними розкопками, я видобуваю зі скіфського, порослого тирсою кургану свого минулого предметні подробиці, які, можливо, ще не історичні реліквії... Але чому ж не історичні реліквії, коли добуто їх із високого скіфського кургану, на який обернулось прожите життя?..

Ми з товаришем-журналістом уже поверталися з поїздки по селах (ця поїздка забрала в нас три дні і згодом мала обернутись на спільну статтю про довгожителів одного з подільських районів). Довгожителі нам трапились усякої масті і вдачі, а поміж них — і зовсім легендарний чоловік, що штурмував Зимовий палац у 1917 році і брав Берлін у 1945 році. І не просто брав Берлін, а штурмував рейхстаг! Він здавався наче виточеним та відшліфованим із дерева, такий доладний невеличкою стрункою постаттю, свіжий на лиці, сивий вусами й чубом, а очима — теплий і приязній до всього. З цим довгожителем розмовляли в дворі під липою, що звучала бджолами, й вечеряли також під липою за вкопаним у землю одногім столом, і вже коли набалакались і мали від'їжджати, хазяїн, підвівши лице до зоряного неба, сказав: «А там, де Чумацький Шлях, теж хтось живе».

Коли наша машина вже рушила, я поглянув у заднє вікно: старий стояв під хатою і в темряві наче світився головою, що розцвіла цвітом снігової пороші.

Потім, зустрічаючись із іншими довгожителями, розповідали їм про цього чоловіка, впевненого, що на

Чумацькому Шляху також має хтось жити. І, розповідаючи, обое почувались дивно, наче якоїсь найбільшої таємниці його душі, серцевинної загадки-розвадки її, так і не вивідали, що зосталась вона для нас незображенна, за сімома замками...

Той день видався вітряний, і мені спало на думку порівняння Землі з вітрильником, на якому напнuto парус неба, той парус брижиться, жолобиться складками швидкоплинних хмар. Хмари тріпотять, відтак наче тріпотить парус неба, й важкий вітрильник-Земля погайдується на хвилях простору, погайдується з полями, що пропливають за вікнами машини, з темними островами гаїв у полях, із селами, що скидаються на вічні, незніщенні грибниці.

До міста залишалося кілометрів із десять, коли товариш сказав:

— Зайдемо до моого батька, хоч він і не довгожитель.

Оце «хоч він і не довгожитель» прозвучало двозначно, і товариш, застерігши непорозуміння на моєму обличчі, пояснив:

— Уже другий рік нездужається йому, пише щомісяця і в кожному листі прощається зі мною.

З траси звернули на путівець, який поміж сизо-зеленого літва пшениці привів нас до яристого села, що ген-ген унизу, в падолинку, світилось до неба ставком, наче темно-карим оком. Як в'їхали в жіночу юрму верб, то так через іхнє святкове зібрання й посувались, аж поки машина спинилась коло цегляної хати під горою. Нахилившись на вишневий ціпок, старий чоловік стояв коло криниці. Довгоший, цібатий, з косо поставленими плечима, він скидався на бусла, на пораненого бусла, якому б, опершись на крила, полетіти, але як же ти полетиш...

Мене тоді вразила схожість між батьком і сином. Начебто бачив перед собою не двоє людей, а одну людину, тільки роздвоєну, чи що. Начебто ця роздвоєна людина постала в двох своїх подобизнах, одна подобизна — молодша, а друга — старша, на схилі віку. Начебто кожен із них уміщав у собі одне й те саме життя, тайну одного й того самого буття.

— Батьку, — пам'ятаю, казав у той день мій товариш, — та в твоєму віці ще до дівчат ходять!

— Хай ходять! — дивним істеричним скриком відповідав той, наче голос не сам народжувався, а слід було видирати.

— Та в твоєму віці ще арміями командують!
— Хай командують! — відповідав, і на сухому пергаменті лиця спалахувала, як зірниця, конвульсійна усмішка — й миттю гасла.

— Та в твоєму віці державами керують!
— Хай керують! — відхрещувався з незбагненою озлістю від тих, що в його віці керують державами, командують арміями й волочаться за молоденькими дівчатами.

— І ніхто не прощається з білим світом так, як ти прощаєшся в кожному листі.

— А що мені до них! Чи їм до мене?

Вицвілі, спопелілі його очі струмували якоюсь прихованою думкою, яку, мабуть, у словах не передати, а тільки хіба що відчути на свічення, на мерехтіння в побитих склеротичними жилками очах.

— Ходімо до матері,— сказав батько.

Нарізавши під вікнами на подвір'ї півоній, ми подалися звивистою дорогою, що, горнувшись до гори, спиналась усе вище. Батько йшов, важко переставляючи ноги, за кожним кроком наче відриваючи їх від землі. Дедалі з гори відкривався все ширший довколишній простір, і коли зійшли на верхівку, ізвідси навсібіч прослалося у маєві городів та садків село, наче проллялось вулицями, наче вродило хатами.

Тут, на горі, де небо здавалось близчим і досяжнішим, поміж дикого вишняку та бузкових хащів гранітними, залізними і дерев'яними надгробками означувався цвинтар. Батько з сином поставили скляні банки з півоніями на скромну могилку, порослу шовковою травою, поміж якої в'юнилась білоока березка та стриміли петрові батоги. З обеліска, виготовленого з мармурової кришки, з гострим, докірливим сумом дивились темні жіночі очі, немов живі на керамічному портреті.

— Назад підемо через сад,— сказав батько.

Рушником рудого небіленого полотна лежала стежка на схилі гори. Наче дзьобаючи гору ціпком, батько посувався попереду, й худа його постать напружувалась і кособочилася, немов йому трудно давалась рівновага. На схилі гори подекуди траву скосено, й від покосів віяло прив'ялим духом.

— Отут наш сад,— сказав батько, і в трепетячому голосі його пробився болісний скрик.

Які тут, на крутому схилі гори, зеленіли дерева! Чия буйна фантазія позбирала їх із усіх усюд до цього това-

риського гурту й тепер вони творили мальовничу строкату сім'ю! Пронизаний світлом літнього сонця, простір між стовбурами вабив загадковим затишком. Батько йшов від дерева до дерева й перед кожним зупинявся на коротку мить, наче здібався зі знайомою людиною.

Цей сад на схилі гори творили не тільки розлогі яблуні, а й зовсім молоденькі яблуньки, посаджені якщо не торік, то позаторік. Так само груші росли всякого віку, та й сортів неоднакових. Черешні, вишні, сливи, абрикосові дерева, кущі аграсу, смородини, порічок, густі малинові зарості. А ще кущі глоду, шипшини, волоські горіхи, ліщина. Впереміжку з ягідними та плодовими деревами — і дубки, і липи, і черемхи. Посеред саду тополя вигналась у височінъ, а поряд із нею шумувала сивим листом геть зовсім юна, як дівчина-підліток. Білокорі берези світилися, сяяли білою стовбурів, шумували плетивом кіс.

— Гора така,— озвався товариш,— що ні під город не зореш, ні збудуєшся. То кожен хазяїн навпроти своєї хати чи траву косить для корови або кози, чи ось так позасаджуває деревом. А наш батько скільки жив у хаті під горою, то саджав дерева. Однієї весни вишень-шпанок дістане й посадить, а восени вже кущ калиновий чи горобину. Ото за багато літ і понасаджуває.

Старий, опираючись на ціпок, ходив поміж дерев і подеколи торкався до них долонею, наче хотів відчути їхнє тепло або ж передавав ім тепло своє.

— Оцей дуб,— показав товариш на ошатного кремезня, що вільно простер зелену корону над схилом гори,— ще післявоєнний, ми вдвох із батьком посадили, пам'ятаю. І знаєш що? Кожне дерево тут посаджене не самим батьком, а з яким-небудь гостем, із іншим чоловіком. Кожне дерево — це пам'ять про ту людину. Батько пам'ятає про них усіх, хоч і йому вже дещо призабулося. Минулого тижня навідався сюди в село, сходили ми до матері на цвинтар, повертаємося схилом гори через наш сад. Батько ледь ноги пересуває, цілком землю має, наче сліпий. А біля отого каштана, що за березами росте, раптом зупиняється й питав: «А з ким же я садив його, не пам'ятаєш?» Звісно, я не пам'ятаю, бо, може, й не зінав ніколи. То він аж посірів на лиці, що ім'я людське звітрилося з голови. Почав перебирати в пам'яті роки, події, людей. Ось начебто кожне деревце пам'ятає, кожного свого гостя — хай то родич, товариш по інституту чи учень, якого там у школі вчив у п'ятому чи сьомому

класі. А на цьому каштані сталась йому вибоїна в пам'яті, аж сльозина заблищала в очах.

Почувши розповідь товариша, я вже іншим поглядом побачив строкатий сад на схилі гори. Колисаний вітерцем, він обізвався легким шелестом гілля, обізвався хистким мереживом тіней, що плавало по траві, обізвався голосами птахів, що пурхали поміж віття. І, стежачи, як до нас важкуватим почовгом лівої й правої ноги наближається батько, я подумав про те, що він, мабуть, ось зараз не просто поміж дерев, а поміж спогадів, які й складають його сьогоднішню справжню сутність.

— Він уже розповів про сад? — поспітив старий, кивнувши на сина.

— Я мало знаю, а ти знаєш усе про кожне деревце, про кожен кущик,— мовив товариш.— Хто ж краще від тебе розкаже!

— Колись розказував, а тепер куди мені розказувати? — В голосі бринів дивний гнів, наче старий сердився на когось.— Нарозказувався, нині ти розкажуй.

Доповнюючи один одного, перебиваючи, батько й син заходились розповідати про цей дивний сад, що оточував нас ізусібіч. І мені знову здавалось, що говорить та сама людина, тільки роздвоєна, тільки в двох подобизнах: молодша в особі моого товариша, а в особі його батька — вже літня, на схилі віку. Й ця подобизна в особі батька зараз наче помолодшла від споминів і ще більше скидалась на свою молодшу сутність.

Береза ота з порепаним стовбуrom — учителька молодших класів Надія Олексіївна допомагала садити, десь у році 1947-му, вийшла заміж і виїхала не тільки з села, а й з області, спершу листувались, а згодом обірвались від неї вісті. Ясен отой — Петро Корінь, воювали з ним у Карпатах, навідувався сюди у сорок дев'ятому, вже нема в живих, помер у госпіталі, то від жінки прийшла звістка. Черешня — дядько Василь, материн брат, саджав ще тоді, коли вчився у Вінниці в енергетичному технікумі, якраз у повоєнні роки, навідувався з міста то по картоплю, то по яблука. Калинове дерево — голова колгоспу Андрій Джус посадив, коли справляли батькові піввіку, колись учився в батька, тепер він уже не голова колгоспу, взяли в область, в управління сільського господарства, недавно машиною приїжджає до сестри, в нього сестра в селі живе.

І дивно було чути, як старий показував ціпком на дерево із уст його злітало:

— То Максим Онуфрійович!.. То тітка Мокрина!.. То Василь Паламарчук!

Скільки літ минуло відтоді, як садились ці дерева, можна б і призабути, але йому таки чіпко трималось у пам'яті. Мабуть, тут, у саду, він справді почувався не так поміж дерев, як поміж людей,— і кожну ту людину пам'ятає в обличчя, знав її вдачу, відав її долю.

— А цей ось явір,— показав ціпком на дерево,— по-мер.

— Хто ж це? — поспітав син.

— Геннадій Михайлович Крячко, наш зоотехнік.

— Що ж із ним сталося? — мовив товариш, дивлячись на дерево, що шелестіло листям.

— Виразка шлунка, зробили операцію в райлікарні, та невдало.— Старий рушив стежкою, що слалась донизу, ми подалися слідом.— Ті заміж повиходили, ті пороз'їджались...

— Ти про кого, тату?

— А про них,— і показав довкола зведенім плечем, наче помахом крила.— Сад росте на горі, а вони по світах, дерева зеленіють, а декого вже нема. Й чому так ведеться, що людина не приростає до одного місця? Наче є в неї корінь — і наче нема...

— Є корінь, чому ж немає, тільки ж людина не дерево, в неї інший корінь. Може, її корінь по всій землі...

— По всій, кажеш?.. А мій — отут.

І пристукнув ціпком по стежці так, наче саме там і закоренився його корінь.

На краю саду, над самою дорогою, ріс каштан, що світився іжакуватими тілами рясних плодів. Старий раптом зупинився під каштаном і, незgrabно обернувшись на тремтячих ногах, явив нам несподівано усміхнене обличчя. Обличчя, осяяне тією усмішкою, нагадувало осіннє поле, де в борознах лежить чорна дощова вода,— і ось поле зовсім посутені, бо вечірнє сонце вже ховаеться за хмару.

— Згадав! — злетіло з його вуст.

— Що згадав? — відповів син усмішкою на батькову радість.

— Згадав! — Він торкав ціпком по стовбуру дерева.— Це Архип Жигилій. Він тепер капітан сухогруза, по всьому світу плаває — і на Кубі, і в Перу. Навіть на Малайському архіпелазі бував, якось приїжджав до села, то привіз мені коралову грудку таку... От згадався мені той корал — і каштан цей відкрився... Архип у школі

лі декламувати любив: «За горами гори, хмарою пови-ті... кровію політі».

Старий дивився на нас із торжеством, яким розцвіли спопелілі, сплюндровані літами його очі, і все торкав ціпком об кору каштана; мабуть, у слабкому одзвуку стовбура вчувалась відповідь, втямити яку тільки йому до снаги.

— А казав, батьку, що згадати не годен... Та в твоєму віці ще до дівчат ходять, ще арміями командують!

Старий уже не озлився на те, що інші в його віці — такі ще моторні: при чіпкому розумі й чоловічій силі. Несподівано пустивши очима лукавих бісиків, він із веселою задерикуватістю пересмикнув косо зрізаними плечима й конвульсивними рухами ніг почвалав на дорогу.

Потім ще якусь годину-другу ми розмовляли, сидячи на лавчині під хатою, а погляд мій усе линув із подвір'я. Линув через дорогу, на схил гори, по якій ген-ген у круту височінь поп'явся садок. Здається, під саме шатро синього літнього неба сягали верхи дерев, добігали круглі спини кущів. Вигойдувалось на вітерці гілля, шелестіло листя, й не можна було не думати про те, що цей сад для старого — не простий сад. А такий сад, який став символом його життя, який зібрав докупи хоч декого з тих людей, із якими зводила доля, з якими товаришував, допомагав, учив. І ніхто з них не відплатив чорною невдячністю, ніхто не зрадив його ні з першого дня знайомства, ні по оцей нинішній, який ось повільно й уро-чисто звершується над землею.

Так, ніхто не зрадив, не забув, не покинув старого вчителя — всі вони завжди заставалися з ним отут, у селі. Хіба що вчителька молодших класів Надія Олексіївна дедалі більше в його пам'яті ставала білою березою, хіба що фронтовий побратим Петро Корінь усе дужче ставав схожий на посаджений не без допомоги його рук дебелій ясен, хіба що все настирливише колишній голова колгоспу Андрій Джус обертається на калинове дерево... Так, ті дерева для нього були чи Максимом Онуфрійовичем, чи тіткою Мокриною, чи Василем Паламарчуком. І вкоренились корінням на схилі гори, ставши садом.

Старий жив у сестри, а сюди, виявляється, навідувався щодня — і на город та обійтіся поглянути, і, може, здібатися з покупцем на хату, бо почепив скрізь оголшення, що хоче продати. Коли вже прощалися з ним коло сестриного подвір'я, геть-чисто затканим зеленою

вовною шпоришу, то він, скаліченим птахом припадаючи на одну ногу й горблячись у плечах, сказав:

- Покупці трапляються, але ж як без своєї хати...
- Таж тітка Марія доглядає тебе.
- Доглядає, тільки цілий день на роботі... Я в неї — наче в гостях, а як піду до своєї хати, то вже вдома. Хоч і нема нікого, а поміж своїх.
- Батьку, я за тиждень навідаюся знову.
- А чого ж, навідайся. Дітей привези на осінь, посадимо з ними якесь дерево в саду, місце на горі ще є.
- Привезу, батьку, — пообіцяв син, силкуючись усміхнувшись підбадьорливіше, майже панібрратськи, ось тільки усмішка вийшла болісна й крива.
- Може, ліщину з лісу принесемо... А чи глід... Побачиш кого знайомого в місті, запрошуй, хай навідуються, село наше стойть там, де й стояло...

Ми проїхали тією самою дорогою, де з одного боку стара садиба, а з другого боку — дивний сад на схилі гори. Знайомий каштан зеленів ошатною кроною, поціацько-ваною веселими, їжацкуючими плодами. Струнким становом тяглась увісся тополя, біліли берези, рум'янились яблука на гіллі, зоріли вишні поміж цупкого глянцюваного листя. І все те мало людські імена, і за всім тим стояло людське життя, і все те було не просто садом старого вчителя, а наче його душою, що ось отак зазеленіла тут.

Скоро сад на схилі гори зник за гіллям дерев та за стінами будинків, і хоч я, оглядаючись назад, намагався виокремити його поміж літньої зелені, проте не вдавалось. Наче вся довколишня земля обернулася на один великий сад, у якому, звісно, кожне деревце та було кимось посаджено, а тому-то за тим деревцем неодмінно стояло людське ім'я, а тому-то в те деревце наче й переселилась людська душа...

СИНЬОШИЙКА-ВАРАКУШКА

Ранок, роса притрусила сивиною молоду траву в саду, а сад склоном горба збігає до річки Гнилоп'яті. Вода в річці справді така дзеркальна, її поверхню не розбиває ні сплеск риби, ні вітер, і лише де-не-де куриться туманець. Біля хати цвіте бузок, наче скіпаючи важкими фіолетовими гронами, й цвітуть яблуневі дерева, мовби вибухнули й застигли блідо-рожевими хвилями. Гармонію цієї весняної вроди довершують солов'ї. Співали звечора, не вмовкали вночі, а тепер їхні голоси ще там і сям спалахують поміж зелені, щоб невдовзі розтанути — як ранкова паморозь тане під сонячним промінням.

Степан Іванович, учитель на пенсії (ми з ним учора вмовились піти на риболовлю), бере край хатнього причілка наготовані звечора снасті, бляшане пуделко з черв'яками та марлевий ворочок із пахучою приманкою, а ще стареньку саджалку прядив'яної нитки, — й стежкою через сад ми спускаємося до Гнилоп'яті. Свою леваду, від самої води, він обсадив вербами, поміж них збив дощаний поміст, і з цього помосту, що сягає в лепехату заводь, зручно закидати вудочки туди, де глибше, де має більше водитись риби.

Славно о цій ранковій порі на річці, коли день уже народився, коли в блакитному неводі небес пливе, чуючись вільно, велика срібнолуска риба-сонце, коли весь видимий світ видається молодим, а в цьому молодому світі й почуття твої по-юнацькому свіжі, й дивишся довкола по-юнацькому гострими очима! Славно о цій ранковій порі, й не хочеться думати про плин часу та минуництво життя, а хочеться вірити в невмирущість усього сущого, у незнищенність часу...

Не клює: поплавці заков'язли у застиглій воді, не здригнуться. Неподалік від нас, сидячи в надувному гумовому човні, з очерету рибалить старий із молочними вусами, що лагідно пообвисали. З гумового човна стримлять горіхове та бамбукове вудлицька, проте і в старого хоч би разок тобі повело.

— Ну, якщо в Архиповича не ловиться, тоді кльову, либо нь, нема по всій Гнилоп'яті, бо хто-хто, а він мастак у цьому ділі.

Голос у літнього вчителя ледь шарудить на вустах, як суха солома на вітрі.

Незабаром Архипович згортав счасті і, гребучи веслом, пристас до берега. Якимось незgrabним, конвульсійним рухом виборсується з човна і, накульгуючи, йде між верболозів. Припадає на ліву ногу, до того ж допомагає двома милицями. Скоро огузкувата, важкоплеча постать зникає за деревами.

— На фронті став інвалідом? — питаю про Архиповича.

— Ще до фронту, — відказує Степан Іванович.

— Як — до фронту?

— В дитинстві.

Ми стоямо зі старим учителем на дощаному помості, настеленому поміж лепехи; вода віс свіжістю, від помосту пахне характерним запахом дерева, що добре намокло у воді, а тепер ось нагрівається на сонці. Обличчя в Степана Івановича — це обличчя хлопчика, що передчасно постаріло. Він розповідає з селянською неквалливістю про свого сусіда Архиповича, якого знає стільки, скільки стойть на землі Тернівка.

Розповідає про те, як у громадянську війну Архипович, котрий тоді був іще просто тернівським хлоп'ятком дванадцяти років Кузьмою, разом із продзагоном трусили зерно у куркулів. Сталось так, що всіх їх переловили озброєні дядьки з банди. П'ятьох продзагонівців, а з ними й дванадцятирічного Кузьму, позагортали в кулі соломи, поз'язували ті кулі перевеслами. Й по черзі стали підпалювати.

— Ген отам, у присілку...

Й Степан Іванович показує рукою через річку на тернівські горби, що чорніють зораною та скопаною землею городів, біліють розквітлими садами.

А коли озброєні дядьки намірились підпалити загорнутої в солому малого Кузьму, добровільного продзагонівця, то до місця оказії вже назбігалось чимало молодиць та бабів. Жіноцтво лементувало, дивлячись, як із смертельним криком палахкотять живі люди, як один сніп вогню побіг у поле, а другий помайорів язиками полум'я у вулицю, так і жди, що спалить усю Тернівку. Ну, вони й порятували хлопця, кількаразу з них кинулись до нього, збили вогонь, здерли недогорілу солому. І вже коли наражаний розправою юний продзагонівець дременув у балочку, то хтось із озвірілих куркулів таки не захотів відпускати здобич, стрельнув із обріза, влучив у ногу.

— Ось із тих пір...

Уява моя відмовляється намалювати, як у полум'ї горячі живі люди, ні в якій фантазії не хочеться бачити, як у вогні мають зотліти дитячі очі.

— Усе життя він — бондарем, теслею. Досі маю діжечку його роботи під огірки, помагав хлівець ставити мені.

— Женився?

— Звісно, женився, його баба Ганна померла позаторік, Архипович доживав віку біля сина. П'ятеро синів спроворив, усі на минулу війну пішли, то з війни тільки один вернувся, Карпо, возить фураж на колгоспний корівник. А четверо так і не повернулися у Тернівку, десь їхні кості тліють, якщо не зотліли... Архиповича часто просять вчителі до школи, виступає перед піонерами. Ще жилавий дідок і пам'ять має гостру, почне розказувати — й старе не переслухає, не тільки мале.

Сонце звелось над Тернівкою, небо зглибіло попелястою глибинною, річка перед нашими очима ллеться — цвіте свіжими зеленими та блакитними барвами. Попід осокою йде хлопець у червоній, як мак, сорочці, а з коміра тієї сорочки на довгій шиї тягнеться руда, як соняшник, голова. Притискає обома руками до грудей невелику клітточку, напівзгорнуту в перкалеву шматку. Всідається на землі під вербою й дивиться, як ми рибалимо. Його дикуваті очі нагадують пелюстки шипшини поміж ключочків. Мовчить, бо знає, що риболовля — цетиша, яку не можна каламутити голосом.

— Не ловиться, Васильку, — озивається Степан Іванович.

— Та й дідусь нічого не приніс додому, — каже Василько. — Стільки просидів, а вернувся з порожніми руками.

— Ну, раз в Архиповича ні ока ні луски, то що вже тоді про нас балакати!

Згортасмо нехитрі снасті, сходимо з дерев'яного помосту на берег.

Василько легкою пір'їною зводиться з трави, його шипшинові очі м'якшають і добрішають від усмішки, що хлюпнула по всьому веснянному виду.

— Степане Івановичу, це для вас.

І, лівою рукою знявши перкалеву шматку, в правій руці простягнув дерев'яну клітку.

— Що тут у тебе? — мружачись, поспітав учитель.

— А ви подивітесь!

Лице в дитини замерхтіло від радості, наче кожна веснянка зазолотилась.

- Якась пташка?..
- Степане Івановичу, це соловейко!
- Соловейко?
- Еге, синьошийка-варакушка!

Сірувато-бурий, соловейко мав синій зоб, синю шию й звався синьошийкою. Здригаючись на тонких ніжках, показував жовтаво-білі груди та черевце з поперечними смужками — руденькою й чорненькою.

— Де ж ти дістав цього варакушку? — поспітив Степан Іванович.

- Зловили з хлопцями капроновою сіткою.
- Навіщо? — дивувався вчитель.

— Хіба ви не чуєте, як вони зараз співають? А цей у чарагрях над Гнилоп'яттю заливався найкраще, вже такий мастак, уже так витинав, що держись!

- І ви зуміли зловити?

— Ну! — тішився вчителевою недовірою Василько.— Поставите клітку з солов'єм у кімнаті, співатиме для вас у дома, як у саду.

- Хіба ж він у неволі співатиме?
- Така пора, що співатиме.

Степан Іванович узяв клітку з варакушкою, роздивлявся дрібну пташку, що так скидалась на горобця.

- А це не солов'їха? — поспітив.
- Соловей, а не солов'їха, — запевнив Василько.

— Якщо соловей, то в нього має бути солов'їха. Десь вони над Гнилоп'яттю й гніздо змостили з сухої трави та корінців, а солов'їха знесла яєчок, так? Кажеш, учора зловили варакушку? Значить, солов'їха не дочекалася свого хазяїна ні вночі, ні вдосвіта. Як же вона сама висидить малих солов'ят? Мабуть, не висидить.

Шипшинові очі на веснянкуватому виду прив'яли, стали знову колючо-дикуватими.

— Васильку, я ніяких птахів у дома не тримав і не тримаю, та й догляду за ними не знаю. Чим годувати? А як затужить у неволі й занедужає?..

— Комахами годувати можна, хлібними крихтами, а поїти водою,— торохнув тріскучою скромовкою.— На-вчитесь.

— А восени, а зимою? Солов'ї до вирію відлітають, як же йому в хаті, коли надворі сніги та морози вда-рять?.. Е-е, Васильку, не хочу я брати гріха на душу.

Й повернув клітку з варакушкою.

— Може, випустити? — озвався Василько, в якого ледь побуряковіли кінчики вух.

— Випусти, — порадив учитель, — хай летить до своїх.

Хлопчина відчинив дверцята, просунув руку в клітку, й скоро його пальці обережно стискали соловейка-синьошайку. Приплющившись, чіпким зором подивився на пташку, мовби запам'ятовував її назавжди, а потім розімкнув пальці. Відчувши волю, варакушка спурхнув із дитячої долоні, перелетів між вербового гілля й миттю розтанув у прозорому безмежжі весняного дня.

Василько, звісивши на груди вогнисто-руду голову, падався берегом річки, й макова його сорочка цвіла-сплахувала, поки й погасла.

— Внук Архиповича, — мовив учитель, провівши хлопця поглядом.

Ми йшли вгору стежкою в саду, вздовж якої жовтіли щирі вічка кульбаби. Цвіли яблуні, мовби позастигали над землею біло-рожеві хмари. Вже на хатньому причілку, де духмянились бузкові паходці, Степан Іванович зупинився й заговорив:

— Так, Василько — внук Архиповича... Тільки в Кузьми з Ганною четверо синів народилось, а не п'ятеро, і всі четверо не вернулися з фронтів... А Карпо — прийомний, інтернатський, доглянули з пуп'янка. То Василько — від Карпа, чужа кров за рідну на старості... Кмітливе дитя, метке! Бачте, синьошайку-варакушку зловили!.. На всіх збитках у селі, а дід Кузьма не натішиться...

КОСОВИЦЯ

Того травневого дня, пригадується, Корній Римша збирався їхати у райвійськкомат, а тому-то на мастив чорною ваксою черевики, вдягнув піджак сірого рубчика. Жінка Мотря звеліла взяти з собою сітку-авоську на булки та на хліб, а то до їхнього села з тиждень не завозили, й Римша завагався: брати сітку чи не брати. Проте встромив до кишени і вже з порога сказав жінці:

- Слухай, зготуй щось там на вечерю...
- О, чи не гостей накличеш?
- Гостей кликати не треба — самі найдуть...

І треба ж того травневого дня за школою під яворами здібатися з бригадиром Безою, що завзято крутив педалі велосипеда. Вгледівши не схожого на себе Корнія Римшу (завжди неголений, нині скосив на лиці руді та сірі бур'яни, а чуприна, завжди придавлена важким млинцем заложеного картуза, нині прискороджена чи то гребінцем, чи то бороною), бригадир скривився губами-варениками:

— Корнію, куди такий вирядився? Бачу, не до комбайна, а завтра ж фронтальна перевірка, о! «Сільгосптехніка» недодивилась у твоїй машині, повережена... Куди це ти й справді такий хороший?

— В район зібрався їхати, у військкомат, — звернув із дороги у вулицю, що вела на тракторний стан.— То подивлюсь комбайн, а там і в район подамся, до вечора ще далеко, вспіється.

- Ти ж не призовник! — кинув у спину бригадир.

Відійшовши геть за школу, Корній Римша досадливо покашляв у кулак:

— Не призовник... Зате ветеран! Тому й викликають, що ветеран, значить, є діло...

Ополнудні Мотря кришила пучками жовток вареного курячого яйця, годуючи куплених інкубаторських курчат, коли під ворітми спинилася крита вантажівка. З кабіни вилізли шофер та бригадир Беза, обое лицями збряклі, наче наковталися чаду. У Мотрі чомусь руки обвалились уздовж тіла, як обвалиються суха глина в річковому березі.

— Значить, так, Мотре,— сказав губами-варениками бригадир.— Ми твого Корнія доставили.

- По орден? — зірвалося.
- По який орден? — буркнув бригадир.
- В район доставили?
- В район...
- Так військомат кликав... там орден за війну... а теперки мали дати...
- Не чули за орден...

Темний, як зорана земля, шофер спільно з набурмосеним бригадиром стояли біля воріт, переминаючись із ноги на ногу.

— А в район таки доставили,— бригадир видушував із себе важкі слова. Та й на шофера кивнув:— Ось він доставив...

Шофер ствердно кліпнув повіками.

— У майстерні взявся за голі дроти, електрикою вдарило. Ще теплій був, як надибали...

— Як же він уявся? — прошелестіла.

— Уявся! Не хотів, а взявся! Хіба знайдеш винуватця, коли електрик і на роботу п'яній прийшов. Міліція заведе слідство... Ми його відразу в район і доставили, та, видать, пізно...

— Ко-о-орнію!..— народжувався у безмежній пустелі грудей крик — і гаснув.— Ко-о-орнію!..

— Ну, я в колгоспну контору і в сільраду,— сказав бригадир Беза, як вони удвох із шофером сіли до кабіни.

— Де ж, Корнію, твій орден, що мав принести додому?.. Людей збиралася кликати на вечерю, кого ж я пригощу ввечері, Корнію... Як же ти голі дроти надибав, чи тебе голі дроти надибали...

Біль наростав у грудях і, корчачись на губах, рвався зойком.

— Що ж я скажу Семенові, синові нашому?.. В листі написав, щоб додому скоро чекали, ти обіцяв чекати, чуєш...

Через сиві сльози все кругом ламалось на тримтячі потоки.

— Що ж ти мені скажеш, Семене, за батькову погибел...

Мотря голосила гострим голосом, потикаючись із кутка в куток, із комірчини в сіни, з хати в двір, наче то її сліпе горе водило безтямно, я вона безтямно нипала слідом за своїм сліпим горем. А що очі туманилися сльозами, то здавалось, що хата й дерева плачуть, що косами сліз в'ються небеса, що весняні пташки ронять пісні-слізози, що сонце плаче з небес полотняним тканням

променів-сліз. І голосило її гострим голосом село й біль світ до обрію.

— Корнію!..

Не минуло місяця, як викликають у військкомат уже її, Мотрю, аби забрала той орден. Згадуючи травневий сонячний день, коли покійний Корній мастив чорною ваксою черевики, коли поклав до кишень піджака сітку-авоську на хліб, щоб із порожніми руками не вертатись додому, Мотря набрякала слізами, як дощова хмара.

— Піду, раз кличути... І хліба прикуплю в магазині...

Та й узяла на хліб ту саму сітку-авоську, яка тоді вціліла в майстерні, електрика не спалила, лиш спалила її сердечного Корнія.

Мотрю, виряджену в святкове посеред буднього дня, з набряклою дощовою хмарою замість лица, запитували стрічні, куди йде.

— По орден...

— По орден, так,— хаменались односельці.

В село повернулась у блакитних сутінках, що розбрелись поміж верб, що прозорим димом позастигали в садках. Закутана в білу хустину, цвіла прив'ялим місяцем жовтого обличчя й дивилася чистими очима так, наче вперше бачила вечірнє своє село — й не впізнавала. В руці несла сітку-авоську, вічка якої мережили круглі щоки буханців хліба та булок.

Ще поріг не переступила, а вже слід у слід за нею в хату — дідок Балаба, борода кучмата, протез скрипучий. Мовляв, показуй, сусідко, отого ордена, що прилетів до Корнія в хату — й не застав.

— Бойовий... Червоної Зірки... — В старого Балаби мишацими хвостиками ворушились очі в кублах зморшок.— Це ж у нього перша й остання нагорода, га?

— Перша,— озвалась Мотря.— А чом остання?

— Ну, вже ж не повоює, щоб дали ще яку медаль... Відвоювався...

— Там капітан сказав ниньки, що це — за Карпати... В горах накосив із кулемета, але ж тишко тишком, не бив себе кулаком у груди, що герой...

— А ніколи не бив, це правда.

— Капітан що. сказав? Може, каже, ваш Корній отак тишком-нишком до самого Берліна дійшов... То дамо знасти, Мотре Василівно, коли ще які сліди знайдуться.

В Мотрі сіпнулись губи, й вона ріжком хустки витерла очі.

— Отак за сліди й сказав?

— Дадуть знати, коли що...

— От наші дядьки як? Як зберуться докупи — й пішла балачка коромислом, хто скільки німця поклав, хто врукопашну ходив, хто мінами кидався. А Корній завжди — як без язика. Ти глянь, який без'язикий...

— Бувало, з нього слово витягнути — до язика волів треба підпрягати... Бо як? Хто говорить, а хто робить...

Старий Балаба посунув у ніч, що близкала окропом слов'янського співу, а Мотрю якась сила навертає й навертав до стола, де орден зорею мерехтить. Ступила до гапчана — очі до зірки тієї летять, взяла кришаницю сала до скибки хліба, єсть, а душа гріється біля зорі, як біля п'ятипелюсткової квіточки, що не гасне й не в'яне, що наче аж видзвонює темно-вишневим світлом.

Уранці прокинулась, а та Корнієва зірка світиться на застеленому вишитою скатертиною столі, наче в білому квітчастому небі.

— Отак тепер житиму з зіркою... Може, його душа в цій зірці, бо кажуть, що душі переселяються... Чия — в калину чи вербу, чия — в пташку чи джерело, а Корнієва ось — у зірку...

Через тиждень вернувся з армії Семен — десь він служив так далеко, що й на похорон не зміг приїхати. Горблячи брови й кришачи сиву печаль в очах, мовчки слухав материну розповідь про батька, як той збирався у військомат по орден, наказавши зготувати вечерю для гостей.

— Один ти в мене зостався, сину, більше нікого...

Обличчя в сина темніло, наче заслане чорним туманом, і весь час нагадувало Мотрі молоде парубоцьке обличчя Корнієве.

— Хоч би женився та хутчій на внуків розстарався для мене.

Орден Червоної Зірки цвів на столі — спогад про батька в такому самому віці, як оце нині він, Семен. Ковтнувши давкий клубок, що збульбився в горлі, скопив п'ятирічною чолою й так закапцанів.

— Ще б тільки жити й жити йому, та хіба свое горе вгадаеш?

Семен лищ зітхнув на материну мову й пішов через хату важко, наче від болю мало в долівку не вгрузав. У сінях за дверима, де в кутку стояли заступи, вила й сапи, сяйнуло йому в очі лезо коси. Повагавшись, узяв косу й вийшов на ганок, спинився під шатром розквітлої

липи. Червоне надвечір'я блищало церковними ризами — парча зелених картоплів на городах, оксамити цибулі й часнику. В розломи поміж хмар падали сонячні полотна світла, висіли розгорнутими сувоями поміж небом і землею. Летючим гаптуванням на яскравих полотнах видніли голуби й ластівки...

Настя бачила, як син із косою в руках подався по межі в зелену леваду за городом. Щось їй муляло на душі — піти й сказати, аби спочив із дороги, бо де ж це видано: ще солдатської форми не зняв, а вже до коси допався. Справді, траву в леваді вигнало високу, розіллялась морем зеленої води, покійний Корній уже б скосив, щоб не перестоювалася на пні...

Клопоталась Настя по хазяйству, аж приходить сусід Балаба, протез під старим поскрипув, мовби діряві легені зіпають.

— Значить, вернувся Семен, строк відслужив свій, — теребив слово за словом, наче квасолю витереблював із стручків. — Якийсь чудний! Озывається, а він мовчить і косить, не випускає косу з рук. Це він в армії так зголоднів за косою, га? Чи недочуває?

— Доччуває...

— Чудно, чого б то в рот води набирати після армії...

Жало коси в'їдалось у траву, що лягала в покіс, жало спалахувало в'юнистою близкавкою. Скошені голівки квітів усміхалися з-поміж підтятіх стебел, їхні усмішки були живі, білі, сині, червоні, їхня барвиста радість ще, здається, була жива, ще не зів'яла. Вечір уже розтрушував мілкенький попіл сутінків, цей попіл лежав на садках, у полі, що поросло темно-зеленою пшеницею.

— Семе-е-ене! — покликала з двору мати. — А ходи но вечеряти, сину!

Таки не почув, бо коса й далі в його руках літала, мов шуліка.

— Косить, як батько... Того теж, бувало, не відрвеш від коси. А чи в колгоспі косовиця яка — перший приходив і останній ішов із косовиці.

Спомини самі прялися, як пряжа, й вона чулась рибою, якій уже не вирватися з цупкої мережі споминів.

Сизий, як перебліск любистку, нічний присмерк стояв ген-ген у полі на обрії, за яким і кривавого сліду не зосталось від сонця, і сизий сум від нічного смерку оповивав Семена в леваді, що тримався за косу так, наче коса могла вирватися із його рук і піти сама гуляти по лугах і полях.

— Си-и-ину! — Мати причовгала межею в леваду.—
Завтра накосишся, ходімо в хату...

Сказала — наче в глуху безодню. Заціпивши губи, з
наїжаченими жовнами на щоках, Семен чіпко вп'явся
в косу, наче втримував зловорожу силу, з якою він один
і годен упоратись. Хоч би глянув на матір...

— Си-и-ину...

Й примарою пошелестіла по межі до хати, що диви-
лась у ніч осоловілими зіницями освітлених вікон.

Небеса вилущували зі своїх бездонних надр усе біль-
ше зірок, що блимали розсипаною зернистою сіллю. Ко-
са тъохкала в траві, а то клекотіла, а то захлиналась на
соковитому колінці, а то зітхала дивним пташиним зі-
тханням.

— Семе-е-ене... — гаснув клич у грудях матері, що сірі-
ла на хатньому причілку.

Пахло конюшиною й м'ятою, романцем і полином, ко-
са в'юнилась у руках, що зашморгом зашморгнулись на
кісці й не розмикалися, здатні, либо нь, зараз викосити
траву в леваді, й оті зоряні далекі квіти в небесних лугах,
і зарості евшан-зілля, яким відається стемніла небесна
блакить поміж зоряних далеких квітів, бо не можна в
цю молоду червневу ніч перестати косити, бо в цій косо-
виці без кінця та краю — порятунок...

— Сину мій...

ПРЯДКА

Того літа я носився з однією ідеєю, наче дурень із писаною торбою. Та писана торба, себто ідея, звонила ось до чого: відремонтувавши свою київську квартиру, поставити в кабінеті поміж письмовим столом і книжковою шафою сільську старожитність. Яку саме?..

Чимало моїх міських знайомих надбали манію — чи то рибальство, чи то мисливство, чи то колекціонування. Скажімо, один із них збирав монети і, демонструючи перед гостями знахідки, міг годинами розповідати про куни, динарії, візантійські золоті соліди, срібники Володимира I, Ярославове срібло, новгородські денги, псковські денги, копійки Івана Грозного, срібні монети Золотої Орди, про єфимки царя Олексія Михайловича і так далі, — тема для розмов завжди невичерпна, тут кожен із співбесідників докине посильну лепту... Інший знайомий здавен захоплюється гуцульським народним мистецтвом, часто їздить у Карпати, і в його квартирі чого тільки не здивають ваші очі! Виготовлені з яворового дерева, плоского різьблення пляшки, цукорниці, дерев'яні сідла, порохівниці, ополоники, топірці, — і всі ці речі викладено білим чи чорним рогом, охоплено обручем дерев'яним чи обручем металевим, прикрашено всякими там віконцями, зубцями, кривульками, гачками, хрещиками, кучерями, підківками, пшеничкою, ільчатим письмом. А ще ж у нього бочівочки, свічки, скриньки, тарілки, горнятка, ракви (посудини для сиру), перемітки, сардахи, запаски, ліжники, кептарі, писанки, сорочки!.. Ще третій знайомий захопився збиранням предметів матеріальної культури із стародавніх слов'янських поселень у басейні річки Росі та її притоки Російки, назвозив до свого житла... Але цур та пек із усім тим, чого мій знайомий назвозив до свого київського житла, хай він сам морочиться й тішиться із реліквіями, які збереглись, не потонули в морі часу!

А того літа, в Тернівці будучи, поклав я собі знайти старожитність хай і екзотичну, як на теперішні часи, та все ж таку, яка повертала б мене пам'яттю в пізнане й пережите життя, бодай у воєнне чи повоєнне дитинство.

Зрештою ця ідея, себто писана торба, привела до тітки Тодоськи. Вона сиділа в дворі, накривши ноги рясною спідницею, й кришила ножем яблука: кришеники, наче осикові листочки, світилися на двох простелених ряднах, і в повітрічувся прив'ялий винний дух.

— Славно вродило цього літа, аж гілля ламається, земля під деревом вистелена яблуками. Якби здоров'я, то повезла б у район на базар, але хто купуватиме, коли врожай? Більше купують, як недорід. Пізніх сортів наkvашу, в погріб між картоплі накладу, на горищі в солому висиплю. А ці ось маю покришити, хай сонце висушить, із сушениці зимою компот варитиму, кисіль готовитиму. Та й у посилку запакуєм, пошлем поштою кому з дітей, сушениця не боїться дороги.

Голос її струнно-медово сотовався, наче в горлі грали бджоли, творячи якусь дивовижну музику: оксамитово-опуклу, чи що.

— Раніше яблуком більше дорожили, ніж тепер, а ниніки що? Раніше, бувало, діти геть-чисто все в колгоспному садку пообносять, гілля потрощать, і сторож не встереже. А тепер нападає додолу — й до комори не збирають, і діти не накидаються, хоч сторож уже не сторожує. Знаю, що не голодні, а шкода, бо яблуко пропадає...

Тітка здавалася блакитною з лиця, так її помалювала засмага. Літа покрали жіночу вроду, проте видимі рештки того колишнього знадливого жіночого багатства мимоволі навертали думки в тітчину молодість, що припала на війну... Погомонівши про всякі сільські новини, запитав:

— Тітко Тодосько, чи немає у вас старої прядки? Мої казали, що має бути, що ваша покійна мати пряла на прядці.

— Мої мама й на кужелі пряли, й на прядці,— мовила.

— Значить, не пропала? — зрадів я.

— Авжеж, є, не розсипалась... Бо воно ціле, поки твої руки торкаються, а руки забули — і воно вмирає...

— Значить, жива прядка?

— Жива.

— А на прядку можна глянути?

— Навіщо ж на прядку дивитися? — здивувалась тітка. Та зразу ж ізвелася зі споришу, обтрусила зі спідниці яблучні корінчики й черні зернятка.— Раз треба, покажу...

Зайшли в сіни, що пахли прохолодною глиняною ділівкою, тітка відчинила двері до комірчини. В комірчині стояв зеленавий (як вода в літній Гнилоп'яті) напівмокрік, чувся дух борошна і ще — кислувата гіркота давно вчиненого на заміс тіста. В кутку комірчини, поміж діжок і якогось мотлоху, видніли обриси прядки.

— А чи не можна прядку винести надвір?

— Можна, чом не можна, раз треба.

В чотири руки дістали з кутка і в чотири руки винесли прядку за поріг. Тут, поставлена на зелений спориш, у зливі денного світла, стара прядка видавалась пріщельцем із іншої епохи, із іншого життя, якимось дивовижним атавізмом. Тодоська зникла в сінях і невдовзі повернулась із мокрою ганчіркою, заходилася витирати з прядки пасма запорошеного павутиння, куряву. Лице її прибрали страдницького виразу, наче обмивала покійника.

— Все хоче рук, а на все рук своїх не настарчиш, — бубоніла. — Поки прядка стояла в хаті — мала догляд, а в коморі вже хіба що очима її пасеш, та не впасеш.

Скоро прядка блищаала восковою жовтизною старого дерева, добре відполірованого доторками пальців не одного жіночого покоління. Якби в колесо вставити виламані шпіци, якби підфарбувати й полакувати... або й зовсім не фарбувати й не лакувати, а натерти мастикою прозорою, чи що... З уст моїх зірвалось:

— Чи не продасте часом прядку?

— Продати? — здивувалась Тодоська. — Хто ж її купить? Тепер таке не продается й не купується. Ниток не сукають на прядці, одагу в магазині вистачає.

— Я б і купив у вас.

— Навіщо?

— Поставив би в квартирі, хай би стояла, нащо має у вашій коморі припадати пилом.

— Хай у коморі, ніж у квартирі, — не могла повірити почутому. — Хто тепер по квартирах ставить прядки? Ну, дивани, телевізори, килими та шафи.

— А я поставлю, хай стойт і нагадує мені про Тернівку та про вас.

— Про Тернівку й про мене? Та нащо я там здалась, щоб у Києві про мене згадувати? А Тернівки вже такої нема, як колись була.

— Хай нагадує стару Тернівку разом із вами.

Лице тітчине посеред білого дня звечоріло.

— Хто вас, теперішніх, знає, чого вам хочеться, —

сказала.— Ніхто тепер такого не продає, то як же я ціну складу?

— Колись вона мала ціну...

— Колись і справді була в ціні, а нині, видать, немаї ніякої ціни. Минувся її час, то й ціна її минулась. Баба пряла, ще мати пряла — ось тоді її ціна трималась. Ще я вчилася трохи сукати і навчилась, та мое вміння без діла пропало, вже не сукала на прядці... От і стойть у коморі. Як зайду в комору, як побачу прядку, то бабу згадаю, матір згадаю. Ну геть-чисто всі постають перед очима, аж не віриться, що життя злинуло, як вода з неба.

— Як вода з неба?

— Як вода з неба, злинуло життя, а прядка воскрешає. Прядка часом усіх воскрешає в пам'яті, слізоза з очей б'є... Раз треба, можу віддати, бо тепер куди вже вона судна, кому потрібна...

Подякувавши тітці й погомонівши з нею про те-се, поніс я прядку в хату до родичів, у яких жив. Радіючи з удачі, водночас ловив себе на тому, що трохи дивуюсь із забаганки мати в своїй київській квартирі таку річ патріархального сільського побуту. Якщо я дивуюсь, то що ж тоді казати про стрічних тернівчан, котрі таки оторопіло поглядали на чоловіка, який в оберемку несе допотопну прядку — невідомо звідки, невідомо куди, навіщо...

По дорозі всяке міркувалось. Гаразд, той захоплюється збиранням монет, той колекціонує гуцульські вироби, той стягує додому предмети матеріальної культури стародавніх слов'янських поселень у басейні річки Росі та її притоки Роськи. А знайома художниця-портретистка хіба на четвертому десятку літ не вдарилася у народну медицину, хіба не завалила свою майстерню власноручно назбираними лікарськими рослинами, ѹ цілий рік у майстерні — дух чебрецю, валер'яни, ромашки, висять там пучки цвіту фіалок, звіробою, чується дурман половину, валяється коріння лепехи, ягоди шипшини, горіхі волоські... На противагу їм матиму одненьку прядку, не кинусь шукати жлукто чи ступу, не поставлю в кутку біля книжкової шафи рогачі й коцюбу, не почеплю на стіні решето й підрешіток, не бігатиму за терницею й ціпом, не вдарюсь по світах за дерев'яною сохою, хай їм грець.

Що я матиму з прядки, яку поставлю біля письмового столу? Хіба що нитки спогадів напряду на ній, і хай ті нитки спогадів створять ілюзію єдності і безперервності того, що було, з тим, що е...

Поставив прядку в хаті у родичів. Родичі, подивовані прядкою, казали, що коли в Тернівці походили по старих людях, можна б іще по хлівах, коморах та горищах нашукати всякої старовини, котра валяється без пуття. Валяється без пуття, мертвa, припадає порохом, точить її шашіль. Гай-гай, як змінилось життя!..

Й походжали біля прядки так, наче бачили покійника, що звівся з могили, хоч ховали його в могилі назавжди...

Наступного ранку я подався у Вінницю до товариша, з котрим колись спільно працювали в редакції молодіжної газети. Поїздка забрала кілька днів, бо надумали з товаришем відвідати його матір, котра самотою доживає віку в селі Журавлиному й ніяк не хотіла перебиратись у місто до сина. Про самотню жінку в Журавлиному ішо колись, можливо, напишу, запала в пам'ять своїми розповідями про гайдамаччину, яка жила в переказах їхнього роду від покоління до покоління, та не про неї й не про гайдамаччину тут ідеться...

Отже, згодом повернувся в Тернівку, а родичі й кажуть не без дивної винуватості:

— Поки мандрував, навідувалась до тебе тітка Тодоська.

— Шкода, не застала,— кажу.— Щось передавала?

— Шкода то шкода, та чи варто й шкодувати...

— Якусь потребу мала в мені?

— Потребу в тобі не мала, а тільки забрала свою прядку.

— Прядку??!

— Забрала...

— Навіщо забрала?

— А так, узяла в обидві руки — й понесла поперед себе.

— Жартуєте...

— Які жарти, коли прядки нема.

Я заквапився до кімнати — від прядки й духу не зосталось. Чуючись чи то ошуканим, чи то одуреним, чи то обманутим, я ошелешено дивився на родичів.

— Тодоська щось казала?

— Лиш забрала й додому подалась... Ти ж бо не заплатив їй! Якби заплатив, то вже проданого не забрала б.

— Сама безкоштовно віддала, від грошей відмовилася.

— Чи ти сільських жінок не знаєш? Сьогодні їй у носі свербить, а завтра вона чхав... Знайдемо тобі в Тернівці якщо не прядку, то качалку, якщо не цебро, то дере-

в'яне відро, тільки з порожніми руками до Києва не поїдеш...

А з тіткою Тодоською ми здібались того ж таки дня, коли я повернувся з Вінниці. Лагідного, як літепло, надвечір'я йшов із вудочкою до Гнилоп'яті, щоб порибалити, а тітка узбіччям дороги ступала назустріч, несла із магазину хліб у сітці-авосьці. Ще здалеку сяйнула мені блакитним від засмаги лицем, проте на виду заставалась сумовито-поважна, мовби аж похмуря в глибоких криничках очей.

— Ви вже не гнівайтесь, що вас у дома не застала.
— Хіба за таке гніваються?
— І прядку забрала...
— Навіщо ж ви прядку забрали?
— Не подумайте, що я скуча скупійка.
— Де ж ви скупійка? Безкоштовно віддали...
— Безплатно віддала й бесплатно забрала, еге? А тільки якби мені знаку не було, то не забирала б.
— А який вам знак був, тітко?
— Мати приснилась. Наче сидить на лавчині так, як живою сиділа, в жалобну хустку закутана по самі брови, й каже: «На чому ж прястиму в цьому своєму чорному світі, коли мою прядку віддано?..» Сказала — й розтанула туманом. Як прокинулась я перед ранням, то й очей не зліпила, все мені материн голос у вухах. Зайшла в комору, а в коморі така пустка там, де прядка стояла... Бач, думаю, нащо ж я свою матір так скривдила, нащо прядку віддали, на чому вона прястиме в своєму чорному світі, лишенько... Дарованого назад не забирають, але, виходить, віддала не своє, материне, то мусила забрати, не гнівайтесь.

— Де мені гніватись на вас!
— Як поставила прядку в коморі, другої ночі знову знак мені, знову сон сниться. Вже мати без жалобної хустки, сидить за прядкою. Може, щось і сказала б, та сон пропав, ось я нічого й не почула від неї... Зайшла в комору — стоїть прядка, й на душі моїй так, наче мати десь тут — чи в хаті, чи в сінях.

Тітка Тодоська понесла магазинний хліб додому, а я з похнюпленою головою подався до Гнилоп'яті.

Із берега закинув вудочку в воду, але думки не про рибу снувались. Думки снувались про тітку Тодоську та її прядку, яка колись ткала наче й не нитки з конопляного прядива, а нитки життя, і, виявляється, тим ниткам немає кінця й по нинішній день...

БЕЗСМЕРТЯ СМЕРТНИХ

Опанас Маркович Залізняк не думав і не гадав про недуги ні до пенсії, ні на пенсії. Він, учитель мови та літератури, колись любив пограти на перерві з дітьми якщо не в футбол, то у волейбол, у скраклі, підтягувався на перекладині, легко здирався по щаблях драбини на спортивному майданчику. Живучи в Запіллі, вчителював у Хвощівці, куди їздив на старому дорожньому велосипеді марки «Харків» і навесні, і взимку за будь-якої погоди: хай дощова хвища, хай хурделиця. Так зрісся з велосипедом, що двоє коліс заміняло йому ноги, але й ноги мав не менш слухняні й прудкі, ніж велосипедні колеса. Цими ногами обходжував поблизькі гаї та ліси, збираючи сунниці, полуниці та гриби, приносячи додому черешні, терен, дики яблучка та горішки («о, в них більше усіляких вітамінів, ніж у лимонах, апельсинах та мандаринах, тільки ми не вмімо цінувати дикоростучі плоди!»), а ще, звичайно, всякі трави й коріння, на яких знався. Зрідка, підпрягаючись до того чи іншого мисливця, на яких Запілля ніколи не було багате, Опанас Маркович приносив упольованого зайця чи крижня, проте з віком усе більшою пристрастю ставала риболовля.

Маючи човна, обплавав усі заводі великої річки. Ті заводі подекуди напіввисохли, подекуди заболотилися, збіднівши на дичину та рибу, проте терплячий учитель ніколи не повертався з порожньою торбиною, а завше — з уловом карасиків чи линків, окунців чи коропів, верховодки чи красноперу, а то й в'юнів. Оберігав вудочки та всякі снасті з якоюсь хворобливою веселістю, з такою самою хворобливою веселістю ставився до вудочек та снастей у руках інших рибалок, не поступаючись їм у кмітливості, впертості і хитрощах. Наловлену рибу варив, смажив, в'ялив, сушив, оддавав за добре слово знайомим, і ніколи не траплялось так, щоб зі свого улову розбагатів хоч копійкою.

Здавалося б, немає більшої втіхи, ніж цілодобово та цілорічно розкошувати на волі, на повітрі, на природі, не лише лікуючи душу мальовничими краєвидами, а й споживаючи гриби, ягоди, рибу, молоко, всяку петрушку, кріп, салат. Не тільки не занапастиш грішне тіло, а й зміцниш, щоб у дужому тілі і дух подужчав.

Якби ж не ота перша операція, коли Опанаса Марковича негадано схопило в животі. Звернувся до лікарів, а ті не забарілисъ поставити діагноз. Мовляв, хвороба така, що без термінового хірургічного втручання не обійтись. Вправно розітинули живіт, вправно вирізали, вправно зашили, пообіцявши скоре видужання і здоров'я.

Виписавшись із лікарні, вчитель перший рік ще й на велосипеді їздив та на човні плавав, навідуючись до лісу та до ставу, навіть якось увосени ходив на полювання й підстрелив дику качку. Та взимку геть засумував і занидів, усе довше просиджуючи перед телевізором чи пасучись очима в газетах. На весну схуд і зблід, посірів і полиняв іще недавно рум'яними щоками. З апатією всідався на велосипед, а незабаром і зовсім забув про нього. Відпливав у човні від берега, проте веслувати нікуди не хотілось, так само збайдужів і до риби.

Минуло ще трохи часу — й Опанас Маркович уже ходив хіба що до магазину по хліб та молоко. Міг ще зняти гусінь із яблуневого гілля, а ось заступом обкопати стовбур — ні, не хотілось. Просиджував годинами на лавчині під хатою, дивлячись на машини й людей, на пташок, що перелітали над обійстям, на хмарі, що пливли над селом. І голова, яка ще недавно рівно трималась на жилавій шії, тепер усе помітніше хилилась на груди, в'янучи, мов підрубаний сонях.

Звісно, звертався до лікарів, та що лікарі? Мовляв, ніхто не застрахований від старіння, старіння — цілком органічний процес для людського організму. Мовляв, зі старості ще ніхто не повернувся в молодість. «А чи не операція тут причиною?» — допитувався Опанас Маркович. Лікарі погоджувались: звичайно, ѹ операція спричинилась до погіршення самопочуття. І делікатно натякали, що консультації з медиками вкрай важливі, проте ще важливіші у його віці прогулянки, активний відпочинок, продумане харчування, спокій.

— Ну, Стасю, був кінь, та з'їздився,— нарешті заявив Опанас Маркович дружині.— Я без лікарів знаю, що велосипед і човен кращі від дивана й подушки під головою, та що вдію, коли воля моя хиріє...

Стася, себто Станіслава Янівна, все життя клопоталась не тільки школою, не тільки сином і дочкою, а й чоловіком, котрий, може, й не потребував жіночого піклування, та вже ж не гребуватимеш добротою й ласкою жінки, коли то для неї чи не найбільша душевна потреба —

віддавати ласку й доброту іншим. Висхла й тиха, як павутина, Стася з легкою повільністю павутини снуvalа в хаті, на господарстві, по селу, проте ніде не барилася, скрізь встигала. Білі, як пелюстки ромашки, щоки її завжди випромінювали погідний усміх, і світло того усміху щедро проливалось на все і всіх — на трави й квіти, на людей і вітер.

Бачачи, як тане Опанас Маркович, вона ладна була свій дух впорскути в його ще недавно могутнє тіло, ладна зібрati кожен золотник здоров'я, що виходило з нього, й повернути назад,— і потай мучилася своїм безсиллям. Молодша на кілька років од чоловіка, Стася завжди дивилася на нього знизу вгору: й за молодості, коли її, зовні непоказну вчорашню десятикласницю, пошлюбив ставний та розсудливий приїжджий учитель, і тепер, коли несподівано став потребувати догляду не менше за малу дитину.

Коли від сердечного нападу переставилась Ніна Танчик, півсела зібралось на похорон колишньої фронтовички, колишньої голови їхнього колгоспу, що в сутурний післявоєнний час мало не сама впрягалась у ярмо до биків та корів, якими орали артільну землю. На похороні й поминках гомоніли про те, що Ніна Танчик мала круту чоловічу вдачу, яку й не кожному чоловіку дано, що головувала хазяйновито, згадували, що не одному допомогла звести хату, привезти дров чи виписати паші для худібчини. Ось тільки не звідала долі, задля якої кожна жінка приходить у світ, не здibaла судженого, не народила дітей. І в останню дорогу проводжали її сестра з братом, їхні діти з зятями та невістками, пригріць буйноких онуків...

Про те, що переставилась їхня колишня головиха, Стася не сказала Опанасові Марковичу ні до похорону, ні після.

Щоправда, в той день, коли, зажалобена, повернулася з цвінтаря, в надвечірніх сутінках кімнати прозвучало запитання:

— Стасю, де так довго ходила?

Опанас Маркович, лежачи горілиць на дивані, дивився, здається, не так очима, як їхньою карою мукою.

— Та чи нема де ходити... — лиши мовила з тужливою провинністю.

Через день чи два зустрілась біля криниці з сусідкою Галею, що сиділа в їхньому сільському магазині на касі, й молода сусідка запитала:

— А чом це Опанаса Марковича не бачили на похороні?

Гостра на язик, сусідка й голос мала пронизливо-шмалький, і зіниці очей шпильчасто-тонкі. В'юнка, як хмелина, здавалось, вона й вигойдується звітеною хмелою, полум'яніючи цвітом зелених очей.

— Люди гомоніли, чого це його нема,— додала.

— Чи ти, Галю, не бачиш, на що судний Опанас Маркович? Otto що за столом випити гарячого молока чи посидіти на хатньому причілку.

— Е-е, Станіславо Янівно, не гудьте мені Опанаса Марковича! — висрібила зуби в лукавому пересміху.— Ще як парубок! Ну, за годину, тримаючись за велосипед, дійшов би до цвінтаря, а за годину — з цвінтаря назад.

— Ой Галю, Галю! — й прикусила губу, зачерствівши лицем.— Ти ж бачиш, який він... Не сказала я Опанасу Марковичу про головиху...

— Не сказали? — здивувалася сусідка.— Як то не сказали?

— Зовсім нікудишній, то як скажеш? Скажу — й доб'ю словом, і в могилу покладу, еге? Жаль її, що не стало, а ще дужче його жаль, що побиватиметься. Щоб гірше не стало, хай не відає про смерть.

— Ви не сказали, то інші проговоряться!

— Хто проговориться, коли він ледве з хати виходить, коли з людьми не здирається? А тебе, Галю, попрошу мовчати. Бо чи багато треба, щоб ранити його серце?

— Може б, захотів попрощатися з Ніною Танчик... Таки почус від когось, а як почус — чи подарує?

— Не казала й не скажу, аби гірше не стало...

Скільки пам'ятає Галля Станіславу Янівну — стільки й дивується. Дивувалась, коли в школі вчилася хімії та ботаніки в неї: жоден учень ніколи не одержав менше трійки, бо вчителька соромилася ставити дітям незадовільні оцінки. А скільки років Хвоцівка знай гомоніла про Опанаса Марковича! То його бачили разом із головихою в полі — оглядали лан пшеници, неначе вчитель записався в агрономи. А то навідались удвох на польовий табір для худоби, буцімто вчитель уже за ветеринара чи зоотехніка. А то разом походжають у колгоспному садку... І якби ж Стася очей чи вух не мала. Та хай би й не мала, зате їх мали сільські доброзичливці: «Оце, Стасю, пливуть у човні, й Опанас однією вудкою рибу будить, а головиха й собі вудку в руках тримає...» Або: «Посідали в головихи під вишнями на подвір'ї, така

спека, така суша, а вони чай гарячий із варенням п'ють, не інакше як закортіло у петрівку мерзлого...» Проте Станіслава Янівна лише посміювалась на ті балачки. Й ніякого рейваку вдома, й ніхто посуду не бив ніколи, й слюзи не текли річкою, й завжди в Стасі на крохмальної білини обличчі очей чистий усміх, наче подарунок для всіх. Й чому воно в них не так, як у людей?..

Тепер-от, зостаючись у дома, меткоока Галя знай ловила поглядом старого учителя, який не просто нипав зеленим подвір'ям, не просто сидів на лавчині, спершись на костур, а весь час поривався стривоженим зором із тісного подвір'я за ворота, на сільські падоли. Той поривчастий погляд мало не піднімав схудле тіло сивого Опанаса Марковича, щоб понести у пташиному польоті понад землею.

— Марковичу, кого це ви так виглядаєте? — запитала якось Галя. — Як пташина, що ось-ось сама із себе вискочить!

Учитель спершу скоржавів на лиці, а далі затрусиувся від сміху:

— Як пташка, що ось-ось із себе вискочить? — Поманив пальцем, а коли Галя наблизилась, то сказав тихо: — Ніну Танчик виглядаю, та не видно чомуусь.

Голос у Галі забринів:

— Не видно вашої Ніни, еге? Не йде?

— Аж не віриться, що не видно...

— Кажуть, Опанасе Марковичу, наче до котрогось із своїх родичів поїхала...

— Та й засиділась так? У неї родичі є в Куманівці, є в Чернятині...

— А дорога туди, а дорога сюди, та й здоров'я вже не те, що колись. — Галя потрохи оговтувалася, зміцніла голосом. — Авжеж, що молодою зосталась головиха для вас, та то вже не перша молодість і не друга, а третя.

— Ха-ха! — струснуло вчителя хвилю сміху. — Правду кажеш, що Ніна молода й за третьої своєї молодості!

Стася не раз шпетила Опанаса Марковича, що мохом обростає в хаті та біля хати. Аж тут несподівано чоловік закомандував: збираємось на рибу! А що сам не годен зладнати вудочки й наживку, то жінка зладнала. Раніше на рибу виряджався в приношенну одежину, а тут і сорочка біла, і костюм, що його одягав лише на вчительські конференції, і туфлі нові. Та що одяг — щоки до синього блиску виголені електробритвою! Чи не на побачення збирається, майнуло в голові у Стасі, й моро-

зець розпачу вдарив у душу. Вона лиш губи закушувала, ховаючи очі від Опанаса Марковича. Раніше ніколи не брав Стасю на рибалку, а тут без її помочі й до води не добрався б, то вела під руку.

— Що ти всі вудочки забрала, дай хоч одну понести мені! — сердився.

Роззирається по селу, на кожного стрічного падав очікувальним зором. У вербовому березі Стася сама відімкнула замок на ланцюзі, сама й човен штовхнула на воду, а Опанас Маркович, сидячи, ледь гріб веслом. Сама понаживляла черв'яків на гачки, сама й закинула одну та другу вудочки, а він лиш по берегах роззирається, виглядаючи захмареними очима, ждучи якогось дивного, жданого подарунка з виру літа, з хвиль зеленого села.

Кутики вуст сіпались у Стасі, тепер шкодувала й не шкодувала, що торік не сказала правду про смерть голоших, й жаліла, що Ніна Танчик не може ось зараз появитись ген там, на білому піску берегової обмілини, хай би з'явилась, щоб Опанас Маркович не мучився марним очікуванням, щоб йому не боліло.

— Де та риба? — гнівався, висмикуючи волосінь із води. — Чи повиловлювали, чи хімією потруїли, а тільки нема тієї риби, що перше...

А сам хіба сподівався на рибу з води? Тут, на річці, хоч куди запливи, а з човна звідусюди видно гай під горою, жовту глинисту дорогу, що оперізує гору, пнучись по узвишшю до хати, вимощеного під ясенами гнізда Ніни Танчик, із якого вона завжди вилітала, запримітивши на воді човен і знайому постати рибалки в човні... Хата й тепер, підведена синькою, світиться стінами зів'ялого цвіту барвінку, Опанас Маркович натруджує очі, що слюзяться й туманяться, виглядає. Та пустельно під яворами, й жовта глиниста дорога навколо гори не оживася рухливою жіночою постаттю...

— Доки ж вона гостюватиме в своїх? — із дитячою скривдженістю в голосі озивається Опанас Маркович.

— Хто? — вдає непорозуміння Стася.

— Та Ніна, хто ж ішев! — сердиться.

— У неї спитаєш! — відповідає Стася, намагаючись збудити ревнощі в собі, щоб тими ревнощами не так себе розрадити, як втішити чоловіка. — То це ми чекаємо рибу з води чи виглядаємо Ніну з гори?

— Ніну з гори! — склипує істеричним сміхом Опанас Маркович, який уже й засміятився не годен із тією могутньою силою, що колись.

— Ну, я тобі повиглядаю!

Й Стася, мучачись та ковтаючи давкі слізози, Стася, яка, либонь, ніколи не ревнувала й не ревнует, здається, в цю гірку хвилину, зараз ось зі справжньою, а не награною люттю кидає вудки в човен, гребе веслом, аж вода пухириться зелено-сірою піною. Той її розпач втішає Опанаса Марковича, його лице звільняється від застонного баговиння печалі, він бубонить:

— Вічно жінки щось не поділять, нема що ділити...

— Виглядає! Ніна десь у Куманівці чи в Чернятині, їздить по родичах, а він виглядає!

— А хто їй хату стереже чи город порає?

— О, хата втече? Нема добрих людей город попорати? Чи, може, тобі не терпиться її курей просом нагодувати?

Від річки Стася веде Опанаса Марковича, обхопивши витіпаним перевеслом руки за стан, а він обвалиється на її плече-підпору. Пройдуть трохи — й зупиняться, старий учитель пурхає очима по стрічних, вишукуючи когось, а Стасі соромно й тяжко, наче на жердинисті її плечі звалилась ще й якась невидима гнітюча ноша, що ось обірветься...

Через тиждень після цієї риболовлі, з якої повернулись таки без ока і луски, Опанас Маркович зібрався до магазину по хліб. Подріблював за костуром, що витанцював у руці чи то гопак, чи то якийсь інший п'янний танок. Подався — й нема, хоча, здається, можна б уже з хлібом повернутися із сусіднього села. А тут повертається — й не сам, а обвисає мішком на плечах у сусідки Галі, що близкає сердитим зеленим світлом із джмелястих очей.

— Станіславо Янівно! — кричить до Стасі, що вгороді підгортає картоплю.— Ви глядітимете Опанаса Марковича? Куди ви його послали?

— По хліб сам попросився піти... Ой лишен'ко!

Підборіддя, шоки, лоб у Опанаса Марковича ніби хто залізною тертушкою тернув, поздиравши шкіру, закров'янивши живою, дрижачою кров'ю.

— Що з тобою? — плакала сухими слізами.— Як це так?

— В магазин люди привели вже побитого,— розповідала Галі.— Підібрали на Шендерівці в бузині...

— На Шендерівці? — не вірила Стася.— Чого ж це тебе понесло на далеку Шендерівку, якщо ти подався до магазину по хліб?

— Ноги підкосились, я й звалився,— сіпались губи в нього, а в погляді — не так біль, як іскри болісного сміху.— Корчі взяли такі, що звестись не міг на ноги.

— Чи не знаєте, Станіславо Янівно, чого опинився на Шендерівці? — grimіла шворнем-язиком Галя.— Не інакше, як до Ніни Танчик подався!

— До Ніни? — вірила й не вірила Стася.

— Попарубкувати засвербіло — от і дременув! — дорікала Галя.— Та чи вам, Опанасе Марковичу, мало своєї жінки? Та чи маєте стільки здоров'я, що ладні всіх жінок перелюбити у Хвощівці? Залиште цієї роботи трохи й для інших, щоб не підірвались! Ха! Впав — і рачки повз! Світ ще не бачив таких ловеласів! Завзятий!

Вона глузливо шпетила, й старий учитель не стримався:

— І завзятий! Бо чом не завзятим бути? Моеї роботи за мене ніхто не поробить!

— Скільки ж вам казати, що нема Ніни в Хвощівці, що по родичах подалась, бо догляду потребує так само, як ви. Чи закортіло поцілувати замок на її дверях?

— Еге, замок поцілувати!..

Стася хутенько принесла води від криниці, й обидві жінки в четверо похватних рук змили кров з обличчя, а подряпини й садна змостили вазеліном. Опанас Маркович, сівши на колоді під черемховою, мружився на сонце, ловлячи проміння ранами, й літній віtreць срібливеся в його сивому покостриченому чубі.

— Я вам походжу до Ніни! — пригрозила Галя жартома і всерйоз.— Коли вже кортить так — ходіть до мене, тут близько, через межу, а як скопититеся з ніг, то в м'який город і в м'яку картоплю, а не в тверду жорстку дорожню.

— Сама набиваєшся, ха-ха! — кигікнув хрипким голосом у відповідь.— Я до тих не ходжу, що самі набиваються.

— О, гордий який! — кепкувала сусідка, що любила отак пожартувати з охочим до жартів Опанасом Марковичем.— Ну, мені пора на роботу,— це вже Галя до Станіслави Янівни, що побіля чоловіка не тільки плечима зіщулилась, а й зором охляялих очей.— А ввечері навідаєсь і наведу порядок у вашій родині, коли самі не годні. Чуєте, Опанасе Марковичу? Дітям вашим понаписую!

Галя війнулась буряною постаттю з обійстя, а вони вдвох як закам'яніли в мережаних та ворушках від вітру тінях розлогої старої черемхи, й по лицях у них

перебігали ті сірі тіні, мовби пташата якісь прагнули оживити зморшки, та тільки не оживали застиглі плетива на лицях, не прозирала з їхніх кайданів ні молодість колишня, ні радість не просочувалась джерельцями.

Опанас Маркович припав щокою до руки Станіслави Янівни, завмер, вбираючи в себе шорстке й сухе тепло її долоні, і пальці її шкарубкі ледь здригались. Тулившася щокою до зів'ялої долоні — й зів'яла долоня тулилась до поточеної борознами щоки, яка раптом узялась дрібненькою товченою їддю сліз, а за нею й друга слізоза скляною їддю замерехтіла. Не казали одне одному й слова, лиш від дихання здіймались та опадали груди й пір'єсто тріпотіли в обох опущені повіки, за якими було в цю хвилю замкнуто й очі, й душі, все їхнє минуле — і майбутнє — життя...

Хоч і сусіди, а Гая не зустрілась їм ні сьогодні, коли привела додому зраненого Опанаса Марковича, ні завтра, лиш — післяавтра. Зблідла й змучена, пов'язана кремовою хустинкою та в чорній блузці з довгими рукавами, сусідка не так прийшла, здається, як присунула в старих туфлях на стесаних каблуках. Завжди по-дитячому усміхнену Станіславу Янівну морозним ляком обсипало, коли в надвечір'ї матіолової барви постала перед нею Гая, змаліла й висушена від горя невідомого.

— Що сталося?

Готувала куліш на літній кухні, де жовто-біло дзвенів огонь через круглі дверцята плити. Дух засмажки — старе сало з цибулею — струмував кругом.

— А то ви, Станіславо Янівно, не знаєте, яке горе? — відказала голосом із могили.

Ноги в Стасі задерев'яніли, наче відморожені. Сусідка підступила в скорботному мовчанні й зупинилася з обвислими руками.

— Де Опанас Маркович?

— Опанас Маркович? — перепитала Станіслава Янівна. — Читає в кімнаті.

А сама ладна була кинутись у хату, щоб пересвідчитись, що чоловік таки в кімнаті на дивані читає газету чи дивиться телевізор.

— Ой, я більше не можу!..

— Та що сталося, Галю?

— Я сама піду до Опанаса Марковича... Я сама скажу Опанасу Марковичу про смерть, бо мовчати більше не можна.

— Хто ж помер, Галю?

— Ніна Танчик померла, чи ви не знаєте? І я хочу сказати Опанасові Марковичу... Якщо ви не сказали, то я скажу, бо хтось однаково скаже, завдасть удару. Чи йому легше стане від того удару? Ви пожаліли, а що вийшло? Він до покійної пішов на побачення. Хіба вийшло краще? Скажу, що померла в Куманівці чи в Чернігівці у родичів, що звістка ось тепер у Хвоцівку дісталась.

А що Станіслава Янівна мовчала, то крик вирвався з грудей у сусідки:

— Чи ви хочете, щоб він знову подався на побачення до покійної Ніни Танчик?

Сухенька, як сніпочок льону, господиня зняла з плити глиняне горня з куліщем і глиняну риночку з засмажкою. Вона й тепер готовала не в алюмінієвому посуді, а в глиному, бо — так вважав Опанас Маркович — у металевому посуді будь-яка страва губить свій природний смак, метал нищить аромати.

— Де ж таке бачено, Станіславо Янівно? — оговтуючись від нападу істерії, не так дорікнула, як поспівчувала Галля.

На порозі веранди раптом постав Опанас Маркович із костуром у руці, й молода сусідка в розpacії ступила до нього з літньої кухні.

— Га-а-лю! — зашелестів голос у Стасі. Й зовсім тихо: — Не смій, Галю... — Цупко вхопила за лікоть, вивела за ворота й тут повторила: — Не смій...

— Таж до яких пір? — вирвала лікоть спантеличена Галля.

Станіслава Янівна не відповідала, лише розпростерла руки на воротях, неначе крила пташка, що захищає гніздо.

— Та чи Ніна Танчик оживе, якщо Опанасу Марковичу не скажемо правду? Та й чого доброю волею таку муку берете на себе? Скільки ще маєте мучитись?

— Хай вірить, що жива... Хай головиха ніколи не змирає для мого Опанаса, хай завжди зостається жива.

Стояла з розкриленими руками на воротях, і здалось Галі, що жодна чорна птаха-вістка не здужає перелетіти через неї на подвір'я, не сягне слуху Опанаса Марковича, котрий закам'янів у проймі дверей на веранді...

БАЛАКУЧИЙ КОЗИР

Мартина Козира з дитинства й до старості знають за вітряка, хоча, звичайно, молов і меле кутими журнами не всяку пашницю, а некутим язиком — знову ж таки не всяку пашницю, а слова. Й не тільки добірне зерно слів, як то можна сподіватись від літнього чоловіка, а й плюскле, а й словесний кукіль, бо такий уже з пракореня у цьому світі не тільки Мартин Козир — та-кий чи не кожен, зачатий від любовного гріха.

Гори б до неба синього стали, якби ті гори нагорнути з борошна Козиревого помолу, а до засніжених шапок на тих горах хіба що орел долідав, якби орли й досі водились у наших краях. А що гірські орли не водяться ні в Хвощівці, ні поза Хвощівкою, то, вважайте, верхи гір набалаканого і намеленого Козиром за всеньке життя так би й зостались недосяжні!

Щоправда, подеколи й замовкав чоловік, чіпляючи на свої губи невидимих сім замків. Похмуре мовчання його ставало все похмуріше, все глибше, нагадуючи чорне провалля, в якому й таємничого дна не вгледиш, бо воно бездонне.

Отак і склалося, здається, його життя: пасмо стрімких гір — і глибокі провалля, гряда підхмарних засніжених вершин — і темні бескеття безодень, в загадки яких не прозирнути...

А хіба нашему людові вгодиш? Коли чоловік спускав язика з ланцюга, то хіба не казали, що Козир козиряє? А коли впинав язика на ланцюг, хіба так само не казали, що Козир козиряє? Бо воно звісно: Козир завжди козир, хоч йому в масть, хоч йому проти масті...

Березневого дня, що білів латками снігу поміж кущів і сухо шелестів жовтим листям на дубах, Мартин Козир, ідучи до колгоспної теплиці, був ладен балакучим язиком гори навернути. Й так само на колгоспній теплиці, коли з майстрами збивали рами та скло вибите склили. А от із колгоспних теплиць додому прийшов сам на себе не схожий, себто схожий, тільки вже на того, що почепив на свої губи сім замків. Хоча за цей цілющої свіжості березневий день нічогісінько не сталося. Ну, наробився сокирою і молотком, та хіба вперше вривати плечі роботою? Ну, йдучи пішки з колгоспної теплиці, здібався на

сільській околиці з головою колгоспу, що повертається з поїздки в район, та хіба вперше отак здібатися з головою колгоспу? Не вперше і, мабуть, не востаннє, бо ще скільки ходити й виходжувати Мартину Козирю по всяких роботах — хай то артільне господарство, хай то якесь будівництво у людей, куди завжди кликано його і з сокирою, і з пилкою, і з молотком. А коли не з інструментом, то просто з роботящим язиком, який не тільки сам себе повеселить, а й чоловічу компанію, що ніколи не цурається веселощів і сміху. То чого ж було з тими сімома замками повернутися на обійття, чого було нишком поратись біля курей та свині, що звикли, правда, й до його мовчання, але більше — до булькітливого, як дженджуристий індик, язика?

Попоравшись, похмуро стояв на обійті й міркував про те, що давно б годилося докласти рук до саду, як щороку докладав: і побілити дерева негашеним вапном, дуплянку прибити, й шпаківню відремонтувати, й гілки пообрізувати. Гаразд, що позаторік пасіку продав, а то довелося б з нею поморочитися зараз. Ну, город виоре й засадить картоплю під плуг...

— Й чому голова колгоспу не спинився, га? — злетіло з уст.

Біль, що саднив душу, тепер ось із безодні мовчання проріс скрупим весняним зіллям слів.

— Але ж і раніше не спинявся й не підвозив ніколи, — сам собі заперечив Мартин, — то чому раніше не допікало?

Козир у цю надвечірню годину, що супилася та студенішла після теплого дня, не відав, чому раніше не допікало, тому сам собі не міг відповісти ні вголос, ні подумки. Не відповівши, знову запав у безодню тяжкого мовчання.

Раніше, поки Настя-покійниця ще топтала ряст, у хаті розмовляв із нею — й мовчав із нею ж таки. Коли ж переставилась, так само не тільки розмовляв з нею, а й мовчав — немов Настя ніколи й не покидала цього світу. Зараз сподівався на голос жінки, яка мала б докинути розумне слово, проте лише вітрець зашарудів у сніпках сухого кукурудзиння під повіткою.

Вночі спалося злецько, виходив на ганок під дрібнесеньку зелену руту далеких зірок, якими кострубилось небо, служав шерехате щелестіння на замерзлих калюжках, у вулиці, де гострий вітер мів швидко мітлою окружини снігу, вдихав терпкощі близької весни, а в душі

пекла печія, мовби там присолено сіллю й не розсмоктуеться. Покійниця Настя згадувалась — от несе з городу в руках зеленого й рясного картоплиння, щоб насікти й залити кисляком для свині, от під повіткою пере в дерев'яних ночвах сорочки, от квапиться у грозу через подвір'я до ганку, а над головою в неї куриться блискавка й грім тріщить, наче демони в сотню рук деруть захмарене полотно нап'ятої над землею неба...

Бранці до колгоспних теплиць не подався, хоч теплиці й чекали його рук. У повітці познаходив кривого ножа, пилку лучкову, пилку-ножівку, вже поріг повітки переступив, аби в сад іти — пообрізати на грушах, яблунях і вишнях все те, що слід пообрізати, — і в останню хвилю як приріс ногами до землі. Й така нехіть опосила ество, що руки опали гарбузовим гудинням, а з гарбузового гудиння рук посіялись інструменти в потовчену мерву.

— А хай воно западеться все!.. Й чого він не зупинився? Чого пролетів, як реактивна холера? Чи не бачив, що ледве ногами плентаю? Таж із якого це року я в колгоспі? От ніяк не згадаю. Скільки їх, голів, за мое життя перемінилось, тільки я ні разу не перемінився, тільки я незмінний...

Мимо двору йшов дідок Махтей, гудзастий і покрученний, мов теляча сириця всемеро. Ще вчора з ним гомоніли, що влітку, коли нагріється вода, годилося б прочистити криницю, муляку вигребти, джерело поновити, бо ледь цвіркає. Махтей розчесав пальцями іржаве віниччя бороди, за яким ховався мало не до пояса, і, завжди готовий до могоричу, поспітив не без задньої думки:

— А коли вже воно потепліє, Мартине, щоб приступити до твоєї криниці?

— Як перехилимо по чарці — тоді й потепліє, — відказав Козир.

— Вип'ємо — зразу й літчко, — згодився дід Махтей.

А чому не згодитись діду Махтєєві, який, копаючи криниці чи прочищаючи їх, ніколи з народу не брав грошима й на зиск не розраховував, а лише — харчі добрі за труди праведні й горілку вимагав до харчів. Та горілка й довела діда до того, що вже не те що лопату, склянку не міг утримати в руках — так трусилися... Звісно, що Махтей випивав не по трудах праведних, а загодя, авансом, проте — на свою копацьку честь — ніколи не забував про ці хмільні аванси: «Ну й горілки кріпкої випили на тамтому тижні, й досі гарчить у горлянці! Гарно лазилось

у твою пляшку, та коли ж це я з твоєї пляшки в криницю перелізу?»

Козир закликав копача в повітку, тут і розказав про вчораши колгоспні теплиці, до яких ниньки не подався, бо голова колгоспу, ідучи машиною, не спинився на околиці й не підвіз до села. Еге ж, не великий Козир пан і не з панів народився, але за всеньке життя (тут брови в Мартина чудно й широко розсілися над очима, як розчепіреними крильми квочка розсідається на гнізді) можна б хоч разок зупинитись і підвезти до хати. Дід Махтей слухав чудну річ, торопіючи від нечуваного і, здавалось, меншаючи на курдуплика. Ось-ось іще Козир нагомонить із пригірць — і Махтей так сторопіс, що від діда навіть курдуплика не зостанеться. Нарешті спромігся докинути слово:

— Аж голова не шофер, щоб тебе возити... Й не возив тебе ніколи...

— Але ж у голови шофер!

— У голови шофер, щоб возити голову... А голова в шофера, щоб його возили... Голові ніхто вказівки не давав, щоб тебе возити... Й шоферові за тебе вказівок не було...

Козиреві на мить відняло мову — й скоро бурхлива річ поллялась, наче вода в лотоки. Слухаючи, дід Махтей журливішав на побитому віспою горохово-рудому лиці, не тямлячи в чутому й на пучку. Та хіба втямиш, коли кликано на чарку, яка начебто віщує тепло й наближає до літа, а чаркою не пахне, знай лиш — теплиці й голова, голова й машина, хай вам усім добро з китичкою! Вже не суперечив, бо суперечити — собі на збиток, та хіба Козир упне язика, щоб нарешті пляшку пошанувати?

В іржавому віниччі бороди, наче по плечі скованісь у його кільцоватих вихорах, старий Махтей покурів собі геть, а Козир і не завважив дідової досади. Залишивши на мерві в повітці інструменти, що вивалилися з рук, раз і вдруге визирнув на дорогу: чи не видніє часом машина голови колгоспу? Пора б уже скаменутись, що ниньки до теплиць не вийшов Мартин Козир, а коли ще хто з майстрів прихворів чи якась приключчка вдома приключилася, тоді теплиці саме в свинячий голос і відремонтують, коли люди в селі матимуть огірки, редиску й шпинат не тільки з присадибних парників, а й просто з грядок (бо на грядках напинають поліетиленову плівку по розкиданому вишневому чи сливовому гілляччу).

Мартин Козир, січучи гострим зором по вулиці, ховав губи в ківшик долоні, грів долоню ворушкими квіточками усміху... Не став би згадувати Миколі Андрійовичу, як той колись груші-дзвінки крав ген із отого дерева... Тъху, давно від груші нема й стовбура, на якому Настя-покійниця приспособлялась гладушики та горнята сушити на сучках... Не став би за вchorашнє в пасію впадати, бо не до пасії, коли весна на носі, коли ще добрива та гній на поля возять, коли техніку дотягають, коли в голови колгоспу голова має вміщати весь колгосп, коли теплиці таки треба лагодити, а от ізвідсі до теплиць язиком не дістанеш, навіть таким довгим, як у нього, Мартина Козира.

Сонце підбилось угорі десь на третину свого денного небесного шляху, ніхто не показувався поблизу обійстя, й хазяїн, спересердя кинувши бадилюно в горластого півня, що знагла сипнув полум'ям співу, подався з двору. Його вело дорогою, як вітер веде вихором, а біля буфету Козирим різко крутнуло й завело в одчинені о цій порі двері. Сюди навідувався лише про свято, а в будень — обминав, наче гибле місце на болоті. Закропився бочковим пивом, до якого ласій завжди, аж тут його покликано з-за фікуса. Ніколи не встряяв до компаній, але ж за фікусом і не компанія тирлувалась, а в хмарі чадного тютюнового диму горбився настовбурченими племчима Тихін Зварич, одноліток. Два тижні тому Тихін відвіз свою бабу до районної лікарні, а довідавшись, що в старої невиліковна недуга, неждано-негадано для всього села запив.

— Дай їм розписку!.. Дай розписку, що операцію зроблять, а за операцію не відповідають! Значить, я відповідаю перед Мотрею за операцію, раз дав розписку? Та чого ж я відповідатиму перед Мотрею й людьми, раз я тої операції не робив?

Корчами рук обхопивши не голову, а попелясте перекотиполе, Тихін Зварич тріпотів сірими пташатами двох знекрилілих очей, а потім безсило хитнувся на захарашений посудом стіл.

А що в Козиря вуста розверзлись, то самі й сипнули словами-самосійками, як то вчора видзвонювали молотки й сокири на колгоспних теплицях, як співало-бліскаво скло в руках, як у парниках земля вже по-весняному розморено-млосно пахне, деінде розсада зеленіє, душа не нарадується. Звісно, й про голову колгоспу розповів, авжеж, ніхто не скаже, що Сянік не господар, Сянік

удався у свій хазяйновитий рід, а рід їхній ох і злий у всякому ділі, злий — і скупуватий, тут від правди не скриваєшся. Але чого ж ти, Миколо Андрійовичу, після тієї академії в Києві такий мудрий у Хвощівці об'явився, що не спиниш машину й не підкинеш по дорозі? Хай би власна машина, куплена на заощаджені батьком-матір'ю чи тобою карбованці, власну треба берегти, тут багатьох не накатаєш, але ж — державна! За колгоспні гроші придбана! Можна сказати, за гроші отаких колгоспників, як Мартин Козир, що в колгоспі — від колиски й до цвітіння, адже не кидався на заробітчанські манівці, не ганявся за довгою копійкою.

Козир гомонів і гомонів, аж тут перед ним заворушилась попеляста голова-перекотиполе, поміж звалинами сивими кучмами затріпотіли безкрилі пташата-очі, й посоловілій Тихін grimнув корчуватим кулаком поміж посуду:

— Ни, ти подумай: розписку їм напиши!

— Яку розписку? — відразу не оговтавшись, поспілав Козир.

— Вони її різатимуть за моєю розпискою, а без моєї розписки різати бояться! Бо що їм треба? Ім бумажка для отчотності треба! Чуеш, Мартине? Як заболить — не ходи по лікарнях, а доглядай себе сам!..

— Ось я тобі, Тихоне, розказував, ти чув?..

— А я тобі кажу — не потикайся до лікарні!

І корчі рук Тихін Зварич наклав на одутле обличчя, знову сковавши сумний трепет безкрилих очей-пташенят, відгородившись від усього світу із своїм болем великим, так що до його великого болю не проб'єшся зі своїм маленьким. Тільки й заставалось Козирю, що втекти з баговиння буфетного чаду на волю, до березня...

Шумовинням розлитого молока по затінених місцинах білів сніг, весело вбираючи сонячне проміння, оголені городи вигинали темні горби понад річкою, що котила свою густу синь, якусь наче аж грізну. В прозорих кронах дерев цвіло як не по одному чорному граку, то по кілька граків із нерозгорнутими пелюстками крил, а граки з розгорнутими пелюстками крил майоріли в свіжому, ясному повітрі, не перевертаючись на хвилях вітру. Ті пружні хвилі вітру, обтікаючи щуплу постать Мартина, підштовхували в спину, й по підсохлій березневій дорозі якось навіть не йшлося, а летілось, як літалось колись у молодості на таких самих хвилях весняного вітру.

Зненацька спинився, мовби грудьми вдарився в тверду

вітряну стіну. Та куди ж це він так шпарко припустив, що підошви землі не торкаються? Чи не до колгоспних теплиць веде вітер, тъху, таке дурисвітство, хоч би зглянувся, що чоловік голіруч, без інструментів, а який майстер із чоловіка без інструментів?

Цвінттар голубів та зеленів оградками, сірів та білів гранітними надгробками, сивів пірамідками і червонів зірками. Паперові квіти шаруділи, як осіннє листя, металеві вінки побрязкували на металевих хрестах. Вічний спочинок Настя-покійниця знайшла під вишнею, що світилась ранами іскристого живого глею. Позбирав зів'ялий бур'янець, позривав поламані штурпаки, які щетинились між пасмами жовтої трави, й задивився на керамічний знімок на обеліску, звідки Настя зорила невмирущим поглядом розітнутих косо, мов сливові камінчики, очей.

Настя — там, він — тут, проте разом, близько одне до одного. Давно син із невісткою кличуть до Києва, обіцяють знайти роботу сторожа: щоб спав на роботі, а за сон ще й гроши платили. Бобилем бобилювати — здоров'я потрібне, а здоров'я вже того — кіт наплакав. Як по совісті, в Хвощівці тепер-от лише могила твоя, Насте, й тримає. Але ж можна навідуватись до тебе і з Києва. Сів на електричку до району, з району до Хвощівки автобусом — ось уже і в гостях у тебе. З буханцем, з писанками-крашанками, з кільцем ковбаски, щоб тебе пом'янути й усе минуле життя згадати. Простиш, Насте, велиcodушно, бо великою душою своєю багато прощаля і мені й людям.

Покійница дивилася із керамічного знімка карим світлом невмирущих очей, зовсім не осуджуючи, а з лагідним розумінням, на яке була завжди багата, яке не відцуралось небіжчиці й на тому світі.

— Чого ж він пролетів, як реактивна холера, й не зупинився?! Та невже так важко було спинитись?..

Здається, губи самі запитали, бо такі вже в чоловіка губи — гуляють самі по собі, незважаючи на його волю.

З цвінтаря йдучи, здібався з Миколою Лисим, що справді-таки чи не з юного віку вдарився в лисину, як свиня в солод. Розсядлий, мов розсмікана вітром копиця сіна, знатний хвощівський механізатор, він у прихистку долонь запалив цигарку й видихнув із синім тютюновим димом:

— То сторгуємося за садибу чи не сторгуємося?

Йому так припала до серця Козирева садиба, що при зустрічах не стомлювався пасталакати одне й те саме. «Ви, батьку, живіть у своїй хавірці хоч до другого пришестя,— казав.— А я на вашій садибі поставлюсь тим часом, цеглу хоч завтра завезу. Поставлюсь на белебні вікнами на річку, подалі від вашої хавірки. Помиримось, я покладистий, а грошей за землю відвалю стільки, як чортові за грішну душу».

— А чом би й не сторгуватися? Сторгуємось,— відка-
зув Козир.— Заходь як-небудь на днях.

— Батьку! Це правда? Невже? Чи берете на пушку?—
Микола Лисий дуже хотів вірити почутому, проте чомусь
не вірилось, бо від цього балакучого, підтоптаного віт-
ряка всякої всячини сподівайся.— Чи не до сина в Київ?
Та я ж вам давно казав іхати в місто до своїх! Там, ді-
віться, якусь бабцю здibaєте, чисту й теплу, до аптеки
по ліки бігатиме не тільки для себе, а й для вас, у місті
люблять по аптеках бігати...

Здавалося б, зараз, коли зайшло за продаж садиби, то
їй спустити язика із залізного прилона, а Мартин Козир
ноги на плечі — й гайда, наче не сам по дорозі подався,
а дорога понесла чоловіка.

В хліві кабан гrimів порожнім коритом, то натовк iз-
ранку звареної картоплі, залив пакетом купленого в ма-
газині кефіру... Гм, без проводжання не обйтись... Вік iзвікував у Хвощівці, а тут навіть не буря вириває тебе
з коренем, а сам себе викорчовуєш. Покликати б діда
Махтєя, ото здивується, що до чарки, а не до криниці!
Покликати б і Миколу Лисого, хай приноровлюється до
садиби, раз серцем сюди проситься. Ну, Тихона Зварича
ї кликати не треба, п'яні ноги самі носять як не по роди-
нах, то по звіздинах, як не по мерлинах, то по вхідчинах.
Ще народ усякий підійде, бо чом і не попрошатися з на-
родом, із яким житній сніл життя молочено-перемоло-
чене, а до останнього зернятка так і не вибито.

— Й чому той анахтема Сяник не зупинився? Чи з
нього золота корона спала б? Так наче без корони золо-
тої чоловік...

І цієї ночі не спалось, а коли западав у провалля сну,
то так чудно: він сні бачить, чує, думки ясним цвітом
цвітуть у голові. Паморочилось, що сон — як явина,
а явина — як сон. І дзвони малинові дзвеніли в скронях,
музика стояла велика, як шатро весняного неба, і в шат-
рі тієї малинової музики літали пташки так рясно, так
хмарно, наче то сніг із пташок сіявся — білий, голубий,

чорний, синій, жовтий, коричневий. То пташки обібрались у такі летючі живі кольори, й за цією пташиною барвистою хурделицею видніла молода Настя у важких вінках пшеничних кіс, і губи в неї зацвітали квітами якісь слів, ось яких саме — не вдавалось почути, бо слова розвіювались пелюстками безшлесними, тихими. Це вона до себе кличе, здогадався уві сні, що вона за мною журиться, не відпускає, царство її небесне, як же я кину її...

Вранці Мартин Козир поснідав сирими курячими яйцями та смаженими на пательні свинячими шкварками. Снідав неквапливо, з урочисто-святенницьким виразом на стишеному лиці, а очі мав дивні, неначе бачив ними не лише в хаті довкола себе, а й у самого собі, всередині, куди будь-кому заказано зазирати. В стару полотняну торбину взяв харчів, щоб вистачило на цілий день. Коли йшов од хати до повітки, покрита інеєм трава наче аж диміла дзеркальними полисками й повітря стояло запахуще та хмільне.

Взявши в повітці своє столярське причандалля, подався до колгоспних теплиць.

І всю неблизьку дорогу подумки, з веселою злістю, наче його злість аж гострішала на березневому морозному вітерці, розмовляв із Сяніком, бо такий уже з нього чоловік удався балакучий, що й ногою ступити не годен без слова...

Тут, під застиглою зеленою хвилею лісопосадки, що тягнуться вздовж залізничного полотна, купчаться в літньому затінку малі вагончики. Непорушні колеса впираються в низько запалі рейки. Ці вагончики пристосовано не для їзди, а для житла, й рейки — наче замість фундаменту: щоб надійно тримати на своїх сталевих жилах низку вагончиків. Поміж них сушиться близна, у віконцях барвистими візерунками — квіти вазонів, там і сям видніють клітки з кролями чи курми, з бляшаної халабуди лине свиняче порохкування, неподалік лунає плач немовляти. Поряд стримить графічно чітка арматура електросилової підстанції.

— Тут колись було чисте поле,— каже Кужільний, оглядаючись кругом, і лобата голова на його плечах повертається, мов радар.

Мимо вагончиків та мимо підстанції входимо впритул до території великого крупозаводу, що здіймається в небеса більшими чи меншими сірими будівлями. Сюди від станції веде залізнична вітка — дві залізні сталки, оброслі запилюженими полинами, реп'яхами й чередою.

Темношкірий, наче в дьоготь вимазаний, дядько Стах, що йде з нами по сонячній станційній околіці, спиняється між блискучих, як розлита ртуть, рейок і тицяє гандрабатим пальцем у шпалу, забризкану мастилом.

— Отут... Отут Данило Продан поклав голову...

— Поклав голову? — перепитує Кужільний, заглядаючи в бездонну комору пам'яті.— Який Данило?.. Син Максима?

— Син Максима Продана,— ворушить п'явчастими губами дядько Стах, а гандрабатий палець усе ще вказує на шпалу.— Вночі вдвох із напарником вели паровоз. «Ти,— каже напарникові,— почекай мене коло воріт заводу, а я трохи пройдусь, бо голова розламується». Напарник чекас, а Данила нема. Посвистав свистком, а Данила нема. Напарник від заводу пішов пішки по рейках осюди-от, а тут лежить Данило, тільки без голови. «Де твоя голова?» — закричав напарник. А Данило мовчить, бо що без голови скаже. Це від переляку напарник спершу голову не роздивився, а голова тут і лежала. Це ж він її сам і відрізав, бо як Данило спустився з паровоза, то

голову під колесо сунув, от напарник і відрізав парово-
зом, а потім свистав і кликав. Хіба докличешся...

Небо від спеки вигоріле, полинове; копиці хмар пороз-
трушувалися зотлілою блакитною мервою; вітка заліз-
ниці, де стоймо на шпалах, біжить через поле у ліс, що за
крупозаводом, тоне там у темній гущавині.

— Бач, хто ж витримає на собі паровоз,— чудними
словами озивається Кужільний.— Навіть машиніст... Чо-
го це він голову поклав?

— Через жінку свою,— каже дядько Стах.

— А в жінці яка причина?

— Призналась йому, що другого має... От і поклав
голову.

В тиші станційної околиці лиш коники сюрчать, про-
низуючи повітря струменями-чергами колючих пісень.
Шпали пашать сухим теплом, пахнуть деревиною, тхнуть
мазутом — і зовсім не віриться в справжність того, що
розвів дядько Стах.

— Жінки такі,— роняє посуетенілий лицем Кужіль-
ний.

— Жінки такі,— згожується дядько Стах.— А Дани-
ло Продан ось такий — без голови.

— Ну люби, люби, коли любиться,— якось чудно
стріпую-пирхає в гніві губами Кужільний.— Але хоч не
признавайся, коли вже любиться... Е-е, ні, Данило таки
дужче любив.

— Хай господь милує з такою любов'ю,— бубонить
дядько Стах.

— Нехай він,— киває Кужільний на мене,— знає,
як у нас люблять... Бо така тут земля, правда, дядьку
Стах?

— Така земля,— відповідає дядько Стах, схожий на
обвітреного, впродовж віків битого дощами й хльосткою
сніговою заметіллю степового боввана.

Тут, поблизу крупозаводу, поміж інших садиб і родин-
не гніздо Кужільних, від вулиці відгороджене старим
штахетником. За ворітми — криниця; посыпана піс-
ком доріжка веде від криниці до вгрузлої в землю хати-
ни, що підсліпувато дивиться приплющеними вікнами,
наче вже й недобачає в цьому білому світі.

— Чусь, Ларисо! — озивається Кужільний до рідної
сестри, що на лаві під хатою пере білизну в велетенській
цинковій балії.— Ось я й дядькові Стаху кажу... Через
рік виходжу на пенсію — й сюди, в батьківське гніздо.

В Лариси напрочуд кругле, добродушне лице, схоже

на коровай, що добре пригнітився в печі. Цей коровай прикрашено сливками очей, остикуватими споловілими колосками брів, хмелем розкуйовдженого попелястого волосся, що вибивається з-під дзьобатого дашка хустини.

— Давно жду,— сміється сестра, й усміх на її губах блищить, наче срібна мильна піна в балії з білизною.

Хату затінено вишнями й грушами, в яких туркочуть розімлілі горлиці; крислаті мальви пишаються чорно-оксамитовим цвітом, схожим на розквітлі очі, що закохано роздивляються кругом; на кущах зеленого морозу — рожева піна цвіту; вихориться покрученими стеблами малинник, із якого обнесено до останньої ягідки; зате гілля старої вишневокорої черешні подзвібано мушиними цятками майже висохлих ягід, на які вже чомусь ні діти ласо не поглядають, ні птахи не налітають.

— Чуеш, Ларисо? — озивається Кужільний.— Хату відремонтую. Щоб така стала, як при покійному батькові.— Киває головою на розсядиству шопу, що сірою ящіркою завмерла на землі.— І до шопи дійдуть мої руки, дам лад.

— А дай, дай,— стріпую шелесткими руками-крильми сестра над балією. Лариса знай усміхається, наче раз за разом випускає на обличчя веселих птахів, а вони попурхали — й зникли, попурхали — й зникли.— Бо мої таки не доходять.

Дядько Стах замовк, сам у себе сховався, в неймовірну свою глибину, куди ні оком не зазирнути, ні думкою сягнути.

— Криницю почищу,— обіцяє Кужільний, надпивши води через вінця відра, що стоїть біля ганку.— Ще як батько чистив — то й досі. На прання годиться, а як на страву — хіба то смак? Вода — це здоров'я.

— Чим більше п'єш води — тим здоровший,— сміється сестра.

— І дерев молодих насаджу у садку,— каже Кужільний,— бо вже попереводились та почучверіли... Ех, нема батька!

Дядько Стах сидить на лавці, й лиса голова його блищить живтою шкірою, мов міхур із овечим лоєм. В косого розтину щілинах тримтить драглисте полум'я примуржених очей. Здається, дядько Стах ще далі заховався в свої незглибимі душевні безодні: ось він є, сидить на лаві, можна торкнутись пучкою — й водночас нема дядька Стаха, відбіг чи в далину далеку, чи в минувшину свою давно відшумілу...

Обідаємо на подвір'ї під грушою, де вкопано круглий стіл на одній нозі. Літають ластівки, як натхненні аргонавти, мерехтять басовиті бджоли, мережані тіні від ворушкового листя пробігають по руках і лицах.

— А знаєш, Федір Череда вернувся, — озивається Лариса.

— Федір? Череда? — Брови в Кужільного вигинаються від здивування коромислами, а під дугастими коромислами хлюпочуться очі сірими хмаринами. — Із Черкас повернувся?

— Каже — хочу вмерти на родіні.

— Бач, на родіні!

Згадують, коли саме Федір Череда разом із жінкою виїжджали в Черкаси до сина, який там оженився. Купили в Черкасах хату, жили мирно, та от не стало жінки, подалась на той світ, і Федір Череда на старість вернувся сюди, у Глинлярку, до сина. Щоб не сидіти без діла, доглядає козу, молоко її густо віддає полином, бо пасеться в полинах.

— І я пастиму козу, — обіцяє Кужільний.

— А як ти там із своєю живеш? — питає Лариса.

— Ет! — навідмаш рубою Кужільний, і кощаве його та гостре лице запавутинюється глухою злістю. — Не питай...

— Я не питаю, раз так...

— Ось подивися.

З внутрішньої кишені піджака Кужільний дістас фотокартку, з якої на нас дивиться юне дівчаче обличчя. Великий бант розпростер пелюстки на хмарині лляного волосся. Кирпатий ніс ледь зморщений, наче дівча перед фотокамерою стримувалось, щоб не засміялись.

— Хто це? — дивується Лариса.

— Ха! — аж молодшає на гострому виду Кужільний.

— Й-бо, не знаю, скажи.

— А Ганя з блокпоста, п'ять кілометрів од Глинлярки. Вчилися в одному класі, я не раз проводжав уночі через ліс додому, коли з кіно повертались.

— А-а, — згадує Лариса, — ти розказував. Де вона тепер?

— Чи я знаю? — Кужільний стенає плечима, наче здіймає рога. — Десь... може, у Глинлярці. Може, заміж вийшла в Тиманівку. Світ широкий.

— А ти все тримаєш її картку?

— Завжди ховав од своєї, щоб не знайшла й не подер-

ла, отак усеньке життя. Тепер у тебе залишу, тут безпечно, сюди не навідається.

— Давай, покладу в альбом.

— Еге, в тебе Гані безпечніше. А я нарік теж сюди.

— До Гані? — сміється сестра.— До фотографії? Який вірний: і жонатий не розлучався з Ганею.

— Як удвох ішли вночі через ліс — не страшно, а са-
мому назад — жижки тремтять!.. Де та школа, де те дитинство, а пам'ятається.

Обідаємо під старим деревом, що посеред білого дня присвічує нам жовтими грушами-лімонками. За грушою крислата слива сяє димно-блакитними сливами. З-за сливи й показується гість у пожмаканих штанях, що пухиряться на колінах, у пожмаканій сорочці, розхристаній на гудзатих кучерявих грудях. У руках його, схожих на поламане обіддя від коліс, біліс півень, мерехтячи кораловим гребенем.

— Заробив! — хвалиться гість, струшуючи півнем.

Лівою рукою притримуючи півня, правою рукою ві-
тається з дядьком Стаком і зі мною. Кужільний чужіє лицем і навмисне ховає свої руки під столом.

— Вікторе, ти ще тут у приймаках? — каже гнівною скоромовкою.— А я ж тобі писав, щоб ти приставав у прийми деінде.

— А-а, Петре, перестань, — сміється Лариса. — Де йому ще приставати...

— Мені й тут добре,— мирно відповідає Віктор. На його важкуватому кінському обличчі поздовжні зморшки висять одутлюватими кавалками.— Чого маю тікати? Від добра не шукають добра... Чи до двох відразу пристати?

І лицезріє його стас реп'яжувато-сіре, наче прибите куря-
вою.

— Бо ти не хазяїн,— зле бубонить Кужільний.— Обі-
цияти вмієш славно, а не берешся до діла. Ти прийшов на батькове дворище — й занехаяв господарку по саму за-
в'язку.

— Ген минулого тижня грушку посадив на межі.— Віктор засовує білого півня до мішка, що валяється під ганком. Помивши проворно руки, всідається до столу.— З приїздом!

— Тебе за стіл не просили,— бубонить Кужільний.— Він грушку посадив у таку спеку!.. Як грушку посадив — так і ростиме.

— А, Петре, перестань!.. — це сестра.— Якось рости-
ме... Як от ми виросли.

— Доведу до пуття, як обіцяв! — Віктор зі смаком їсть варену кролятину.— Моя робота не втече від мене.

— П'ять років балачок, а діла — на навильник не збереш!.. Приймак!.. Перекотиполе! Позавчора ти якісь дрова на вокзалі вантажив, учора сушняк збирав у лісництві, завтра тебе покличуть хлів пересипати... Де півня звяз?

— Чесно кажу — заробив! — Віктор їв зі смаком, і шкіра на вилицоватому обличчі звивалась тугим ремінняччям.— Красти не ходжу.

— Тебе вже міліція шукає, щоб спровадити куди слід...

Пелехаті брови сидять над очима, як чорні круки.

— Міліція шукає, тільки не таких. Ось послухайте. На тому тижні встряв до одної компанії, мов лин у мул. Як водиться, дим коромислом, аж тут в одного пропав годинник, а Шуст одноокий на мене: «Віктор, віддай годинник». Я йому під сліпе око з лівої руки в морду, аж зуби клацнули, а правою — до його кишені, а з кишені дістаю годинник. І кричу: «Сам не хотів віддавати крадений годинник? Украсти вкрав, а віддавати мене по-просив?.. Віктор, віддай годинник!.. Ось я й віддав. А за мою роботу — плати!» Й ще раз йому зацідив у морду, вже під зряче око, для пропорції фонарів. А удар у мене — дай боже, не позаздриш.

Віктор оповідає булькітливим, схарапудженим голосом так хитро, що і не втямиш: хто саме вкрав годинник, а хто безневинно постраждав. Лариса, либонь, звикла до таких розповідей свого приймака, її абрикосової засмаги лице міниться барвами вдоволення. Погляд у дядька Стаха цідиться одвічною мудрою печаллю, наче то сама земля цього степового літа вилилась тим старечим зором. Якимось упертим, незgrabним рухом Кужільний немов торгає спершу одне, потім друге плече і поміж корчів плечей набичує суху сиву голову.

— Так-от, Вікторе... Кажу тобі й Ларисі. Тут гніздо мое, батькова хата, хочу нарік перебратись додому. Якби ж ти хазяїн, а ти не хазяїн. Я догляну, лад наведу, тільки щоб тебе тут не було!

— Ай, Петре,— незлостиво всміхається Лариса.— Хай Віктор пообідає, бо виголоднівся, а півня заробив додому.

— Ларисо, хай Петро хоч набалакається,— поблажливо озивається Віктор.— Чи ми з тобою не знаємо Петра?

— А-а-а, так! — шиплячим криком скрикує Кужільний, і жили в нього на шиї та лобі напинаються джгу-

тами, а по джгутах пухиряться набубнявілі квасолини.— То ти заповзяєш мою батьківщину перевести, щоб і сліду не лишилось!

Кужільний хапає якийсь грушевий дрючик, що валається поблизу в кущах морозу, та Віктора наче вихор підхоплює, аж за ворітми закуріло за ним.

— Скоро повернеться — ще й цілуватись полізе,— каже дядько Стак.

— Полізе цілуватись, так,— усміхається Лариса.— Не такий дурний, щоб із дрючком кидатись на Петра. Хоч і десята вода на киселі, а начебто не чужі.

Кужільний потрохи остигає, наче казан з окропом; жилки на скронях тіпаються сполохано; скибка хліба тремтить у руці, мов листок, що ось-ось обірветься і впаде на землю.

— Він заробив півня! — сіпаються губи.— Злодійська душа, ладна сама себе вкрасті, аби пропити... Кажеш, тиждень тому кріль пропав із клітки? Мабуть, Віктор і вкрав для таких дружків, як сам. Він мастак обвести круг пальця й рідну матір. Майстер оригінального жанру, як у цирку.

— А дався нам той Віктор! — незлостиво озивається Лариса.— Який є — такий є. Де мені тут кращого знайти? Хай собі круться штані на обійті. Ген моя дочка Лінка як із піонерського табору пише? Пише — хай папа Віктор не п'є.

— Папою називає... Який він для неї папа? П'янничка... Ти й сама до пуття не відаєш, хто в неї папа, бо водилася з багатьма, все перебирала. Були кавалери, поки молода. Тепер ось вибрала, маєш.

— Діти не винні,— каже дядько Стак.

По обіді Кужільний никає подвір'ям, лагідно квітнучи втихомиреними очима. Гінкий, гостроплечий, зодягнений у зелену військову гімнастерку, зупиняється то на закропивленому затилі скособоченої шопи, що дивом уціліла до нинішнього дня, то під кущем блекоти на краю городу завмирає, то біля криниці. Які спогади зринають у його душі? Що навіч постає перед ним із минулого, яке лиш і можна зіткати з невидного й хисткого павутиння споминів? Якими ось зараз перед його внутрішнімзором постають батько й мати, котрих забрали хвороба, нестатки, вік? Але все ж таки батько й мати бачаться йому, бо душа вичаровує їх живими. Яким бачиться дитинство, що минуло ось під цим небом, на цьому клаптику родючої землі, а здається, що воно не просто минуло, що воно

десь тут зосталось, що, напруживши волю, можна побачити його як не під вищнею, то в кущах малини, як не під стріхатою шопою, то під золотоверхим ясеном?.. Кужільний про щось гомонить через межу з сусідом, схожим на цибатого боцюна; вони обое, кощаві й вузлуваті, схожі на двох птахів, що топчуться один перед одним, схожі на двох наморених птахів, яким пора лаштуватись до вирію, до відльоту, а вони все баряться, ніяк не злаштуються, відокремившись від своєї пташиної зграї, від ключа, що вже відлєтів дружно, що вже й невідомо де долає небесні високості — в далеч, у невідомість, у безмежжя.

Дядько Стах задрімав і спить темною піщаниковою брилою, пелюстки повік його застигли, й риси губ — як вирубані. Мабуть, і серце в цій піщаниковій брилі, схожій на людину, скам'яніло й не дзвонить густою кров'ю.

Лариса поміж дерев почіпляла на шворках випрану близну, яка по-пташиному має в сухому серпневому по-двір'ї зеленими, блакитними та білими крильми. Барвиста зграя, що наче опустилась у саду перед близьким неминучим відльотом.

— О, Петре,— згадує сестра.— Там хлопці граніт привезли, за хатою лежить. Заплатила їм, віддячила. Якось треба договоритись, щоб упорядкувати могили. Вже коли тут, пошукай завтра майстра, дядько Стах нехай порадить чоловіка.

Сірі брили тесаного граніту сірють із кущів полину, мов непорушні тіла невідомих істот. Кужільний згинавтесь над гранітом, чіпляється зіркими очима за ребристі боки, обмацує пальцями; твердий небосхил його лоба хвильно брижиться, за тими брижами туманяться якісь думки, тільки хіба вгадаєш їх...

Уже скоро йдемо повз попелясто-сірі будівлі крупозаводу в степ, а праворуч від нас розіллятою ртуттю срібляться дві сталки рейок. Голова в дядька Стаха блищить на сонці, наче крізь лису шкіру горить розтоплений овечий лій. Кужільний в корчах двох рук тримає літрову скляну банку, а в банці срібними жуками мерехтить вода, палають айстри. Переїшовши поле, опиняємося на цвінтари, ставимо банку з квітами на горбик могили, порослий травою. До залізного хреста, звареного з труб, прикріплено фотографію, з блякого тла якої прозирають риси старого чоловічого обличчя, що схоже на звечоріле обличчя Кужільного, а також — і на споночілій вид дядька Стаха.

— Яка тут земля! — каже тихо Кужільний, роззираючись на цвінтар та на свіжий ребристий вінок літнього лісу, що облягає цвінтар.— Ось де хочеться лежати завжди, а не там десь...

Кучерявиться сонце поміж пшенично-світлих хмар, схожих на розваляні в степу коли; велетенське небо — наче могутня й добра долона, яка накрила весь видимий світ, захищаючи від нежданіх нещасть. Після цвінтаря Кужільний звертає в ліс, що хвилями зеленого моря здіймається вздовж двох нескінченних перстів, якими стримлять-біжать рейки. Поміж хвиль зеленого моря ще в денну спеку пахне грибною затхлістю, два залізні сяйливі персти вказують у безмежжя літа, яскравої тиші.

— От чортівня, а де ж блокпост? — зупиняючись на шпалах, каже Кужільний.

Кругом — дубовий ліс; коли гойднеться гілля — внизу по траві вигорілими рудими білками пробігають забарні тіні; в темних грудях лісу з горловим тужливим придухом стогнуть горлиці. Кужільний зриває стебло петрового батога в пелюстках-спалахах синього цвіту.

— Ось тут стояв блокпост,— показує на узлісся, поросле деревієм, горішиною, жостіром.— Нема... Петрові батоги цвітуть, як і цвіли... Осиоди я проводжав Ганю з клубу... Хіба не сюди?

Вираз на обличчі такий розгублений, наче й сам сумнівається, що саме сюди, оторопіло кліпає повіками. Повів рукою, показуючи, де стояв старий блокпост із його дитинства, немов за тим поруком блокпост мав зродитись наяву, як і колись. Та не зродився, лише вир зелені розкошував тут, на узлісці, лиши кошки деревію білого та сині петрові батоги.

— Не може бути... Ану гайда в ліс, перевіримо...

Кужільний, що ступає попереду, рябіє від миготливих сонячних зайчиків, які скачуть із-поміж густих дубових крон. У прохолодну мушлю яру збігає стежка, що приводить до джерела. Вода б'є із золотистої черноземлі, ледь пухириться бульбашками повітря. Між лопушиння жовтіє качконосий корячок, яким і черпаємо джерельну воду, причищаючись по черзі. Дядько Стах п'є із заплющеними очима, як биті дрібними жилками його повіки трептять, мов крильця метелика, не зірвані подувом вітерцю.

— А джерело не замулилось,— каже Кужільний.— Б'є, як било... Там, далі в лісі, й криниці викопано, вода в них іще холодніша, бо глибша.

Вгору стежкою з яру Кужільний так само ступає по-переду, горблячись у спині, мінячись миготливою чорнобілою кольчуговою, тканою з порских тіней та сонячних зайчиків. На місці колишнього блокпоста він чудно туманіє очима: адже сюди проводжав колись Ганю-однокласницю, от сюди! А виходить — начебто й не сюди, а виходить — начебто зовсім не проводжав...

Сонце вже пірнуло за обрій; небо ще не прочахло від денної спеки, до лісу зелений клин цукрових буряків добігає казковою великою брилою морського шумовиння. Рейки вже не світяться розлитою срібною ртуттю, а наче синіють твердим синім димом, таким схожим на твердий синій дим достigliх сливок по садах. Ген удалини, за буряками, білим чистим воском видніють валки вимоченої пшеничної соломи.

Ідемо неквапно, мовби налиті полинною вечоровою млою, міряємо шпалу за шпалою, і вже за крупозаводом, там, де... Данило Продан уночі поклав голову під паровоз... мимоволі сповільнюємо ходу. Наче ноги вростають у цей важкий степовий діл, що неоглядно простеляється кругом. Дивимось на заляпані мастилом шпалі, на сірий щебінь і пісок поміж шпал, на жилаві шнурки подорожника, що росте тут скрізь, — і несемо далі своє похмуре млисте мовчання...

Лариса зодяглась у старіший одяг, закуталась у хустку, готова цієї вечірньої пори вже йти на крупозавод — сторожувати там через дві ночі на третю.

— Де батьків дробовик? — питає Кужільний.

— Дробовик? — дивується сестра. — Нема дробовика, ще при батькові запропастився... Нащо тобі дробовик?

— Відстрілюватимусь, коли Віктор навинеться на дворище... Такий, що може хмільну ватагу з собою привести, щоб поквитатися зі мною... Не хазяїн, а п'яничка, тільки занапашає землю. Бач, грушку посадив. Усохне та грушка, якщо досі не всохла, бо в голові нема олії, бо в руках нема розуму... Нáрік вийду на пенсію, переберуся сюди.

— А-а, Петре, хто може заглянути в завтра? — примирливо бубонить сестра. — Ти вже не перший рік збираєшся з переїздом, тільки твоя не пустить тебе, хоч і не мирите. Свою господарку маєте, хто поратиме? А ми з Віктором якось тут мордуємося...

— Ні, ти скажи — де дробовик?.. Думаєш, за півнем не повернеться? Прийде воювати за півня. Із тим півнем усю станцію оббігає, щоб замочити горлянку.

Лариса відпливає у водах темряви, через пелехи тіней нічного обійстя.

Дядько Стах розклеплює вуста:

— Данило Продан, що поклав голову під паровоз, молодший за Максима... Діда їхнього Тимофія пам'ятаєш?

— Пам'ятаю! — свіжішає голос у Кужільного. — Зчіплював на станції вагони.

— Данило — під паровозом, а дід його Тимофій — під вагоном... Заклався з хлопцями, що спинить вагон. Здоровий ведмідь удався, хоча зростом — із кадубець. Ледь заклад не виграв, ледь не спинив вагона, що по рейках котився. Ось тільки вагон і роздушив Тимофія, залізна сила бездушна, куди чоловіку проти заліза.

Небесні голубі полини вгорі вже звугліли, а поміж них порошатися далекою курявою зірки. Свиснув на станції один паровоз, а йому відповів другий, наче перемовляються в степу залізні ховрахи новітньої доби. В дядька Стаха, що сидить під грушевою, обличчя чорне, мовби набрякле густою темрявою-дъогтем. Після розповіді про Данила Продана, про його смерть під колесами паровоза, а ще ось після спомину й про Тимофія Продана, що не довікував віку, дядько затято мовчить, начебто весь потратився на спогад про мученицьку загибелель двох одчайдушної вдачі чоловіків. Розвішана поміж деревами білизна вже висохла до цієї пори, порозчепірювалась непорушними крильми поснулих птахів, без вітру нікуди не летить. Неподалік од криниці, в кущах морозу, невдоволено похоркує їжак, що, либонь, хоче йти якоюсь своєю дорогою, а ми заважаємо отут, бо зібрались ворожим гуртом під грушами-лімонками, які погасли вночі й не світяться.

— Така тут земля,— каже Кужільний в темряву невідомо кому.

Наче розмовляє зі своєю рідною землею.

СПИТАЙ У ВІТРА

— Тетяно, де батько?

— Чи я знаю, де твій батько?

Плечі в жінки злетіли й опали, як опара в діжці. Розкачувала качалкою тісто на вареники і, дебела в стані, важко стояла на бронзової засмаги ногах. Докинула голосом, який у неї сокорів:

— Я твоїм батьком не командую.

Антон вийшов із хати — й вітер сипнув йому в лицے жовтого листя, зірвавши з осокора біля погрібника. Листя летіло в повітрі, як зграя птахів, і так само зграєю птахів сідало на споришеве подвір'я. В садку за хатою стояли густі, терпкі пахощі осені, в затінках блищаала на траві роса, яка о цій порі року трималась не тільки ранком, а й удень. За садком слалася скатертина лугу, там сіріли гуси, біліли качки, що перевальцем вертали від ставу. Гусей та качок підганяв сусідський хлопець Сергій, в одній руці тримав лозину, а в другій зчорніле решето недодзьобаного соняшника.

— Сергію, ти діда Саву не бачив ніде?

— Позавчора бачив у вашому дворі,— відказав Сергій, в якого щоки посивіли від студеного вітерцю.

— А вчора не бачив? Чи сьогодні?

— Не бачив, — Сергій заперечливо крутнув головою, і його очі-барвінки ще більше посинішали від задуми.

Дід Сава завжди тримався рідного дворища, був його добрим духом, як то в старовину, за переконанням людей, водився добрий дух скрізь — хай хата чи стодола, комин чи піч, джерело чи урочище. Здавалось, наче садиба на сільській околиці зацвіла і вродила дідом Савою, що став людською плоттю оцієї землі, живою неповторною плоттю, яка розмовляла, співала, думала, сміялась. І тепер ось, коли з учорашнього дня дід Сава несподівано пропав із хати, вона мовби втратила свого доброго духа, садиба знедушіла, земля стала нежива.

— Може, подався до родичів,— розімкнула Тетяна за обідом уста, які подеколи, гніваючись, замикала на цілий день, а то й на два дні.— Подався до родичів, а ти ось тума тумою...

Спробуй угадай, до кого подався дід Сава, коли в їхньому селі родичів півсела, коли в Чернятині, Заливанщині, Лемешівці, Черепашинцях та по інших селах гілля їхнього роду зелені, скільки люду з ближчих колін чи з дальших! І хоч тримався рідного дворища, та хіба в старій голові не захимериться химера — й поведе батька в безбережжя білого світу, що знай розставляє широкі обіими.

— Щось казав учора чи не казав? — уже вкотре допитувався.

— Чи не відаєш казань свого батька? — лагідно доскулила, й голос її наче колючками обrostав.— Я не завважила, куди звіявся з обістя, куди повіявся. Знайдеться пропажа...

Жваві її губенята здригались, мовби варились, мовби їх печено вогнем, і з рота вилітали слова, наче попечени. Жінчин голос із недавніх пір ножем різав по живому еству, й слова її шершнювато-гострі завдавали болю. Антон, відклавши надкушений вареник, ізвівся з-за столу.

— Куди? — вдарив у спину голос.— Краще б свині дав корму.

— Піду попитаю...

— У кого попитаєш, у вітра?

А вітер хвилями налягав на землю, й за гребені хвиль правила дерева, опадаючи жовтим, вишневим, оранжевим листям. Гай-гай, у вітра не допитаєшся, хоч він скрізь буває, вітер не шпаркий на балачку. У білого світу спітав би, та білий світ не скаже. Зайшов Антон до сільського магазину, себто до продтоварів, тут народу всякого за день ого скільки перебував. Але чомусь язик лежав у роті мертвовою колодою, не повертаєшся запитати ні в продавця, ні в покупців. Тупцяв перед прилавками, розглядав заставлені консервами та пакунками поліці. Як раптом до продтоварів зайшов їхній колгоспний шофер Денис Партика, гримлячи по цементній долівці підковами чобіт. Здавалось, Партика заповнив постаттю всю приземкувату будівлю, такий удався громіздкий чолов'яга.

— Антоне! — зрадів, бо вмів радіти чи не всім людям, умить запалюючи світлом усміху руде, як перепалена глина, обличчя.— Зайшов би до мене та подивився електропроводку, бо стала баражлити.

— Зайду,— відказав Антон, сільський електрик, який ніколи й нікому не відмовляв.

— О! — вже в порозі магазину Партика ляскнув себе долонею по лобі.— Я оце повертаюсь перед обідом із Козельщини... Слухай, батька твого бачив!

— Батька? — похололо в грудях.— Мого батька?

— Твого! Спершу й сам собі не повірив, ні, думаю, ще не дід Сава, хіба мало схожих дідів? Але як же, думаю, не дід Сава, коли дід Сава!

— Де бачив? — терпло в грудях.

— Та, кажу, під Козельщиною, де місток у яру, коло місточка сидів на траві. Я вже проскочив машиною місток, а далі завертаю назад. Це чого ж, думаю, він тут сидить? Де Козельщина, а де наша Тернівка. Шапка на голові заяча, в кухвайчині, сорочка на грудях розхристана. «Здрастуйте, діду Саво!» — кажу. «Здоров!» — каже. «Коли додому повертаєшся пішки й притомили ноги, то сідайте в кабіну, підвезу», — кажу. «А я ще не віддихнув», — каже. «То в кабіні віддихнете», — кажу. «В кабіні не хочу, мені тут ліпше», — каже. Я присів навпочіпки, ну, думаю, що ж діяти? «Ви все-таки в Козельщину йдете чи в Тернівку вертаєте?» — питую. «А твоє діло яке?» — питает. «Як-то яке діло? — кажу.— Дорога не близька, ви не парубок, а мені завиграшки підкинути вас машиною». — «Підкидай когось другого,— каже, — а я посиджу». — «Чого ж ви сидітимете?» — питую. «А що маю робити? — каже.— Роботу всю переробив, тепер-от посиджу». Ну, думаю, не брати ж мені старого на руки й силоміць нести до машини. Та й не дощ із неба, в таку погоду можна посидіти, коли сидиться. «Дивітьсяся, діду Саво,— кажу, — бо я поїду». — «То їдь здоровий», — сказав. Як уже їкав, душа моя боліла, чи не повернувшись назад, але як ти повернешся? Діла! Й чого він опинився там?

— Я знаю хіба,— скрикнув Антон, брижачи міжбрів'я.— Вчора повіявся з хати, може, не поділили якої холери з Тетяною, бо з нею сам чорт не помириться.

— Ти не чорт, а миришся.

— Гадали, він до когось подався, заночував, скоро повернеться, як гнів перекипить... Але чого опинився під Козельщиною? Куди йде?

— Питав — не каже.

Антон хутко подався додому, завів мотор «Запорожця». Почувши хрипкий голос машини, з хати випливла жінка. Завжди на слово гостра, мов кілок у тину, та ще з надеждчиною шорсткістю на лиці, зараз видавалась прив'ялою лицем, прив'ялою й рухами.

— Ти куди?

— Та от... поговорю з вітром...

У Тетяни коростою свербів язик, прагнучи дикої волі, та жінка вкосъкала свого ідола, вп'яла на ланцюгу. Бачила — й не впізнавала Антона, котрий наче замкнув на замок душу. Й чого колотитися, знайдеться стара каліч, не пропаде луб'я...

Машина пробігла барвистою Тернівкою, що палахко-тіла червоним золотом молодих дубків, багаттями вишень, високим полум'ям кленів, і вже полинула через розоране поле, поміж чорної ріллі. Осінній полудень сяяв квіткою сонця, що виринало й потопало в хмарах... Ген отам, де низькою надземною млою сизіс вибалок, у роки дитинства синіло польове озеречко, тепер нема озеречка, висохло, розорали. Вони, малі чередники, пасли худобу весняного ранку, підїхав батько на коні, узяв його, Антона, до себе, мовляв, тримайся міцніше за гриву, поскакали! Як тоді скакав гнідко по килиму трави, як світ скакав назустріч — і в тому світі молодому батько Сава також був молодий, і все майбутнє життя лежало в нього ще попереду... Гай-гай, лежало попереду незораним перелогом, вабило й манило загадковістю, гай-гай, де ж вона нині, та вчорашня загадковість, гай-гай, самі розгадки тепер не тільки ззаду, а й спереду.

Ще де Козельщина, а очі видивляли дорогу, видивляли поля, видивляли кабіни зустрічних машин, сподіваючись на батька скрізь. Здавалося, жовтневий світ має ось-ось явити батька, тільки ж слід пильнувати, щоб не прогавити. В сусідньому Великому Вербчому навіть зупинився на автобусній стоянці, роззираючись на пасажирів, а вже за селом хіба не вийшов із машини, бо по морквиську нипало кілька людських постатей, шпортало розгублене збиральним агрегатом, батько теж міг би шпортати моркув.

Дорога вела на Козельщину, ось із горба прослалась до яру, що змахнув схилами-крилами наобіч, ось і місточок над тихим, як добра усмішка, струмком. Де ж тут сидів батько? Антон по пружному луговинню пройшовся над струмком, і хотів криком крикнути, покликати — хай би ця осіння земля відповіла, хай би віддала батька, хай би повернула.

«Де ти, батьку?» — запитував німим болем своєї свідомості.

«Батьку, вернися», — наказував зnidілою волею.

«Батьку, покажися», — благав ворожбою серця.

Сіріла стерня на схилах яру, й хоч би одна душа трапилась тут, щоб запитати в тієї душі. Осіння земля мовчала, й небо споловіле мовчало, й навіть пташки, що пролітали в повітрі, линули без голосів. Досадливо скрипнувши зубами, Антон сів до машини і, вийшовши з яру нагору, звідси спробував роздивитись видимий простір, ген-ген у далечині повитий сивиною тонкого мева, але простір затято й глухо німував, оберігаючи всі свої таємниці.

Козельщина з околиці вдарила в очі гронами коралової горобини, траву в садках вистелено опалими яблуками, вітер перегортав холодний жар листя. Ще дехто порався на городах, копаючи кормові буряки чи зносячи гарбузи на обійстя. Довелось пригальмувати, бо раптом на дорогу вискочив перістий бичок із обірваним на шиї мотузком, а слідом — хлопчик, мало не під колеса. А потім і зовсім загальмував, руки наче вмерли на кермі. Де в Козельщині шукати? Яку з Козельщини взяти дорогу, щоби привела до батька? Думки спалахували й гасли, очі бриніли тоскним щемом. Добре сонцю, воно бачить весь світ водночас, а тобі дано бачити тільки навколо себе.

Антон ковзнув поглядом по вікнах пасажирського автобуса, що прогурчав мимо, і враз наче свідомість опекло: поміж людських облич привиділось батькове обличчя. Перейнявшись болем гострої радості, зрушив машину з місця, вже за Козельчиною наздогнав автобус, подаючи шоферові знаки, щоб той зупинився. Похмурий, якийсь сльотавий на зеленкуватому обличчі шофер враховано поглипував на водія «Запорожця», не кваплячись зупинятись, але зрештою загальмував.

— Що треба? — відчинивши дверцята, поспішав скрипучим, як морозець, голосом.

— Відчини салон, — попросив Антон, намагаючись зазирнути в переповнений автобус.

— А що треба в салоні? — скрипнув морозець.

— Батько їде в салоні, хочу забрати.

— Діло хазяйське, — сказав шофер і з ледачкуватим небажанням відчинив двері автобуса.

Рій здивованих очей замерехтів перед Антоном, а він із-поміж того чужого рою хотів вилучити рідні батькові очі, завжди широко розплющені, по вінця повні якоїсь дитячої безхмарної доброти і наївності.

Проте батька в автобусі не було, батькові очі не вдали назустріч джерельцями радості.

— Де ж твій батько? — озвався шофер. — Хай уже виходить.

— Та-а-а... — тільки й мовив приголомшений Антон.

І важко скочив із приступки на дорогу. Сльотавий зеленкуватим лицем шофер дивився вслід, наче його окраїною.

— В кожного свої коники,— прогугнявив зле і, хряснувши дверцятами, різко рушив.

Антон почувся так, наче щойно ось мав здібатися з батьком — і не здібався.

Небо майже очистилося від хмар і, продуте вітром, сяяло приближено блакиттю. Веселе сонце освітлювало землю тужливим усміхом, горнучись усе нижче до обрію. Й знову подумалось про те, що сонце зараз таки бачить батька в цьому передвечірньому безширі, в якому ти почуваєшся загубленою піщиною.

Повернув на Козельщину й видивляв село так, наче самим своїм зором мав виворожити батька з осінньої барвистої пустки, вичарувати з невідомості. Плив через село, мов через строкатий селянський табір, що розлігся яскравими шатрами, що аж гримить відчайдушної сили кольорами,— ось тільки в цьому таборі все йому чуже, і радість там у шалених буйнощах кипить чужа, й ніколи її вогниста пристрасть не переллється в його ество.

А що дуже праглося вичарувати й виворожити батька, таки сотворив його!

На виїзді з села, під розлогою грушево-дичкою, що поцяткувала діл жовтими ліхтариками опалих плодів, стояв батько. Шапка на голові заяча, з-під шапки витіпаною кострицею волосся випало сиве, по-дитячому добре й наїvnі очі по вінця налиті ясною ясністю, в кухвайці, сорочка на грудях розхристана, озутій у черевики, що порозпускали вуса шнурків, під пахвою тримає вишневого костура.

А може, не батько?

— Тату! — вирвався з грудей крик.— Діду Саво!

Від того крику батько не перетворився на видіння, що лише примарилось і зникло. Дивився, як Антон вийшов із машини, як спотикається неслухняними ногами, як губи в сина тримтять кривою, мерзлою усмішкою.

— Це ти? — скопив старого за плечі, припав щокою до батькової студеної щоки, яка пахла вітром і поліном.— Як тут опинився?

— Опинився, — відказав батько.

— Я тебе ледве знайшов,— слізози бриніли в голосі.— Люди сказали, що бачили тебе за Козельщиною, інакше б не знайшов.

— О, люди завжди скажуть,— аж сердився батько.

— Куди ж ти йдеш, скажи?

— Куди йду, туди йду,— була відповідь.

— До кого ти йдеш, поясни, тату!

— У світ,— пояснив той.

Пориті борознами щоки, борознами поорано чоло, довкола очей розкорінились зморшки, наче їх обснувала темна павутинна років. І голос без м'якої пружної сили, а мовби скрики птаха, що скаржиться в безпросвітну осінню негоду.

— Поїхали в село, тату, додому.

— А що я вдома не бачив? Піду ось...

— Тату, куди? — розpacчливо мовив Антон, хапаючи старого за лікоть.— У нас із тобою тільки одна дорога, сідаймо в машину, бо вже вечір.

— Піду ось, бо до тієї відьми не хочу.

— До Тетяни?

— До відьми,— заперечив батько.

— Та що ж вона таке страшне заподіяла, що ви мене караєте перед людьми?

— Чи не знаєш? Заподіяла, що завжди.

— Слово лихе сказала?

— Не казала, ні, губи з ранку й до вечора на замку, а тільки той замок тяжкий від лихих слів.— І скрикнув хрипкою гортанню молодого півника: — Я їй не порожнє місце!

— Ой тату, тату, добре, що знайшовся, добре. Помиритесь, хіба можна без миру...

— Надійка твоя була краща, Надійку я мав за рідну дочку, а ця в тебе з жалом у роті. Нащо брав таку, що в неї жало? То невістка, царство їй небесне, а це відьма.

— Тату, чи я винен, що Надію сира земля забрала? Земля не спитала...

— Надійка мене тулила до своїх болячок, а я тулив Надійку до своїх!.. А твоя відьма загнала на той світ свого Дениса Мамчура, тепер за тебе взялася.

— Тату, Денис переставився від грудної жаби.

— Еге ж, вона сама і є грудна жаба.

Гіркотою любистку щипнуло обом очі, обох навертаючи на слізози, і якусь хвильку син батькові переливав поглядом свою сиву печаль, а батько синові німу тугу вихлюпував.

— Хотів, тату, догодити не так собі, як тобі, а хіба вгадаєш? Душу чужу не помащаєш пальцями. Бідується тобі з Тетяною, а без Тетяни біди більше.

— Біди більше...

— А тільки не пущу тебе в світ, раз уже здибались тут, у Козельщині. Куди йти, коли маємо хату свою, кла-поть землі під ногами? Давай поїдемо, бо пізно, а ще дорога.

Несподівано батько Сава здався і, горбато опираючись на костур, почовгав до машини. Ледве заліз усередину, охляло всівся — й наче опав донизу всією безпорадною постаттю, й плечима поник, і головою у вискубаній заячій шапці, й очима пригас, що мовби взялися більмами. Водночас зморшки на лиці загострилися, поміж них висіялась темрява. Батьку, батьку, який ти вже витіпаний життям, який ти вже руками вироблений, серцем спрацьований, зате духом невпокорений, твій дух іще бродить хмелем, іще літаєш на його крилах, батьку, ще літаеш...

Батько мовчав. Звечоріла Козельщина канула за горбами в небуття, й душа в Антона зацвіала гіркою втіхою, що таки знайшов батька, таки вирвав із безодні білого світу. Спитав у вітра — і вітер змилостився й відповів. Сонце торкалось червоною щокою до обрію, вже сонячне кругле обличчя обернулось на півобличчя, вже верх щоки палав над землею, зарожевляючи захід. Озера вечірньої молочної мли розіллялись на кукурудзиську, на бурячиську, допотопними грізними істотами в розмитій далечині поставав то трактор, то комбайн, потворами-мамутами видавались ожереди соломи. Добре, батьку, ти не загубився в світі, світ цей багатий тобою, добре, батьку, добре.

З траси звернули на путівець, що вів на Тернівку, тепер їхали між зелених розхлюпів скошеної конюшини, над якою в попелястому небі вже благословилось на місяця-молодика. Місяць-молодик сяяв пелюсткою півонії, чистою й наче аж прозорою.

Той самий високий місяць стояв над їхньою хатою в Тернівці. Машина спинилась у дворі, мало не тицьнувшись носом у копицю сіна. Сусідський хлопчик Сергійко стояв на межі і, заглядівші їх, проворно чкурнув у темні сіни, й двері протяжно зітхнули за ним.

Батько так ступав по споришевому подвір'ю, наче по водах ішов, і водні хлябини не розверзались, не поглинили старого. Нагнувши горду, непокірну голову, ступив

за поріг. Із-за причілка вишнуркувалися гуси, що паслися десь по городах, тепер із ситим і лінивим гелганням повертались до хліва. Дивно, чому ж не кинулась Тетяна по гусей, що досі нипали по всіх усюдах? Антон загнав гусей до хліва, зачинив двері.

Й тоді побачив жінку, в якої на спині горбом примостиився чималий клумак.

— Я тут спакувала трохи одягу свого, а за рештою завтра прийду,— з голосу її наче колючки повипинались.— Макітра з варениками в печі.

— Куди зібралась? — терпко мовив.

— Чи нема куди? В дітей перебуду — в Насті чи в Петра, вони приймуть.

І горбилась перед ним із клумаком за плечима. З літа й по осінь прожили вдвох, бач, і не помирилися за батька. Хотіли стулити докупи два свої розбиті горщики, здавалось, уже стулили, а вони як були черепками — так і розпались, череп'яний давін стойть у вухах.

— Діти приймуть,— згодився.— Я тебе не жену кулаком у шию, але я тобі не указ.

— Бо діти завжди є діти, — здається, образилася вона.

— Я тобі не указ,— повторив.

Тетяна посунула до хвіртки, у хвіртці зачепилася клумаком, але Антон не кинувся на поміч. Жіноча постать виборсалась, мов риба з невода, й погасла в сутінках ночі, що не забарилася. Первоцвіти зірок проклюнулися на голубих небесних лугах, там вони збиралися у весільні хороводи, в далекі метелиці. Стовбури дерев тінями купчились у саду, пахло пряним духом зів'ялого кануперу, вгорі поміж первоцвітів зірок рубіновою краплею не так, здається, посувався, як сочився й сочився нічний літак, а вуста шепотіли. Спитай у вітра, шепотіли вуста, про свого рідного батька спитай у вітра, спитай у вітра...

ПОМСТА

По селу прокотилася чутка, що помер однокий Степан Варченко, який бобилював у старій хаті під лісом. Мовляв, на тамтому тижні подався в гості до дочки Тетяни, що жила в Монастирищі, замандюрилося побавитись із правнуком, який начебто вдався в одноокого свого прадіда, звісно, з тією тільки відміною, що вродився добре видющим на двоє очей. Мабуть, чула душа старого свою кончину, раз її закортіло потішитись дитиною на цьому світі, тепер їй легше вестиметься на тому світі, звідки не повертаються.

Село міркувало, що сільрада мала б опечатати хату, поки не об'явилися спадкоємці. Бо коли господа без хазяїна, забереться хтось нечистий на руку, а потім шукай вітра в полі, коли за тим вітром і слід прохолоне. Може, про смерть одноокого Варченка й не гомоніли б у селі, але ж — садиба яка славна! Що город, що грунтець на городі, що річечка за городом, що ліс! Тепер багато будуються, нові хати червоніють добре випаленою цеглою та сяють цинкової сивини дахами, — тут би молодий хазяїн, у чиїх руках колгоспний комбайн чи трактор, хіба б такі хороми звів!

Через межу та через вишняк від одноокого Варченка жила баба Мотря, також самотня, доживала віку. Суха й тонка в кості, похватна, баба жовтіла круглим коржем обличчя, що все кублилося зморшками. Либонь, від неї першої й довідались про наглу Степанову кончину, бо від кого ж і довідатись, як не від сусідки. Як усе те трапилось? А трапилось так, що навідалась до неї стара товаришка Горпина Дідух, із якою в одній ланці проробили на буряках і до війни, й після війни. Горпину знали за сільського дзвоня: почув на пучку, а роззвонить на пригріщ. Угледівши табун чужих курей у Мотриному городі, стара товаришка криком замашним, наче лозиною, повиганяла — та й у хату:

— Чи ти город садила, щоб чужі кури тирлувались?

А Мотря їй сухенькими словами, наче порожніми маківками:

— Поглявся в Монастирище минулого суботи, ниньки четвер — нема й нема, не інакше як переставився! В дочки гостює.

— Переставився, кажеш? — хльоснула по хаті замашним голосом Горпина.

— Кури самі з хліва й до хліва, кіт на горобців огнем кидається. Якби кабанчик — ого б верещав, наче без колія колуть... Весною теж їздив до Тетяни в Монастирище, то другодні вернувся, бо хто ж йому хазяйство попорас. Не інакше як переставився, в землю поклали, бо лиш земля і годна втримати Степана. Якби живий — уже вовком би никав обійтися, то такий.

Горпина поклала на груди хресне знамення:

— Мабуть, почула душа, раз подався до рідні!

— Хоч і вовча душа, а почула...

Жінки погомоніли про всяку всячину й розійшлися: Мотря щось там на городі длубалась між картоплі, а Горпина Дідух понесла роздзвонювати почуту вість: хата від лісу стоїть пусткою, хазяйських рук не видно, бо хазяйські руки повіялись у Монастирище, там і складено їх на грудях небіжчика і між пальців устромлено свічку, як споконвіку водиться. Як було не повірити, хоч дехто мізкував недовірливо: як це так, що чоловіка до одної сільради приписано, а вже ховає його чужа сільрада?

Дехто, здається, й пошкодував, що покладено в землю не в Тернівці, а в Монастирищі. Бо якби в Тернівці, а не в Монастирищі, то й пом'янули б у перший день похорону, а там, дивись, і на дев'ятини перепала б чарка, й на сороковини також не потекло б мимо уст, а в уста. Звісно, шкодували ті, що мали чуже горе за свято, що ім би тільки поминати.

Село звикло до чутки, бо до всяких чуток звикає.

Аж тут суботнього дня з попутного автобуса на зупинці коло промтоварного магазину зійшов пасажир у жовтому капелюсі дрібної рисової соломки та в зчовганих парусинових туфлях, яких тепер у продажу й не побачиш. Горло перев'язано білою косинкою жіночою, у якихось аж струхлявілих очах — болість боляща. В руці — замашний костурець дубовий.

Щойно з траси чоловік у капелюсі звернув між бузину у бічу вуличку, як назустріч йому трапився велосипедист, сільський вчитель. Крутів педалі, опустивши голову, а як звів — лице його збараніло, й він так втелювався очима в подорожнього, що звалився з велосипедом у порослий кропивою рів.

— Ти чого, Сашко, розучився їздити? — спитав чоловік у жовтому капелюсі.

Поспітав — і потюпачив своєю дорогою, а вчитель Сашко став видиратися з кропиви і — все ще барапом діло — тупо дивився в згорблену спину, що віддалялась. Чомусь уже не сів на велосипед, наче побоювався знову звалитись. І, тримаючись за кручени роги, все оглядався на горбату постать, аж поки пропала в бузиновій гущавині.

— Не якась хороба, а таки Варченко. Тъху, де ж він узявся?

Варченко човгав парусиновими туфлями по сірій пильзі, світив єдиним видющим оком, наче лоєвим каганцем. Аж тут біля старого цвинтаря, що загущавів чагарнями, здібався сільський дзвін Горпина. Мовби нечисту силу вгледівши, жінка вросла в землю й стала хутенько хреститись, наче в неї руки на крила вітряка обернулись.

— Згинь, сатано, згинь і пропади...

— Хто це такого перестраху нагнав на тебе? — поспітав одноокий.

Троєперстя в Горпині злякано тремтіло над ріллястим лицем.

— О, до горобців молиться, — зле буркнув.

І поплив між хвиль бузини, а Горпина, скаменувши, навзdogін кинулась:

— Це ти, Степане?

— А хто ж бо?

— Здоровий? — спітала.

— Здоровий, тільки приболілий... — І сердито скрикнув: — Голова вже не варить, що своїх тернівських перестала візнавати?

— Хіба вгадаєш, варить голова чи не варить... А тут казали — тебе нема.

— В дочки гостював, у Монастирищі.

— Вертаєш ось ниньки?

— Либонь, забалакуєшся, Горпино! Чи не бачиш, що ногами йду, а не іду? Язика маєш такого, що нарітники б на рота!

— Кому той нарітник поможе...

— Суща правда.

Й розійшлись — наче божа сила два важкі камені розсунула.

З-під місточка, що дрімав між осоки над сонною річечкою, вигулькнуло двоє хлопців, один із них — довгоротий, як голопуценя, що визволилося з гнізда, — закричав:

— Дід Степан із того світу!

Дітлахи зашелестіли сміхом, а що старий Варченко не почув чи не втімив, то залопотіли п'ятами вслід за ним:

— Діду Степане, ви були під землею?

— Що там під землею?

— Коли назад під землю підете?

Розчув чи не розчув, а таки зло взяло на дитячий вереск, на того довгоротого голопуцька, що завжди чомусь із реготами кидався, мов собака до ніг,— і однокий Варченко гойднувся згорбленою постаттю назад, погрозливо штурхнув перед собою дубцем:

— Ось я вас, іродів!

Веселі іроди бризнули вrozтіч, а довгоротий голопуцько верещав:

— Наїться — й назад подається!.. Там їсти не дають!..

Варченко сапко хекав:

— Поки те-се, тут геть-чисто всі з глузду зсунулися...

Що старе, що мале. Якийсь такий світ настав, що скоро й справді не знатимеш, де ти...

Хата ще зоддалеки, від лісу, всміхнулась — і так ішов на її усмішку, а як на захаращене обійстя вступив, то вже наче хата не всміхалась, а глидала закислими віконцями, супилася з-під потрісканого шиферу. Згадав, як Тетяна з зятем Митром дзвобали й дзвобали в Монастирищі, аби спродувався, аби до них перебирається,— й ковтнув над силу глевтякуватий клубок болю: на старість у прийми — хай і до рідної дочки, хай і до внуків та правнуків?!

Сусідка Мотря, зігнувшись у три погибелі біля колодязя, вибирала відро на цямрини. Потім узяла відро в кощаву руку, наче на пальчастий гак начепила, й по-дріпцювала до сіней, сутулячись. Ух, сова глухогорла, ненависть ненависна... О, пересунула відро з водою за поріг, а сама кладе хрест на себе — на чоло дрібне, як наперсток, на сучкуваті плечі, на груди запалі. Й так розводить рукою правою, наче з баговиння якесь корінечча тягне, а корінечча слизьке й довге, не даетяся... Злість, що завжди сиділа в душі, мов люципер у пеклі, струснула Варченком, він урепіжжив дубовим костуром по погрібнику, збивши порохно з лободи, й задвигтів гудзуватими словами:

— Та розіпнись ти на тому хресті, який собі на груди кладеш!

Сусідка, почувши чи й не почувши прокльон, згасла в мороку сіней.

А розгнівана його душа наче в дубець перебралась, тепер дубець так і рвався із рук, так і сікався, щоб бити, ламати, крушити все довкола,— й Варченко мав-таки здихатись костура, кинув на причілок, щоб у хаті біди не накоїти...

Поки день до вечора, попорався по хазяйству, поникав по садку, зарослуому кропивою, обійшов город, де поспіль з картоплею, буряками та кукурудзою повиганяло такі бур'яни, що хоч вовків тюгукай...

Зваривши в сінях на керогазі картоплю в лушпайках і всмак поївши із пряною тюлькою, даною на гости-нець у Монастирищі, він попив свіжої колодязної води — й раптом заквалився, наче яка муха вкусила. Помив потилицю водою з милом, знайшов попрасовану сорочку, перевезувся в черевики, які тримав про свято, і, замкнувши хату на прогонич, подався межею до річечки. Через хисткий, плетений із лози, місточок — і вже в лісі, і вже полотняної білини піщана стежка повела поміж дубів, крізь туркотіння диких голубів, крізь полуценеву літню прохолоду.

З цієї сільської околиці ліс наче вклинивався в Тернівку, шматуючи її на два віддалені кутки, та ноги знали стежку — і вже скоро стояв перед скособоченими ворітами, за якими аж золотилося спорищем подвір'я, а в вінку розквітлих соняшників, наче вбрана в барвистий рушник, весело так стояла хата-чепурунка.

Й на обійстя ступив, як на своє, й хатні двері відчинив, навіть раз чи два клямки не потогравши. З порога вгледів — за застеленим скатертиною в торочках столом обідали й на його появу позводились та обернулися зачудовані лиця.

— Бог на поміч,— кашлянув у кулак.

— Сте-е-епа-а-ане!.. — сплеснув у хазяйки Марії голос у горлі якось не по-людському, а наче по-чайному. Заплітаючись ногами в рясній спідниці, ступила до гостя — й завмерла перед ним, сторопівші вилинялими, як небо в спеку, очима.— А тут пустили таку поголоску про тебе...

— Яку поголоску?

— А ж язык не повертається... Наче тебе земля вже збрала...

— Мене? Земля?..

— А ж ти живий і здоровий...

— Ось вам тульки та оселедців із Монастирища привіз. — І він передав у потріскані хазяйчині руки проолісний пакунок. — І хто міг таку брехню збрехати? Якби земля забрала, чи я б оселедці й тульку привіз?

— Авежж, авежж, — мовила, а в самої третіли губи.

Від столу обізвався син Матвій, що з поблизького міста навідався до матері в гості на суботу й неділю:

— Чи ви, дядьку Степане, не знаєте, що вас ладні живцем у могилу покласти?

— Та я ще кріпкий, при здоров'ї, сам іще не одного закопаю, — буркнув.

— Ви закопаєте чи не закопаєте, а вас уже закопали, — засміявся Матвій без співчуття, глузливо. — Ось сідайте до столу, побалакаємо.

Той сів, дружно захрумкотіли огірками, а що Матвій не звик тримати язика на припоні, то відразу ж:

— Ви, дядьку Степане, марно дорогу топчете до моєї матері.

— Як то марно? — Від несподіванки огірок застряв йому в горлі. — Кажи ясніше.

— Куди вже ясніше! Марно — і квит!

— Маріс, що я чую? — витягнув борозенкувату шию до хазяйки, що заглядала над плитою в сковороду. — Чи вуха мої недочувають?

— Ми вже й пом'янули вас із матір'ю!

— Пом'янули?.. Маріс! — марно озивався до господині, котра мов оглухла коло сковороди, на якій шкварчало недосмажене м'ясо з цибулею.

— Пом'янули душу вашу грішну, — криво всміхався Матвій. — Ну, то співалося за ваш упокій, а тепер можемо й за здравіє, чого ж...

— Давай за здравіє! — стукнув кулаком по столу Варченко.

— То будьте здорові! — якось байдуже знизав плечи-ма Матвій. — А стежку таки марно топчете, бо матір я забираю в город, здоров'я в ней не те, щоб самій у хаті клопотатись і землю доглядати. Обійтіся їй уже не в радість. Онуки повиростали, так що сидітиме склавши руки.

— Де ж це я сиділа склавши руки? — долинуло від плити. — Не привчена...

— Навчитесь, діло не хитре.

— А я гадав... Може, зайдемося з Марісю. — У Варченка лице посіріло так, як сіріє сніг, що підплів талою водою. — А ти тут рішив... і за матір, і за мене.

— Я не рішав, я тільки помагав рішати! Хіба чужий, щоб не помогти?

— Чом раніше не брав із Тернівки? Бо Марія що мала з городу чи з хліва — все тобі!

— Авжеж, помагала, спасиби. В городі не накупишся з базару, дітей і внуків без материнської помочі не вигодував би, це правда.

— А як не та потяжка з землі, бо Марія виробилася, то можна й забрати?

— А так, чого матері гибіти в хаті-пустці? Виробилася, а ви, дядьку Степане, бачу, надумали пожаліти її, як вовк кобилу пожалів... Нема в неї сили старатись ще на вас, їдьте до своїх дітей, хай вони стараються, от!

Марія вигорнула смажене м'ясо зі сковороди в полу-мисок, поставила на стіл.

— Де ж ти помістиш її там у квартирі? Три кімнатки! І якби сам, а то син із сім'єю не відділився ще...

— Скоро відділиться, дядьку Степане, вже завод узяв на чергу, а раз узяв — житло дадуть... — І похвастався: — Навіть машину купимо, о!

— Тут продасте, — кивнув на хату, — а щоб потім шкодувати не довелося за гніздом, бо назад не викупите... В городі сільським трудно живеться на старість... То чи я б Марію у свою хату не пустив, га?

— Пустили б, дядьку Степане? З вашої ласки має на старість у чужій хаті стикатись? — Матвій розсівся на лаві, драбинясті руки розкинув хрестом за спиною.— Либонь, моїй матері вже не до парування... з небіжчиком.

— Си-и-ину... — благально озвалась Марія від мисника, де перетирала рушником посуд, аби не сидіти без діла.

Сиза піна зацвіла в кутиках уст у Варченка:

— За наговір — і до суду, втяв? Суд за таке не помилує! Що — живцем!..

Матвій булькав сміхом, наче окріп йому в грудях кипів.

— Мамо, чуєте? Ось женихався — і вже на суд! Оце тому, що випив за ваше здравіє? Е-е, вже лішче за упокій... То ходіть із нашої хати, дядьку Степане. Вже як люди вас поховали, то й ми разом із людьми. Чого було вигрібатись нагору, ха-ха-ха!

Варченко, смикаючи кінською ощиреною головою, тремтічаю рукою налаштував на лаві капелюх дрібної рисової соломки — і вже з порога поспішав:

— Маріє, хто його намовив проти мене?

Жінка, одвернувшись до мисника, хоч би пару з уст ізронила, а Матвій кинув у спину:

— Самі, дядьку, й намовили, хто ж ішце.

І вже коли за гостем гуркнуло в сінях перевернутим відром, уже коли ворота наче виплюнули його на вулицю, син проказав:

— Маєте м'яке серце, мамо, ото й пустили в душу такого люципера, а не треба його ні вам, ні мені... Бачите, вся Тернівка відцуралась, живцем поклала у гріб... А йому не лежиться чомусь, га! Бігає, женихається...

З посизілими від гніву щоками, трусячи палахкотючою роздосадуваною головою, Степан Варченко вертав додому через надвечірній ліс. Ха, принесло Матюшку-одинака з города, згадав про матір у свинячий голос! Надривалась для них, поки стачило здоров'я, мішками й кошами спроваджувала всяку всячину в іхні завжди голодні пельки, а як одробила своє — змилостивився сердешний Матюша, ладнається забрати матір. Бо свербить продати садибу, щоб за гроші розжитись на машину, либонь. А чи знаєш, Матюшо, що я щовесни помагав твоїй матері і зорати город, і зasadити, й картоплю викопати? Чи знаєш, що я й дровами для неї завжди клопотався? А як стеля в сінях стала западати, хто перекидав стелю? А криницю під вербою хто почистив од муляки, вода вже встоялась, чиста й студена, хай би та чиста й студена вода кілком у горлі твоєму стала!

Зlostячись, бив костуром у стежку, наче в груди ворога, і в видющому оці йому роїлось від сухих та злих сліз... Уже й поховали! Приболів у Монастирищі, а тут уже зі світу звели його. Такі чутки самі не народжуються, хтось пустив чутку з чорних уст, ось тільки як ти знайдеш, щоб помстою навіки затулити? Якби знаття, залив би розпеченої смоли в ті уста, хай би впились вогненної смерті.

Здалось, наче біжать за ним і регочуть хлопчаки-пуцьверінки, які вдень дражнилися. Варченко обернувся. Стелилась пустельна стежка, stemnіла від вечірніх тіней, і ліс довкола похмурий, наче виношував якусь важку й темну думку. В голові колючився біль, цей біль застилав каламутною поволокою зір, і, гойднувшись на знemoожених ногах, він оперся двома руками на дуб. Оперся так, наче відпихав дерево, що мало звалитись на нього, а що руки слабли, то аж лобом торкнувся шорсткої корі.

Й не так торкнувся, як ударився. Від удару наче дзвін

зашелестів у вухах, зашелестів — і розсипався, опавши їдким порохном, але в хмарі того порохна біль у голові пригас, немов розтанув. А що скоро покотилася інша хвиля болю, вища й гостріша, то він ізнову вдарився головою об стовбур, аж очі з-під повік мало не цвіркнули, й знову біль пригас, аж поки постав іще гострішою хвилею за попередню, й він ударив тупим молотком свого болю об дуб і, вже підламуючись у колінах, ще раз ударив, уже скронею й щокою, що враз заросилась кров'ю, якою пухирились і хриплячі вуста...

Вдосвіта баба Мотря, холодячи ноги зарошену картоплею, нарвала кропу й петрушки на городі, насмикала на грядках цибулі та часнику — і з повним кощем городини подалася на попутний автобус, щоб їхати в район на базар. Отак і мала копійку з городу, а чи їй багато треба? Знайшлось місце біля Горпини, що за якимось ділом також добивалась у містечко і, звісно, також не з порожніми руками, бо в недільний день жодна тернівчанка впорожні не виїде з села до райцентру, так само їй додому впорожні не вертатиметься.

Автобус громкотів пошарпаним залізом і лящав голосами — вогнем горіла балачка, яку баба Мотря застала вже в розпалі... Мовляв, їхав ні світ ні зоря вчитель Сашко Стороженко на велосипеді, квапився на риболовлю на лісовому озері, а тут щось сіріє в траві під дубом, наче п'яница звалився. Вже проминув, алі ж напоумило щось зупинитись.

Замашний голос Горпини виляскував, як пуга:

— Не кажіть, що вбито, сам себе замордував. Стovк собі весь твар до м'яса...

— Де ж бачено, щоб людина так звіріла? — чулося. — Так озвірла, що саму себе до погибелі довела?

— Еге ж, як звір,— виляснула пуга.— Пустили пого-лоску, що нема в живих, що в Монастирищі поховано,— то таки правда, як у воду дивились. Марно поговору не буває: як не вчора, то ниньки, як не ниньки, то завтра.

Баба Мотря слухала, замкнувши вуста, лиш очі її гомоніли, здається, все голосніше, жевріючи здогадом. Невже одноокого її сусіда вчитель надибав у лісі?

— А наш участковий Федір Кіт і забожився, що сам себе забив, бо не зміг подітись од свого звірячого норову...

— Кіт забожився, а чи забожиться суд?..

— Подивляться — і міліція, і лікарі, і суд...

— Чи в нашому селі траплялось, щоб Федір сказав неправду? Завжди по його виходило. Значить, замордувався...

— З ясного розуму самі себе не мордують...

— А хто сказав, що з ясного? Стуманів умом — і готово...

— Хтось довів...

— А чи нема таких, що доведуть? Та ще старого Варченка? Чиясь помста, бо в небіжчика чи й світилась коли світла плямка в чорній душі.

Озивались до Мотрі, бо ж сусідка, бо ж мала відати таке, чого інші не відають, а баба лиш сухенькими, як ключі реї'шки, очима оторопіло кліпала й клялась, що з сусідом і не балакала ніколи, й не дивилась у його двір, хай господь сохранить із таким водитись. А на думці тіпалось: лиши бі відняло пам'ять у Горпини про їхню балачку недавню, коли вгадала цю смерть, авжеж, угадала. Хай не в Монастирищі, а в Тернівці, хай не якийсь тиждень тому, а лиши ниньки, тільки ж угадала...

Як така новина сталась, то й районний базар скоро довідався, гомонів про Тернівку, доплітаючи всякі страхи, бо хіба ж не доплетеш, коли про чоловіка поголоску стулили — й наче у небо пальцем тицьнули, не оббіг своєї долі. Мотря, западаючи обважнілою головою в плечі, немов у грузьку твань, хутчіше спродаала городину і, обминувши базарні лотки, де збиралась купити сякий-такий надібок для господарки, почовгала геть. І чудно так човгала ногами, що полегшали, наче їх димом надуто.

Ніколи не купувала квітів, бо свої росли біля хати кущами — й настурція, й півонія, й айстра. А тут — уперше в житті — зважилася купити чорнобривців у якоїсь молодиці. Обстріпаний пучок чорнобривців обійшовся не так і дешево, але Мотря й не здивувалася — як же вона складе ціну квітам, коли без досвіду?

З пучком чорнобривців доплентала до райцентрівського скверу, зasadженого кленчаками. Тут, між запорощених кленчаків, сірів кам'яний надгробок над братською могилою, а на надгробку вибито рік — 1942, а також списано імена й прізвища. Колись Мотря могла прочитати кожну літеру, та зараз її зір уже наче тля побила, очі слізились, і вона лише по пам'яті шепотіла імена:

— Василь Блажко... Андрій Сірик... Василь Павлюк... Гнат Шуляк... Іван Васюра...

Нахилившись, поклала чорнобривці на заспоришений

горбик, який накрив зо двадцять загиблих партизанських життів, поклала їм свою шану й дяку.

— Іване, лебедику мій, горенько мое...

Її чоловік Іван спочивав у цьому райцентрівському сквері вже яке десятиліття. Тут іх оточено зимового до-світку, коли прискачили з лісу на санях, щоб ізненацька напасті на німецьку тюрму. Тут на них уже чекали, і бій закипів шпаркий, наче скороминуша гроза.

— Спли, Іване, скоро і я переберусь до тебе...

Кілька днів трупи забитих у скарлючених позах стриміли під стовбурами дерев, іх не велено було ховати. Зате вільно розглядати на пострах іншим, тому з більших і дальших сіл добивався люд—чи нема поміж забитих батька, чоловіка чи брата, яких десь завіяла воєнна буря...

— А наш сусіда здибав тоді мене біля воріт. Лахи на ньому поліцайські горілкою й кінськими кізяками смердять. Питає, чи давно не здибалися з тобою. Де ж здибатись, кажу, коли нема й нема тебе до хати. Ну, раз нема до хати, каже, а кортить угледіти, гайда в район, там угледиш. Чого ж це ти в районі, кажу, коли тебе і близько району нема. Не було в районі, каже, а тепер уже з району й не вибереться ніколи, гайда—угледиш. Аж тепер, Іване, віддячила сусіду, що нас тоді звів отут із тобою мертвим. Скільки жила, стільки й кликала кару божу на голову його й таки накликала. Мало він лісу порубав за тебе на землі, хай іще порубає під землею...

Мотря спитими вустами гомоніла, наче вітрець шелестів між колосків, і, здається, не квапилася на автобус до Тернівки. Наче не там була її оселя, а отут, де братська могила між запорошених кленчаків, і ця оселя не відпускала силою невидимих рук, тримала їхньою силою.

Федір Гнідаш гребнув правим веслом, направляючи човен до берега, й прим'ята лепеха зашелестіла під днищем, а водяні павучки побігли по сколошканій голубій поверхні; заграли прозорими крильцятами коники, й сонячне проміння замерехтило смарагдово-олійними іскрами на тих рухомих крильцях-вітрячках. Човен тицьнувся носом у жовтий пісок, і рибалка, взявши в руку черпак, заходився вичерпувати й виливати за борт воду, що пахла затхлим духом болота й смолою, якою просмолено човен.

— Доброго дня... чи вже доброго вечора!

Привітався чоловік, що поміж густої дерези та припорошених літньою курявою лопухів спустився до берега. Лисий, він мав шпичакуваті вуса молочно-воскової барви, що летіли над рум'яними, по-дитячому припухлими губами; червоні його щоки могли б здатись підфарбованими, так яскраво світились; пухнасті, як мишійка, брови половіли над гудзикуватими, випуклими очима, що дивились на світ відкрито й радісно.

Розігнувшись у попереку, рибалка спершу поглянув на сонце, що червоним вогнищем не так горіло, як наче двигкотіло в полинялому від спеки небі, а тоді вже обернувся на голос. І не відповів, а тільки — дивився, немов клав на постать, що спинилася біля човна, два важкі камені.

— Ох і смажило сьогодні! — мовив чоловік, наче й не роздосадуваний тим, що йому відповіли похмурою мовчанкою.— Геть усе прив'яло від такої жари, хоч би не вигоріло, бо тоді ні хліба не збереш, ні бульби.

Зелень на городах, що по горbach збігали до річки Гnilop'яті, й справді захляло похнюпилася, і листя на верболозах немовби поопускало зелені, прив'ялі вушка...

Федір Гнідаш, відклавши черпак, узяв до рук весло й уже намірився відіпхнутись від берега, як прийшлий чоловік сполосився очима, що стали ще гудзикуватіші й випукліші.

— Федоре Івановичу, стривай, балачку маю до тебе!

Рибалка завмер, і чорноземного тону його лице ще дужче посутеніло: чи роздумував, чи вагався.

— Що хочеш сказати? — зрештою озвався, і в сухому голосі наче волосінь кінська бринькнула. — Слухаю, Даниле...

— Та хіба нема за що побалакати?

— Ну кажи,— буркнув Гнідаш і нетерпляче повів рукою, в якій гойднулось весло, процяпотівши разком краплин на пісок.

— Та яка балачка, коли ти на воді, а я на березі?

— Чи я звідси не почую?

— Почуєш, тільки ж ось у мене... — Й рум'янощокий, сивовусий Данило обома руками піdnіс перед себе повні-сінську сумку фіолетової капронової нитки; через її дірочки видніли пакунки, загорнуті в папір.

Обмацавши важким поглядом сумку, Федір Гнідаш поклав весло на днище човна й важко ступив на берег.

— Є за чим посидіти,— трусячи сумкою, радів Данило.— Ми ж люди чи не люди? Коли є балачка, то як не побалакати, еге?

Хоч і зійшов на берег Гнідаш, та досі не розгодинився на похмурому лиці, воно тайло приховану грозу. А що старий, схожий на дитину, Данило благально й винувато заглядав ув очі, а що й справді кортіло випити, рибалка з сумною приреченістю на виду почвалав у затінок осокора, близьче до хащів очерету.

Скоро вони сиділи на траві під осокором, а перед ними, явлені з капронової сумки, лежали на простеленій газеті хліб, сало, цибуля, огірки.

Сквальним рухом руки Данило дістав звідти й пляшку пивця, а коли за першою сизим голубом вилетіла й друга, лице в Гнідаша відтануло й замерехтіло сипким усміхом.

— А навіщо друга? — поспітав.

— Хіба пропаде? — відказав той лукаво. — У воду виливати не станемо, щоб риба не сп'яніла.

— Витверезника в річці для риби нема, — пожартував Гнідаш.

— А нема,— зрадів на той жарт старий.— Та й хіба ми самі не впораємося? У мене ж іще пара є...

Вихилили із склянок, завбачливо прихоплених хазяй-новитим Данилом. Випивши, старий молодцювато хекнув, витер вуса кулаком — і аж тоді надкусив цибулину міцними, як кукурудзяні зерна, зубами. Рибалка повільно процідив тепло пиво крізь зуби, знову посутенів на землистому виду, наче в мислі закрався гіркий спогад.

— Значить, я тобі могорич ставлю, — забубонів старий, — щоб, значить, у нас пішло на мирову.

Гнідаш узяв пляшку, ще налив по склянці й лише по другій став закусувати. Жовна під видубленою шкірою снували, мов клубки; очі в нього лежали на обличчі, як дві гадюки, що згорнулися, та будь-якої миті ладні розгорнутись — і вдарити жалом.

— Могорич так могорич, — сказав. — А чому ви ставите, батьку, а не Славко?

— Славко в рейсі, подався з машиною до Тиврова. Ale за ним діло не стане, скажу, що ти допоминаєш і від нього.

— Я від нього не допоминаюсь. Може, з ним я й пити не стану... А з вами, батьку, чом не випити, коли ми з вами не сварились.

— О, о! — погасли й засвітились очі в старого. — I я так подумав, що краще мені піти до тебе й перепрошувати, аніж Славкові йти. Ale ж, Федоре, прийшов і від нього, не забувай.

— Обидив він мене кріпко, — мовив Гнідаш, і голос забринів вистояною образою.

— Славко в нас такий, — підтакнув. — Має характер, що не вгадаєш, чим той характер тебе вкусить.

— Хай би свій характер при собі тримав.

— А я й кажу, а я хіба кажу не так?

Сонце палало над Гнилоп'яття, від якої віяло духом кущиру, черепашок-равликів і риби. Розстебнувши сорочку на грудях, Гнідаш цупкою п'ятірнею досадливо пошкрябав чорну поросьль на грудях; сказав зі злістю, що прогула в горлянці, як муха в порожньому глечику:

— В кожного своя робота. Славко шоферує, машину водить, так? А я на річці коло риби наставлений, мені зарплату річка дає, так?

— Тому поле платить, тому платить завод, — згодився старий, — а тобі гроші дає річка.

— Гроші мені дає річка, його ж дурна голова має варити! Ну, попався на гарячому, ятера виймав із води. Не ти перший попався, не ти останній, бо поки риба в воді водиться — ще попадатимуться.

— В Тернівці споконвіку хтось попадається... Риба — як смола: тільки торкнувся, а руки вже прилипли.

— Отож не треба простягати руки.

— Іскус! — засміявся Данило.

— Іскус? Не іскус, а злодійство. А я настановлений, щоб не було ніякого ні іскуса, ні злодійства.

— Звісно, — згодився старий, згадавши, яка саме халепа привела його на берег Гнилоп'яті не голіруч, а з моричем.— Ну, давай закропимось.

— А Славко ваш, батьку, попався на гарячому...

— Еге ж, — обережненько згоджувався.— Але в ятер начебто й забилось риби, що десяток коропів і дві краснопірки.

— А що, десяток коропів і дві краснопірки для акта мало? — поспітав Гнідаш і осудливо-погордно покосував лівим карим оком на старого.

— Більше й не треба,— мусив той згодитись, хоч на язиці крутилось, що, мовляв, дрібненький улов, менший за теревені.

— Та діло навіть не в улові! Діло в тому, що Славко руки простягнув, що перевернув мене з човном у воду, викупав!.. А якби я плавати не вмів?

Від образів голос в нього знову загудів так, як гуде муха в порожньому глечику.

— Та він такий буває — чи дурний, чи в дурного зimuвався,— засовався на траві Данило, й погляд його щуром шастав по верболозах, усе обминав дебелу постать рибалки, що горбився перед ним.— Ще вилюдніє, як люди поможуть.

— От ви, батьку, скажіть, — Гнідаш грав жовнами, їхньою густою сув'яззю, й черноземного тону шкіра на запалих щоках лисніла від поту.— До шофера автобуса ніхто з кулаками не пристає, коли той на роботі, в автобусі? Чи до касирки в ощадкасі? Або візьміть таке просте діло, як продавець у наших сільських промтоварах... А чому ж тоді мене з човна скидати, у воді топити? Хіба я не на роботі?

— Воно, Федоре, хіба не здається, що риби в Гнилоп'яті не міряно й що риба в річці нічия? — спробував розтолкувати старий, водночас боячись і розгнівати свою відповіддю.— Наче риба нічия, а ти на заваді стоїш.

— Е-е, батьку, так ми з вами і не договоримось, і не помиримось. Розійдемося самі по собі... як оті чотири кобили, що гуляють навипередки й одна одну не доженуть...

— Вже й озлився! Буває, й так думають, бо людина всяк думає. Давай іще вип'ємо по скляночці, щоб не нагрівалось та не вивітрювалось.

— Не пропадати ж добру, — згодився Гнідаш, приймаючи склянку пива. Випив і, загризаючи огірком, сказав: — Риба колгоспна, от. Украв — маєш відповідати за

законом, чіпнув мене пальцем — так само відповіси. Думаете, батьку, як п'ємо з вами пиво, то я доповідної не напишу? Покличутъ Славка в міліцю, бо як за таке не покликати.

Сонце, черкаючи обрій жаристим літвом, наче побільшало в розмірах, наче від щедрот своїх уділяло спеки й на вечір, і на ніч. Лисина в старого блищаала, як тугий міхур із лоєм, щоки вже не здавались по-дитячому рум'яними й пухкими, а, спавутинившись і посірівши, наче пригасли на світло всередині.

— Не з медом Славкові,— сказав старий. — Як не одна халепа, то друга, тільки без халепи не буває.

— Бо свиня багно собі завжди знайде.

— А знайде...

Й запечалився старий так, наче йому живу душу з тіла вийняли, а що виймали нелюди, то тепер там садна садніть, печія... У випуклих його очах дрижачками дрижали червоні мурашки: одцвітали останні промені низького сонця. Федір Гнідаш запалив цигарку і, посмоктавши п'явчастими губами, поспітав для годиться:

— А яка там іще приключка з ним приключилася?

— Все жінка... Якби не вчителька, а то, бачте, вона в нього вчителька. Взяла Тетяна трирічну дитину — і гайда до матері. Мовляв, ославив її Славко на всеньке село і перед учителями, й перед школярами.

— Справді покинула? — Гнідаш ізмружив чорні — до блакитнявого полиску — брови.— Через оту оказію на річці?

— Не знаєш Тетяни? Вона із бзиком, від неї сподівайсь та начувайсь.

— О, Тетяна може, — роздумливо сказав Гнідаш, і глухий голос його ледь відтанув від несподіваного доброго усміху.— Тетяна така, що матері-батьку викаже усю правду, і чорта не злякається, й перед богом не спасус. І як тільки вони зійшлись докупи, чудно...

— Чудно, сатана попутав... Тетяна вчора вхопила дитину на оберемок — і повіялась до матері, а я за своїм звичаєм кинувся їх мирити. Ще насваритеся, кажу, життя довге, а тільки чого гарикатись, коли нема причини? Тетяна — лебедем у крик: «Як то нема причини, коли Славко мало чоловіка не втопив?» Ну, я й сказав, що то зовсім не Славко...

— А хто ж?

— Ну, щоб Тетяну вгамувати... Збрехав, звісно, що не

Славко. Мовляв, народ такого набалакає, що лопатою не згорнеш.

— Так хто такий? — з оторопілою здивованістю перепитав Гнідаш. У сизих сутінках вечора суха, туга напнула шкіра на гострих вилицях мерехтіла, наче фосфоричні світлячки.

— Сказав, що ми з тобою зчепились на воді...

— Ми вдвох?

— Ну...

Федір Гнідаш випустив із грудей смішок, що легкошелеснув, як трухлява галузка по листю.

— Якби ми зчепились, батьку, то вочевидь довелося б скупатись вам, а не мені!

— Авжеж, авжеж, але ж то для Тетяни... для красного слівця, аби заспокоїлась.

— І повірила, і заспокоїлась?.. Ой батьку! Щось ви крутитесь, вертитесь і берега не держитесь!

— Федоре, саме з язика зірвалось, я й не стяմився. Повірила чи не повірила, а тільки вже не гзилася, як муха в спасівку... Може, й помиряться...

— Помиряться, кажете?

— Треба ж, щоб помирились! Молоді — дурні, постарішають — помудрішають. Де ж видано, щоб сім'я розпадалася! Тут, Федоре, й ти якось пособи, не обійтесь без твоєї помочі.

— Я в інні домашні чвари не встрияю, сімейний горщик інній не розбиваю.

— Розбивати не розбиваєш, так, але поможи, щоб вони склелі.

— Як? Мое діло — через дорогу навприсядки!

Звечоріло, і в сутінках Данило пожувавішав; його молочно-воскової стигlostі вуса начебто погострішали-попшичастішали й заблищають холодним тютюново-сніговим світлом. Із запопадливою вправністю рук, що звикли у цьому житті крутитись коло всякої роботи, мов рогаті коло смоли, він відкоркував другу пляшку, тицьнув повну склянку Гнідашу. Й коли рибалка перехилив, сам та-кож ковтнув одним духом — так рішуче й зле собака муху ковтає.

— Чому ж через дорогу навприсядки? — перегодя заперечив Данило, набивши рот салом та хлібом.— Іння сім'я — в твоїх руках!

— Ну??

— Скаргу в міліцію ще не склав? А складеш, то вкажи... як ото я Тетяні... саме вирвалось, що зчепився не

Славко з тобою, а я. Щоб не Славка смикали до відповідальності, а мене. Я вже в літах, що з мене візьмуть? Візьмуть стільки шерсті, як із шолудивого. Ну посиджу, скільки присудять. Чи відроблю, скільки годиться. Хіба тобі не однаково, кого написати — Славка чи батька Данила? Тобі однаково, тобі аби справедливість восторжествувала. А для Славка, подумай, не однаково. Тетяна вже побігла до матері. А засудять Славка, то вона й не повернеться ніколи. Бо де видано, щоб чоловік відбував кару, а вчителька, його жінка, дітей у школі вчила? Якщо Тетяна гопки стала, то директор теж стане гопки. Так що, Федоре, все діло в своїх руках тримаєш, куди крутнеш дишло — туди й віз поверне.

— Та тут ви, батьку, так повернули, що справді без півлітри не розберешся!

— Еге ж, без двох не розберешся,— старий нагадав, що п'ють уже другу пляшку.

Федір Гнідаш кашлянув у кулак — і замовк, а що ледь усміхався в сутінках антрацитним обличчям, то білі зуби світились, як сир. Річка потемнішала, бо й небо вгорі потемнішало, і вже на його сумирних перелогах бджілками-квітками затріпотіли перші зірки.

— Самі до такого додумались чи, може, Славко нараяв? — зрештою озвався рибалка, і в грудях йому хринуло, мов у розладнаній гармошці.

— Та хай на мене маленький хлопчик із горщика загарчить, коли брешу! — дивною клятвою поклявся Данило.— Саме в голові зварилось.

— А якби я написав, що ви... що з вами ото побився за ятір та рибу... та якби вам припаяли на повну котушку... то відсиділи б, га, то відрobili б примусовку? — поспітав розважливо Гнідаш, без хмелю в голосі.

— А по-родинному, по-сімейному чом не допомогти? А йому відповідати за всією строгістю закону — значить, із Тетяною діло швах. І по роботі — швах. А може, він ще мітить по роботі вище, га? І тут — швах. А тобі ж, Федоре, однаковісінько, кого за законом притиснуть — мене чи його. Хіба ж я не тямлю, що Славком порядкує дурний характер, той дурний характер і накоїв біди, кинув тебе в річку...

Данило звісся із землі, став на коліна й говорив так проворно, що слова аж хурчали; в загуслих сутінках його дитяче лице знову помолодшало — й тепер ось наче говорив хлоп'якуватий чоловік, що мав надтріснутий, підстаркуватий голос.

— Дурний характер, а не злий умисел, о! Якби йшло від розуму, від злого умислу, тоді, Федоре, й справді годилося б судити чоловіка, мізки на такий бік перевертати, щоб менше шкоди для людей... Ну, чого мовчиш? Не згоджуєшся?

— Думаю, ось і мовчу.

— Твое добро, Федоре, не забулося б.

— Добро, кажете?

— А вже ж не зло. За законом відповідати слід — ось я й відповім. Зате ж і в Славка життя не перевернеться шкереберть, і в Тетяни не зламається... Чую, маєш серце, маєш!

— Серце маю.

— Ясне серце маєш! Хіба не жаль Тетяну з дитиною?

— Хто каже, що не жаль.

— Ну, от бачиш! Я тобі вік вдячний буду, вся наша родина пам'ятатиме.

Стемніле небо порскунуло пригорщами зірок, річка дихала вільглим жабуринням, від землі струмувало прив'ялими від шмалької спеки пахощами. Над літньою Тернівкою летів нічний літак, позначуючи свою дорогу червоно-морозяними квітками вогнів.

— Славний ви чоловік, Даниле,— по мовчанню (озвався Гнідаш).— Таких у нашему селі на пальцях можна перелічити.

— Пальців не вистачить,— заперечив.

— Вистачить пальців... Якби не ви, то й балакати не став би, й мирову пити не захотів би. Й душу масте, наче з горіха зерня, й до кожної людини підхід знайдете, хоч, може, хтось вашого підходу не вартий.

— Всяке трапляється,— мовив Данило, й голос привів властивої йому статечності.— В кожній людині водиться людське, навіть у нелюдові.

— Навіть у нелюдові? Хто відає... А за балачку спасибі, трохи відлягло на душі...

— Пляшка зсунула камінь?

— Не пляшка, а ви, батьку. Хоч прийшли та побалакали, а то ж не можна так, що звіром одне супроти одного.

Допили пиво, що трохи захмелило їхні голови, що побільшило нічну красу літньої Тернівки. В темряві чулось, як зрідка скидається риба в річці. І в березі, й на поблизуких городах сюрчали коники, пахло дурманним духом лугової м'яти. Пора було збиратись, і Федір Гнідаш

ведмежувато відірвав од землі бриласте, як дубовий одземок, тіло.

— Шаную вас, батьку, й поважаю,— озвався.

Підпилій Данило силкувався затягнути пісню, тільки язик у старого заплітався, як у негоду заплітається дим за хатній комин.

— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивати...

— А тільки ж до тюрми вас саджати не хочу,— мовив Гнідаш, стоячи біля стіни очерету, що ледь шелестів за спиною.— Вся Тернівка знає, що ви за чоловік, знає, що ви й пальця не підняли б на мене. То чому ж я на вас наклеп зводитиму?

— Га? Ти що? Га? — белькотів Данило, не в спромозі отягнитись і повірити в те, що йому так і не вдалося замогоричити діло.— А як же мирова? Мирову ж пили?

— Мирову пили, так. Але в міліцію на невинну людину я не брехатиму. А коли повірять? А коли вас і справді притягнуть, щоб відповідали? Доведеться від сорому згоріти або ж із Тернівки тікати.

— Федоре, я своє життя прожив, лишилося ще з грабинний скік, то гріх не помогти Славкові, коли в хлопця такий перекосяк.

— Батьку! — скрикнув Гнідаш, і голос прогув, затремтів басовою струною.— Та не стану я насилати міліцію на невинну людину!

— Він же в мене останній, найменшенький... Отак ти мене поважаєш?

— Отак я вас поважаю...

Він чалапнув ногами по піску та притоптаній лепесі й важко скочив у човен, що раз і вдруге зітхнув хвилями-вілясками.

— Ще дякуватимете мені,— почувся з човна голос глухуватий, наче відсирілій від річкової вогкості.

На той голос якась птаха неподалік в очеретах проکинулась і, сполохано б'ючи тугими крильми в тиші літньої ночі, полетіла низько над водою.

Федір Гнідаш, нагнувшись, узяв весло і відштовхнувся від берега.

— Куди ти? — озвався Данило, почуваючись так, наче скалічів душою, наче йому зсталось три чисниці до смерті.

— Подивлюсь, батьку, чи ніхто не хазяйнує на Гнило-п'яті.

— І не боїшся посеред ночі?

— Ха-ха, брат брата січе, біла кров тече,— відказав загадково Гнідаш і, гребучи веслом, стиха промугиков:— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивать...— І докинув докірливий голос із човна:— Батьку, чому ж ви не співаете? Співайте, радійте, що на волі.

Гнилоп'ять лежала в рамках чорних берегів, і човен, дедалі віддаляючись, ставав усе невидніший, і постать у човні розмивалась, аж поки їх заступила стіна очерету. Знову низько над сонною водою пролетіла птаха, перемелюючи застигле повітря тугими крильми, і від посвисту її крил Данило пробудився. Крекчучи, взяв із землі порожню сітку капронової нитки і, зіткнувшись не без давкої гіркоти, побрався межею вгору по городу. Й сопів-мугиков у шпичакуваті вуса:

— Розпрягайте, хлопці, коні... та й лягайте спочивать...

АНДРІЙ ШУЛЯК

В суботу Андрій Шуляк із жінкою на попутному автобусі подались у Малий Чернятиин, мали відбути весілля в небоги, бо до тридцяти літ засиділась у дівках, а тепер віддавалася за вдівця з дітьми. Андрій, що завжди рубав правду-матку, тим більше не криводушив подумки під звуки духового оркестру: «Якби в чоловіка не горе, то й до сорока пересихала б на пні, бо коли мати не подарувала вроди — в бога не випросиш». У Тернівку повернулись так само попутним автобусом у неділю ополудні: подарували подарунки, перебалакали за чернятинських родичів і знайомих, похмелилися — і гайда.

Стояв серпень, чи не найкраща пора літа, коли земля, при силі та при здоров'ї, віддачує людям урожаєм за їхню працю. Тернівка, розлігшись по горbach, безжурно мліла в літеплі сонячного проміння, радуючи очі доспілими барвами всього сущого: хай то слива-кобильоха на гілляці, хай то гарбuz на городі, хай то качан кукурудзи на стеблі. А ще ж скільки квітів цвіло о цій годині по селу, цвіло за огорожами по обійттях, по городах, просто вздовж вулиці!

Раді, що по-людському відсвяткували весілля, та ще втішенні золотим серпневим днем, Андрій зі своєю трохи намореною, та все ж таки звабливо вишневоцькою Шулячихою підступили до рідного дворища, обсадженого ясенами та кленами. Жінка відчинила хвіртку й подалась до хати, бо як-не-як, а ніч у дома не ночували.

Андрій спинився у воротях, ждучи; на його жовтому й круглому, як місяць, обличчі стриміли гострі вуса, схожі на ластів'їні крила; тверді зеленаві очі лежали під бровами, нагадуючи недозрілі ліцінові горіхи.

Так очікувано постоявши у воротях і нічого не діждавшись, Андрій Шуляк ступив на заспоришене подвір'я, розираючись на хату й гараж коло хати (машиною в Малий Чернятиин не їздив, бо весілля — це горілка та хміль), на погрібник, на хлів і на садок...

Тут із сіней не так вийшла, як сумним сумом висунулась дочка Галя, семикласниця: очі запухли від сліз, щоки одутлі від плачу, на покусаних губах запеклась кров.

— Що сталося? — поспітив батько, чуючи, що в грудях немов крижанка розтанула.

Галя опустила погляд у землю, ніби її так прив'язано.

— Чого рюмсаєш? — поспітав уже сердито.

Дочка хотіла сказати щось, тільки ж голос їй булькнув у горлі, мов камінець у воду: так виплакалась, що захрипла. Ваяла батька за руку і, мерехтячи на сонці жовто-просянистим волоссям, повела на город. Ішла по стежці, а він по викопаних із-під картоплі корчах, чіпкими очима ширяючи довкруж, і та крижинка в грудях усе не могла розтанути, ширячи по тілу тривожний холодок.

— Ось...

Пройшли грядку з головатою капустою, поминули гудиння огірків із сонними жовтяками, і тут, за рядком соняшників, Андрій Шуляк угледів мертвого собаку.

Довкола зrita пазурами земля, позасихали на грудках краплі крові, а він лежить на боці, відкинувши лапи й вищиривши ікла. Між іклами синіє язик висолоплений, очі оскліли й скalamутніли.

— Що з Дружком? — поспітав, сам собі не вірячи.

— Дуже завивав сьогодні зранку, — знайшлась на голосі дочка.

— Та що з ним?

— Звивався отут на городі й завивав. Я вибігла з хати, так страшно вие і скімлить. А потім тільки хропів і лапами совав та ще здригався. Я до нього: «Дружок! Дружок!» Він іще дивився на мене, а потім і дивитись перестав, лиш піна йому виступила з пащі...

В дитячому горлі наче пташина схлипнула, й той глухий, розpacливий звук відізвався росяним мерехтінням у батькових очах.

— Що з ним? — підвівши голову, запитала Галя.

— Отруїли. А чи голку дали з'їсти з м'ясом.

— Навіщо? — допитувалась.

— Чи я знаю? Мене вдома не було.

— Хто отруїв, тату?

Андрій Шуляк, стоячи посеред городу, звуглілим зором окинув сусідські подвір'я, пробіг поглядом по зелених річищах обсаджених деревами вулиць — і не відповів.

— Якби обпатрав чужого півника, то сказали б, правда? — міркувала дитина. — Й ми заплатили б за півника, за всяку шкоду. Ніхто не скаржився.

— Та вже краще не скажеш, ніж сказали.

За городом на пустиріщі куціились дерева, блекота, будяки, валялось іржаве залізяччя, й на цьому звались-ку Шуляк заступом викопав чималу яму. Взявши за задні

лапи, притягнув отруєного собаку, спустив на дно. Якусь мить повагавшись, ізгори прикидав битою цеглою, камінням, дрючками, а тоді вже присипав глинистим ґрунтом. Ще якусь мить повагавшись, нагорнув примітний горбик.

Сидячи між будяків із фіолетовими квітками, над якими гули бурштинової барви бджоли, Галя мовчала, тільки очі її промовляли похмурою й тяжкою мовою.

— Ходімо до хати,— озвався батько й, рушивши, зашелестів припорошеним бур'яном.

Дитина як забовваніла між шпичакуватих бур'янів. Батько обернувся на городній межі, хотів озватись — і лише пташиним скліпом війнуло, сліпим звуком...

Погодували з жінкою кролів, дали корму нутріям, залотили корито для свині й підсвинка, сипнули зерна курам. Жінка, звикнувши мовчати, мовчала тільки вустами, зате чоловік навчився читати її думки з лица, з виразу чорних очей; настрій угадував із того, як брижила брови, як дихала, як ходила, як сиділа,— за два десятки років хіба ж не вивчиш! Знаючи про отруєного пса, жінка поки що не сказала й слова, лише погляд її клубочився густим димом.

Перегодя хазяїн подався на пасіку, що стояла за хлівом на осонні. Позаглядав до вуликів, думаючи про те, що взяток бджолиний іще не поменшав, можна сподіватись на добрий медозбір, що цукровим сиропом підгодовувати рано, а вже треба, треба приступати до головної осінньої ревізії, годилося б і зимівник на зиму підремонтувати.

З пасіки ступив на город. На кількох помідорних кущах позривав верхівки пагонів, щоб швидше достигали зелені плоди, ген як рясно вродило. Часникове листя поховтіло, треба вже повизбирувати доспілій, щоб не перестоював у ґрунті, а перестоїть — знову почне рости. Й цибулю-батун так само вже пора повисмикувати, й цибулю-сіянку.

Грядка з цибулею-сіянкою сягала саду, тут уже Андрій Шуляк відірвав погляд від землі й ледь-ледь розцвів присмученими очима. Й як було не розцвісти, коли сад мав чи не найкращий на всю Тернівку! Люблячи дерево й знаючись на дереві, мав літні та ранньо-осінні сорти груш, а поміж них і іллінку-дзвінок, і лимонку, і беру, і панну, і олександрівку, і лісову красуню, і деканку, і рояль... А яблуні! Хай по одному дереву, та родили папіровка, малинівка, мельба, пепін-китайка, антонівка,

бельфлер-китайка, «слава переможцям», ренет, макінтош, боровинка... Своїми ж таки руками посадив кілька горіхів і вишень, мав абрикоси й сливи, а також агрус, малину, смородину чорну, малину... Жінка намірялась вирощувати й полуницю, бо тепер у Тернівці чимало людей доглядали грядки з полуницею, та чоловік заперечив. Мовляв, садиба не така й велика, не гумова, то коли вже кортить ягоди — гайда в ліс, не лінуючись, можна назбирати ген скільки козубеньок, та лісова й поживніша, лікарі радять більше істи лісову, ніж із грядки. Так само не посадив жодної черешні, бо черешень багато в лісі росте, не бійся залисти на дерево й нарвати. А як не здерешся на лісову черешню, то в колгоспівських полях уздовж доріг ген скільки низькорослих, тут тільки рукою нагинай гілляку.

Андрій Шуляк любив свій сад: і в таку погідну серпневу пору, коли виколихував веселково-строкатий дозрілий урожай; і коли пооблітає листя, тільки пізні сорти яблук зоріють на вітті; і занесений снігом, у сліпучих квітах-снігурах; і весняний, у бубляшках, які розкрилювались у цвіті, а хвилі цвіту застигали вулканічною лавою. Любив свій сад, який мав живу душу, і та душа зараз ось озивалася сонячної світлини шелестами-сплесками, осяюючи й зцілюючи гірку рану в його естві...

Після спожитих на весіллі напоїв і найдків пекла зтага, й він, сидячи за столом у свіжій не по-літньому хаті, пив кисляк. Хоч мали холодильник, проте молоко свіжоздоєне й кисле, сир та масло тримали в погребі. (Хазяїн сказав: «У живому холоді й харчі живі, а в цьому електричному все якесь мертвє»).

— Фросино, що тепер маємо робити? — поспітав у жінки, відчуваючи, як збадьорішав од кисляку, навіть думки почистішли.

— Я б на кожного подумала, — зрештою озвалась, наче звільнюючись від каменя, який далі стало несила нести. — Добре, що собака не людина...

— Собака не людина? Кращий за людину.

— Кращий за людину? За яку?

— За оту, що отруїла.

— Певно, за ту кращий, — згодилася жінка.

Дружок їхній тримався обійстя, далеко не бігав, хіба що занікував зрідка в сусідські двори, отож отруту свою знайшов не на краю світу.

— Не Баглаї ж, — назвала жінка найближчих сусідів.

Учителі на пенсії, старе подружжя Баглаїв, яке в школі колись ще їх обох доводило до тями, жили за садом, хата їхня блищала цинковою бляхою. Тихий, як осінній туман, Баглай і завжди усміхнена, як місячна доріжка на воді, Баглаїха доживали віку, маючи пенсію, дрова й вугілля від сільради, повагу від односельців.

— І не Титівни,— кинула жінка перегодя.

За Баглаями жили дві сестри Титівни, обидві незаміжні, обидві в літах, обидві богомільні й на вигляд такі плохенькі, наче як злякалися колись у дитинстві блискавки й грому, то по нинішній день.

— Та й не Ганя Самиш.

Ганя Самиш сиділа в колгоспній бухгалтерії, голова їй боліла всяким сальдо-бульдо, дебетом-кредитом, вдачу мала таку, що ладна собі пучку врізати, аби тільки не боліла порізана пучка в сусідської дитини. Ганя Самиш на весні розлучилася із чоловіком, що в районі злигався з гулящою буфетницею на вокзалі, й тепер, соромлячись людей, знала лише дорогу в бухгалтерію і з бухгалтерії.

— А ти чого мовчиш? — зрештою здивувалась Фросина, яка сама звикла тримати язика на припоні й вислуховувати балакучого чоловіка.

— Я, Фросино, вичисляю.

— Що ти вичисляєш?

— А хто нашого собаку ухойдокав.

— То вичисляй уголос...

— Можна й уголос. Ти кажеш за тих людей, на кого й подумати трудно. А я думаю за тих, для кого ми більшом на оці.

— Для кого ж ми більшом на оці? Наче нема таких...

— Е-е, Фросино, й не кажи, й не говори.

— Таж із усіма в мирі, нікому зла не заподіяли, до всіх лише з добрим.

— З добрим? Не забувай, що за добро часто платять злом.

— Ото нам за добро так заплатили?

— Може, й заплатили...

Й Андрій Шуляк не так усміхнувся, як скривився прикро, й вуса гострі його ластів'їні раз і вдруге здригнулись, наче крила в бажанні польоту. Витер вуса від кисляку, звівся й плечима-коромислом затулив вікно.

— Ти, Фросино, похазяйний, а я голову провітрю, бо замакітрилась.

Без собаки, який завжди зустрічав, кидався на груди й догідливо скімлив, садиба здавалась наче вимерлою.

— Ти ж бач, як дитину скривдили,— мовив у голос, бо Галля й досі не вернулась додому, десь пропадала за гірдом у бур'янах.

І несподівано відчув, як засвербіло-щипнуло в горлі — такою болісною їддю їло ще в дитинстві, коли образа висікала слізози на очах...

Провітрюючи замакітрену свою голову, йшов недільною дорогою, намагаючись глибше зазирнути в очі стрічних тернівчан, наче з їхніх очей намагався вирвати таємницю. Опинившись у центрі села біля сільради, зупинився перед Дошкою пошани, де зібрано фотопортрети кращих трудівників. Оббігши шпарким поглядом строкатий загал знайомих облич, подивився нарешті в найзнайоміше, в своє, що вступило зором острашливо-гострим, як свердло відбійного молотка.

— Гм, mechanізатор широкого профілю,— вдоволено гмуknув.

Авжеж, mechanізатор широкого профілю, під його портретом що напиши — те й правда. Бо коли треба, він тобі в комбайнівому екіпажі на бурякових жнивах (так пише районна газета); бо коли треба, він уже порається біля силосу, силосує кукурудзу; коли треба, він уже тракторист, оре на зяб. Поїздка з жінкою в Малий Чернятин на весілля — це наче премія від голови колгоспу, бо голова колгоспу знає, що й залізо без відпочинку рветься/ що ж тоді вже про людину казати...

На перехресті зеленим світлом недостиглих слив світився комплекс із металу й скла, а в цьому комплексі містились промтовари, продовольчий магазин і кафе. Післявесільна спрага завела Андрія Шуляка в кафе, хоч сюди навідувався вкрай рідко, лише тоді, коли проводжав у дорогу когось із приїжджих родичів.

Попросивши пляшку грушевого напою з холодильника, всівся під прикріпленим до стелі вентилятором, що лінівими крилами колотив парке й затхле, щедре на мух повітря.

За сусіднім столиком сиділа мокролиця й мокрогуба компанія, збадьорена випитим і водночас пришалимонена від літньої задухи.

— Андрію, гайда до нас,— прогугнявив Семен Скуба. Народжений матір'ю-алкоголічкою, він мав дивне й страшне обличчя: наче щипцями хтось виравав губи, порвав вуха, покалічив ніс та брови.

— У вас немає вже до чого сідати,— відповів, цідячи грушевий напій.

— То візьми й постав.
— А з якої причини я братиму й ставитиму?
— Хіба нема причини? — гугняво прокричав Семен Скуба, показуючи кінські свої зуби, поміж яких іскрився металевий.
— Іздив у Малий Чернятичин на весілля, то вдовольнився.
— У Малому Чернятичині веселився, а в Тернівці маеш поминки, то постав.
— По кому поминки?
— А по собакі!
Й за сусіднім столом засміялися. Спотворене обличчя Семена Скуби стало й зовсім страшне, мовби то реготала сама смерть. Глухо світячи олив'яною полудою викочених очей, поряд із ним сміявся тернівський фотограф із Будинку побутових послуг Данило Воскобойник, він же за сумісництвом на тому комбінаті й майстер по ремонту телевізорів і пральних машин. Третім до теплої компанії затесався Михайло Бурда, людина майже без певних занять, якби час від часу не влаштовувався в селі чи в районі на всяку випадкову роботу, з якої незабаром гнали втришия за зловживання оковитою.

— Звідки ж ви про собаку знаєте? — стужавівши жовнами, поспітав Андрій Шуляк.

Обличчя їхні вичахли від сміху, лише у Семена Скуби посіпувались рвані губи та здригались ніздрі пошрамовані.

— Кажуть! — пролунало гугняве.— Ось і почули.
— Почули? Чи не від Михайла Бурди почули?
— А чом від мене? — крутнувся той на стільці, й синяве його лиць, скоже на кормовий буряк, наче ще більше побуряковіло.

— Чи від Данила Воскобойника?

Воскобойник (худий, як батіг, він усе-таки здавався гудзуватим батогом, бо через ремінь переливалось черевце, в якому завжди бовтались пиво, горілка, вино) проспівав тенором:

— А в Данила теж є вуха!

Андрій Шуляк розставив перед собою на столі могутні, гандрабаті руки — здається, цими руками здані був узяти в один оберемок усю ту компанію, а на додачу прихопити ще таку саму.

— Михайле,— сказав,— нашо згубив мого собаку?
— Тю! — витрішився той.— Здурув?
— Ти здурув, бо отруїв собаку,

Кормовий буряк, себто обличчя в Михайла Бурди, мінилось фіолетовими сплесками.

— Як ти докажеш? І нашо б я мав труїти? Хіба в мене мишак є, га?

— Так на кожного можна вину звалити! — муркнув тернівський фотограф, і в його гудзуватому черевці булькнуло пиво.

— На кожного думати не стану,— відказав Шуляк і, зчепивши пальці обох рук, тримав перед собою довбнююдовбешку.— А на вас усіх — чом не подумати? Що Скуба, що Воскобойник, що Бурда... Ходите по хатах, вициганюєте в жінок горілку та закуску, готові вже зранку. Норовите так, щоб на дурничку прожити, без мозолів.

— Ну, хазяїн заговорив,— недбало кинув страшко, їхній тернівський вирвигуби та вирвиніс Семен Скуба.— А нам і без хазяйства добре, перебиваємось тим, що день пошле.

— Правда, перебиваєтесь тим, що день пошле, але ж посилає вам не своє, а чуже.

— Ну, хазяїн! Розхвастався, що портрет із Дошки не знімають! А нам добре не на Дощі, а отут!

— Може, ви отут і сидите, що я отам, на Дощі! Не було б мене на Дощі, ви б тут не ошивались по кутках.

— Ну, хазяїн, передовик!

— А якби вся Тернівка отут зібралась, га? — Андрій Шуляк звівся, навис над підпилою компанією окоренкуватою постаттю; гострі вуса надавали йому хижого, розбирацького вигляду.

— Хай збирається, чи ми проти.

— Коли вся збереться, тоді, хлопці, вам не буде до чого збиратись!..

— Не пропадемо, на наш вік вистачить...

— Кажеш, Михайле, не сам труїв собаку, а гуртом? Із Воскобойником і Скубою?

— Гей, легше на поворотах! — озвався їхній вирвигуби й вирвиніс.— Бо не подивлюсь, що ти такий, як КамАЗ.

— Язык без кісток,— усміхнувся Воскобойник губами присохлими, наче капустяною тлею побитими.— Тільки з якої хороби стали б губити собаку?

— Дивіться, хлопці... Ви — мої класові вороги... Там, дивись, кури з курника пропали в баби Дуднички, заявила стара в сільраду, та хіба сільрада знайде? А в Петра Трохимця хіба з погреба не винесли півбочки солонини, коли чоловік у лікарні лежав?..

— Ти мене записав у злодії? — тіпнувся за столом Воскобойник.— Та я заробляю доста!

Скуба з Бурдою мовчали, сопучи носами й дивлячись спідлоба басисто так, наче самими поглядами б'ючи й ранячи.

— На тебе, Даниле, пальцем не тикаю, а кажу, що хтось тій солонині пристроїв ноги, бо сама з погреба не побігла б. А ще скажу, що з моого погреба, чи хліва, чи комори не пропадало — й не пропаде, злодіїв нè збираюсь годувати.

— Чого ти нам кажеш? — озвався Воскобойник.

— Вам кажу, а ви скажіть іншим, щоб усі почули.

Андрій Шуляк поніс натоптувате тіло до виходу, а в порозі спинився:

— Так що, хлопці, ви мене знаєте.

— Та котись ти,— окляло кинув навзdogін вирвигуби й вирвиніс.— Гірший собаки... Хотіли погуляти, а він прийшов — і в кашу наплював. Якби ж там хоч собака як собака, хай би породистої масті, а то дворняга.

— Еге, — морщив плескатого лоба Воскобойник. — У людей — вівчарка чи спаніель, дог чи бульдог...

— А лягаві які! — муркнув Скуба.

— А то — без породи...

Лиш Михайло Бурда мовчав, наче язиком своїм закусив усе випітє за нинішній день і тепер не було чим говорити...

Повертаючись додому, про всяку всячину передумав Андрій Шуляк, а найперше, звісно, про те, що треба шукати щеня, та зінське знайти б, із зінських зінське... А коло своєї садиби спинився у воротях, як завжди спинявся, коли повертається додому. На мить забувши очікував, що вискочить назустріч Дружок, лащитиметься, спинастиметься лапами на груди, сяючи розумними й щасливими очима.

ДУЖЧЕ ЯСНОГО СОКОЛА

— Ганю, агов! Іди-но сюди...

Кликав дядько Трохим, стоячи біля колодязя, над яким шатристим гіллям зеленів клен. Жовті, мовби від тютюну, очі дядькові грали хитрим жаром, як чорти на цимбалах, а на розтягнутих вустах в'юнилась усмішка.

— Ось поглянь, якого тобі парубка привів,— підморгнув споловілою бровою, коли Ганя наблизилась до колодязя.— Правда, хвацький?

Поряд із дядьком Трохимом стояв чужий, не з їхнього села, чоловік, у якого голова з коміра сорочки стриміла на довгій шії, як горщик на кілку. І не рудий, і не білявий, а просто наче розквітлий — і все! Не тільки волосся в незнайомого чоловіка цвіло, а й лице червоніло веснянками, а й невинні по-дитячому очі голубіли ранковим туманцем.

— На комбікормовому в нас робить, мурує цех,— сказав дядько Трохим, котрий, маючи скалічену ліву ногу, сам сторожував на комбікормовому заводі.— Трохи потовкся з хлопцями у вагончику, потім криком закричав, що не хоче в гуртожитку, а в людській хаті. Ти, Ганю, живеш сама, півхати гуляє, то пустила б на постій. А він і по хазяйству поможе, бо чоловічі руки є чоловічі руки, й за плату договориться, бо ж не задурно...

Отой хвацький парубок дивився на Ганю, мовби котив на жінку голубий ранковий туманець свого погляду. Наче не пройдисвіт і не зарізяка, та й не став би дядько Трохим стренчiti казна-що.

— Я ще ніколи постояльців у хаті не тримала, то й не знаю, як їх тримати,— озвалась Ганя, облизавши перешерхлі на літньому вітерці губи.

— Дурне діло не хитре,— заспокоїв дядько Трохим.— Його можна не тримати, сам себе триматиме, правда, Романе? З ранку й до вечора цілий день на роботі, бо саме не змурується. На заводі є ідаліня, то юстиме там.— І дядько кивнув головою, наче кинув її назад себе — туди, де за хатами й деревами стоїть не видний звідси комбікормовий.— А коли захочеш пригостити, Ганю, то постолянець не погордус, еге ж?

Довгошній Роман подарував делікатну усмішку-гостинець:

— Хто ж відмовиться від хліба-солі!

Голос м'який, мов шовк, виказував добру людину, їй той голос розгопив якусь крижинку в жіночій душі, Ганя сказала:

— Зайдіть до хати, хоч подивитеся.

Гости слідом за нею, позгинавши голови в порозі, ступили в сіни, а в сінях вона відчинила двері ліворуч, до тієї половини господи, в якій ніхто не жив. У нежилій кімнаті на двоє вікон стояли ліжко та стіл, під стіною тислисіть геть старі, обшмульгані лавки. Пахло порохнявою, липовим цвітом і полином, які заготовляла щороку: з липового цвіту варила чай від простуди, а полин — щоб під матрац підкладати від бліх, які, щоправда, ніколи й не водились.

— Такі ось хороми,— пожартував дядько Трохим.

— Ну не хороми,— заперечила хазяйка,— а прихиличись можна.

А що гість мовчав, то з дивною стурбованістю поглянула: чи не відмовиться часом?

— Я зараз подамся у вагончик по свої манатки,— мовив Роман,— та й сюди, щоб обживатись хутчій.

Ганя провела поглядом гостей, що зникли за ворітами, а сама — до хати. А в хаті — несподівано до дзеркала в кутку за телевізором. Із дзеркала поглянули на неї двоє потривожених карих очей, що золотіли зініцями. «Скільки ж це мені років?» — майнула думка. Гай-гай, двадцять сім, як льоду, й коли стільки спливло — не спом'яне. Смагляве, як печена картопля, обличчя мовби її — й мовби чуже, чорно-сизе волосся над прямим чолом мовби її — й мовби чуже. Невже це вона з молодої так міняється, й на кого?

Тъху, на кого ж, як не на себе!..

У надвечір'ї повернувся Роман, в одній руці приніс чемодан із запалими боками, а в другій — баян. Походжаючи з кутка в куток по хатчині, де хазяйка вініком підмела та мокрою ганчіркою пилюку полякала, він горбився під низькою стелею й потирає долоні:

— Тепер, Ганю, будемо з музикою. Ти ж і танцюеш, і співаеш?

— Е-е, відтанцювалось мое і відспівалось. Що сусіди подумають, коли мої пісні почують?

— Сусіди не злякаються, й ми сусідів не станемо боятись.— Він ляснув долонями, притупнув ногою. Очі, ставши порекими, скочили під лоба.— Як почують музику, то позбігаються на танці й на пісні.

— Тепер уже не танцюють і не співають так, як колись. Ледачі стали, до телевізорів поприклипали.

— Хіба краще від того, що не танцюють і не співають? Коли понадуваються сичами чи на роти почеплять замки? А ми — з музикою.

Дивлячись на балакучого постоляця, Ганя відтерпала душою, душа її спроквола розгорталась пелюстками до цього чоловіка. Хутенько виставила на стіл старого жовтого сала, хліба, цибулі. Розмова заструмувала тиха, наче павутинна бабиного літа.

— Бачу, Ганю, самотою вікуєш? І куди ваші сільські парубки досі дивились, що під носом тебе не разгледіли?

— Такого насіння, як я, в кожному дворі насіяно! — сказала з серцем, однак порадувана отим «тебе не разгледіли».

— Такого, та не такого,— заперечив.

— А звідки ти сам такий?

— Не сам, а з баяном, Ганю. Бо що я без баяна вартий! За Котюжинці чула? Тамтешній, корінний.

— Коли тамтешній, то чого до нас добився?

— Нема щастя в житті, тому й добився! — Зчепив цупкі пальці рук, хруснув, наче жили собі рвав живцем.— Я вже їй так годив, так годив, а вона сплуталася з агрономом. А він же такий глист новоспечений із інституту, що торкну пучкою — й роздавлю. Ну, думаю, треба далі від гріха тікати, бо чи його вгроблю, чи жінку скалічу.

Веснянки на лиці його цвіли жаром, а голубизна очей пойнялась такою ненавистю, що очі наче аж диміли нею.

— Хату їй лишив, усе лишив, тільки ось баян забрав, бо мій баян, та й не вміє її ухажор грati на інструменті.

— Тепер багато казяться з жиру. Ще гнізда сімейного не змостили, а вже й поруйнували. А з того гнізда мале зозуленя й вивалилось у світ білій.

— Ну! То вона що? Синові сім років, глядіти не стала, а спровадила до батька-матері, спровадила, аби не заважав гуляти.

Постоялець геть здичавів на кістлявому лиці, тонкі губи його наче полум'ям дихали. Такому й справді близько до гріха, подумала Ганя, переймаючись остережливим страхом до цієї людини, що — нате! — знайшла прихисток у її хаті.

— Якось воно буде,— озвалась.

Ралтом у постоляця хмари зсунулися з лица, стрільнув зіницями:

— Авжеж, якось воно буде, бо ще так не було, щоб якось воно та не було! — Й поторгав рукою баян, залишений на лаві.— Потанцюємо, га?

— Ніч, які ж танці вночі...

Хоч узавтра вдосвіта на корівник, проте вкладатись у ліжко не квапилася, знайшла якесь шиття, а в думках літала, мов колись у дитячих снах на птахах. Це ж перед сусідами доведеться виправдовуватися за постоляця, а найперше—перед Олькою, в Ольки й око бистре, і язик, як радіо. Ну взяла, бо чом не взяти, коли чоловік полюдському проситься, й дядько Трохим замовив слово, а в дядька слово правдиве... Вкладаючись, замкнулася ізсередини на клямку, та сон чомусь не йшов, і все здавалось її чутливому вуху, що чи в сінях зашаруділо щось, чи під вікном протупало ногами...

На перших порах ніяк не могла привичаїтись до постоляця: раніше почувалася господинею в хаті, а тепер-от мовби сама в гостях опинилася. Роман щоранку, збираючись на комбікормовий, наспівував густим голосом, що наче не з грудей, з підземелля пробивався. А що мовчки позиркував на жінку, то диво почало з нею котись: ось наче ловить погляд на собі навіть тоді, коли його і поряд нема, коли десь там на муруванні. Й так само голос став причуватись: зайде на корівник чи в промтоварний магазин купити чого — й знагла голос його озветься, немов тут-таки чоловік...

Сусідка Ольга, листоноша на пошті, раніше перекинеться словом-другим та й хапається за всякі домашні клошки, а тепер нема-нема та й загляне до Гані на подвір'я: то спитати щось, то розповісти про віщось. Хоч і без чоловіка законного, та з проворних, ще в дівоцтві нагуляла хлопчика білявого, наче в молоці скупаного. Вона й тепер не цуралась мужської статі, й мужська статъ не цуралась її: як не свій сільський підночовує-зорює в молодички, так приїжджий-перелітний, що й сліду по ньому не зостається.

Якось увечері, шпортаючи в городі молоду картоплю, сказала Гані:

— Слухай, Ганю, й де ти собі такого постоляця упірвала?

— А тебе завидки їдять?

— Завидки чи не завидки, а тільки пильнуй, бо вже приглядаються до нього.

— Може, ти приглядаєшся?

— І я приглядаюсь, бо очі маю! — засміялась Олька, в якій завжди сидів біс, от не виходив із неї — й край. — Похваний до роботи, перед пляшкою не кланяється. Може б, він мені грубку пересипав, бо кадить димом проти негоди.

— Він майстер, ти в нього й питай.

— А за нього, як за майстра, ти ще не відповідаеш?

— Олько, ми з тобою сусідки, ще ніколи не сварились, то надумала посваритись?

А що Ганя темною сиззю на лиці взялась від гніву, то Олька проворно залопотіла до неї по картоплинню, обняла за плечі:

— Та я ж тільки ляси точу, а ти відразу в страхополохи — і бойшся. Хай кадить моя грубка, не кликатиму твого постояльця.

— Клич, коли хочеш, бо я йому не указ.

І, здавалося б, відтерпни душою, раз Олька запобігась твоєї ласки, але душа не відтерпала. А допитати б, чого стала виряджуватись про будень? Раніше не виряджалась на свою пошту, а тут ось на подвір'я вигульське — і вже в обтислому платтячку, клуби так і випирають, а тут ось на город ступила ногою — і вже в такій вузькій блузці, що з цієї блузки груди так і біжать у білій світ, що сам чорт їх і зловить. Якби я, Олько, твоїх коників не зучила, а то я зучила, хай тобі добро!..

Повернувшись до хати, Ганя полізла до шафи, де на полицях лежав попрасований її святковий одяг. На ферму до телят не повиряджаєшся, але доки обновкам тут пиллюкою припадати? Можна ж, стара дівко, просто на вулицю зодягнутись, коли по воду йдеш до криниці чи коли до сусідів за якою позичкою подалась, бо від мертвого лежання воно більш пропадає, ніж від живого но-сіння.

Й очі розплющились — давно в хаті не мазано й не білено, в сінях курми насліджене. Бовдур у підтьоках сажі, хоч у печі не палить, бо має газовий балон і плиту на дві конфорки. То поклала собі в ближчу неділю хоч трохи лад навести, бо там осінь, бо там зима! У неділю ж таки й постоялець не подався на комбікормовий, а в дво-рі під вишнею огинався, латав сорочку під пахвою, бо хіба не порветься на муруванні. Все позиркував на

Ганю, як та готується, а коли забачив у її руках кропив'яний мішечок, із яким зібралась по руду глину, обливши латання:

— Е-е, Ганю, давай мішок, бо ще підірвешся.

— Це я підірвусь? Моя робота хутчай підірветься, ніж я.

— Та й не жіноче діло — на плечах ричити глину.

— Я не звицла ділити на жіноче й не жіноче,— не відступала.— Та й хто я тобі така, щоб чорним волом біля мене крутився?

— Раз живу в твоїй хаті, чом не помогти?

Й забрав із її рук мішечок, подався з двору. Проказала тихцем сама собі:

— Бач, помічник знайшовся...

Постоялець і глини приніс, і діжки переставив у сінях, і на драбині замість двох щаблів струхлявіли набив цілі поперечки. Чоло його, засвітившись, помудрішало, а сам він по-хазяйськи став розважливий у рухах, постатечнішав. Ганя шпарувала глиною стіни в сінях і знай мовчала, тільки ж її вуста несподівано здригалась від неожданого спалаху усмішки, а слова так і свербіли на язиці, щоб обізватись до негаданого помічника. А найбільше дошкауляло таке, в чому сама собі, може, не хотіла б зіznатись: якісь чутки йому з дому, з Котюжинців, доходять чи не доходять? Ота жінка-лахудра й досі пече в серці?

Либонь, пече, раз від неї збіг далеко, та й син упомку, авжеж. І водяться поміж жіночого кодла пройди, що ладні крутити чоловіком, як циган сонцем. Та чи вона, Ганя, стала б віднаджувати батька від сина, чи стала б сиротити дитину при живому батькові?.. Може, й не хотілось їй про чуже горе гадкувати, так воно саме гадкувалось, аж чудно, мовби не було її голові чим боліти.

— Ганю!

Той голос ізлякав, бо наче не у вуха влетів, а в душу вдарив каменем.

— Другий раз кличу, а ти не озиваєшся. Про що задумалась тяжко?

Та чи скаже, що про нього задумалась? Кров шугонула до щік.

— Верзеться всяка марница,— ледь спромоглась на слово, спаленівши від наглого сорому, що в живі очі бреше.

— Бачу, що в тебе погріб осипається... То, може, при-

ніс би я цегли й цементу, підмуруував, поки надворі тепло й погріб порожній.

— Я б і заплатила,— вирвалось у неї.

— Ще роботу не зроблено, а ти вже — платити!

— Задурно я ж не хочу!

— Задурно чи не задурно, а якось помиримось...

Коли посутеніло, взяла Ганя на лавці під вишнею сорочку, яку постоялець брався латати під пахвою й не долатав. Постъобала ниткою, де слід, ще й гудзик під коміром пришила. Стуманівши зором, сиділа за столом, прислухалась до сіней: може, шеберхне звуком, може, двері супротивні в сінях скрипнуть...

А того дня в обід погарикалася з завфермою Чернегою за гній на телятнику, що не викачується, за підстилку, яка не завозиться. Хоч як подумати — й чого тобі насідати з мокрим рядном на чоловіка, краще бережи нерви, бо замість зношених нервів не купиш нових у промтоварах. І не тільки за гній, не тільки за підстилку, а й за сморід і страшну задуху, що з вулиці маєш носа затикати, поки обзвичайшся.

— А ти не дихай! — глухим бубоном собачої шкіри бубонів завфермою Чернега, їй розплюснуті ніздрі гудзиковатого носа зле роздимались.

— Я хоч на волі надихаюсь, а телята заперті цілоденно й цілонощно!

— Отож-бо й воно, що позвикали й не сваряться, а ти сваришся.

— Не сваряться? А ревуть як!

— Поревут — здоровші виростуть, — відказував той мудрагель.

— Еге, від їхнього реву багато м'яса нарости... Хоч би в кормоцеху готовили корми як слід, а то від ваших раціонів телята скоро з ніг попадають.

— Якось воно буде, ти не сікайся.

— Якось воно буде? А як не сікатись, коли від такого догляду оплата з пучку?

— І не бреші, бо коло телят на фермі маєш справнішу копійку, ніж учитель на дітях у школі!

— Та куди та моя копійка судна, коли телята — сама шкура та ребра.

Значить, ковтнула злого вогню, коли з Чернегою посварилася на фермі, а потім того злого вогню не видихнула з грудей. Та й як ти видихаєш, коли здібалася в Олькою, саме розносилася пошту, ну, сусідка й тицьнула

їй листа для постоляця: мовляв, oddай. Тицьнула конверт — і повіялась, а в Гані стали долоні мовби попечені: зворотна адреса значилася — село Ісюжинці, почерк жіночий. Не тямлячись, розпечатала — й у пригірці їй спурхнула фотографія, геть мала, як листочок. Із фотографії чистими очицями дивився хлопчик років семи, тильний бік списано кривулями: «Дорогому татові скучательний Ваня». Й ніякого листа в конверті.

Еге, це та шльондра вісточки прислава, бо дитина сама не здогадалася б, це та хвойда зманює назад, бо вже нагулялась, це та пройдисвітка мізками своїми мізкує, як би хазяїна додому вернути.

В рукав блузки сковала конверт із фотокарткою, нізащо не віддасть! І гнів отой, запалений в душі сваркою із завфермою, аж завихорив-захурделив злі думки.

До вечора всяке в голові їй варилось, усього не перевісі... Ген постоляць у сутінках уступив на подвір'я, в руці несе сітку з кількома буханцями хліба. Бач, старатливий — і для неї прихопив у лавці. Повечеряють картоплею, уже вмліває в каструлі, зараз ось шкварок підсмажить на пательні та вирве на городі молодої цибулі, знайде огірочків на грядці. Дивно, і страви захотілось готувати, відколи дух чоловічий затеплів у хаті, й смачніші стали страви.

Як переступив хатній поріг, як авоську з хлібом поклав на лаву, то все приглядалась до його веснянкуватого виду, наче з лиця хотіла напитись води.

— Тульки ось купив, посолонцюємо,— озвався, даючи їй згорточек із пряною тулькою.

Сили до столу, вечеряли. Ганя розказала про сварку з завфермою, а потім — саме так сталося, наче хтось наврочив проти її волі — дісталася з рукава отого листа. Роман, звівши брови, прихмареним зором розглядав фотографію. Все сподівалась — ударить запитанням, чом конверт розпечатано, чом у конверті листа нема, та не спістав. Лиш ізлетіло йому з уст:

— Гм, скучательний Ваня...

— Діти, вони такі,— сказала, хоч тягло за язик, що не дитячої руки це послання, що дитячою рукою водила хитра материна.— А чуеш? Може б, ти взяв хлопця сюди, раз від матері догляду нема, раз крутить хвостом? Тут йому воля вільна, і вже б не скучав за тобою. І грatisь є де, і школа близько.

Запала в хаті тиша, лиш годинник цокав на стіні, сипав неживі звуки.

Знову неділя випала, й цієї неділі вони з Романом багато поспіли, бо як ти — на телятнику, бо як чоловік — на муруванні, то в який день обернутись трудящій людині, як не в неділю. Вже раніше затівав балачки про поросятко, мовляв, тепер, коли має жінка постояльця, то найдіків усяких більше, чому ж мають пропадати? І витягнув її в район на базар у неділю, тут вони вже надивились тих поросят — і сисунів, і підсвинків, і кнурців, і льошок. Ганя уже взяла б, котре дешевше, та він таки радник із радників, приглядався — довгі ноги чи короткі, високо черевце чи низько, яка холка, яка шерсть — лежить чи сторчма стирчить, який загривок, яке рило, які вуха, як закручує хвостика. І зрештою вибрав до смаку, щоб воно, казав, не гасало хортом в загороді, щоб не рило під собою, щоб до харчів охоче й нагулювало сало та м'ясо. А що в Гані забракло десятки на порося, то не пошкодував своєї десятки, авжеж, має платити за житло, то хай десятка піде в аванс.

І не втімиш, хто з них більше тішився вдалою покупкою, а тільки обос в попутному автобусі цвіли обличчями, прислухаючись, як воно, сховане у мішечку під сидінням, порохкує та кувікає.

Тієї самої неділі, щойно поросятко притаковили в хлівці, як уже мали квалитись на весілля.

Ще дівуючи, Ганя знала весілля, бо де то молодим ногам не закортити потанцювати. А як засиділась у дівках, як стала дівкою-перестарком, то, може, ногам ішче праглося до танцю, але ж... Товаришки повіддавалися заміж, глядять дітей, а молодші вже не кличуть, у молодших і подруги молодші. Й тут раптом — покликано...

Покликано не нареченим чи нареченю, а батьком нареченої дядьком Трохимом, отим, що й постояльця привів до хати. Дядько Трохим зінав, що по весіллі молоде подружжя захоче звити своє кубло, бо кому охота ворогобитися з тещею чи зі свекрухою. Звісно, самі хату не зведуть, вони тільки на язик шпаркі, а до діла — як ведмідь до горобців. Доведеться класти йому, дядькові Трохимові. Якби не скалічена нога, то впорався б, але ж через ногу скалічену мусиши кликати помічника, а кращого помічника від Романа — тільки пошукати, мурошник умілій. То як не покликати на весілля, заздалегідь заручитися згодою?

Ганя знала, що її кликано задля Романа, але не зовсім і зізнавалася собі в цьому. Радила, що кликано як пару — чоловіка й жінку! Зодяглась у святкове, а коли

вгледіла перед собою вирядженого Романа, то наче очам не повірила: в костюмі, при галстуку, гладенько причесавши свиріпового чуба, зовсім був не схожий на захляного мурівщика, яким увечері повертається з комбікормового, а на бухгалтера чи вчителя. Й постоялець так само вражено пріпав голубим поглядом до хазяйки, бо — в квітчастій спідниці, у вишневій блузці з короткими рукавами, підібралиши червоною стрічкою волосся над опуклим смагливим чолом — видалась малознайомою молодичкою, якій, здібавши на вулиці, хочеться мимоволі всміхнутись, хочеться обернутись ій услід.

— А подарунки! — розплачливо скрикнула Ганя.— Хто ж на весілля без подарунків іде?

— Можна й без подарунків,— сказав Роман.— Тепер заведено конверти вручати.

— Які конверти?

— З грішми. В тебе є конверт? Дай-но...

Ганя кинулась шукати конверт — нема. То гайнула до сусідки Ольки, до листоноші, гаразд, що вдома застала, повернулася з конвертом. Засапавшись і зашарівши, вступила до хати — і раптом сама себе ляслула долонею по лобі:

— Тю, причинна, а мені й невтамки, що грошей катма, що на порося потратилася, а слова теплого в конверт не покладеш!

Роман до чого додумався? Засунув до конверта пачечку своїх грошей, послинив конверт, заклеїв, далі надписав олівцем: «Від Гані й Романа». Як угледіла оте «від Гані й Романа», спитала сипким і чужим голосом:

— Що ж там подумають, га? Отак — від Гані й Романа!

— Хай думають, що хочуть.

— Може, не підписувати?

— Е-е, не підписувати не можна. Загубиться наш конверт поміж інших, забудеться їм, що ми з грішми гостювали, а не з голодними ротами. Знаєш, як тепер молодята проводять свою першу шлюбну ніч?

— Хіба я знаю...

— Коли гості розійдуться, вони складають списки, хто з якими подарунками приходив. Що дали родичі молодого, а що дали родичі молодої. І лічать гроші. Так у них та перша шлюбна ніч і мінає.

— Ти глянь! — вразилась Ганя.— Хто б подумав!

І коли на вулиці постоялець узяв за лікоть, земля вже сама несла її. Земля сама несла, а Ганя роззиралась, чи

хто із знайомих та незнайомих бачить їх у парі, як, ви-
ряджені, йдуть дружною сім'єю. По садибах кожне кло-
почеться своїм клопотом, кому яке діло до них, то Ганя
сама зачепила бабу Варку, далеку родичку по матері
покійній. Баба Варка дрібцювала з костуром назустріч,
посвічуючи жовтаво-восковим лицем, наче свічкою.

— Дай боже здоров'я, бабо Варко! — значить, сама
зачепила зупиняючись.— А ми от на весілля вибралися.

— До кого на весілля, дочко? — спитала стара.

— Син дядька Трохима жениться.

— Це ж якого Трохима? — знову стара.

— Кривого на ногу, сторожує на комбікормовому.

— Ага, ага,— мовила стара й кивнула на Романа.—
З чоловіком ідеш?

Ну хіба ж ти розтолкуеш, що з постояльцем, якого до
хати впустила? Хто ж із постояльцем по чужих весіллях
веселиться?

— З чоловіком, а з ким іще! — мовив той.

— Ага, з чоловіком! — зраділа вона.

— То ходіть здорові, діти,— мовила баба Варка та й
подрібцювала, тримаючись за костур.

— Комедія, а не стара,— вирвалось у Гані.

— Чому комедія? Стара як стара.

— Чоловіком тебе назвала!

— А хіба не чоловіче в мене звання? Правильно ска-
зала.

Й мружився лукаво, й кутики вуст сіпалися в ус-
мішці.

Молодий із молодою, може, й не грали б весілля в літ-
ню пору, а восени, як то споконвіку водилось у селі. Про-
те цього року голова сільради по-своєму закомандував.
Мовляв, розписуйтесь улітку, перед жнивами, коли в по-
лі роботи обмаль, або розписуйтесь пізньої осені, коли з
землі зібрано врожай. Бо торік хіба не зіграли в селі
десяток весіль у гарячу пору, коли земля просила рук?
А на теперішні часи як весілля, то ого скільки народу
збирається першого дня на гульню, а другого дня на
похмілля! Що ж виходить? Виходить, скільки труда
вклали в землю, і вродило добре, а тепер, коли гrim-
лять весілля, врожай має пропадати, бо робочі руки три-
мають у руках чарку, а не важіль трактора чи кермо
автомашин?

Ось про це й розгомонілись весільчани. Мовляв, за го-
ловою сільради резон, у здоровому глузді не відмовиш,

але хто раніше, в спеку, женився чи заміж виходив? Женились і заміж виходили при осінньому скупуватому сонці, при першому сніжку та перших міцних морозах, одружувались узимку, коли хурделило, коли й на санях пролетиш по селу, тримаючи зміїсті віжки в руках. А страви тоді які! Риба смажена і риба холодна, ковбаса домашня і драглі, шуляки капусти кислої, що в роті хрумтить, мов хром на холоді, а огірки чи квашені яблука такі, що...

Весільчани гомоніли, проте й на літні харчі ніхто не скаржився, бо столи заставлено всякою всячиною. Ганя з Романом-постояльцем примостилися скраечку, адже за тим базаруванням припізнились на торжество. Молодий із молодою то цілувались на вимогу гостей, то сиділи з чинними обличчями. Обоє не пили, тільки пригублювали, обоє не іли, тільки вустами торкались. Ганя прошептала на вухо Романові:

— Таки мудрий, що підписав конверта! Молодий і не глянув, а сунув одразу в кишеню. А завтра дістане й побачить, що від нас, що й ми, як люди...

Весілля гомоніло, грало, і співало, і танцювало, як то водиться на всіх весілях. Гані здавалось, що не тільки лицем розпащила, а й душою розквітла. Здавалось, що музики грають для неї, і, горнувшись до Романа, заливчасто сміялась. Той тягнув до танцю, та вона як приросла до лави, мовляв, я таких-от танців не зумію, от якби полька, от якби краков'як, от якби вальс, а то ж поглянь — стрибають одне перед одним, товчуться на місці, лиши куряву збивають.

— Ну як знаєш,— сказав,— а я піду подимлю.

І як же здивувалась, коли скоро вгледіла: між натовпу в дворі під липами танцює і Роман, тримаючи в зубах цигарку незапалену, танцює з Олькою-сусідкою, і таке в неї святенницьке лице, наче в богоматері, хоч яка з неї богоматір, тъху. Спритна, чатувала — й дочатувалась, тепер ген як уп'ялася пазурами в плече, як укліщилась лівою рукою в спину, а в'ється, а вигинається, хай би тобою вило та вигинало на широкій дорозі...

Вистежила, заскочила Ольку саму, коли музика втихла, й за причілок хатній відвела, тут, поміж мальв розквітих, що бджолами дзвеніли, сказала:

— Де чуже мелеться, ти свою пригірщ не підставляй!

— Що мелеться? Яку пригірщ? — Розгарячіла Олька здмухувала пасемко волосся, що лізло на око.— Чого ти, Ганю, з копит зриваєшся?

- Тобі одної нагуляної дитини мало?
- Не ти нагуляла!
- А чого ти Романові на шию кидаєшся?
- Я? Кидаюсь? Та він сам!.. Ну, я й танцюю.
- Дивись, Олько, ти в мене потанцюєш і дотанцюєшся.
- Геть здуріла! Як не здуріш, коли сидиш і сидиш у дівках, а іншого діла нема, тільки сидиш і сидиш. Таж під лежачий камінь вода не тече, не те що... В мене такого зілля знаєш скільки? Раз кахикнула — сімох прикликуна.
- То й кахикай собі на здоров'я.
- Думала, постоялець... Ти не казала, що вже з одної ложки ісце.
- І з одної ложки їмо, і в хаті дали ось лад, і ниньки ходили на базар і купили поросятко,— зізналась.
- Ну, коли поросятко — значить, на спільне хазяйство,— не без здивування заздрісного сказала Олька. І майже провинно:— Як не потанцюєш, коли просить.
- Й ти ще собі знайдеш пару, хоч і з дитиною,— з несподіваною великолудушністю мовила Ганя.— Тепер ті, що з дітьми, виходять хутчій заміж, ніж бездітні.
- Ой Ганю, славно кажеш, та нема чого слухати... Ну, подалась я додому, бо це ж мій урвитель малий бігає без прив'язі.

Ганя, злагіднівші, стала між людей пробиратись до столу, де розпащівся веснянками її постаялець, а в голові товклося: цікаво, як музику замовляли, бо з музикою, мабуть, також не просто, скільки господинь допомагало готувати на весілля, бо весілля ох і просить рук, ох і просить!..

Уже ніч накинула на землю чорне рядно, хтось розсирав по тому чорному рядну золотих яблук і яблучок. Уже б давно пора з комбікормового вернутись, чому ж його досі нема? Ганя заглянула в хлівець до поросяти, що сонно рожкнуло, тоді й на дорогу ступила, чи не маячити де знайома постать, бо міг із чоловіком забалакатись. Дорога слалась пустельна і німа о цій нічній порі, не війнуло від неї надію, а лише безнадію. Мерзлякувато щулячи плечі, Ганя роззиралась на село, що обляглось до сну, де-не-де ще поблимуючи вогниками вікон. Може, його, мурівщика, хтось покликав пособити, марудився з кельмою допізна, а потім не зумів могорич переступити, той могорич і звалив із ніг? До кого йти, в кого питати?

Чи не до Ольки повіявлася?..

Думка ця наче морозом прошила, ѹ Ганя скрадливо одчинила хвіртку на сусідчине подвір'я. Дригонячи, пріпала спиною до стіни, а вухо шорошила ближче до вікна: може, вдастся почути щось? Хата німувала, як загадкова безодня, хоч би сплеснуло звуком із-за скла. І не стямилась Ганя, як її рука сама до вікна сахнулась, щиколотка гупнула в засклену темряву хати, розбивши зачесну тишу.

— Хто там? — Відчинились двері, ѹ Олька довгою до п'ят сорочкою забіліла в чорній проймі одвірків.

— Це я, Ганя, збудила тебе, — вимовила неслухняні слова. І, вже остерігаючись запитати прямо, як збиралася, стала брехати: — Купила свіжої риби, почистила, а солі нема! Це ж до ранку з тієї риби сам сморід зостанеться. До кого ж піду, як не до тебе?

— Зажди, зараз винесу, — сонно позіхнула сусідка.

Ганя ж не стала ждати під дверима, слідом за хазяйкою ступила в хату, мовляв, хоч ти хитра, та ѹ я не з лопуцька. Поки та потемки шпорталась пальцями коло печі, шукаючи пачку солі, то Ганя візьми та проворно ввімкни електрику.

— Щоб видніше! — пояснила.

— Погаси, дитина спить! — прошепотіла Олька і хутко погасила світло.

Хутко погасила світло, та ѹ за коротку мить Ганя укмітила, що сусідка справді лише з дитиною, повкладалася спати в одному ліжку, а більше нічийм духом не пахне. І, взявши пачку солі, зненацька поцілуvala в щоку, в губи.

— Гатій на тебе, розціловуеш за сіль!

— Бо виручила, бо врятувала!

Муляло їй у постелі, що видавалась твердою. Все наслухала, чи не скрипнє в сінях.

А хатні двері зоставила відчинені...

Вранці гайнула на ферму, поралась коло телят. Поки напувала молоком, поки те-се, вже ѹ під обід. Завфермою Чернега, роздимаючи розплюснуті ніздрі гудзикуватого носа, все крутився поряд, видать, хотів почути від неї добре слово. Аякже, гній вичищено, солом'яна підстилка під телячими ратичками шарудить, уже не ревутъ, як не перед добром. Гані ж не до Чернеги було, попоравшись, подалася з ферми до комбікормового: побачить Романа на муруванні чи не побачить. Ось тільки перевдягнеться вдома, бо запацав молодняк та обмалював хвостами.

І тільки в двір югнула, як назустріч із сіней Роман випрнув.

— Ти? — звела руками.

В очах його снувалися сутінки, й губи як зачерствіли.

— Ти ж не ночував у дома!.. Де взяється?

— Знаєш, Ганю, вчора попутна машина трапилася до Котюжинців...

— То їй що? — все ще не тямила.

— Ну, я скочив у Котюжинці, бо дуже стало жаль сина, що таку фотокартку прислав, що не бачились давно.

В душі їй загірчило, наче потрущено весняним любистком.

— То як там? — спитала.— Ваню свого бачив?.. Скучательного?..

— Еге, Ваню бачив,— на лиці сплеснула ясна хвиля.— Вже до школи на цю осінь...

— Де ж він до школи піде?.. Чому не забрав?

— Я казав іхати, але дід з бабою не пустили, бо він у них пустуном.

— Не міг умовити? — дорікала.

— Вмовляв, але ж і старі тягнуться до малого.

На язиці крутилося запитання, чи бачився зі своєю хвойдою, чи взялась хвойда за розум. Як би вона зрадила, почувши, що хвойді й досі гудуть вітри в голфі, що про неї чорна слава котиться по світах! Що малий і живе в діда-баби через матір, яка загубила материнську совість...

— Кепсько ти вмовляв! — учепилася за ті слова.— Я б таки вмовила.

— І ти б не вмовила... Ех!

Подався з обійстя, наче очі ховав, наче утікав од розмови. Господи, подумалось Гані, ѹ чого я причепилася до чоловіка? Є в нього сім'я, є малий синок, що любить батька. Мало хто в наш час не свариться, посваряться — й помиряться. Прийшов у мою хату на постій, а постояльці не вічні, сьогодні — є, а завтра чи до іншої повіяється на постій, чи на своє гніздо спромігся. Ну підмастили хату, ну купили удвох порося, так що? Просто в нього руки без діла не руки. Ну повеселились на чужому велілі...

Все ще посеред двору човпіла, коли за ворітми несподівано вигулькнув постоялець.

— Ганю,— покликав, зостаючись за ворітми. Й коли хутенько наблизилась, якоюсь вітряною тривогою

сповнена, він різко звів брови над сухими очима.— Я ще поживу в тебе трохи...

— Чи я перечу,— зів'ялим голосом.— Хоч і завжди...

— Бачиш, я нині подав заяву на звільнення.

— А тебе звільнять? — не могла повірити.

— Як напишу, то звільнить. Поживу, поки рошот візму.

— Чи я перечу,— повторила.— Надумав до своїх повернутись?

— Раз кличутъ... раз таке діло... син... Бач, як написав? Скучательний Ваня...

— Хіба тобі в нас не з медом?

— Чи кажу, що не з медом? Вік би з тобою вікував, Ганю, бо є в тебе сочувствіє в серці, та, видно, як уже кому поведеться.

— Полюбиться сатана дужче ясного сокола...

— Дужче ясного сокола? Може, й так.

Не довго й тримали на комбіормовому, скоро поїхав постоляець, якраз оказія трапилась до Котюжинців. Пожитків обмаль, хіба що порожній чемодан та баян, на якому хотів пограти перед розлукою, та Ганя вблагала не грati. Вже коли хата спорожніла, ковтнула Ганя одну-другу слізозу, що обпекли знагла. А як туман пеленою заслав очі, то з тим більмом узорі й у город вийшла, щоб кілька стручків квасолі вирвати до юшки. А тут через межу Олька порається на грядці, вибирає в пелену огірки. Звелася поміж гудиння, поміж стебел зеленого кропу, приглянулась до сусідки, наче в воду опущеної. Озвалась:

— І чого б це я так переживала, га? Ну приїхав, ну поїхав. Хто він тобі такий, щоб ревний жаль так за серце брав?

— Та ніхто,— видушила.

— Винувата сама, бо не вміла тримати.

— А як його ще тримати? Взяв рошот — і гайд...

— Як тримати? Так, як усі жінки тримають, Ганю, чи тебе ще вчити треба?

— Вчити не треба, а тільки я не вмію.

— Ну, раз не вміш, то тепер плач... Дядько Трохим привів тобі чоловіка в хату, з рук у руки віддав, якої ще хороби треба? Не до мене, а до тебе привів. Та якби до мене, чи він у мене б вислизнув? Ото знов іди до дядька Трохима й проси.

— Що просити?

— На комбікормовому всякий народ припливає до берега. Один живе у вагончику, а другого нудить від гуртожитку, хоче в хаті. Проси в дядька Трохима, хай знову приведе тобі постояльця. А як приведе, вмій тримати. Тільки вже такий, либо нь, не трапиться, як Роман, що не п'яница й не бабій. Якби ж він бабій, то легше б склалось у вас. А то обое якіс однакові...

Хіба ж переслухаєш все те, що Ольці з язика спливав!

Зайшла в хатчину, звідки постоялець вибрався, покотила погляд по кутках, наче сум тут свій шукала. Глядь, а на підвіконні фотокарточка ота білє, що в конверті пошта принесла, це ж він забувся в поспіху. Глянули на Ганю очі дитячі, круглі, як равлики, і такі чистенькі й довірливі!.. Скучательний Ваня ледь нахилив голівку до плеча, ніби тим рухом кликав до себе.

— Та чи тут тобі школи нема!.. Та й з поросятком грався б, таке славне поросятко удвох із батьком купили...

ПАНАСИХА

Панасиха стояла в хаті коло вікна, душа її через очі ллялась у світ — на заметене снігом подвір'я, на дорогу, вкатану до ковзанки колесами машин, на зубчасті частоколи, які вищиривались біля людських обійстів за дорогою.

— Либонь, син Грицько йде... І якось так іде, що ні кроку не увійде... Все життя такий, що наче б'є, а ще ні-кого не вбив.

Грицьком війнуло по дорозі, як сніговим вихором (квапився перебігти перед автобусом), зате від воріт до сіней човгав так довго, мовби одною ногою ступав уперед, а другою ногою відступав назад.

— Тік-так, а з місця ніяк.

Зрештою Грицько морозом сивим увалився до хати й сказав:

— Мамо, здрастуйте.

Щемливий біль шеберхнув у голосі його: з таким шерехом сухим в ополонці на ставу крижинка третясь об крижинку.

— Здрастуй, коли прийшов.— А вже як усівся під стіною на лаві, що одним краєм сягала мисника, а другим — телевізора, поспітала: — Снідавши чи не снідавши?

— Так снідавши, що й удавившись,— мовив.

По тому зняв із довгастої голови, скожої на осінній огірок-жовтяк, кролячого хутра шапку, розстебнув білий овечий кожух. Золотаво-брудні очі плавали на лиці, як розбиті бовтуни на воді. «Викапаний батько! — згадала Панасиха свого невдатливого, передчасно померлого Панаса.— Той теж: і руки є, і ноги, і голова є, і язик у роті є, а наче й не чоловік, а так, тільки штані на ремені».

— То вже кажи, слухаю... Чи є що слухати, а нема чого казати?

— І казати є, і слухати.

— Знов та Настя-відьма літала на коцюбі?

— Вона, мамо... Й на коцюбі літала, й на рогачі, й на мітлі.

— А щоб нею попід небесами літало й на землю не опускало,— щиро, не відриваючи від душі, побажала Панасиха своїй невістці.

Озута в розтоптані, мов качині лапи, валянки, туццяла по хаті туди-сюди, руки її сновигали, як сновигають двоє грішників у казані з гарячою смолою, а сухе, в павутинистих зморшках лице наче сльотавою мрякою повілось.

— Знов дорікала, що ти шлунком нездужаєш?

Чи не всі сімейні чвари Настя-відьма чварила через той чоловіків нездужалий шлунок. Мовляв, годиш шлунку, мов живій кольці, а толку катма: харчі-напої перехарамкає, а болящим до скону зостанеться, бо так навик.

— Та якби шлунком!..

Знову біль шеберхнув у голосі з таким шелестом, із яким в ополонці третясь крижинка об крижинку.

Сльотава мряка на Панасишиному лиці погустішала, стуманіла:

— Та скільки тобі казати, що чоловік має на жінці тримати нарітник, мов на свині, щоб не рила?

— Хоч і десять нарітників — однаково ритиме.

Згадалось: це ж Панас колись дорікав, що їй, Панасисі, й десяток нарітників не завадять рити не тільки в хаті, а й у серці йому. Несподіваний спомин наслав на уста усміх негаданої втіхи, й вона язиком облизала вуста, наче злизувала усміх.

— Досі все прощав, а це вже не прощу, годі. /

— Чого ж ти їй не простиш?

— Того...

— Видко, добре в'їла.

— А в'їла.

Сидів на лаві, поклавши огіркувату голову на білу вовну коміра; скупі на волос брови — наче двоє курячих пірцят прилипло; руки лежали так, наче окремо від нього.

— То вже признавайся матері, коли збіг із своєї хати.

Випіті губи зронили:

— Сварилися за те-се, як у нас водиться, а потім вона візьми й скажи, що Галя не моя дитина.

Панасику мальованим стовпом поставило посеред хати.

— Сказала, що Галя не твоя дитина?

— Не моя...

— Й ти повірив?

— А кому вірити, як не жінці?

В здивуванні Панасику обома руками обхопила обті-паній літами качан голови.

— Таки відьма! Не інакше, як заповзялася звести тебе зі світу, не боїться ні бога, ні чорта...

- Для неї бог і чорт одним миром мазані...
- Може, збрехала, бо мала злості повні кості? — Панасиха відняла руки від обличчя, якийсь демон крутнув нею до печі. — А ти й повірив...
- Хіба Настя стане обмовляти себе? Завжди сокирою по живому рубає. Довго крилась, а тут приспічило вжалити мене смертельно — ось і вжалила.
- Звузивши очі, що вони обернулися на дрібні олов'яні гудзики, Панасиха міркувала в коцюбнику:
- Ох і шкода, Грицьку, що в тебе дівчинка, а не хлопець!
- Чому шкода, мамо?
- Не зміркував?
- Грицько глухо світив сизими скалками чоловічків, які наче покрилисся інеєм.
- По дівчинці не видно, по дівчинці не вгадаеш!
- Чого не вгадаеш?
- Не вгадаеш, бо дівчинка завжди в матір удається, на матір схожа! — скрикнула Панасиха, подивована нетямковитістю. — Галя — википана Настя, правда? А викапаною в матір вона може бути і від когось, і від тебе...
- Та не від мене ж...
- Ну! А хлопчик у батька вдається, ось! Якби мав сина, то вже вкмітив би — твій чи чужий. Коли чужий, то я тобі й батька вгадала б — із Тернівки родом чи із сусіднього села, бо по сусідніх селах теж знаю всяких зальотників... Жаль, що не хлопчик, тоді б начувалась від мене!
- Вам не їднако, що хрін, що редька.
- Бо не їднако!
- Панасиха зодяглась у кухвайчину, запнулась у кілька хусток, щоб нагодувати свиню в хліві. Перегодя повернулася знадвору з посріблілим від морозу носом та посинілими, як варені буряки, руками. Грицько як сів на лаву в кожусі, то й сидів, наче хвороба на пні скосила.
- Ти й досі тума тумою? — озвалась мати. — Щось думаєш чи вже надумав?
- Надумав, мамо, не повертатись до Насті.
- Ого як багато думав, що додумався до такого! Де ж ти притаковишся?
- У вас, мамо, де ж іще...
- Химородник — і годі! — сплеснула руками Панасиха, її голос ітакож сплеснув. — Цегляну хату мурували, на меблі й килими стягувався, садок насадив, ма-

шину в гараж поставив — і тепер до матері на таку бідницю? Либонь, з великого розуму додумався!

— Доглядав чужу дитину, більше не хочу. Та й не прощу Насті...

— Головою треба думати, а не марно плечі трудити. Хто знає, що Галя не твоя?

— Тернівка хутко довідається.

— Якщо мовчати — не довідається. Настя спересердя сказала, що дитина не твоя, а ти вже й хвоста задер. Вона ж кебетлива, вона завтра на всіх перехрестях кричатиме, що ти сам відцурався рідної дитини, хіба потім доведеш щось людям? А кричатиме, бо їй не з руки з тобою горнята бити. Як-не-як інженер на комбіормовому заводі, не тільки гроші маєш, а й потяжку, тепер без потяжки трудно. Директор довідається, начальство в районі довідається, що ти дитини відцурався,— без солі з'їдять.

— Не моя дитина...

— То, Грицьку, в собаки п'ята нога не її. Не забувай, яка рідня в Насті, де хто з її братів та дядьків роблять, на яких стільцях сидять. А характер у кожного з них іще крутіший, ніж у твоєї Насті, вони все життя живуть — і завжди голодні.

— А голодні,— згодився син. Звісся з лави і, заточуючись, стояв посеред хати, мало головою не сягаючи низького сволока.— Не думалось, мамо, що ви так радитимете. Не думалось, що за поріг виганятимете.

Голос осікся в Панасихи, сльотаве лице задрижало судомно:

— Раю найкраще, поганого не нараю. Навіть якщо Галя не від тебе, то вже твоя, бо додглянув і виростив. Батько — не той, що породив, а той, що в люди пустив. Не гадала, що відмовлятимешся від жінки й дитини, від хазяйства, що й на комбіормовому заводі сам під собою сук рубатимеш.

— То як же тепер? — виставив перед собою в обох руках шапку кролячого хутра.

— Йди додому, бо ти вдома господар. І коли нацупиш їй на писок нарітника, то вже не рожкатиме казна-що. Де любляться — там і чубляться, де сваряться — там і миряться, а тільки тобі з Настею горнята бити — у великий розор уходити. Ще такого хомута захотілось на шию, еге?

Тут Панасиха припала до шибки очима, що зацвіли цікавістю, лице її погострішало сокиркою.

— Настя твоя котиться, мов колобок.

Невдовзі поріг переступила Настя: волосся кольору вівсяної соломи вибилось на чоло з-під тернової хустки, що довгими торочками блищаєла на спині й на грудях, цеглисто-руді щоки дихали жаром здоров'я, в лихих очах тъмянів веселий гнів.

— Доброго дня, мамо, — привіталася.

— Здрастуй, дитино, — з удаваною поштивістю відказала Панасиха.

— А мій тут у вас? — запитала, наче й не бачила Грицька, що стояв, насурмонившись, коло дерев'яного тапчана.

— Та в мене ж, — мовила Панасиха.

— А, ось де він! — прощебетала Настя, й очі її спалахнули гнівною втіхою, наче й справді щойно запримітила чоловіка. — А я сиджу вдома й думаю, чи не до матері часом повіявся.

Грицько, звісивши голову на груди, зорив іспідлоба, наче клав поглядом важку і вперту борозну.

— До мене, до мене, — засокоріла Панасиха, — сидимо й гомонимо про всяку-всячину. Добре, що снігу намело, присипало в полі озимину, а то геть би повимерзала гола, довелося б колгоспові на весну пересівати, а де ж то стільки насіння настарчити.

— Хіба тепер зими? — підхопила нитку балочки метка та язиката Настя. — Торік ранньої осені завіяло, а потім дощі, а потім погода, наче весною, лиш на Новий рік випав сніг, а далі знову зліз.

— Всю зиму дощі, де ті морози й подівались, гаразд, хоч нині притиснуло.

Свекруха й невістка мило та любо гомоніли про зиму й морози, про тернівських сусідок, про взуття, завезене до сільського промтоварного магазину, — й наче забули про Грицька. В жіночих голосах жебоніла сімейна злагода, голоси то барвінком стелились, то шелестіли ковилюю. Похмурим поглядом Грицько пас їх обох і на виду затвердів, мов камінь. Зрештою Настя ласково запитала в нього:

— Вже нагостювався в матері?

А що Грицько мовчав, то поквалливо відповіла Панасиха:

— Нагостювався, дою, нагостювався.

— Либонь, пора й додому збиратись, — Настя ласкою вишиваала слова.

А що Грицько втратив дар мови, озвалась Панасиха:

— В матері добре, а коло сім'ї краще.
— Зодягай шапку, та й підемо,— медом розтікались
Настині слова.

А що Грицько стояв бовдур бовдуром, то Панасиха взяла з його рук шапку попелястого кролячого хутра й проворно насадила на голову.

— Ходіть здорові, діти, хвалити бога, що навідали.
Сизі губи Грицькові затремтіли й видушили:
— Ти ж такого набалакала, що душа моя мертвa.
— Схаменись, чоловіче, — тъюхнула Настя, беручи Грицька за руку.— Сварка віднімає розум, а жінка без розуму — що той слон у ювелірній лавці, все золото потовче.

— А й то правда,— згодилася Панасиха.— Від сварки голова чадіє, а в чаду таку лжу, буває, зложиш, що й на вуха не начепиш.

— За Галю набалакала...

— Зозла на Галю лжу зложила, тяму загубивши, бо де ж то бачено батька проти своєї дитини настроювати!— ширяла сизокрилим голосом Панасиха.

— Певно! — танцювала Настя-відьма довкола збовду-рілого чоловіка.

— Правду кажеш? — допитувався.

— Правду каже, що збрехала! — бігла Панасиха в розмові попереду невістки.

— Певно!

— Ну, дивись мені, коли ще таке повториться!

Вбираючи огіркувату голову-жовтяк у вузькі плечі, Грицько подався з хати, слідом за ним через поріг лантухом перевалилась Настя. З сіней ще долинули їхні голоси: чоловічий — глухий, мов із бодні, й жіночий — лагідний, хоч болячку тим голосом лікуй. Панасиха крізьшибку дивилась, як вони ступають засніженим подвір'ям, як переходятя заледенілу дорогу, як зникають за деревами. Сотаючи цівку пари з рота, сама собі мимрила:

— Може, Настя в сварці й правду сказала, та яка з таї правди користь? З такої правди вовни й на пучку не наскубеш. Нагуляла дитину, не могла не нагуляти біля моого тюхтія, то що? Пізно завертати воза, коли віз покотився з гори: тут чи колеса відваляться, чи кінь шию зламає, а тільки не без того. Хай живуть, лиш не морочати дитину, бо дитина хіба в чомуусь винувата? Грицько для неї — батько, хай і зостається батьком, на старість матиме біля кого притулити голову...

ЖІНКА-СОНЦЕ

Слухай, Фросько, всі ми баби, ну геть-чисто все жіноче кодло, й нема такої баби, щоб вона була не баба. Хай то вчителька, що півжиття в інститутах присиділа й така грамотна, що кожну зірку з неба прочитає, як азбуку з букваря, а й вона баба і згори, і зсередини. Ген Кашоїдиха наша заробила медаль за буряки, то куди їй ту медаль почепили, як не на груди, а груди в неї такої вже баби, що тільки держись. Багато думати не треба: весь світ од баби, на бабі тримається, й поти світу — поки баби.

Кажу як, на духу: поти світу — поки баби!

Все круг баби крутиться, як Земля круг Сонця, а що Сонце вічне й Земля вічна, то, либонь, і баба вічна, як же інакше!

Ти, Фросько, рेगочеш на мою балачку, а поміркуй, що ти сама в сім'ї своїй мов сонце, а всі круг тебе крутяться. Твій лобуряка Федь узяв моду сукати до тебе кулаки, як вип'є скаженівки, а до кого б він сукав, якби тебе не було, га? Двоє твоїх синів хіба не круг матері своєї крутяться, як би ім гірко без тебе дісталось! А хазяйство, що ви роздмухали, не так твого Федя знає, як тебе! А колгосп хіба не на твоєму горбі? Круг твого горба крутиться. Та спинись ти, Фросько,— усе зупиниться й стоятиме як стовп.

І я кручусь, мов сонце в небі, а круг мене ходить земля моя: зарізяка Денис, що йому чужа спідниця жіноча все затулила, і Галля-доњка, що їй лиши школа впомку, й хата, схожа на стару каліч, яка тільки твоєю поміччю живе, й город, що зазіхає на тебе щобожий день. А як приляжу з болячкою, то земля ця моя — як без рук: і зарізяка Денис як без рук, і Галля-доњка, і хата, і город, гуска чи курка — як без рук.

Круг жінки-сонця світ сам крутиться, так споконвіку заведено, а хіба нема поміж нашого брата відьомського насіння, що хочуть той світ ще прудкіше крутити?

Візьми Наталку, що в неї стоїть у паспорті прізвище Шляхова, бо ж батько-мати в неї Шляхові, бо брати-сестри в неї Шляхові, бо рідня в неї вся Шляхові. А от замандюрилось їй казати, що зовсім вона не Шляхова, а як за чоловіком, то — Гвардіонова.

Чуєш — Гвардіонова!

Й досі сміюсь, як згадаю: збила в школі атеїстичний гурток і читає нам у сьомому класі лекцію, що бога нема. Нема то й нема, яке нам діло до бога, в якого ніхто не вірить. А Петро Джмелік візьми й скажи: «Але ж до революції був». — «До революції був, але революція скасувала», — каже мудра Наталка. «Значить, було що скасовувати, значить, був», — каже хитрий Джмелік. «Віриш у бога, а ще комсомолець», — сказала Наталка. Й потім хіба на зборах не милили шию Джмеліку за те, що вірить у бога? Милили, хоч він казав, що тільки пожартував.

Авжеж, пожартував, бо йому Наталка в серці колючиююю сиділа, й не одному Джмеліку різзю різала, а всім хлопцям у школі. Бо вже кому дасть матінка, то дасть, а кому поскупує, то поскупує. Хлопці на уроках дивились не на вчителів, а на Наталку, в головах їм сиділа не алгебра з хімією, а Наталка з її клубами. Знаєш, що я скажу? Коли з твого лиця воду п'ють і напитись не можуть, то навіщо збивати атеїстичний гурток і запевняти, що бога не було й нема? Якщо не було й нема, то нащо запевняти, га? Раз так, хай запевняють ті дівчата, в яких із лица води не нап'єшся, їм швидше повірять, що нема...

К приміру, нам із тобою, Фросько, повірили б швидше, ти не гнівайся, правду кажу.

Як між людей водиться? Раз твій, дівко, рідний батечко цабе, чи в нього кури грошей не клюють, чи їздить своєю «Волгою» — вже й тобі ціна висока, вже й ти стаєш ласим шматком для женихів. У Наталки Шляхової батько-мати колгоспники, їхні кури дзьобають по бур'янах що трапиться, а не гроші, зате в самої Наталки ого яке багатство! Й те багатство завжди при ній, а не на щадній книжці, те багатство видне всякому оку. Але ж бо хлопцям справіку мало саме лише око покласти на таке багатство — й гайда, подався далі в світі. Кортить і око покласти, й руками почіпати, та й не тільки руками, а ще kortить кожному привласнити, щоб мое — і більше нічие.

Здається, якої хороби тобі, Наталко, ще приспічило? Після десятирічки Петро Джмелік за тобою увивається, стереже, щоб ніхто не вкрав, і тих крадіїв коло тебе крутиється, що й у сім лантухів не повпихаєш їх. Дівчата після школи хто на ферму, хто в ланку, бо роботи в колгоспі й для ледачого ведмедя вистачить, той ведмідь

у нашому колгоспі не смоктав би лапу ні влітку, ні зими, бо ніколи. А Наталка — у фармацевтичний технікум, захотілось аптекарем стати. Ну, аптекарем так аптекарем, у нас нікому не заказано, але в фармацевтичному технікумі конкурс її зарізав. В село не вернулась із міста, а подалась на радіоламповий завод, там гуртожиток дають. А мене хоч стрель, не подалася б у гуртожиток, у те людське стовковисько зі своєї хати, з волі вольної людської, де ніхто тобі неба не заступає, нізащо. Тут вийшла на город — і цибулину з грядки вирвала, і пучечок кропу скубнула, тут ось вишня зарожевилася, яблуко з гілки саме в жменю падає. А там? А там за цибулиною в магазин чи на базар прись, за пучечок кропу плати, мов за буханець хліба. Хто ж це в селі за пучок кропу розщедрювався колись буханцем хліба? А вже як прощають вишню потовчену в ящиках, то лиш свиням і їсти добро таке.

Років три не бачились, бо де село, а де місто, Наталка радіолампового заводу тримається, аж якоїсь суботи, ввечері, глядь — на обійстя мое вступила. Мій зарізяка Денис когутом діло відразу до Наталки, хвоста розпушиє й сокорить коло неї, свого ніде не впустить мій хазяїн. Правду сказати, Наталка до нього крига кригою, в очах стільки пихи, що пху!

Ми корову тримаємо й тримали, ось вона прийшла просити молоко для дитини маленької. Мовляв, замужем, тепер у декретній відпустці, то приїхала з немовлям до батька-матері.

— Замужем? — питую. — А чого чоловіка ні разу не привезла в село показати?

— В нього така робота, що не до гостювань, — каже.

— А чом не похвалилася, що замужем? — питую.

— Ось і хвалюсь перед вами, — каже.

— Робота й гроші справні? — це Денис мій.

— Робота й гроші справні, — каже, — але він такий чоловік, що десяти чоловіків вартий.

— Чуеш, Денисе? — кажу. — З одного можна десяток настругати таких, як ти... А хлопчик у вас чи дівчинка?

— Чоловік просив хлопчика, — це Наталка. — Викапаний батько.

— Значить, виходу не було в тебе, — сміється Денис.

Хай би сміявся мій зарізяка, але ж очима так і єсть, ніби з голодного краю. Вже хотіла сказати, що немає молока, бо корова кепсько доїться, що самі випиваємо.

Але ж чи винувате в чомусь немовля її? Хай бере молоко, хай росте її первісток здоровий.

— Як же тепер ти пишешся в паспорті? — питаю.

— Гвардіонова, — каже.

— Значить, чоловік твій Гвардіонов? — це Денис.

— І син мій Гвардіонов, — це вона.

Вже другого дня прийшла по молоко з дитиною, то побачили ми того Гвардіонова. Дитина як дитина, на радість батькові-матері, а на лобі не написано, яка доля чекає попереду. А за тиждень занедужало немовля, бо в житті як? Ще воно й не появиться в світі, а болячки на нього вже чекають. То мій зарізяка до чого додумався?

— Давай, — каже, — сам занесу молоко, раз таке діло.

Й поніс, трясця б його понесла, якби ж мені тоді в умі хоч трохи розвиднилось, а то захмарилося-захмарилося. Лиш дорікнула йому, як повернувся додому:

— Чи своєї дитини мало в хаті, що чужу взявся доглядати?

— Чи ми не люди, що вже й молока не занести?

— Чом не люди, тільки в Наталки і мати здужає прийти по молоко.

— Раз здужає, то прийде, — це Денис.

— Тільки знаєш що? Не дуже я їй вірю, що в неї десь там є чоловік.

— Як то не віриш? — це Денис. — А дитина де взялась?

— А ти не знаєш, де беруться діти?

— Нащо їй плескати за чоловіка, раз нема?

— Бо завжди кирпу гнула. Хіба з такою кирпою скажеш людям, що з байстрюком привіялась до батька-матері? Ну й придумала собі якогось Гвардіонова.

— Тепер дівчата не бояться самі лишатись. Минулись ті часи, коли боялися.

— Тепер наші дівчата і смаленого вовка не бояться, це правда. Та й Наталка не злякалася, сам бачиш. Але при великий кирпі запраглось мати Гвардіонова, що він у неї десяти чоловіків вартий. А як вартий, то чом не привезла похвалитись? Де це видано, щоб така — й не привезла? Хо, робота не відпускає! Що то за робота, яка до рідної дитини не пускає?

Отак побалакали з моїм зарізякою Денисом. Якось я на фермі забарилася, увечері потикаюсь на обійстя, мерщій до худобини, щоб подоїти, а вим'я нашої рябенької порожнісіньке, як небо в спеку. Яка ж це холе-

ра висусила молоко, чи не відьма часом? А та відьма візьми й об'явись — Денис із порожнім глечиком у хату, зуби мені продає.

— Ти чого зуби продаєш? — питаю. — Ген якась нечиста сила подоїла нашу рябу.

— Я подоїв, — каже.

— Та тобі ж те доїння гірше солодкої редъки!

— Ти баришся десь, я й надумав однести молоко Наталці Гвардіоновій.

— Сам подоїв і сам одніс? — кричу. — Та яка вона Гвардіонова?

— Фотокартку мені показувала! Там у нього такі вуса, що держись!

— А паспорт ти в неї не спитав?

— Нащо паспорт? На картці чоловік як чоловік.

— Та картку можна всяку показати!

— Себто як усяку?

— Хоч картку з чорта, а сказати, що то її законний Гвардіонов.

— І чого так напосілась на Наталку? Ось я тобі доведу, стривай-но.

А то йду в неділю з магазину, купила банку оселедців, а тут машина стала, і з машини — Петро Джмелік до мене озивається. Він після школи як пішов шоферувати, то вже де тільки не шоферував.

— Слухай, — озивається, — а чого це твій Денис унадився до Наталки, не знаєш?

— Так молоко носить дитині, — кажу, — от і вгадився. А тобі не їднако? Й досі до неї симпатія? Воно засватана дівка завжди краща, ніж незасватана, а що вже про тебе казати, раз ти в школі сохнув по ній.

— Сохнув чи не сохнув, але твій Денис дуже вгадився із тим молоком.

Ох ти, думаю, приревнував, а сама під'юджую:

— Я своєму Денисові довіряю.

— Наче й не знаєш, який він ласий на чужі ковбаси.

— Чужі ковбаси не з хати, а до хати, от! Що, самому кортить носити молоко Наталчиній дитині? Але ж корови не тримаєш, де візьмеш молока?

— А від бика!

— Ну хіба що від бика, — січу йому, рубаю. — Але ж маєш троє своїх дітей, то чи всіх нагодуєш?

Хряснув Джмелік дверцятами — й машина полетіла, як бомба. Лети, думаю, а тільки мені твоїх трьох дітей

ох як жалко! Бач, лиш Наталка ногою в село — й заграла кров, наче в недорізаного кабана. Ввечері розказую про того Джмеліка, що готовий годувати чужу дитину, надоївши молока від бика.

— Не бувати цьому! — каже мій чоловік, мій зарізяка Денис. — Хай дитя п'є від нашої корови, а не від бика.

— Хоч би свою Настю-жінку пожалів, святішої жінки в селі нема, вже четвертою дитиною ходить. Та я навмисне молоко носитиму, навіть коли дитина відмовиться пити. Щоб не повело його на криву стежку... А ще той Гвардіонов не об'явився?

— Не об'явився, та Наталка вчора їздила в місто, повернулася з усікими манатками для малого, каже, що батько сам накупував.

— Значить, таки є той Гвардіонов? — дивуюсь.

— А де б узялось баражло?

— Та чи Наталка не купила б? Поки не побачу — не повірю. А поки що справді постережі її від біснуватого Джмеліка, бо Настю його жалко. Тільки сам не вскочу у горох-сочевицю.

— А як ускочу?

— Я тобі вскочу так, що не вискочиш.

А як подумати, Фросько, то чого б мала собі трудити мізки Настею, котра ходить четвертою дитиною? Чи душу сушити Наталкою — має в сімейному штаті Гвардіонова, чи той Гвардіонов у неї поза штатом, а тільки; як нині мовиться, на громадських засадах? Чи молоко своєї корови споювати чужій дитині, та ще й чоловіком подеколи посылати? Бо дурна, бо хочу бути жінкою-сонцем, круг якої всяка хорoba повинна крутитись, але ж не сама хорoba крутиться, а жінка-сонце крутить, о!

Слухай далі, поки ще вуха не пов'яли. Якось мій зарізяка Денис подався в ліс по гриби. Пополудні поїхав верхи на велосипеді, а надвечір, бачу, велосипед уже іде верхи на моєму чоловікові. Колеса поскручувано, раму зігнуто, а баранячий руль і зовсім збаранів. Ще й морда така в чоловіка, наче хтось тертушкою тер, щоб дерунів із неї напекти, наче з бараболі.

— Чи не в аварію вскочив? — питаемо з Галею-донькою і в'ємось круг годувальника, як хміль.

Морда в нього буряком товченім червоніє, а губи сіпаються так, наче сміється, й очі його болящі сміються.

— Ускочив, — каже, — в аварію.

— Хто ж на тебе наїхав? Яка машина?

— А то я, — каже, — наїхав на машину.

- Ти велосипедом наїхав на машину?.. А де гриби?
- А хіба велосипед не транспорт? — питає. — Нема грибів.
- Еге ж, транспорт. Такий, як із пуги рушниця... Де гриби?..
- Ну, раз Петро Джмелік пре на мене й не звертає, то чого я звертатиму?
- Але ж у нього грузовик! — кричу.
- А в мене характер! — кричить.
- Але ж у нього жінка й троє дітей! — кричу. — А його Настя ходить четвертим.
- А в мене вже нема жінки й дитини? — кричить. — Чорт вас не взяв.
- Чого ж ви зчепились? — питаю.
- Чи ти не знаєш? — питає. — Видать, за оте молоко, що вділяємо Шляховій.
- Еге ж, за молоко, хай би той Джмелік обшився нафти й солярки об'ївся. А чого ти веселий, хоч і скалічений?
- Бо чи я в тебе коли плакав? — сміється рваними губами, наче в'юнами на сковороді.
- Не плакав, то хоч зараз заплач, бо в нас із Галькою немає сліз на твої болячки.
- Дурний він, дурний,— журиється з чужого розуму мій зарізяка Денис.— Хай хоч як навриплюється, а я молоко носив і носитиму, як же дитя без молока сидітиме?
- Носи, хай тебе поза хмарами понесе.
- А мене батькуєш чому?
- Бо що то за носіння без уміння, га? Людські чоловіки як носять, то носять, вони в сім'ю повертаються цілі-здорові, а не перетовчені на товч.
- Я йому і кабіну потовк, і морду!
- Яка мені радість із того, що в нього потовчено кабіну й морду? Мені горе з твого розбитого велосипеда і розбежканої мармизи. Вже як із такою мармизою поткнешся до Шляхової — перелякаєш дитину.
- Будь спокійна, я рукавом затулюсь.
- Занедужала в Кураві моя тітка, вдалили звідти телеграму, як було не поїхати й не доглянути? Поїхала й доглянула, бо тітку по матері любила, вона всіх нас, дрібненьких, доглянула, як батько-мати переставилися в один рік.
- Повір, Фросько, я в Кураві не так за хатою своєю скучаю, як чую, що хата за мною скучас. Чус душа,

геть-чистісінько все скучає в хаті, до чого торкались мої руки, де ходили мої ноги, куди лягали мої очі. Не тільки собака чи кіт звикають до людини, а й одвірок у хаті, хоч, здається, дерев'яний, нема чим звикати. Але є чим у них скучати, ой є, хай то рогач обスマлений, хай то коцюба, хай то лавиця. Чи не траплялося з тобою, Фросько, так, що тиждень-два ти в світі, потім вертаєш зі світу на поріг, а за порогом тобі вся хата, мов зажурена сирота, і все в хаті печалиться за тобою по-сирітськи?

А що вже казати про грядку цибулі, соняшники чи гарбузи? А й вони, чую, скучають за мною, як земля скучає за сонцем, коли сонце ляже на добраніч. То я в Кураві опоштую тітку, а сама чую, як хата рідна звідтам простягає руки до мене, город простягає руки, просить вернутись.

Але впросили тоді лиш, як тітка очуняла, як собі раду стала давати. Я за Гальку-дочку — й додому гайдा...

Ще такимового зарізяку Дениса ніколи не бачила, як тоді після Курави побачила. То завжди очі скачуть, як чорні блохи, зуби сіллю білють, а губи — наче вар'яти звар'ятовані, що перепились і за барки хапаються. А це став переді мною біліший стіни, ото хіба що по кутках на тій стіні павутина сіріє, себто очі його.

— Ти, Денисе, — кажу, — наче зі своєї шкури виліз, а в чужу перебрався.

— А так, — мовить.

— Де ж ти свою шкуру подів? — питую.

— Піди в добрих людей спитай, — мовить.

— А де на чужу розжився? — питую.

— Добри люди краще за мене знають.

— Ну, раз із добрих людей спрос, а з тебе нема ніякого спросу, то вибачай...

Завжди кидається до мене, як вогонь на суху солому, а тут — наче солома зогнила й не горітиме чи вогонь перепався на смик. Галька-дочка зморилася з дороги, обляглася спати, а батько наш давай бубоніти голосом чужим, наче виміняв той голос у цигана за швайку.

— Між нами все на правді, еげ?

— Все на правді, — кажу, — навіть брехня між нами стоїть на правді.

— Брехня не брехня, а тільки сам усе скажу, а то народ набалакає... Знаєш, таки є той Гвардіонов у Наталки Шляхової. Даремно казала, що нема...

— Є чи нема — хіба нам не один чорт? Сама хай

потерпає... Може, навідувався? Може, здібалися за чаркою?

— І не здібалися за чаркою, й не навідувався. Як подалась ти в Кураву, я молоко ношу й ношу дитині, бо хоч мале, а п'юще.

— А звісно, бо дитина є дитина.

— А Наталка є Наталка, жінка є жінка. Якби за тобою не заскучав, то, може, того б їй не сказав...

— Значить, за мною заскучав?

— Еге, еге, за тобою! Тому й трохи здуруїв, знаєш...

— Видно, здуруїв не трохи, а добре!

— Ну й почав до неї підлещуватись, тут і слова в діло пішли кавалерські, ну й обійняв її там, де жінок обіймають.

— А Наталка? — питаю, бо мені цікаво.— Ти ж такий зальотник, що перед тобою ніяка спідниця не встоїть.

— Ох і передаеш куті меду,— сумує, бо сум його вхопив, як нечистий грішну душу.

— Хіба встояла? — дивуюсь.— Тоді ти вже не мій чоловік. Та стидно мені, раз не вмієш до вродливої молодички підійти. Значить, старієш та поганієш, на силі чоловічій підупадаєш.

— Ех, побачила б ти Наталку! З лиця скрижаніла і вся стала така, як клубок колючого дроту, що проти танка. А з рота її: та я Гвардіонову скажу, та Гвардіонов тобі ребра переламає, та Гвардіонов із тебе зварить собаче мило! Ні, ти чуєш? Собаче мило з мене! Й це така дяка, що я їй молоко ношу?

— Еге ж, така дяка...

— Ну, думаю, високо хвоста задираєш — низько опускати доведеться.

— Ха-ха-ха,— сміюсь, бо таки смішно.

— І тоді вже від лукавого потягло мене за язик, давай дурити Наталку. Пообіцяв, що розлучуся зі своєю жінкою задля неї.

— Пообіцяв? Зі мною? — дивуюсь, бо чого б це Денисові зі мною розлучатись? Якби за кожним разом, що в крапиву скакав, та розлучався, гай-гай, то не було б часу і в крапиву скакати.— Всім обіцяєш так чи їй першій?

— Чи я ідіот усім обіцяти? Наталці першій наплів таких плетеників. Ну, думаю, тепер пташечка в моїх руках. Ну, думаю, зараз точно довідається за Гвардіонова — є в сімейному штаті чи нема. І вже до Наталки не з фронту підходжу, а з тилу, щоб укоськати хутчій.

— Ну-ну, — підохочую, бо яка б це на моєму місці та я не підохочувала чоловіка.

— Як ухопила відро з водою — й линула в морду мою! Дитина прокинулась у ліжку, репетує на такий шарварок. Наталка від люті горить огнем зеленим і вже за стілець хапається, щоб уперіщити... Знаєш, якби із зальотниками так кокетувала, то не розбагатіла б на байстроюка.

— А не розбагатіла б, ні. Подумати навіть важко, що така.

— Я всерйоз старався, повір.

— Хіба не вірю? Ти в цьому ділі мастак.

— Мастак не мастак, а я вже тут розіграв її здоровово, як артист.

— Розіграв, кажеш?

— Та кажу, що всерйоз розіграв. Комар носа не підточить! Ніяка б інша не встояла. Значить, є в неї той Гвардіонов, бо яка б то дурепа відбрикувалась... Може, я щось не так, ти пробачач...

— Все так, що ж пробачати? — кажу. — Ну, Гвардіонов чи не Гвардіонов, а щось має бути. Не може так бути, щоб не було.

— Еге, — згоджується мій зарізяка Денис, — не може так бути, щоб не було. Оце маємо дяку за молоко від неї, невдячної.

— Більше не понесемо й не дамо, — кажу.

— Ale ж дитина хіба винна? Чому дитина має розплачуватись?

— I то правда: вовк ярку зарізав, а на зайця звернули. Тільки ти вже не ходи, раз така шана.

— Раз така шана, хай сама ходить.

Але ж нема й нема Наталки Шляхової в нашу хату по молоко. Видать, розгнівалась на мого зарізяку, а як подумати — чого ти гніваєшся, жінко? Добра тобі хотіли, тільки не вгодили. Вже надвечір я беру глечик молока, несу дитині, хай вип'є, хай росте здорована. Наталка рада й не рада, що бачить мене, але швидше рада. Без того радіолампового заводу в селі на волі квітка квіткою стала, на такій квітці ген скільки бджіл роїлося б, не один мій зарізяка Денис взяточ узяти б хотів. А щоб Наталка менше мучилась, то я їй прямо з порога:

— Не кажи, не кажи, сама все знаю!

— Що знаєш?

— За Дениса, за його зальоти. Даруй дурному, бо де розуму візьме!

— Еге ж, як розуму нема, то ковалъ не вкус,— сміється,— й за гроши не купиш.

— Ану показуй свого Гвардіонова, як він тут у дідаби виріс!

— Як огірочок над водою,— хвалиться вона. Й так печально мружиться на мене: — Справді твій Денис розказав усе?

— Вже такий прямий, як шворінь, ні з чим не криється.

— Ой-йой-йой, — тяжко їй з грудей.

Дитинча достоту огірочок, що виріс над водою та вилежався в затінку гудиння. Карими оченятами грас-палає, ротиком агукає, ніжками чеберяє, ручками стриже. Недарма ціле літо суслило молоко від нашої корови, хай йому добро!

— Сміється, як дзвіночок,— розхвалює Наталка.

— На кого ж воно схоже? — питую.

— На кого, як не на батька свого!

— Авжеж, на батька, тільки на кого?

— На Гвардіонова!

— Ти ж бач, який у синочка Гвардіонова молодець батечко Гвардіонов! — підхвалюю.— Яблуко від яблуні впало недалеко.

— А таки близько,— згоджується.

— Ми з тобою, Наталко, вже так зучили одна одну, що ніколи не посваримось.

— А яка користь зі сварки? З неї вовни не наскубеш і кожуха не пошиеш.

— Ой, як тільки в житті повертається доля, що не вгадаєш наперед!.. То ти вже не май у серці зла на моого зарізяку Дениса, що зазіхнув на твій коровай.

— Аби ви в мирі жили, а мій коровай — сьогодні є, а завтра горобці розклювали...

— Жаль мені тебе, Наталко, тільки чим допоможу, га?

Наталка Шляхова линула смолу з чорних очей, наче обварити хоче мене від ніг до голови, й каже:

— Жаль? Заздрити маеш, що розбагатіла на маленького Гвардіонова від великого Гвардіонова. То мені тебе жаль!

— Мене жаль? — питую, а сама й на пучку не серджуєсь на неї.

— Мабуть, теж хотіла мати сина, а маєш дочку, о!

— А я й дочкиною радію, а матиму сина, то порадію сином.

Отак ми тоді з нею погомоніли. Здається, мала б сер-

дитись на жінку, що приманює моого чоловіка, а в мене того гніву й на зерно макове нема. Навпаки, наче Наталка сердиться, своїм сином пишаючись перед моєю доночкою. Та господь із нею, чужа вдача — то чужа доля, а кому вже яка судилася...

Ну, скільки там гостювала Наталка в батька-матері, скільки годували її дитину молоком від своєї корови, а пора іхати до міста, а пора здавати хлопчика до ясел дитячих, бо радіоламповий завод кличе на роботу, минула декретна відпустка. Поїхала молода мама сама, як і приїхала, ніхто за нею не навідався. Звісно, всяке бував, може, той Гвардіонов такий засекречений, що його лиши після смерті розсекретять, а тесть із тепцею побачить його портрет у чорній рамці в газеті?..

Згадується, на ферму йшла мимо колгоспного садка, а вже зима, а вже сніги. Глядь, а на яблуні кількою яблук пізніх зелені, такі славненькі. Своїх у погребі вистачає, а тут — закортіло зірвати, скачу гопки, та хіба дістану? Іхала машина дорогою, спинилася, з кабіни виглядає Петро Джмелік і рягоче своїм рябим лицем-гарбузом.

— Ой дурна ти, дурна,— каже.

— Чому дурна? — питают.— Що яблуко не дістану?

Підігнав машину до яблуні над дорогою, з кузова зірвав одне яблуко, а решту не дістав, бо геть високо.

— Бери,— каже, — хоч ти не Єва, а я не Адам.

— Правда, — кажу, — вже давно не Єва... А чого ж ти обзываєш мене дурною?

Глянув так, наче з очей жаристих іскор сипнув.

— Сказати? — питает.— Тільки чи повіриш?

— Повірю чи не повірю, а ти скажи.

— А чи не постарієш хутко, як багато знатимеш?

— Не до молодості йдеться, але ж і не до старості. Хотіла б знати, чому дурна.

— Наталки Шляхової бачила сина? Так знай, що він твоїй доньці Галі доводиться рідним братом.

— Га? — дивуюсь.— Як це діти різних матерів можуть бути рідними братом і сестрою?

— Як? Бо від одного батька!

— Від моого зарізяки Дениса?

— Еге, від твого зарізяки Дениса!

— А яка сорока принесла на хвості тобі таку вість? Оббріхуєш Наталку, бо любив і любиш, а розжився на гарбуза від дівчини. Таж вона Гвардіонова, її син її Гвардіонов, ми з чоловіком перевіряли!

— Перевіряли — й перевірили?
— Перевірили, таки Гвардіонов!
— А що, твій Денис поміняв прізвище на Гвардіонова? Ха-ха-ха!.. Скільки він виїздив до Наталки в місто! Від своєї сестри Дусі знаю, вони ж бо там разом роблять на радіоламповому, бачила їх у гуртожитку не раз. Не хвалився Денис, що в гуртожитку там здібався з Дусею, привітів од неї не передавав?

— Не передавав, — кажу, — бо в гуртожитку не бував. А ти брешеш із ревнощів. Я своєму чоловікові вірю, як самій собі.

— Всі ж бо знають, який із нього ловелас!

— У нас набалакають такого, що на голову не нацушиш. — І брешу, щоб геть добити Джмеліка: — А Гвардіонова я сама бачила, навідувався до нас по молоко для дитини... А ви з Дусею одного поля ягоди, язиками більше наплещете, ніж нагорнете!

— Бачила Гвардіонова? — насупився хмарою.

— А він і не забороняв, щоб на нього дивитись, — і далі верзу верзицю.

— Ну, раз так... Ну, раз хочеться вірити... Моє діло маленьке, бувай.

І — до машини, а я йому яблуко вслід кинула, кажу:

— Я тобі не Єва, теж об'явився колгоспівський Адам! Бач, жінка в нього четвертою дитиною ходить, уже передказитись пора, а він і досі про собачу стежку думає.

— Хто тільки думас про собачу стежку, а хто бігає по собачій стежці, — сказав і, піднявши яблуко зі снігу, надкусив. — Дарма розкидається добром.

Хоч веселої вдачі, а коли душа засльотавіє, а в серці замжичить, то не повеселишся. Наче хто в кайдани нарядив мене, обривають тіло, громом роздирають вуха. Ще бракувало, щоб усякі чутки покотилися селом, як залізна бочка з залізної гори.

Мій зарізяка Денис бачить, що ходжу зла, наче роєм бджіл покусана.

— Це ти, жінко, чи тінь твоя? — питав.

— А хто тобі дорожчий — я чи тінь моя? — питав.

— І ти дорога, ї тінь твоя дорога, — мовить.

— Хоч брешеш, зате любо слухати, бо складно, — мовлю.

Та й розповіла, як то Петро Джмелік рвав яблуко в колгоспному садку, що казав при тому. Вислухав чоловік, на лиці ставши чорний, наче з комина виліз.

— Та він!.. Та я!.. Хату йому спалю!.. Морду йому наб'ю!.. За брехню — під суд віддам!

— Хату палити не слід, бо сам загримиш під суд. Та ї школа Настю з трьома дітьми, вже четвертим дитямходить. А морду наб'еш — який толк?

— Дуріє за те молоко, що носили!.. Стільки в нього ревнощів, як у собаки реп'яхів! І ти повірила йому? Таки заповзя вся нашу сім'ю розбити!

— Денисе, вгамуйся, — прошу.

— Не розіб'є нашу сім'ю, хутчій я його сім'ю розіб'ю.

— Денисе, не треба і йому розбивати сім'ю. Чи винуваті його діти, як втратять батька? Не винуваті, як і наша Галя не винувата. Дурна б я була вірити Джмеліку і його балачкам. Ого, яку городьбу можна згородити, але та городьба правду не загородить. Джмелікова брехня нашу сім'ю не розіб'є, ні.

Отак-бо, Фросяко, сестро моя рідна. Ти далеко на чужині, рідко бачимося, то кому ж розкажу, як не тобі? По сусідах не понесу, бо лиха сама собі не зичу. Розкажу правду — й хай та правда вмре у тобі і в мені.

Скільки тих жінок, що заскочать свого чоловіка в гречці — і вже такий свар сварять щодня в хаті, хоч святих винось. А толк який? Собі ж на зло! Собі ж на зло, бо перед людьми знеславиша, і з чоловіком поб'еш горшки, й від сім'ї — лише друзки. Воно потім і залагодити хотілося б гризьбу, та як залагодиш, коли пізно? Отож хоч і важко бути розумним, а доводиться над силу. Раз тобі долею судилося бути жінкою-сонцем, то мізкуй, аби довкола все по-людськи крутилось.

От якби я не пускала свого зарізяку Дениса з молоком до Наталки Шляхової, то помогло б? Ото якби я після балачки з Петром Джмеліком приском приснула до хати й вибрала очі своєму хазяйнові, то помогло б? А хіба я без Петра Джмеліка не бачила, що в Наталки той маленький Гвардіонов як дві краплини води — викапаний зарізяка Денис? А хіба я не знала, що Наталка йому мізки закрутила ще в школі, як і Джмеліку, як і другим хлопцям? А хіба я не знала, що мій годувальник знай норовить щонеділі поїхати до міста, мовляв, то в кіно, то пива випити, наче вдома йому кіно нема щодня чи пиво кисле продають.

Знала, але й знаку не подавала, хоч чулася завжди так, наче чорти ціпами молотять душу мою, увечері молотять, уночі, вдосвіта. Денис гадає, що одурив мене. А як поміркувати — я одурила свого чоловіка, а не він

мене. Одурила — й сім'ю маю, й Галля-дочка не сиротою побивається. А якби свар затіяла, га? Собі ж на шкоду, бо він би не пропав, а я б горе микала жіноче. Значить, я медком його, медком мазала й мажу, хоч кортить дьогтем, та ще добрячим квачем.

Уже як зима відзимувала, як відвесніло наступного року по весні...

Посеред білого дня очам своїм не повірила, й ти, Фрося-ко, не повірила б. Легкова машина спиняється перед моїм носом, одчиняються дверцята — й випурхує на дорогу не хтось, а Наталка Шляхова. Спершу й не впізнала, така вона дама не сільська, в усьому не сільському, й дивиться не по-сільському, й усміхається не по-сільському.

— До батька-матері в гості приїхала,— каже,— з дитиною та з чоловіком.

У машині за кермом сидить її чоловік, весь у шкіряне зодягнений, і хоч молодий, але з вусами, як тепер заведено, у срібних окулярах. На задньому сидінні хлопчик дрібненький, як кульбабка, вже сидить і цікавими очідлями водить за матір'ю.

— Гвардіонов? — зірвалося мені з язика.

— Ага, Гвардіонов,— засміялась.

— Як гостювалось? — питую.

— Добре гостювалось,— каже.— Жаль, що мало. Але в мого Гвардіонова така робота, що не погуляєш. Ну, ще колись навідаєшся, то побалакаємо, бо зараз квапимось.

І, видно, справді мають квапитись, бо її вусатий Гвардіонов сердито так позиркує, й очі його ясні мовби студеним димом повіто. І здалось, що малий Гвардіончик скидається на окулярיסטого Гвардіонова, чудно, та й годі.

Поїхали, а я стала — й стою, наче громом ударена.

Того вечора мій зарізяка Денис повернувся додому п'яній мов чіп, лика докупи не годен зв'язати. Язиком теліпне як помелом — і ні звуку, наче онімів.

— Наталку Шляхову бачила ниньки,— кажу до нього, як до стіни.— З чоловіком своїм Гвардіоновим та з дитиною гостювала в батька-матері.

Мовчить, бевзь бевзем, лиш дихає важко, наче запарений кінь.

— А з ким ти так набрався? — питую.

Питаю, а він мовчить. До ранку мовчав, а вже вдосвіта признається.

— З Петром Джмеліком учора через дві пляшки переступили, а на третій і спіткнулися.

- Хіба ти з ним помирився?
- Помирився, бо не вік ворогувати.
- Я тобі вчора казала про Наталку Шляхову, що з чоловіком Гвардіоновим і дитиною гостювали в батьків, ти пам'ятаєш?
- Ну, ми тому й напились.
- Із радості?
- Яка там радість...
- Значить, із горя? Та яке ж вам горе?
- Хіба кажу, що горе? Нема горя, коли помирилися. Сама радість.
- Ну, ти й печеш кренделі язиком, що не втямиш до пуття.

А сама втямила, з якого горя понапивались обое — і помирились. Жаль обом було, що котився колобок — і до рук їхніх не потрапив, мимо прокотився.

Ось так, Фросько. Всяка жінка — це жінка-сонце, все круг ней крутиться, хай то я, хай то ти, хай то Наталка Шляхова. Висповідалась — і полегшало на душі, а як там далі — побачимо.

Напарник, змінюючи Данила Бондаря на тракторі в полі за селом, ледь грав усміхненими губами, наче гамував музику в розтягнутій гармошці — й не міг погамувати.

— Що там сталося? — виважив Данило Бондар бриласті слова, наче плугом твердь земну вивернув.

— Мати твоя приїхала,— сказав напарник.

Зморшки на латунної зеленавості лобі Данила Бондаря визміліся — й застигли.

— Яка мати? — все ще не міг отямитись, бо памороки й досі забиті залізною гуркотнявою мотора так, наче той мотор стугонить йому замість серця.

— Христя, жінка твоя, на велосипеді прибігла до нас недавно. Ти, питає, на зміну йдеш? Іду, кажу. То передай, каже, Данилові, що його мати приїхала, хай додому квапиться. Ну й побігла на велосипеді на ферму. Більше нічого не сказала. — Напарник, розповідаючи, все грав усміхненими губами.— Слухай, Даниле, так у тебе ж є маті!

— Яка мати? — злетіло жорствою з язика, наче з лопаті.

— Ну, Мокрина, яка ж іще...

— Мокрина, авжеж! — знову загриміла жорства.— Мокрина...

Напарник завбачливо згорнув губи-гармошку, бо коли Данило Бондар у нападі люті — на всяку халепу сподівайся. Зараз лице його розпашілось, наче то гарячі бризки окропу скипали в горняті, а очі позеленіши й погострішали, наче весняні стебла півників, які щойно проткнулися з ґрунту. Не мовивши більше й слова, подався геть від трактора, важко ступаючи розхляпаними чобітьми по чубах змертвілої торішньої трави, й велика наморена голова погойдувалась туди-сюди на гнутому коромислі плечей.

Звідси, з горбів, село внизу відкривалось до найдальших околиць, а поперед села холодною водою хмарилось дзеркало ставу. По берегах у гусичому пушку першої зелені купчились табунами верби, де-не-де на воді чорніли вп'яті човни. До своєї хати, що горбила шиферний гребінь із цегляним комином ген у разку молодих тополь,

які рідкеньким віночком обвили обійстя, слід звертати ліворуч, але Данило Бондар звернув праворуч і, спустившись кручуватою вулицею, вибітою в попелясто-рудій глині, скоро опинився біля хати баби Мокрини.

Червоний півень з дверей скособоченого хлівця якось так чудно, пришпорюючи крилом землю й золотооко світаячись, сам подався в руки Данилові. Отак із півнем на грудях, наче присвічуючи собі пташиним барвистим огнем, спершу подолав глевкувату сутінь сіней, хатній поріг сутуло переступив, а потім, отяминувшись, пожбурив півня назад у сіни...

Баба Мокрина, що до старості зберегла дівоцький зір, вишивала край столу, сяючи легким і чистим куколем посивілої голови. В хаті стояло сухе тепло: їхнє село тірік газифікували, то Данило не полінувався поставити тут і парове опалення, й колонку. Часто сюди навідувався — в поле чи з поля йдучи, в будень чи в свято. Зорати город — орав, зasadити — садив, викопати картоплю — копав, клопотався з ремонтом, купував поросятко, щоб стара біля чогось морочилася, адже за всякою морокою живеться легше.

Дебелим окоренком постояв у порозі, а потім підступив до баби Мокрини і, обнявши щуплі плечі, поцілував її в одну та в другу щоку.

— Наче великденъ на тому тижні, а ти вже хрестосаєшся, — туркітливо озвалася стара. Й відставила вбік руку, в якій тримала голку з ниткою, щоб не вколоти Данила.

— Чи я вас тільки на великденъ цілую? Га, мамо?

— Гріх, дитино, сказати, що тільки на великденъ. — І стенула плечима, наче струшуючи його тужливий погляд. — Чого дивишся, як сорока в кістку? Не надивився?

— Надивився — й ще надивляюся.

Зайшов до хати з якимось затерплим лицем і заколюченими очима, а тут уже відтерпнув, і в голосі наче крига скресла. Кажете, погріб напровесні підійшов водою, картопля підмоکла? Скоро ось винесемо картоплю на сонце, підсушимо, а стелю в погребі перекриємо, там зі стелі тече.

Авжеж, восени огірків насолили дві діжечки, вистачило б і однієї, так не підете ж ви на базар продавати за щербату копійку, краще безплатно віддайте хлопцям із комбікормового заводу, вони чи не всі приїжджі, то на свої соління-маринади бідні.

Погомоніли про всяку всячину, вже гість подався, як баба Мокрина проворно пошнуркувала слідом за ним надвір.

— Даниле, ти чого приходив? — запитала в спину.

— А провідати вас! — обертаючись, відказав. — Не бачились давно, лиш позавчора, то заскучала моя душа за вами.

І поніс крутолобу голову на гнуому коромислі пле-чей, а баба Мокрина ніяк у хату не йшла, квітуючи в порозі сяйливо-сивим куколем сухої голівки.

Здається, тепер йому спішити додому, як на пожежу, та, либонь, сьогодні в якісі інші ноги впрігся, ніж зав-жди, бо схарапудились норовливими кіньями — й самі занесли в двір до Степана Химочки, друга-приятеля зі шкільної парті, що мав нині вдосвіта заколоти кабанчи-ка. Якраз успів на печену зі шкварками кров. Степан Химочки, вогнисто свіячи розжареною пательнею лиця, весело гомонів, як то колій за першим разом пройшов поза серцем, як одурілого кабана довелось тримати в чет-веро рук і шукати серце за другим разом, і на гарячій пательні його лиця бризки сміху аж шкварчали.

Данило Бондар, мляво пережувавши пахучу свіжину, закам'янів того випнутими жовнами, й очі його стверділі аж гриміли якоюсь незнаною печаллю.

— Ти чого набичився? — зрештою запитав Химочка, й сам протряхаючи на шмалькому виду.

— Мати приїхала,— похмуро бовкнув гість.

— Яка мати?.. Баба Мокрина?..

— Справжня... Баба Мокрина — названа...

— Баба Мокрина — не рідна?! — Очі рогом полізли в Степана Химочки. — А де ж рідна взялася? В яких світах пропадала?

— Ти мене питаєш?! Я ніколи її не бачив, не пам'я-таю.

— І не пам'ятаєш?

— Як у війну повіялася з села, то й досі, а баба Мок-рина доглянула, хоч навіть не рідня з нею. Ну хто ж може бути рідніший, ніж баба Мокрина?

— Що ж вона каже, твоя рідна?

— Не знаю, що каже й що скаже, бо не бачились. Не мовчатиме, раз навідалася.

— А скільки це років минуло?

— Років? У мене, либонь, уже півмішка пропало, а в неї, вважай, на денці в мішку лишилось отих років...

— Ну, так тепер маєш зустріти свою матір,— непевно

проказав Химочки.— Раз вона в хаті — маєш зустріти.
Ось і свинини візьми кусень...

— Обійдуся без свинини.— Ще випив трохи, вгрузаючи головою поміж горбами плечей. — Посвяткуємо без свинини... Слухай, дай мені свого «Жигуля»!

— Покатати матір по Хвоцівці? — не здивувався Степан Химочки.— А чого ж, бери, покатай, це ж вона справжньої Хвоцівки й не бачила...

Спинившись перед ворітами свого обійстя, Данило Бондар неквапливо, наче налитий чавуном, вийшов із машини. Червоної цегли, критий цинковою бляхою дім під високими ясенами всміхався віддзеркаленим у вікнах небом, на колодязному журавлі ледь погойдувалась бадля, біля телевізійної антени біло-сірим шматтям снігу видніли голуби. Скрадливо озираючись, ступив на подвір'я, наче на чуже... Авеж, Христя вже давно на корівнику, саме їй на зміну заступати... На просторій веранді лиш газети зашелепали білими язиками на вітрі, що віврвався слідом. Із веранди — в коридор, і клямку поторгав так, наче вперше взявся за неї, а з коридора вже ступив у кімнату, в якій зазвичай приймали гостей.

За столом, читаючи книжку, сиділа незнайома жінка в окулярах. Вона відірвалась від книжки, і в калюжках скелець зайніялись тихі очі кольору відцвілого бузку.

— Христі... нема? — саме зірвалося.

— Христя подалась на ферму,— мовила жінка голосом із м'якими хрипами.

Хвиля дивного очікування сплеснула на її блідому лиці, яке наче в погребі пролежало й не бачило сонця,— й ця хвиля очікування поволенъки вигоряла.

— А ви хто? — вовняним язиком поспітав Данило Бондар.— Чи не Данилова маті? Бо Данило схожий на вас.

— Еге ж, Данилова мати,— відповіла жінка, й ота хвиля дивного очікування зовсім протряхла на її лиці.

— Значить, про вас мені казав Данило, до вас напривив,— оговтуючись і міцнішаючи голосом, провадив далі. Мати його не візнала, як і він не візнав матері. Не візняв — бо не пам'ятає, але ж вона мала б пам'ятати.— Даруйте, в колгоспі така запарка з оранкою, що трактористи оруть у три зміни. А техніка ламається, а запчастин катма, а людей пучка, так що доводиться парити лоби, не скоро до хати приплектає.

— Так, так,— підтакувала.— І Христя каже, що хоч розірвись.

— У гості чи назавжди? — кивнув на обшмуляний чемонданчик біля шафи.

— Ну, в гості,— кволо відказала.

Перед Данилом Бондарем сиділа чужа жінка, ѹ серце ѹого мовчало, мов камінь. Не впізнав би її в натовпі так само, як зараз не впізнавав у хаті, бо навіть фотокартки по ній не залишилось у селі, фотокартки, на яку можна було б видивляти очі і в сирітському дитинстві, ѹ піз-ніше.

— А в Данилового брата ви вже були? — запитав.

— У Павлушки?

— Еге, в Павлушки.

— Не була... Спершу до Данила, а вже потім до Павлушки...

«Вона відати не відає, ѹ Павлушка помер у три рочки, легені згоріли, вишні на ѹого могилі постаріли, ро-дяять гіркими ягодами...»

— Й Марії не бачили? — дихнув кригою губ.

— Всіх побачу, ѹ Марійку,— сказала.

«А Марійку в повінь забрала вода, так і не знайшли Марійку, хоч баграми багрили річку вздовж і впоперек. Пішла зі світу дівчинкою, навіть калина на її могилі не цвіте весною ѹ не червоніє ягодами восени».

— Бачу, Данило з Христею не розжились на дітей,— розбила тишу, ѹ наче на похмурих кажанячих крилах повисла в кімнаті.

— Оцю хату-хоромину хіба для себе зводили? Думали про дітей, а дітьми доля обділила...

— Без дітей не можна,— сказала.

Наче морозними зашпорами шпигнуло в голові, ѹ кров у скронях зашаруділа сухим падолистом.

— Нема ѹ нема, а вітром не навіє...

— Жаль Христю,— сказала,— вона така славна жі-ночка, пощастило Данилові...

— А чого ж, пощастило,— згодився, ѹ чоло ѹого хма-рилось чорною хмарою.— А звідки ж це ви дістались до Данила, коли не секрет?

Рідкі, наче прополені, брівки в неї жалісливо так за-тремтіли, побиті нездорою блідістю щоки також здриг-нулись, і в голосі бренькнула розладнана струна:

— Всього не розкажеш і не виплачеш... Дітям розка-жу, може, простять.

«Павлушка вже не простить, і Марійка не простить... А може б, простили матері, якби живі були, чого я за них розписуюсь?»

— То я оце до вас від Данила,— сказав Данило, тупцючись у важких чоботях перед матір'ю. — Запарка зараз у нього на тракторі така, що не може прибігти.

— Я почекаю,— сказала.

Данило з кров'ю вирвав із грудей слова:

— То Данило попросив, щоб я відправив вас машиною на вокзал. Мовляв, звідки приїхали, щоб туди і їхали. Назад, до своєї сім'ї нової.

— До нової сім'ї? — Мати скинула руками, наче відбивалась від чогось, наче рогатиною настовбурчених рук боронилася. І голос болісно скрипнув, як тугий весняний любисток: — Оце Данило вам сказав спровадити мене на вокзал?

— Попросив одвезти.

— Щось казав іще?

— Чи казав? Ну, так: безпремінно відвези на вокзал, безпремінно й хутчій, щоб не спізнилась на поїзд.

— Та куди мені спізнюватись, я ж погостювати приїхала, й так... Надіялася...

Тихі слізози бриніли в голосі, як бринить ранкова біла роса на павутинні. Руки в матері обвисали обважнілим гудинням, і голова також обвисала, наче її гнітила періста хмарина сиво-чорного волосся. Тицьнулась до обшмуляного чемоданчика, взяла за ручку — й опустила, поспитавши:

— Раз так, може б, ви мене відвезли до Павлушки? Чи він виїхав із села?

— Виїхав із села...

— Куди ж виїхав Павлушка?

— Помер трьох років.

— А Марійка?.. Жива?.. Замужем?..

— За сирою землею замужем, — сказав Данило. — А може, за бистрою водою замужем, а не за сирою землею... Вода забрала Марійку у повінь...

Очі в матері посухішли та наколючились реп'яхами, і вона очима-реп'яхами вчепилася за Данила:

— Нема Павлушки й Марійки... А хоч Данило живий, га?

— Данило живий, де ж він подівся?

— А ви не дурите, що він сказав спровадити мене на вокзал?

Данило з отерплім невмінням поклав корчуватий хрест на груди:

— Ну чого ж я дуритиму вас від імені сина? Не хочу зла ні вам, ні йому. З підсудним ділом знатись не хочу.

Мати зодяглась у приношене гірчичне пальтечко, що висіло на бильці стільця, поправила дзьобик хустки над хмариною збитого перістого волосся й знову взяла в руку легкий чемодан. Ступала так, наче підлога ось-ось провалиться під ногами. На порозі веранди похитнулась — так її вітром ударило в груди. Вже коли сиділи в «Жигулях», вона поспітала:

— Може, заїдемо на тракторний стан до Данила? Я б хоч подивилась на нього, бо скільки ж це я не бачила сина!..

Мало не до крові закушуючи губу, Данило мовив:

— Та я з дорогою душою, але ж наказував — на вокзал. Та й дороги в поле нема, дощ позавчора періщив.

Зір її наче сірою мрякою затягло. Вже коли спинилися за тополиною околицею, сказала:

— Не те село, що я виїжджала з нього, наче аж чуже.

— А що ж вас вирвало з села? — запитав Данило.

— Що вирвало? Війна... та ще безпечний розум. І молоденький лейтенантік із медсанбату трапився... Кортіло самій повоювати, ну — тиждень чи місяць, а там і додому до дітей, а закрутило — на все життя, й усе життя перехарамаркало. Сама по госпіталях валялася з ногами. А як народилась дочка Алла на Уралі, то вже й не поривалась у таку далеч додому.

— Маєте дочку Аллу? — глухо озвався Данило.

— Другий чоловік помер позаторік, а тут зять поїдом став їсти, передиху нема — не так жую, не так сплю, не так дихаю. Ну, думаю, давай на старість хоч на рідне село погляну, дітей там кинула напризволяще, може, простять... Значить, Павлушки з Марійкою і в живих нема, а Данило, дяка богу, живий, тільки простити не хоче... Авжеж, яка я для них мати? Сиротами позалишала з дурного розуму, то немає мені прощення, їхня правда.

З плюскліх уст її шелестів плюсکлий голос, мати розповідала, а Данилові наче хто мішка на голову накинув, стъмяніла йому свідомість, що туди зараз ні словом не пробитись, ні покаянною усмішкою. Чорні ріллясті ряд на полів змінювались гаптованими смарагдовою озиміною веретами, на обрії синіли ліси, весна ось-ось мала засміялась по-дівочому широ, але нині ще тільки збиралась на завтрашню усмішку. Данилові хотілось, щоб швидше закінчилася ця дорога, й коли нарешті дорога вперлася у пристанційний скверик у районному містечку, він зупинив машину під голими липами і, відчинивши дверцята, сказав:

— Вокзал...

Сподівався, мати вдариться в істерiku, загаласує їхати назад у село, до якого зважилась повернутися з посилюю головою. Проте мати вийшла з машини мовчки і, тримаючи в руці чемодан, із підсліпуватою пильністю поглянула на жовту будівлю вокзалу.

— Спасибі, що підвезли, — мовила.

— Що передати Данилові? — поспітав Данило.

— А що передати?.. — Кутики уст у неї ледь сіпнулись і, в очах сплеснуло вогке сяйво. — Передайте, що я живаздорова...

— Куди ж ви тепер?

— Куди? Вернусь до Алли й до зятя, хай далі єсть мене поїдом.

— Гроші на дорогу маєте?

— Аякже, лишились гроші.

— Ви на Данила сердитеся? — запитав Данило.

— Чи серджусь? Ні... Аби він не сердився на мене.

«Я не винен, що я такий... Хіба я винен, що я такий?.. Я не винен...»

Коли мати зникла в будівлі вокзалу, Данило Бондар зайдов до пристанційного будинку випити пива. А що мучила спрага з ночі та й після спожитої свіжини, взяв три кухлі. Оде так зустрів матір, згадав слова Степана Химочки, отак зустрів матір, із якою не бачився всенікє життя, отак покатав по Хвощівці... За вікном погойдувалось у прозорому повітрі гілля осокорів, у розмаяному гіллі погойдувались мощені з галуззя гнізда, над якими вились, клекочучи похмурими голосами, чорні граки...

«Хотіла до Павлушки в гості, хотіла в гості до Марійки... Ех, на скільки років спізнилась ти до сина й до дочки, іх нема. Й до мене спізнилась, мене так само нема для тебе».

Хто зна, що передумалось у буфеті за пивом, що в споминах постало з дитинства, яке йому раптом засаднило, мов рана. Коли б хоч нині знаття, де в могилі лежить батько, якого забрала війна в перші дні й не повернула...

У буфеті за пивом Данило Бондар простояв до вечора, аж поки призахідне червоне сонце, вдаривши промінням із-за осокорів, визолотило його лице, що здавалось дивно осліплім при видюзих, трохи оскліліх очах. Із таким визолоченим лицем він вийшов із буфету й подався до залу очікування, майже порожнього. Мати дрімала в кутку на дубовій, почорнілій від часу лавці, якось безпорадно

розгубивши нерухомі, набубнявілі жилами руки на полах благенського гірчичного пальта. Перечекавши, поки відпустить спазм у горлі, Данило Бондар озвався:

— Ви чуєте?..

З-за водянистих повік розвиднились туманні очі, дивилися з настороженою байдужістю.

— Ви не знаєте свого Данила! — сказав Данило. — То такий із чортового біса артист, що від нього сподівайся всякої всячини! Сьогодні він в одну дудку дусе, а завтра вже за другу хапається... Може, поїдемо назад у Хвоцівку? Хай ви колись відцурались від дітей, але ж не такий Данило ірод, щоб від матері старої відцуратись! Я з ним побалакаю, а з Христею без балачки обійдемось, у неї добре серце. Обділила їх доля дітьми, то чом би вам утрьох не пожити, хата є...

Мати мовчала — губами, обличчям, очима мовчала.

— Ось уже й квиток на поїзд купила, — озвалася зрештою. — Й хто я для них така? Чужа... Й вони чужі для мене.

— Та не чужі! — тіпнуло Данилом.

— Чужі... І я чужа...

— Е-ех!

У порозі обернувся через плече — в кутку на дубовій лаві сиділа справді-таки незнайома, чужа жінка, яку він бачив уперше в житті. Склепивши повіки, вона немов заховалася за їхньою водянистою пеленою, заховалась назавжди.

Сидячи на сірих гніздах і кружляючи над осокорами, в пристанційному сквері по-весняному граяли чорні, зі смушевим полиском метушливі граки...

ЯКАСЬ ЧОРТІВНЯ У ХВОЩІВЦІ

Вітер несамовито жужмав річку, яка текла хвилями-брілами, в'юнистими крихко-сипучими борознами, куйовдив зелені коси лепехи та рогози, раптовими сивими сплесками заголював листя на вербах і прибережній шелюзі. Коли поміж хмар проламувалась голуба ополонка з ребристими краями, світло сонця обваливалось на річку, на луги, на село — й наче все довкола бралося срібним поливом, тремтячим, усміхненим. А коли небо заплющувалося — шпаркого сонячного полива як не було в світі, що зовсім по-людському супився на обличчі. В селі тріпотіли плахти городів, погойдувались і сяяли жовті близки розквітлих сонячків, а верхи тополь, схожі на розбуяле віниччя, мітлами гребли й гребли над собою попелясте повітря.

Риба цього вітряного дня не йшла на вудку, й годі сподіватись, що ловитиметься. Стежкою, що слалась у шелюзі поза городами, наближався веселий чоловічий голос. Виспівуючи пісню, голос разгойдувався, як літня річка на вітрі, й незабаром його власник уже дивився на рибалку іскрами захмелених очей, граючи привітно розтягненими губами.

— Привіт,— озвався веселий голос, у якому наче побринькували музичні струни.— Як життя? Риба ловиться чи все-таки полюблєє там, де глибше?

— Привіт,— відказав Максим Лавровишня, вглядаючись у незнайоме обличчя, що розхлюпувало навколо приязнь і веселоці.— Риба полюблєє там, де нас нема.

— Давно ми з тобою не бачились!

— Давно,— чуючись ні в сих ні в тих, відказав Лавровишня, бо хоч убий — не пригадував цього вилицовуватого, з кущистими надбрів'ями чоловіка років на тридцять.

Може, лукавить, бо чом би не полукавити, коли вогонь з чарки, видать, перевернуто прямо в душу!

— Життя котиться, як гарба з гори! — забринів струнною музикою веселий голос.— А в гарбі й коней нема, о, їзда!

— Ну, так уже гарба й без коней,— заперечив Лавровишня, намотуючи жилку на вудлицько та збираючи рибальське причандалля.

— Чуєш, Фроську заміж віddaю! — вдарив себе в груди.— Ну я й Павло, ну й гицель!

— Яку Фроську?

— Сестру свою,— розцвітала музика голосу з лункої глибини грудей. Труснув корзиною, яку тримав у руці.— Ось у гарних людей на зеленої змії розбагатів, мо', допоможеш поборотись — чи змій нас подужає, чи ми змія?

Ступали бузиновою вуличкою поміж слонячими вухами лопухів, що по-живому здригались, коли їх скуб вітер. «Та не бачився я з цим Павлом ніколи,— досадував Лавровиця, зненацька заскочений чудною зустріччю.— Ли-бонь, обізнався, хіба ж не трапляються пригоди...» Він, учитель із поблизуального районного центру, дістався сюди, в Хвощівку, на риболовлю, бо поклав собі за правило щонеділі виїжджати на природу. За кілька років уже добре винюшкував озерцята й калабані в лісах та полях, глухі болота в байраках чи яругах, куди ні трактором не заїхати, ні машиною. Ботанік і зоолог середньої школи, Лавровиця отак щонеділі тікав від холостяцької самотності, від надокучливості однomanітного побуту, а найперше, мабуть, таки від самого себе.

У вибалку, закучерявленому дубами, світилась хата дзеркалом цинкової покрівлі, наче пригашеним полу-м'ям. Над тим дзеркальним полу-м'ям вихорились голуби, аж поки їх змело пружкою мітлою віtru десь поміж кучері дубів. Під хатою сіріла старечча борода, розтягуючи гармошку, схожу на кажана в польоті, проте музики не чулось, її також змітив вітер. Та скоро вже вступили в хвилі-зойки музики, що клубочилася у дворі. Лавровиця розглядав порожнісінське подвір'я, сподіваючись побачити бодай одного танцюриста, та тільки побачив у буді лагідну собачу морду, покладену на лапи.

Мабуть, їх угледіли через вікно, бо вмить через сінешній поріг викотилось двоє дітей — хлопці, рудий і чорнявий, обое з гострими, як осока, очима, що наче аж диміли радістю. Гармошка під хатою заливчасто склипнула, хлопці крутилися в якомусь реготливому танці, на їхніх кістлявих тілах пухирилися звітрени сорочки — і вже скоро обое гайнули за ворота, як дві лопотючі хмарини з розкриленими руками.

— Ільковичу, може, стомився грati для голубів та вітру, побратася із зеленим змієм, га?!

Старого Ільковича умовляти не довелось, він поніс на грудях замоклу гармошку, як приспану дитину, звисив-

ши на неї шумовиння стріхатої бороди. Слідом за хазяїном та за дідом і Лавровишня ступив у хату, в якій повітря спершу здалося зеленкуватим від яблунь, що долоньками листя затуляли шибки в причілкових вікнах.

За заставленим найдками та порожніми пляшками столом сидів, як місяць уповні, самотній чоловік із весільною червоною квіткою на вилозі піджака. Пшеничного замісу щоки його нависали над газетою, яку, здається, ів, поїдом.

— Павле! — вигукнув.— Тільки послухай, що пишуть про київське «Динамо»!

— А де Фрося? — спитав той.

— Фрося? — Жених відлип від газети, понуднішав на пшеничному лиці.— Чмур тут один навідувався до неї, коники всякі викидав, то Фрося повела...

— Коників його повела?

— Ага, коніків.

Яке ж це весілля, гадкувалось Лавровишні, коли жених читає спортивну газету, коли наречена в бігах із якимось «чмуром», коли з гостей — хіба що сонце, яке ось наглою лавою світла ввірвалось у вікно — й вигасло вмить.

Та, мабуть, весілля, раз оцей дідок колючої будякуватої постави — із гармошкою. А гості ще найдуть, бо де не люблять повеселитись.

— Ну, Захаре,— ніяк не зреагував на «чмур» веселий брат і ляснув жениха важкою долонею по плечах,— ох і дружинонька тобі дістается.

— Моя Фрося — наче комора з добром, не пропадеш із такою коморою,— подзвонювали співучі струни в лунких грудях.— Доки тобі, Захаре, гrimіти порожньою бочкою по світах? До армії хіба не нагулявся? А після армії? Бігав із роботи на роботу, шукав, де легше, а воно скрізь однаково, бо скрізь ту роботу треба крутити, як баранячі роги.

— Ха-ха, як баранячі роги! — засміявся жених, окружуючи губи блідо-рожевим бубликом.

— Ось хай чоловік послухає й порадить,— кивнув на пильноокого Лавровишню.— Ти скільки разів оженювався? Двічі! Й двічі кидав і жінку, й дитину, й квартиру. Й двічі мусиш платити аліменти, а платити нема з чого, бо на голій долоні гроші самі не ростуть, не наскубеш. Ну, скажи, що ти маєш? Дірку в кишені, а вік не чекає, вік пре. Ти на мене поглянь, Захаре! Жінка і в жінки

славна робота — раз! Двоє дітей вчаться — два! Машина «Запорожець» — три! Квартира, гараж і сарай — чотири! Майстер зміни — п'ять!..

Наче грав марш на рахівниці, прикладуючи пучками пальців. Лавровишня тетерів од чутого та баченого, проте виду не подавав. Посоловілly Ількович лиш ротом зіпав, марно спромагаючись на слово.

— А що в тебе, га? Тільки футбол у голові. Замість голови — круглий м'яч. Ото жінки й футболять твоєю головою, як хочуть. А Фроська не здерє з тебе квартири, бо має свою хату, приймаком станеш. Там позалишав дітей, а тут готових маєш, от!

— Яких? — вирвалось у Лавровишні.

— Є діти, є, — озвалась нарешті борода. — Славні хлопці.

Жених із ясною розмисловістю в очах ствердно похилив голову на груди.

— А Фросьчині діти! — реготнув Павло.

— Так це ж весілля ось...

— Буває, діти знаходяться й до весілля!

— Чом би й ні, — докинула старечка борода.

— Племінники в мене, — хвалився Павло напідпитку, — повдавались у своїх батьків, а батьки в хлопців — дай боже кожній дитині, чуєш?

— Та чи я не вірю? — згоджувався жених.

— Очі бачать, від очей не втаїш, — докинув Ількович.

— Хоч без батьків, а не скажеш, що безбатченки! — і далі хвалився Фросьчин брат. — У рудого Валерки — батько з Дніпропетровська, а в чорнявого Юрка — з Вінниці, три роки різниці в хлопців. Фроська — дівка прийомна, вона їх, шоферів, і приймала на постій, коли автоколона возила буряки з колгоспу. Та й по хлопцях видно, що батьки в них — дай боже кожному, правда?

— Всі ми — не чиєсь, а людські, — ввернув Ількович.

— Золоті слова, — сяяв щирими зубами Павло. — Нема таких, щоб не людські.

— А Фросьці на них аліменти йдуть чи ні? — запитав жених.

— Які аліменти! — наче аж образився Павло. — Вона має дітей із любові, а за любов хіба стягують гроші? Хоча я тебе розкусив, ой розкусив! Раз сам платиш на двох своїх, то й хочеш компенсації, щоб ішли гроші на Валерку та Юрка.

— Вона, компенсація, не завадила б,— сказав старий Ількович.

— Не треба мені тої компенсації!..

— А що ти скажеш про любов? — озвався Павло до Лавровиці.— Любов і голод правлять світом, чув?

Мрежився, думаючи про щось своє, а потім поспітав у жениха:

— Ти не знайомий із цим чоловіком? То познайомтесь. І ви, діду, познайомтесь.

Лавровиця, не кажучи й слова, потиснув руки весільчанам, наче вві сні.

— Ну, тепер усі як нерозлийвода,— засміявся Павло.— Побажаємо ж любові цьому чоловікові, бо гріх не побажати добра людині. І щоб здоров'я мав, і щоб у хату, а не з хати, і щоб вороги йому виздижали до ноги.

«Либонь, не за того мають, чортівня якась, і як тільки влип у цю чортівню?! Весілля, а в молодої двоє дітей позашлюбних, а в молодого дві кинуті жінки і двоє кинутих дітей. Ось і втям, учителю, хто правий, хто винуватий, ось і втям, як тобі святкувати на такому святі...»

— Моя Фроська — ого баба, вона і від тебе з дитям не забариться, хай собі народжуються діти, бо світ на дітях стоїть. Маєш двоє своїх, тут тобі теж двоє — не заскучаєш! От із ними й награєшся у футбол, правда, Ільковичу?

Ількович, задрімавши за столом, здер із очей жовті повіки.

— Нас у матері було семеро, я сьомий, то я сьомий лишився, а всі переставились.

Жених стужавів зіницями, а погляд свій наче сплів у кілька сталок, щоб міцніший.

— А я один от висіявся, тепер бурлака бурлакою.

— Висіявся один, а скільки насіяв, а скільки ще насієш,— це Павло.

Тут Фроська навинулась до хати — хоч і літо, а вона задля холодного дня у в'язаному вовняному платті, що іскриться-мерехтить снігом на стегнах випнутих, наче то замети в жінки, а ще ж заметами в неї і груди ворушкі. Вся розпашіла, наче то рвучку грозу одягнено в плаття, а ця гроза сяє густою зеленню жіночих очей, вихориться коричневою хмариною летючого волосся.

— Без тебе, сестро, віddaю тебе заміж, а ти де цвітеш і пахнеш?

Фроська на довшу мить прикипіла до обличчя Лавро-

вишні, мовби пила, гамуючи спрагу, з його обличчя, й мовила:

— Та все от відбивалась од Лукаша.

— Так довго відбивалась?

— А як ти хутко відіб'ешся, коли ірод надумав націлуватись востаннє.

Зайжджий учитель милувався Фросякою, якої тільки лиш і не вистачало в хаті, й тепер хата наче наповнилася зсередини непогамованою жіночою грозою, що хоч і всілася за столом, та, здавалось, кипить, пульсує, й невидимі струмені тривоги розбігаються від неї.

— Хай націловується,— засміявся жених.— Я не скupий!

— А він у тебе не питав,— і собі засміялась Фросяка.

Брат перевів балачку:

— До якої роботи пристроїш Захара?

— Хай іде до свиней. Я корів глядітиму, а він свиней, заробітки славні.

— Можна й до свиней, чом не можна,— показенінішав на лиці жених, і тепер його пшеничного замісу щоки немов зачерствіли.— Тільки я по будівництву завжди, муляр...

— Будівництва в Хвощівці доста на всяку голову, і на його.

Старий Ількович, переставши куняти, бринькнув голосом, наче сухою бадилою:

— Без роботи не пропаде, з кельмою по людях — буде хліб і до хліба. Ось як я — з гармошкою завжди маю діло. Хто з чим! — і старий тицьнув на Лавровишню:— Ось він, скажімо, з вудочкою.

— Я тобі, Фросяко, не привезу казна-що, сама бачиш.

— Я твого Захара не гудю, а тільки ти вже привозив одного, з лісоторговельного складу на залізниці... Видно, він біля того лісоторговельного складу вдосвіта бігав пиво пити, а ввечері лазив рагчи.

— Ну, Фросяко...

— Що Фросяко?! Тиждень поспав отут — і в сінях барложився, і в хліві, й на городі беркицьнувся був, і в погрібнику. І все з заплющеними очима, з вух йому цідилось. Відпустка, бачте, в нього, відпущеній — от і зіпає після роботи. То так відзіпуватись — каторжніше від роботи... Ні, я твого Захара зовсім не гудю...

— Фросяко, не забувай, що й ти не першої молодості, та й товар твій не на всякого покупця, а на любителя.

— Теж мені — любителі!

Заїжджому Лавровиці звестися — й гайда звідси, а його як прицвяхувало. Тут у дворі гуркнув мотоцикл, із коляски мотоцикла рудою бризкою бризнув рудий Валерка й чорною бризкою бризнув чорнявий Юрко. А з-за керма звівся бичачої статури окоренок у рябому мотоциклетному шоломі.

— О, Лукаша несе... — озвався Павло.

Бикуватий гість зігнувся в порозі, а як випростався — мало стелю не підпер маківкою голови. Хлопці в нього під лівою та правою руками стояли, як гриби.

— Знов тебе наворожило! — з радісною муковою в голо-сі мовила Фроська.

— А чом би й мені не повеселитись на твоєму ве-сіллі? — І погладив долонями дітей по вихорах: — Правда, хлопці?

Хлопці в човниках уст гойднули по хисткій усмішці. Лукаш важким лантухом усівся навпроти жениха з червоною весільною квіткою на грудях і сипнув розсипчастим, глузливим голосом:

— То гірко чи не гірко? Чого понадимались, як сичі в гаю?

Він укліщився шорсткими очима в помідорної барви обличчя, що сяяло через стіл, і не відводив погляду. Передчуваючи недобре, Павло поспітав:

— Ти чого прийшов?

— Я у Фроськи напросився прийти, от і прийшов.

— Ну, чого ти прийшов?

— Та наче ж я не чужий для Фроськи!

— Прийшов сюди зі сваркою?

— Де зі сваркою? За Фросю хочу добре слово сказа-ти, розхвалити, бо хто ще її так добре знає, як я. Правда, Фросю?

— Кому твоя правда потрібна, га? — насідав Павло.

Сестра позирала у вікно, де вигойдувалися соняхи й кукурудза, де по картоплі прокочувалися гривасті хвилі.

— Діти, ану киш надвір, нарвіть кролям якогось бу-р'яну, — кишинула на дітей, що відразу ж слухняно по-шнуркували за поріг.

— Фроська — це скарб! Ген які пацани за жінкою дістануться на дурницю, самому гріти лоба не доведеться. — І, помітивши, що старого Ільковича звело за столом та виколисує, Лукаш поклав корчувату долоню на плече, посадовив старого, — Та не линяйте ви зі своєю

гармошкою, як же ми тут без музики! Полюбовне діло — і без музики...

— Полюбовне діло? — Лице у Фроськи побіліло, наче сніжком присипано по рум'янцях.— Яке полюбовне діло?

Раптом очі її набубнявали слізами, що провисли по щоках вогкими стъожками. Й до мовчазного Лавровишні мовила:

— Хоч ви захистіть, чи що... Такий базар, а на базарі за мене торгуються.

— Ти сама просила привезти й познайомити! — зовсім не зlostячись, а так само весело нагадав Павло.

Жених м'яшкорив пальцями губи, що сіпались криво.

— Фросю, Фросю,— сказав.— Ти сама й готувалась, бач, скільки на стіл наставила, не пропадати ж добру.

— Та хай пропадає все добро, коли таке щастя! Полюбовне діло, еге! Діло! Не хочу я такого діла й вас не хочу бачити!.. До мене і моїх дітей — із полюбовним ділом! Ха-ха!

— Фросю, ти сама, сама... Захар — серйозний мужчина, ось тільки нема щастя в житті.

— Не хочу я такого щастя, ну! — Знетамлена, блища-ла слізами, і злість дзигоніла в її голосі.— Все, рихтуй-тесь!

Старий Ількович, либонь, уже б ізвівся й тюгнув із хати, але чавунна Лукашева рука знову лягла на його плече.

— Ви, дідусю, сидіть, ще пограєте мені,— мовив Лукаш.— А ви, хлопці, таки йдіть, бо чусте, що хазяйка сказала.

— Які ж ви всі!.. До всього ще й наруги закортіло, щоб геть упитись... Ой горе яке жінці, що вона жінкою вродилася...— Біль грубо зіжмакав їй лице, й губи зіжмакав, що корчилися словами.— Поприходили в чужу хату й розперезались...

— Ну, сестро, тебе не вгадаєш... По-іншому не вміємо...

Хазяйка ступила до Лавровишні, вчепилася за шкіряну куртку на грудях.

— Чого ви мовчите, хоч би ви сказали... Обороніть, бо в кого ж мені просити порятунку?..

Павло здер червону весільну квітку з грудей Захара, що вже шукав свого картузса, в обох метушливі руки вовтузились безпорадно. Лукаш зачепився плечем за одвірок, аж на миснику задеренчав посуд. Старий Ількович

ішов із гармошкою так, наче ось-ось упаде їй розтечеться підлогою.

Фрося припала обличчям до грудей учителя, що задерев'янів деревом. Ось уже, щось бурмочучи, й Павло із Захаром подались геть, у хаті повисла тремка, як павутинна, тиша. Лавровишня боявся поворухнутись чи бодай слово мовити. Коси Фросьчині пахли чебрецевим привіллям, чадом полину. Хотілось обійняти її за плечі, пригорнути біжчє, проте переборов це миттєве бажання.

Ластівка вдарилася у вікно, й тугий звук удару ніби пробудив жінку. В спопеліому її погляді бузковим жаром лежали живі зіниці. Вона мовби нітилась від того, що сталося недавно.

— Ви не думайте, я не лихого серця... — Заходилася збирати посуд із столу й складала в цинкову балію на лаві. Над зсутуленими плечима сиділи високою хмариною гречано-коричневі коси, приковуючи зір Лавровишні. — Хай собі йдуть, хай наберуться розуму... Ви не думайте, я вас не жену. Побудьте, а то ще повернуться, від них усякого дочекаєшся... Що ви тут, у Хвощівці, поробляєте?

— Рибу ловлю в річці, от і зустрілися з Павлом. — Заїжджий учитель сам ухопився за свої слова. — Ополудні кльову ніякого не було, може, хоч надвечір брағиме.

Вивівши гостя за сінешній поріг, стала в проймі дверей, наче в дерев'яній рамі, дивилась, як він збирає свої рибальські снасті. Вже стомилася від гніву та сліз, постать повеселішала, обличчям наче повеснянішала.

— То чекати, що на юшку наловиться?

— Ось до річки піду — й запитаю в риби...

А риба мовчала. Річка впокорилася, вітер уже не стриг піняві баранці хвиль, і поверхня брижилась тремкими віспинами. Лавровишня й сам до пуття не відав, чому подався на берег, а не до автобусної зупинки, щоб іхати додому. Навпочілки палив цигарку, й недавне оте весілля, чи заручини, стояло примарою перед зором. І несподівано для себе озирнувся на стежку в шелюзі поза городами, ніби знову сподівався почути там веселий чоловічий голос. Проте шелюга німувала, зрідка озываючись короткими спалахами горобиного щебету.

Невдовзі риба таки озвалась, і Лавровишня опустив до саджалки дзеркального підлящика, а за ним і сазана. За підлящиком та сазаном клюнуло кілька йоржів, далі чималий краснопір, і вчитель зрадів удачі, на яку й перестав сподіватись. Якби тут, у Хвощівці, знати

рибні місця... Й ще не встиг додумати шпаркої думки, як на гачку вже тріпотіла густіра.

Вітер улігся, зоставивши в лузі на траві витоптані лежбиська та до найдальшої прозорості вимівши небо. Річка дихала свіжими подихами, й скрадливі хвильки по-мишачому м'яко шарудили біля ніг. Лавровишня, згадавши про автобус і дорогу до райцентру, витягнув саджалку з води — й риба завихорилася срібно-малиновим вихором, розбризкуючи краплі, що пахли мулом, куширем і слизом.

Бузиновою вуличкою рудий Валерка і чорнявий Юрко вели на налигачі теля з пасовиська. Теля присвічувало собі та хлопцям білою латкою-квіткою на лобі. Поспинялись мимохіть у пахучій бузині, й теля заслиненими губами потяглось до риби в саджалці, сапко пирхнуло, а хлопці дружно засміялись тугими, як недоспілі яблука, басками.

— З паці? — озвався Лавровишня. А що теля схарапудилося, то й собі взявся за налигач. — Утрох втри маємо, еге? Чи, може, ви несіть рибу, а я теля вестиму...

Хлопці слухняно взяли вудку, рибу й торбину з усякими припасами, а Лавровишня вів на мотузку квітчасте теля, що раз у раз впиралося в землю гнутим патиччям ніг.

— Ти диви яке,— бубонів Лавровишня,— безроге, а хвостом крутить, наче рогате. Скрутили б тобі роги, та де їх візьмеш, правда, хлопці?

Ген у надвечірніх сутінках, що гірчили кропивою, у пlessкатому вибалку на тлі стемнілих дубів блимнуло пригасле дзеркало цинкової покрівлі. Над зеленим розливом молодої картоплі тихенькими вогнями жевріли соняхи. Хлопці покрадьки перемовлялися за спиною в чужого дядька, і їхні незмінні баски порипували, як недоспілі яблука. На мить Лавровишня почув у душі легку й солодку певність, наче повертається додому, де на нього чекає родинний затишок.

Фроська, пов'язана білою косинкою, з-під якої врунились гречано-коричневі коси, стояла на хатньому причілку й дивилася з-під дашка долоні, як вони наближаються бузиновим руслом вулички до обійття...

ЖІНКИ є ЖІНКИ

Коли хто під'юджував Ксеню Шатоху, мовляв, уже літчико твого життя минулось, уже поліття, уже ота пора, коли осінні дні полинуть-посрібляться, як павутини бабиного літа, а дітей своїх не надбала для затишнішої старості, жінка відказувала:

- А маю тих шибеників доста!
- Де ж вони розсіяні по світах, як на обійті жодного не видно?
- На моєму не видно, бо всі збираються на школіному подвір'ї.
- Тож то людські збираються.
- А хіба людські — не мої? Стільки, як зірок у небі...

Ксения Шатоха була в школі за технічку, себто — за технічного працівника, тому-то й мала право казати так. Знала не тільки всіх школярів, а й батьків їхніх, а й дідів. Заміжня не звідала, діування її припало на пору післявоєнну, коли переспівали на пні тернівські дівчата при здоров'ї та вроді, а Ксения в спадок від матері вроди не взяла.

Може, й до школи подалась технічкою тому, що хата стояла побіля школи, дитячий щебет залистав у вікна з досвітку до смерку. Обносили в неї вишні й сливи, яблука й груші, рвали на городі огірки й помідори, трощили голови доспілим соняшникам, Ксения знай обсварювала, але так велося з навчального року в навчальний рік, і, мабуть, вона здивувалася б, якби дітлахи дали спокій грушці там чи сливці.

— І чого я, дурна, лаюсь? — казала сама собі. — Вже коли маю стільки дітей, то мушу годувати, чим більше дітей — тим прикріші клопоти.

Похватна в руках, жвава жилавим, виробленим тілом, гнівно-гаряча шпарким поглядом зелених очей, віддалік вона гай-гай іще як видавала за молоду жінку. Наїжджаючи широку в гості з сусідньої області, рідний брат Михайло так і казав сестрі: «Як ти, Ксению, за кілометр, то можна це сімнадцять дати, а за півкілометра — уже вдвічі більше, а за якийсь десяток метрів — то й зовсім багато». Ксения відповідала: «То щоб зновустати сімнадцяткою, маю оббігати чоловіків за кілометр?» Михайло сміявся: «Жінки ще й не на таке вдатні». Ксения

зітхала: «Я б і за кілометр, і за два кілометри забігла, якби тільки могла вибігати своє дитинство, а в ньому не ревла війна...»

Брат Михайло навідався й цього літа. О денний порі, коли в небі погуркував грім, обіцяючи грозу, переступив хатній поріг, осміхаючись теплою усмішкою, якою завжди всміхалась їхня покійна мати. Бо, диво дивне, в брата й сестри навпаки повиходило: йому, вродженому в матір, вдатися б дівчиною, а їй, вродженою в батька, вдатися б парубком... Вже як поцілувались, гість каже:

— Я тобі, Ксеню, жениха привіз.

— Якого жениха? — питала сестра.

— А який жених бував? Натуральний.— Поміркувавши, брат Михайло додав:— Щоправда, з лисиною, але декотрі іще з дитячих літ лисіють, бо атоми з дощем випадають.

— Горе яке, чи я в тебе просила жениха?

— Просила чи не просила, а брат сестрі повинен помогати.

— Жениха привіз!.. Таж завтра треба поминки батькові справити...

— Й поминки справимо, одне одному не завадить.

Високий, вбираючи в плечі кутасту голову, чимось невловно схожий на верблюда, які ніколи в Тернівці не вошлились, він провалився за сінешній поріг — і так само скоро ввалився до хати, підпихаючи в спину чужого чоловіка.

— Ну от, здрастуйте,— привітався гість, спиняючись перед хазяйкою.— Не чекали?

— Гостям завжди раді,— відказала Ксеня,— доброго дня.

Чужий чоловік і справді світив лисиною, схожою на гарбуз; ця лисина-гарбуз наче цвіла жовтою шкірою на пухкій моховій подушці сивенького обвислого волоссячка; вуха з-під цього волоссячка сторчма стриміли, як у теляти. Кирпатий приплюснутий ніс надавав лукавства круглому обличчю, де ясні очі горіли полум'ям свічок, які ще не скоро загасить вітер часу.

— Христецький Павло,— називався лисоголовий, простиючи руку, а дивився якось так чудно, мовби давав карбованця — й боявся, що справді візьмуть.

— Ксеня...— мовила хазяйка і, повагавши, ледь-ледь простигла свою руку.

— Ксеня Гаврилівна! — підказав брат і підморгнув так, начеб їхня мати покійна підморгнула.— Павло спе-

ціаліст, він зоотехнік, для нього робота і в Тернівці зна-
йдеться, правда?

— Знайдеться чи не знайдеться — не знаю, бо зоотех-
ніки є свої, ніяка хорoba не побрала,— з серцем сказала
Ксения, оговтуючись потроху. І, вже не ніячись під чуд-
ним поглядом лисоголового зоотехніка, поспітала:—
У вас не стало своеї роботи, чи що? Аж у такий далекий
світ мусили бити ноги?

— Та кажу, Ксению, що жениха тобі привіз! — скрик-
нув брат Михайло — і не втямини: жартує чи й не жартує.

— Не мала баба клопоту! — аж притупнула ногою.—
Найдіть молодшу, щоб глузувати... Не ждала від тебе,
Михайлі, що приїдеш до мене сватом, та ще й не з порож-
німи руками, а з отаким гостинцем.

І кивнула на примовклого Христецького, який наче
тільки чекав, щоб на нього кивнули, щоб назвали гостин-
цем. Умить його пришерхле від остороги обличчя розта-
нуло воском, плеснуло добротою, й губи повні хлюпнули
усмішкою.

— Бо таки не з порожніми руками, а з гостинцями,—
підхопив.

І з пузатого обшмуляного портфеля, якого тримав у
руці, заходився діставати пакунки, пляшки, банки кон-
сервів — і все це клав на лаві коло вікна.

— Давай, Ксению, пополуднаємо, заодно й побалакає-
мо,— сказав брат Михайло.— Бо ми здорожились, пора
перекусити.

Де ж у Тернівці бачено, щоб гостей не пригостити, не
погодувати! Ксения метушилась по хаті прудко, наче ми-
ша в пастці, обидва чоловіки пасли її очима, зрідка брат
Михайло підморгував до зоотехніка, мовляв, ще славну
маю сестру, хоч і не молодиця, зате ж і не баба бабою,
до якої не женихатись і з якою не цілуватись. Павло
Христецький згідливо покивував лисиною, мовляв, хоч і
за сім верстов добились киселю посьорбати, але ж не
марно били ноги, не марно.

Обідали. Спершу гомоніли те-се, потім брат Михайло
з особливою урочистістю надав обличчю виразу підкрес-
лено святкового й сказав:

— Тепер по-всякому женяться й по-всякому розженю-
ються, так що нічим не здивуєш, Ксению, я казав Павлові
за тебе, ось чоловік і запалився: познайом та познайом.
Якби ж ти до нас в Овечаче навідалась, то звів би вас в
Овечачому, а не ідеш, ось у Тернівку прикотили автобу-
сом, гордина не спаде.

— В мене зроду сім'ї не було,— озвалась,— бо жінкам не завжди таланить, а в чоловіків так не трапляється, чоловік собі завжди сім'ю зіб'є.

— У Павла жінка торік переставилась, дочки замужем, але зять там такий, що ні скажеш, ні змалюєш, ось і надумав утекти від рідні. П'є, б'ється, ганьбить — ось який зять.

— Зле, коли без дітей живеш, і зло, коли з дітьми,— сказала Ксеня.

— Я б тобі не стренчив казна-що!

— Та я ж іще й разу не була замужем...

— То й що, як не була?

— Не звична я.

— Так, не звична, бо не була, а побуваеш, то станеш звична.

— Ге-ге, легко сказати... Й невже так приспічило жінку?

— Ну, жінка є жінка. Ксеню, повір, казна-що стренчiti не стренчив би!

— Та вірю,— сказала й пильно поглянула на Павла Христецького, що сидів за столом навпроти, однією рукою тереблячи китиці скатертини.

— Жаль, не тримаєш свиню чи корову, Павло подивився б — краще за нього ніхто не подивиться. Він у своєму ділі мастак.

— Вважайте, Ксеню Гаврилівно,— озвався гість,— що я з дрібнесенького пуцьвірінка — вже зоотехнік. Я теорій не розводжу, я руками все бачу, руками розумію, руками роблю.

— Добре, як є голова на плечах,— мовила Ксеня,— а до голови та ще руки. Бо взяти школу, вчителів узяти. Після інституту в того вчителя наче й головата голова, але ж руки такі бувають дурні, не приведи господи, руки наче в інституті не вчились.

— Славно ви сказали,— зареготав Христецький, показуючи в усмішці два вінки зубів, наче зубців часнику,— що руки в інституті не вчились.

— Го-го, наші руки такі інститути попроходили, що держись! — сказав брат Михайло.

Якось водночас повикладали на столі руки свої — окоренкуваті в кожного, репані, мотузовані жилами, вузласті. Ну, не руки, а корінняччя, яким вони чіпко тримались і за роботу щоденну, і за життя мозольне. Брат Михайло опустив свої на коліна, а на руки Христецького кивнув:

— Вважай, привіз до тебе як не професора, то академіка.

— Всі ми академіки такі,— відповіла сестра.

Вони гомоніли про всяку всячину, прислухаючись до літнього грому, що перекочувався в небесах над Тернівкою.

Краплини дощу поцяткували вікна, подзьобавши їх прозорим вісповинням. Зрештою пообідали, й Ксеня намірилась іти в школу, бо закінчились уроки, мала попопрати після дітлашні в класах та в коридорі.

— То ти так нічого й не сказала,— докірливо озвався брат.— Чоловік ось у далеку дорогу ноги бив, а ти...

— Яка вже з мене жінка? Баба як баба, тільки не жінка.

— А з яких пір баба не жінка?

— Я йому кращу від себе знайду, раз добився в Тернівку здалеку.

— Кого ж ти знайдеш? Я знайомий із нею?

— Як не знайомий, то познайомишся.— І до Христецького:— Готуйтесь, приведу вам наречену. У Тернівці вистачає наречених усякого віку — від сімнадцяти років і до сімдесяти год. То вам яку — сімнадцятку чи сімдесятку?

Зоотехнік мовчав, подивований балачкою. Озвався брат Михайло:

— Сімдесятка ще встигне з козами на торг. А сімнадцятку він побоїться злякати своїм великим життевим досвідом. Давай безстрашну молодицю, яка не злякається піти чорту на роги.

Зоотехнік провів долонею по лобі, наче шукав там роги.

— Але ж таку,— мовив,— щоб і я не злякався.

— Біляву, чорняву? — серйозно й водночас жартома питала Ксеня.— З дітьми, щоб менше було мороки для вас? Чи навіть із онуками, щоб мороки ще менше? Зубату, щоб кусалась, чи беззубу, щоб не могла вкубити?

— А що, такий широкий асортимент? — мовив брат Михайло.

— Асортимент такий, якого і в магазині не побачиш.

— Славну веди, щоб про неї хороша слава.

— За славною діло не стане, й такий товар водиться в селі, то чого має марнуватись.

— Ну й сестра в тебе! — прицмокнув язиком Павло Христецький.— Бій-баба!

— Еге ж, була вона в нас козир-дівка, а тепер бій-баба. Ксеня подалась до школи. Вже ступила за ворота, аж тут наздоганяє під теплим дощем брат Михайло. Підстаркуватий, а бач — кинувся, наче солі йому на хвіст сипнули.

— Ксеню,— сапає,— тут мені така думка стрельнула в голову.

— Кажи хутчій, що тобі стрельнуло, бо дош.

— Це ж я до тебе в гості добивався, так? У гості. Знайти, не по одній, а всіх зразу їх клич до хати, мовляв, хай гостя пошанують.

— Кого всіх кликати?

— Ну, своїх сімнадцяток і сімдесятак, себто наречених.

— А навіщо ж усіх гамузом?

— Ну, по-перше, тобі дешевше обійтися за одним разом опоштати всіх гостей. Звісно, ми з Христецьким докладемо грошей, але ж і в нас не державний банк, а кишеня. По-друге, коли всі зберуться вкупі, можна порівняти, яка з них краща, яка гірша, та й, гуртом порадившись, вибрati щось путнє для чоловіка, бо чоловік таки вартий добра.

— Михайлє, сам додумався чи з зоотехніком зварили в двох головах?

— А хіба я бовкинув нісенітницю якусь?.. Тільки-от жінкам не признавайся, чого іх кликано. Мовляв, на по минки по батькові, та й усе. Щоб не готувалися спеціально, а такі, як є, бо ваш брат жінка вміє з відьми стати янголицею, як приспічить.

— Як приспічить, то ваш брат чоловік теж уміє з чорта стати янголом.

— Бо хіба чорт у відьми не вчиться, а відьма в чорта, ха-ха-ха!

— Ось дивись, розкажу твоїй Насті, як ти в Тернівці за свата виступав.

— Думаєш, не повірить? Повірить, бо за моєю грішною душою ще не таке знає.

Ксеня побігла до школи, що ген-ген голубіла стінами за стіною зелених дерев, а Михайло почалапав по спориші до хати. Увімкнув телевізор, що показував якусь нечувану досі свинофабрику і якусь нечувану птахофабрику, й гомоніли.

— Ну, Павле, тут тобі й амба, женишся в Тернівці. Бач, думалось Ксеню тобі вручити в персональні руки, але сестра страйкувала все життя — страйкує й ниньки.

— Сестра в тебе толкова, по слово в кишеню не лізе й діло знає.

— Авжеж, чи я б тобі підсував казна-що? Ха-ха, каже, нема заміжнього досвіду.

— Еге, заміжній досвід — наживний...

— Добре, що на Ксені світ клином не зійшовся, добре, що ти не вперся рогами — давай тільки Ксеню! Дипломатія — велика штука: на одну бабу дивиця, про другу думаєш, а третя сама тобі в голову лізе.

— В чоловіка і в жінки — своя дипломатія, так що дипломатія пре на дипломатію.

— Знаєш, що сестра сказала? Голова в неї — вистачило б її одної голови на всю Тернівку, а то й на цілий район... Сказала, що не хоче тягнути це діло через пень-колоду, як ото мокре горить, а хоче відбути хутко й недорогим коштом. Сказала, що всіх своїх сімнадцяток і сімдесят позбирає разом, щоб порівняв і вибрал, яка з них краща.

Від несподіванки лице в Христецького подовшало, наче йому щелепа відваливася.

— Не панікуй, Павле, ти — зоотехнік, ти в своїй роботі й не таке бачив!

— Я не панікую, бачити бачив, але...

— Бачив у своїй роботі і смаленого вовка, не звикати, ось не лякайся тернівських жінок, бо який тоді ти мужчина! Раз серед них має бути твоя суджена, то суджену возом не об'їдеш. Покажи ім себе з кращого боку, а в тебе є що показати. Одній бабі закрутити мізки можеш, а тут за одним трибом спробуй закрутити мізки цілій бабській ватазі.

— Кажеш, щоб я накаламутив води? — побадьорішав Христецький.

— Ну! А в каламутній воді половиш риби, бо якої холери добивався сюди? Кому охота вертатись назад із порожніми руками...

Дощові хмари відпливли, й Тернівка, наче звабниця, закуталась у голубу шовкову хустину небес, і на цій хустині квіткою цвіло сонце. Гості замислили прогулятись, бо й вродливе літо кликало їх із хати. Розглядаючись, ішли дорогою, що текла між двох високих зелених берегів, творених вербами, тополями, яблуневими садами. Тернівчани впізнавали Михайла, вітались, але то старші впізнавали й вітались, а молодше покоління позирало, як на чужого, бо ой як давно виїхав із села! Він казав до Христецького:

— Ти, Павле, приглядайся до нашого народу. Тут люди хоч і не янголи, але люди... Лишень поглянь, яка молодичка ген-ген почесала, як моторно перебирає ногами. Подобається, еге?

— А як подобається, то що?

— Чудак ти чоловік! Значить, добре, коли подобається. Може, саме її приведе Ксения додому на оглядини.

— Саме її? А ти звідки знаєш?

— Бо жінки є жінки. Я ж не кажу на всі сто процентів, що саме її. Може, її! Так що ти, Павле, вже зараз приглядайся до жінок, вивчай. І давай сміливіше, груди вигни, щоб вони теж приглядались до тебе вже зараз. Слухай мої поради — не пропадеш.

І Христецький, слухаючи добрі поради, розправляв плеці й випинає груди, а лице його світилось наче геройством, чи що.

Бо хоч круть хоч верть, а він таки жених, і хто відає, яка з тернівчанок судиться йому...

За пізньою вечерею Ксения мовила гостям:

— Уже декому загадала прийти на завтра. Мовляв, збіглося: і брат приїхав не сам, і вже рівно год, як батько переставився, то зберемось, пом'янемо заодно.

— Ти загадувала чоловікам і жінкам?

— Чого б я мала кликати чоловіків? Адже вмовилися за жінок. А як навіть навідається чоловік, то хіба переплутаєте з жінкою? Обіцяли. Бог узвітра дасть день, ще декого покличу.

— Щоб вибір був!

— Еге, щоб вибір був, а в Тернівці є поміж кого вибирати. Ось тільки, — з туманним смутком в очах поглянула на Христецького, — у вас шляпі нема? Щоб, може, прикрити лисину.

Зоотехнік закліпав повіками, постатечнішав поглядом:

— Який є — такий є, нащо маю ховатись? Правду однаково не замаскуєш, відкриється.

— І як він у шляпі за столом сидітиме? — підхопив брат Михайло. — Е-е, Христецький такий, що за правдурматку горло перегризе.

— Дивіться, я хотіла як краще.

Наступний день видався погожий, Тернівка знову запнулась шовковою хусткою голубих небес, де гарячою квіткою цвіло буйне сонце. Ксения ще з досвітку мала стільки мороки, що й не скажеш: тут і до школи біжи, тут і коло печі крутись. Гаразд, що брат із Христецьким

помагали — й до продовольчого магазину ходили, й двоє курей попатрали. За клопотами не стомились, а наче по-молодшали лицями, посвіжішали очима. Хоча, здавалось, чого молодшати й свіжішати, коли гостей кликано на поминки.

Нервуючи, Христецький знай наспівував чудну пісеньку:

— Я ні бүм-бүм, ти ні бүм-бүм, удвох ми ні бүм-бүм, а все ж бүм-бүм, а все ж бүм-бүм, а все ж бүм-бүм, бүм-бүм!

З тією пісенькою вони й на цвинтар ходили, клали квіти на могилу покійного Гаврила Шатохи. До гранітного надгробка прицвяховано керамічний фотознімок, із якого в нинішній день на них, живих, глухою селянською печаллю світились провалля очей. Важко було витримати той погляд людини, що пішла зі світу,— так наче й не приходила в світ.

Щойно повернулися з цвинтаря, а на лавчині під хатою сидить, спираючись на костур, геть старенька бабця, суха та біла, наче конопляна пачіска. Михайло переглянувся з Христецьким, що трохи подурнішав сторопілим лицем, а Ксеня прошепотіла обом:

— Не лякайтесь, бабу Глухарку я не кликала, баба Глухарка сама прийшла.— І вже голосно до гості:— Спасибі, бабуню, що навідались, ходімо до хати.

В сінях Михайло пробубонів на вухо Христецькому:

— Поголос пішов такий, що біжить до тебе мале й старе.

— Поки не бачу, щоб бігли, тільки ракки лізуть та носом землю орють.

Баба Глухарка сиділа в хаті за столом, сокоріла гугнявим голоском:

— Гріх не згадати й не пом'янути Гаврила, це вже маю скоро здібатися там із ним, то привіт від вас усіх передам йому. А як спитає за Тернівку, то розкажу, що знаю, а чого не знаю, того не розкажу. Й чого воно так, що вже більше не знаю, ніж знаю?

Вступила до хати тітка Вустя, дебела в клубах і крижах, а що вже рум'яна налитими щоками, наче хто їй буряковою юшкою ті щоки порозмальовував. Тітка ступала міцно опецькуватими ногами, наче довбнями гупала по підлозі.

Вона потисла чоловікам руки, й Христецький подумав, що така могла б і ведмедя подужати. Зразу встрияла в розмову з бабою Глухаркою, гула соковитим голосом.

— Імо, щоб жити, а живемо, щоб їсти, й отак усенький вік-перевік. То вже краще добре та смачно їсти, ніж гірко та солено.

Одразу кілька жінок увійшло до хати, перегодя ще, ще,— й коли повсідалися за стіл, то Христецький знай шнурував поглядом по обличчях, вибираючи та прицінюючись. Найчастіше позиркував на обличчя супокійне й лагідне, мов ранкова вода в річці Гнилоп'ять, те обличчя світило тихими, наче аж здивованими очима, що, здається, цвіли зачареними почуттями. На вигляд можна дати менше сорока років, хоч подумки зоотехнік охрестив її жінкою-сороківкою.

Жінку-сороківку звали Юлиною, вона була за доярку в колгоспі, отож зоотехнікові аж язик свербів затіяти з нею балачку, звісно, про худобу.

— Пом'янемо небіжчика, царство йому небесне,— мовила Ксеня.

— Земля йому пухом,— докинула баба Глухарка.

— Земля йому пером,— прогула тітка Вустя.

Випили, стали закушувати в скорбній тиші, яку кожне остерігалося скаламутити голосом, а коли вже по другій випили, то таки скаламутили. Згадували покійного Гаврила, його вміння і кравцювати, й шевцювати, й печі мурувати, й теслювати.

Звісно, часи змінились, але хіба й нині завадило б людині оте вміння, оте ремесло?

Тут Христецького почало розбирати, наче вовка опеньки на сьомий день.

— І тепер кожен тримається за ремесло, без ремесла не проживе,— сказав.— К приміру, Михайло Шатоха у нас завжди був за муровщика, мурував і мурував.

— Ще в батька Гаврила перейняв хист,— мовила Ксеня.

— У старі часи кожен дядько був сам собі і за зоотехніка, й за ветеринара,— гримнула голосом тітка Вустя.— Бо кожне тримало якусь скотиняку — і вівці, й кози, й коні, бики та корови. А теперішній дитині покажи бика — вона знає того бика, бачила? Курку-півня народ тримає, гуску-качку, а де вже та худоба в селі?

— К приміру, зараз багато тримає свиней,— знов Христецький.— Я тих свиней знаю, як маму рідну.

— Якщо вже тримають, то найбільше собак,— стиха озвалась Юлина, сяйнувши заводями вічно здивованих очей.— Наче в чоловіка й нема що стерегти, а сторожа на ланцюгові годую.

Христецький зрадів, що озвалась Юлина, він так палко всміхнувся жінці-сороківці, наче ій душу свою дарував. Дедалі дужче впадаючи в амбіцію, заговорив до неї через стіл:

— Еге, сторожів на ланцюзі годують, але ж не завжди й на ланцюзі. Що не село, то бродячі собаки, а бродячий собака завжди може заразитися сказом, покусати жінку чи дитину, ось уже й людина заразилась на сказ!

Ксеня знай підсовувала зоотехнікові смачніший шматок — чи печені курячої, чи драглів. Поглядала так, наче здібалася з ним по довгій, терпкій розлуці й полин тієї розлуки гірчить і гірчить.

— Ви їжте, підкріпляйтесь...

Баба Глухарка туманіла за столом, а потім і каже:

— А то ще якось здібався покійник зі мною біля криниці, прийшов із відром по воду...

— Який покійник? — здивувався Христецький.

— Та Гаврило, що поминаємо, земля йому пухом...

Баба Глухарка стала бубоніти про ту давню-предавню зустріч біля криниці, коли ще обое молоді були.

— А скажений пес може покусати здорову людину, — перегодя повторив Христецький, знову звертаючись через стіл до Юлини.

— Де ж він заразиться на сказ? — поспітала.

— Раз бродить, значить, набреде. Найчастіше перехоплюють від лисиць, а коли не від лисиць, то від борсуга, а коли не від борсуга, то від вовка. Чим більше в полях і лісах водиться лисиць, тим частіше вони скаженіють... А коти? Не тільки собаки, а й коти, га? Гай-гай, скільки тепер котів дуріють від сказу! А кіт скажений — у хату, а в хаті — дитина чи, к приміру, баба, ну?

— А чого ви лякаєте? — раптом бухнула голосом Вустя.

— Я не лякаю. А тільки покусана баба скаженіє, га?

— Іх кусай чи не кусай, — усміхнувся Михайло, — однаково скаженіють.

— Біля вас хіба не оскаженієш? — дорікнула Ксеня.

— А я зоотехнік, то я знаю, і як не допустити до скazu, і як лікувати сказ. Таке в мене ремесло, я за нього тримаюсь, а ви кажете, що народ нині перевівся, вже без уміння в руках, машини все роблять. Але ж машина робить не сама, на тій машині чоловік сидить, він тій машині за мізки править.

Христецький шанснув руками до кишень, дістав щось, підніс над столом.

— Легко образити, як не знаєш людини,— говорив на загал, та більше звертався до Юлини.— Ось шприц і термометр у мене, завжди ношу з собою. А чом ношу? Ну, здирають на вулиці, ну, скажуть, що заслабло теля чи корова заслабла, то не бігти ж мені додому по термометр чи шприц — поки туди, поки сюди!

Переводив погляд із тітки на бабу, з баби на тітку:

— Свиней маєте? Може, в кого свиня прихопила рожу? То я в Тернівку привіз сироватку проти рожі, штрикну шприцом — і готово. Може, бешиха в якої свині? То я проти бешихи пеніциліном, кольнув — і діло.

— Бог милував наших свиней від рожі і від бешихи,— мовила тітка Бустя. І, щоб повернути русло балачки, стала згадувати: — Ксеню й Михайле, ваш батько вернувся з фронту на милиці, то й сам навчився майструвати милиці для людей. Нам корбу до криниці хто лаштував? Гаврило. Як витягую воду корбсю, завжди впомку Гаврило, ваш батько на милиці. Та й тепер: побачу кого на милиці — й пом'янеться Гаврило, чого воно так...

Жіночі голоси шелестіли, як лепеха на вітряній воді, а Христецький, покусуючи губи, терпляче перечікував. Зрештою озвався:

— В кожного своє вміння. Ось я зоотехнік, так? А ваша свиня переїла, а в неї запор, так? Самі ви зі свинею не впораєтесь, кличете зоотехніка. Я беру касторове масло, ставлю свині клізму, а ви мені помогаєте,— бо свиня — не є людина, свиня верещить, брикається...

— Та що ви про собак, про свиней? — докірливо сказала тітка Бустя.

— А не можна? — здивувався Христецький.

— Хай чоловік розповідає, як там у їхніх краях,— мовила Ксеня. Гіркими очима накивувала на зоотехніка, наче впізнавала в ньому баченого колись чоловіка, що запікся їй у пам'яті, болів у пам'яті...

— Хай розкажує, хай,—кинув головою брат Михайло.

— К приміру, в свині понос, так? — Христецький тепер уперто дивився на Юлину, наче казав тільки їй.— Я той понос у вашої свині переб'ю біоміцином чи септоміцином, а то пораджу вам відварів наварити, трохи на вітъ кави зготувати... Я вам і кабанчика зчищу. Чим менший кабанчик, тим краще для нього й для вас: кабанчику легше страждати, а вам легше тримати його за ратиці.

— Пом'янули небіжчика, піду вже я,— мовила баба Глухарка, збираючись із-за столу.

За нею подалося з хати ще кілько жінок, зостались тільки Юлина й тітка Вустя. За вікнами вечеріли дерева, що тулились гіллям до шибок, над деревами вечеріло небо. Ксения, спершись головою на руку, геть зажурилась; хвилі смутку позастигали в хаті, давили на них.

— А от здується ваша телиця, — похмуро озвався Христецький. — До кого побіжите по глауберову сіль? Побіжите до зоотехніка, бо самі глауберової солі не тримаєте.

— А нашо тримати глауберову сіль, коли телиці нема?

— Га? — не втамив зоотехнік.

— Та кажу, що ні телиці нема, ні глауберової солі!

— Я к приміру! — образився Христецький.

— Пора й мені, — сказала тітка Вустя, — бо сонце в небі не жде.

Як ступала через поріг, то — ширша, ніж довша! — здавалось, і двері висадить та й понесе на обідді могутніх плечей. Христецькому полегшло, що здихався язикатої баби, що Юлина сама зосталась, гомонів до неї:

— Треба знати, як худобу доглянути. Є така сіль, називається лизунець. У нас там один до чого додумався? Узяв цієї солі й розсипав по траві. Надіявся, що корови краще напасуться, дадуть більше молока. То здохло дев'ять корів, довелось дорізати. А вона, — тицьнув рукою в світ, де зникла тітка Вустя, — не тямить, вона зоотехніків не шанує.

— Піду я, — звелася з-за столу Юлина. — У нас теж є зоотехніки два, так вони обидва співають.

— Співають? — геть збовванів на лиці Христецький. — На фермі коло товару?

— І на фермі коло товару, й на людях.

— А я коло товару не співаю, а роблю!

— Та ви робите не тільки біля товару, а й на людях, — сказала Юлина.

Христецький отетеріло поглядав на стуманілу в зажурі хазайку, на напівсонного Михайла, що кам'яними очима вступився у звечоріле вікно.

— Тому й плани в колгоспі тріщать, — буркнув Христецький.

— Які плани тріщать?

— А всякі — по молоку, по шерсті, по м'ясу, по яйцях. Байдужі до всього, лиш думками вміють багатіти, а від діла відхрещуються. А в мене душа болить за діло та ще за тих болить, у кого вона не болить.

— І в інших болить, тільки не однаково, бо душі не однакові. На добраніч...

Подалась жінка-сороківка Юлина в літній вечір, у води його зелено-бузкові. Скам'янілі очі в Михайла ожили, відірвав од вікна в'язкий погляд.

— Ну,— озвався,— то не малий тобі вибір?

— Який вибір?

— А вибір на жіночому ярмарку. Вподобав Юлину чи Вустю? А може, бабу Глухарку?

— Вподобав чи не вподобав,— буркнув.

— Ну, ну! — підохочував Михайло.— Товар усякий зібрався... Значить, порівняв — і вибрав, еге? Хто ж тобі закрутів голову?

І Ксения запитально зорила на зоотехніка, з докором чудним і добротою терпкою.

— Хто ж вона така з-поміж наших? Женитесь у Тернівці, а не женитесь, то можна в прийми пристати.

Тут Михайло геть ожив, завовтузився верблюжкою своєю постаттю, засміявся:

— Ха-ха, скликали ярмарок — і для покупця знайшовся товар. А то поки перезнайомився б із кожною окремо, поки придивився б. А так — швидко й недорогим коштом.

Христецький, ставши пісним на обличчі, мугикав:

— Я ні бум-бум, ти ні бум-бум, удвох ми ні бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум.

— То признавайся!

— А що признаватись? Якби не суперник, то, либонь, і мене котрась уподобала, а так...

— Суперник? Лиш двоє нас чоловіків, а я тобі не суперник.

— Не за тебе мовлю.

Брат і сестра підсліпувато мружились на Христецького.

— За батька вашого покійного кажу.

— Він — суперник?

— Ато ж. Затіяли за нього балачки, тільки Гаврило та Гаврило, а мене й слухати не хочуть. Він їм більший на віть у могилі, ніж я в білому світі.

— Таж поминали батька,— нагадала Ксения.— Бачте, досі живий для них.

— Еге, навіть живіший від мене, живого.

— Та візьми свої нерви в кулак, Павле, бо батько вже нікого з-поміж них вибрati не годен.

— Він не годен, а вони вибрали.

— Хто ж міг подумати, що так обернеться? Живий батько в жіночій пам'яті, жіноцтву не закажеш. Ти вже не ревнуй, бо до небіжчика хіба ревнують?

— Е-е, Михайле, в нашому житті, трапляється, ревнують і до небіжчиків.— Христецький ходив по хаті, сіріючи наче поваленим від досади лицем.— Він там у себе мовчить, а я їм і про сказ, і про бешиху, про запори! Слухають — і не хочуть слухати, а він мовчить — і вони слухають його! Дива, та й годі...

— Що ви хотіли з жінок? — озвалась Ксеня, беручись розігрівати на плиті воду, щоб змити посуд.— Жінки є жінки, з котрої й пучка шерсті не скубнеш, а що вже там женихатись до неї.

— Гей-гей, Павле! — підохотливо скрикнув Михайло.— На твій вік цього добра ще вистачить. Якщо не Ксеня, то Олена, якщо не Варка, то Одарка, якщо не Галина, то Килина! А тільки такого не буває, щоб штані не мали спідниці, а спідниця ходила без штанів.

— Я вже такі плани строїв на Тернівку — й тепер муши повернутись в Овечаче до зятя? Ото в кого яка доля...

— А чого квапитись? — мовила Ксеня.— Погостюйте, раз Тернівка в серце запала. В селі ще не одна жінка, яку можу вам постренчiti. А то якось вийшло... Вони шанували пам'ять батька, а вас не пошанували... Покличемо інших... У колгоспі хоч і є зоотехніки, але ж і для вас знайдеться робота, без роботи в Тернівці ще ніхто не вмирав. А жінки є жінки, бо як інакше.

— Еге, жінки є жінки! — мовив Михайло. Якщо не Леся, то Феся, якщо не Пидорка, то Немидорка.

Зоотехнік сяяв жовтою лисиною при електричному свіtlі, весело мугикав:

— Я ні бум-бум, ти ні бум-бум, удвох ми ні бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, а все ж бум-бум, бум-бум!

Ксеня, зігнувшись над балією, жилавими, вузластими руками мила полумиски й миски, лице в неї здригалось, скривлені губи сіпались, а очі були наче набиті товченим склом: то мерехтіли, не скапуючи, ідкі слізози. Зрештою заквапилася йти з хати.

— Куди ти? — поспітав брат.

— До дітей подамся, в школу.

— Вже й навідувалась ниньки.

— Навідувалась, а не можу...

Й пішла, й потанула в літній ночі — в лагідності її темно-сизії, від м'ятного духу п'янкій.

ПОГРЕБИЦЯ

Все, що дано батьком-матір'ю, знадобиться, в діло піде. Ось як у мене, Ганю, є ноги, то ноги мої в роботі, як воли, то ноги бігають, як сірі вовки надголовь, а коли навіть сидять, то посиденьки для ніг хіба не робота? Ген скільки бувас, що просидиш цілий день, як бовдур у сінях, аж ноги не тримають, наче в них чавуну влито!.. Й очі роботу мають, чи що стільки вибігає, як очі? Та дівка за парубками стільки за всеняке дівування свое не вспіє, як вони за день!

Я вже за руки, Ганю, й згадувати не стану, бо руки є руки, вже скільки пороблено оцими моїми двома! Руки й у сні роблять, руки і вві сні не наробляться, ім діла вистачить і на тому світі: як у пеклі, то гарячою смолою шию собі мити, а коли в раю, то вже хоч тримати оте рум'яне яблуко, яке від змія.

Людина знайде роботу для ніг, для рук роботи доста, для очей... То що вже, Ганю, за язик казати? Ні, я за нього не казатиму, хай язик сам за себе скаже.

Вже такий робітник, що і єсть — трудиться, і п'є — надривається, і бреше — не стомлюється. Ось мій язик собі не ворог, міг би й відпочити, сили набратись, але ж хіба я командую своїм язиком? Язик командує мною, я состою при своєму языку, як солдат при танку, а танк уже стріляє й стріляє із своєї пушки по всьому білому світу.

Слухай, що настріляє ця пушка-робітниця. Ото ми сідали в автобус, а зі мною на автобусній поздоровкається чоловік у чорній кухвайці, фонар під оком. Ну, фонар не світить, але ж хтось йому засвітив. Бачила, кишка ліверної ковбаси в нього з кишені висіла, як гад на гілляці. Так то наш сільський чоловік, Микола Карпіка, а кишку він додому не повезе, він до тої кишкі ще хоче півлітру вибігати або його самого півлітра вибігає.

Як-то люди встроються і живуть? Той живе для жінки та дітей, той живе для копійки, бо копійка йому світсонце заступила, а той живе для пляшки, бо пляшка для нього — як цариця небесна. Тільки небесну царицю не побачиш, молись чи не молись до неї, а пляшка — така цариця небесна, що й молитись не треба, раз — і вже зранку стойть перед тобою, голенька, а ввечері вже друга, й роздягати не складе труду.

Заливають собі очі й заливають, уже їм і в горло не лізе, уже через вуха вихлюпуються, а вони садять і садять у горлянку. Як Петра мого не стало, земля йому пухом, то хіба не женихались до мене, ще й скільки женихалось, та тільки ж усі такі, що як не залле, то не дихне, такі, як ганчірки, що візьми й викруті, візьми й висуши. А хіба я за Петром не натерпілась, що, п'яний, завжди сувак кулаки до мене, а кулаки в нього, зліші від скажених собак, хіба ж не рвали мое тіло!

То кажу своїм женихам, аби йшли собі вітрами від моєї хати, бо замужем добре, а без замужа краще. Во замуж — це війна удень і вночі, а я хоч і не з ляклivих, але навоювалася з Петром стільки, що сита. Ну, прийму якого приймака, то маю знову з ним воювати? А хай йому трясця, а хай йому атомна бомба в печінку!

Якби не пляшка, то Микола Карпіка був би й чоловік як чоловік, він би себе показав, бо при розумі. Знає, скільки горошин увійде в один стакан, знає, скільки гробець ступить кроків за сім років, та й те знає, куди цвях били, як Київ будували.

Хоч я й без чоловіка, але ж чоловіча робота завжди знайдеться на хазяйстві. Тра було мені погребицю змурувати. Дісталася цегла, припасла цементу, припірила глини з глинняників на своїх в'язах і кличу Миколу. (Прийшов — у одній кишені кельма, а в другій — пляшка пива, щоб спрагу погасити після вchorашнього, видать. Порався коло погребиці чи не порався, а обідати дай, мурував чи не мурував, а вечеряти дай і півлітру постав. Не скажеш, що діла не знає, таки майстер, але ж майстер і пельку свою запхнути. Сидимо, вечеряємо, а Микола стріляє на мене очима, як злодій, і все руками потирає, наче попік.

— Де ж ти мене, Фросю, покладеш спати? — питает.

— Таж до Надьки підеш спати, додому, — кажу.

— Та ноги вже не понесуть мене, хоч би й хотів, — каже.

— Тоді закидай свої ноги на плечі — й неси їх, — кажу.

Він до тієї пляшки допався, як вужака до молока, вже вона порожня, як брехливе слово. Лице його наче полисіло, й очі полисіли, й губи полисіли, такий він став на виду, аж чудно. Заточуючись, дочовгав до ліжка й давай роздягатись.

— А трясця твоїй матері, — кажу, — Надька ж мені очі повибирає за тебе!

— Повибирати не повибирає, а ще й подякує,— каже.

— Та яка жінка дякує за таке? — питаю.

— А моя Надька дякує,— каже.

І вже беркицьнувся на подушки, зубами стріляє, як горохом, і пальцем до себе манить.

— Йди, — каже, — Фросю, поки я живий і теплий, поки не заснув.

— Думаєш, як я без чоловіка, то зі мною можна отак? — питаю.

— Не придурийся, Фросю, всі баби їднакі, гайдя хутчий,— кличе.

— Їднакі чи не їднакі, та я не їднака, зодягай свої лахи — й ген поріг,— кажу.

Він руки хрестом розкинув на подушках, вилігся — ну чистісінько тобі Ісус Христос. Бачу, що лиса б викурила димом і вогнем із нори, а такого ось із свої хати не викуриш нічим.

А хорoba б узяла ту погребицю, що у таку халепу вскочила.

Тут хтось у вікно постукав — моя душа й отерпля спершу, а далі шугнула в п'яти, мов камінь у воду. Миколі хоч би що, ірод грає зубами, як на патефоні.

Хто б то постукав? Це ж побачить гостя в ліжку — до ранку вся Тернівка знатиме і язиками чесатиме.

— Хоч би накрився, — сичу,— сира земля б тебе накрила.

— Коли накриватись, то вдвох, — знущається.

Я — в сіни, я — надвір, місяць світить, видно як удень. Отак липа росте на причілку, за липою колодязь, а біля колодязя хтось бовваніє, наче по воду прийшов, підходжу — аж це Надька! Вовняною хусткою закуталась, хоч і літо, й дивиться очима так, наче кропивою січе.

— Фросю, — каже,— Микола в тебе погребицю мурував чи не мурував?

— Мурував, — кажу,— тільки не домурував.

— А чого ж це його досі додому немає? — дивується.

— А ти в нього спитай, — дивуюсь і я.

— Ну, раз він у тебе випив, то могло понести на штири вітри і на п'ятий шум,— каже.

— То ти його й шукай там, де штири вітри і п'ятий шум,— кажу.

А сама думаю, аби того зараз нечиста сила не винесла з хати в самих споднях, бо тоді недалечко й доведеться шукати штири вітри і п'ятий шум.

— Домурував погребицю чи ще й на завтра зосталось труду? — питав.

— Лишив і на завтра того труду, бо ж то дармова випивка, — кажу.

Посунула Надія з обійстя, наче сум сумний, а я ж себе кляну, що брехня моїм язиком брехала. Що хай би забрала жінка свого чоловіка з чужої хати та й мала б із ним той клопіт, що він од мене домагається. Нехайходить квочка біля свого кілочка...

Бачиш, Ганю, як водиться: маєш чоловіка — не з медом, а з редъкою, не маєш чоловіка — не з медом, а з хроном, тільки ж бо хрін від редъки не солодший.

До хати — а Микола спить, наче від маківки. Ох ти, сучий-пресучий сину, — думаю, — то це ти так у моєму ліжку погребицю муруеш, хай би тебе пранцями обмурувало! Спиш, а я маю від твоєї жінки заслонятись брехнею, як заслоняються хресним знаменням від чорта. Вставай, стусаю в боки, а він і в вус не дме, тільки спросоння губами плямкає. Зозла зжужмала його вбраці й надвір викинула, а потім до чого додумалася?

Славне опудало стояло на городі, то я посеред ночі проти місяця нарядила опудало в Миколу Карпіку! І штанни примудрилась нацупити на жердину, й сорочку жовту, як сонячниковий цвіт, причеплено до сорочки значок із футбольним м'ячем, а згори — біленський його картузик із куценьким, як палець завширшки, козирком. Ну викапаний чоловік стоїть на грядці огірків і помідорів, аж страх мене саму пойняв. Постовбич, думаю, на городі, знатимеш, як лізти в чуже ліжко, коли тебе не просять.

Оглянулась від хлівця — стоїть опудало страшкою страхком, як здібається кому опівночі, то переляку ніяка ворожка і яйцем не викачає.

Хату свою кинула напризволяще, раз така халепа, а сама пішла спати до сестри, розказала їй пригоду, посміялись, хоч воно й не до сміху. Вдосвіта я на корівник до телят, бо наспіла моя зміна, з дівчатами напувавши молоком молодняк, а в голові одна думка вариться, як сокира в окропі: чи вже прокинувся мій ухажор, чи вже знайшов штани та приступив до тієї погребиці? Бо що хоч кажіть, а погребицю ж мав домурувати, і півлітри горілки шкода, аби не вийшло, що марно замогоричувала.

Гай-гай, якби не оте опудало, то, може, легше обійшлося б мені з погребицею, там тієї роботи на півдня

зоставалось для такого майстра, як Микола Карпіка. А то ж на свою голову надумала обмундирувати опудало.

Вже до полуздня вся Тернівка знала про опудало, що стояло на моєму городі. Хе, якби ж то наперед відати, що годилось кінці поховати у воду, але ми завжди хрестимось уже тоді, як прогуркотіло і грім ударив.

Розказували мені, що Микола додому добирається голяком, то поза городами крався, через кущі, але то я вже пізніше довідалась. А коли йшла з телятника додому, думала, що він спить перебравши. Так думала, бо ще не знала, що Надька вже прибігала на город до опудала, позирала картузик і сорочку, штани стягнула з дрючка. А переступила хатній поріг — ніде нікого, тільки рдейвах на ліжку та горілчаний дух.

Господи, Ганю, за мое жито та мене й побито!..

Добуваю воду з криниці, як прибігає Надька — така проворна, що її зараз хоч круг землі пусті, вона тобі за годину обернеться.

— Значить, — прискає, — Микола в твоєму ліжку лежав, як я приходила?

— Я його в своє ліжко не клала, — кажу, — він сам уклався.

— А погребицю хто кликав мурувати? — прискає.

— Де погребиця, — показую рукою, — а де ліжко!

— А могорич хто ставив? — прискає.

— Спробуй не постав твоєму Миколі могорич! — у відповідь січу-рубаю.

Ій як заціпило, тільки очима-круками на мене шугає, ось-ось роздере.

— Ну, Фросю, я тобі цього вік не забуду! — каже. — Краще б ти з ним уже перележала, ніж не перележала.

— Тъху! — кажу.

— Тоді було б шито-крито, тоді б Тернівка не знала і я б не відала.

— Тъху! — кажу. — Таж нема Тернівці про що знати, бо вода не освятилась, — кажу.

— Отож уся Тернівка й знає, що вода не освятилась, — каже.

— Тъху! — кажу. — Таж нема про що знати й на отакеньку пучку.

— Зате сорому не менше, а більше, — каже.

Та й посунула з двору, як зарізана ягничка у вовка на спині суне з кошари.

Ну, я пожаліла Надьку по-жіночому, бо як не пожаліти. Справді, якби не відбрикувалась, якби опудало не

виставляла, то хто довідався б за гречку, молотили чи ні. Я із теревенями не побігла б на базар, але навіщо мені та гречка?

Микола Карпіка хоч і п'яничка, хоч і при тямковитій голові состоїть, правди ніде діти, але ж діло навіть не в ньому, Ганю! Діло в родичах, яких у нього півсела й трошки. Люди б собі посміялись, бо їм роти хустям не заткнеш, та й перестали б, але ж родичі! Всі якоїсь хороши понадувались, наче то я їх на посміх виставила.

Федір, племінник Карпіки, автобуса водить з району до села, таке велике цабе, то хіба перед самим носом не зачинив був двері? Довелось ще півдня простовбичити на автобусній, доки поїхала, то я вже й не дивлюсь на Федора-мармизу, як здібаємось.

А Денис у лавці за прилавком стоїть. Прийду взяти ниток чи сірників, то стоїть мальованим стовпом, а на роті в нього отакений замок висить, а очі в нього шторами зашторені, то я вже обминаю нашу лавку.

А батько Миколи, уже підстаркуватий і підсліпуватий, в бібліотеці за бібліотекаря й досі, бо до чоловічої роботи не судний, то хіба не сказав якось:

- Через тебе мені кажуть на пенсію заяву писати!
- А це ж чого? — питую.
- Знаєш добре чому, сміються всі!
- Та ви ж не лягали в ліжко, щоб із вас сміятись.
- Отака правда в світі, що я не лягав, а сміються.
- Я вас на пенсію не посилаю, — кажу.
- Не посилаєш, та інші через тебе посилають, — каже. — Ох Фросю, Фросю, й нащо ти городнє опудало здягнула під Миколу?

І, бачу, заблищали в старого слізози за скельцями окулярів, наче дощ за вікном. Ну, думка моя — без ніг, а біжти, без крил, а летить. Кажу:

- Й не гадала вам зло заподіяти!
- Вже не вернеш, — каже.
- Якби можна вернути — вернула б!
- Еге ж, — каже, — не почепила б Миколині штани на опудало.

Отаке, Ганю, звалилось на мою голову. А найкривдніше — стоїть погребиця недомурена, а я ж уже й замогоричила роботу. Стрілася з Миколою біля ставу, зіпер велосипед на вербу, накачує насосом колесо, бо спустило. І так йому хочу сказати за ту погребицю, язик свербити, наче перчистого перцю лизнув. Повіриш, Ганю, слова перцем горять у роті, мушу видихнути той вогонь,

мушу, бо задихнусь. Уже й губи розтулила, мабуть, вогнем факнуло мені з рота, як Микола Карпіка озивається.

— Здорова, Фросю! — озивається.

— Здоров, коли не брешеш, — кажу з серцем.

— А чого ти йдеш і не дивишся в мій бік? — питает.

— Дивлюсь, не повілязило, — кажу.

— А я вже подумав, що загордилася, — каже.

— Та чим же мені гордитись, — натякаю, — коли погреbiця недомурована стойт!

А самій б'є в голову: це ж він мені зараз отим насосом і віddячить за опудало. Й міркую, як легше втікати від Миколи: чи наліво між верболозами, чи направо між гарбузами та буряками.

— То, може, — натякає Микола, — прийти й домурувати?

І зиркнув на мене, мов кіт на сало. Й тільки він зиркнув на мене, мов кіт на сало, як якась відьма й каже моїми губами:

— Може, я й справді горджусь, що погреbiця недомурована!

— Та чи хазяйка таким гордиться? — питает.

— Хоч погреbiця й недомурована, зате опудало славне в городі, — кажу.

Та й понеслась від нього, наче мені солі на хвіст сипнули, наче я оте маленьке, кривеньке, збігає поле всеньке. Й чому, Ганю, так із людиною коїться: ти їй варене, а вона хоче парене чи смажене, ти їй солене, а вона хоче прісне, хоч трісни?!

А ниньки ось здібали на автобусній, це ж він десь той фонар під око дістав, це ж він ту ліверну ковбасу в кишеню постарається... Поздоровкався й посунув якихось пригод шукати — шукати оте ліжко, з якого не виженуть утришня.

Ну, послухала, Ганю, мого язика, вже ген скільки настріляла ця пушка-робітниця. Сама себе переслухати не годна, отож і дивуюсь, що ти ще не заснула, хоч автобус ресорить і гойдає?

Бачиш, тільки поздоровкався! А чого це мій могорич за ту погреbiцю має всохнути, а чому ж це він забув домурувати її?!

ДЕКАМЕРОН ІЗ ТЕРНІВКИ

Коли Микола переступив поріг, від кухвайки, від заляпаних багнюкою чобіт війнуло сльотавою осінню, холодним вітром поля, й ці пахощі терпко перемішувались із тютюновим димом та з тракторним чадом.

— О, забейканий до пояса,— сказала Марія. Сидячи посеред хати на простеленому рядні, теребила стручки квасолі, поряд уже стояв повний підрешіток білої та рябобій — одна в одну.— Міг би й помити шкарбани, там у сінях відро з водою, ганчірка...

А що Микола не похопився й словом, лиш сапко сопів, приглянулась до чоловіка пильніше.

— Може, набрався по саму зав'язку, як лин мулу?

Зоставляючи на фарбованій підлозі темні патьоки бруду, Микола від порога ступив до жінки, чіпко взяв п'ятирічної лівої руки за оголений лікоть, смикнув жінку, наче лантух смикав за ришицю. Незgrabно зводячись, зачепила ногою підрешіток, і квасоля порскнула, немов барвистий струмінь. Розвернувшись, ударив долонею правої руки по щоці, знову замірився, щоб ударити, але тільки штовхнув — і вона впала на розсипану квасолю,

Він ударив її вперше за п'ятирічне подружнє життя.

Отетерівши, напівлежала на підлозі, спираючись на лікоть; губи сіпались; на щоках кольору білого від специ літнього неба зоріли слізини; довгі вії злітали й опускались, відтуляючи й гасячи сяйво голубих очей. Микола стояв над нею похмурий, як вітряна сльотава ніч за вікном, і, здається, ладен бити заболоченими чоботиськами, рвати на голові ясне волосся, що ручаями застиглого світла проллялось на плечі.

Так не сказавши й слова, вийшов у сіни, обмив чоботи, скинув кухвайку. Діставши з печі чавунчик, насипав у миску теплої курячої печені і, ввімкнувши телевізор, заходився вечеряти. На екрані миготіли кадри якогось мультиплікаційного фільму для дітей, але, вступивши, не відірвався від екрана доти, аж поки з'їв усю печенью. Зрештою озвався, дивлячись у телевізор:

— Чому вмовкла й не плачеш?

Марія, вквітчавши лице розплачливим вінком із долонь, стиха відповіла:

— Наплакалась, то й не плачу.

— А мовчиш, чого чоловік скандалить?
— Краще стане в сім'ї, як і я рейвах зірву?
— Ні, ти відповідай! — Скочив від столу, опукою впав перед нею на коліна, визвірився, наче шмагав батогом погляду: — Чому заціпило?

— А що маю казати? — Мука бриніла в голосі. — Що сказати, аби вгодити?

— Аби вгодити, еге? Аби вгодити, питай, за що б'ю тебе.

— Чи я знаю, за що б'еш, за що даєш рукам волю?

— Ні, ти питай! Бо де бачено, щоб жінку побито, а вона й не допоминається правди! Значить, знаєш, раз не питася! Значить, винувата!

Знову засвербіла рука — вдарити безтямно, та стримався, розпачливо сам себе ляснувши по лобі.

— В чому ж ти винуватиш мене? — прошепотіла.

— Збирайся — й гайда до своєї матері, я сам очуватиму... Бо за себе не відповідаю.

Марія звелася з рядна, стала діставати одяг із шафи. Микола аж гримів, здається, гнівним поглядом об її похилену спину.

— Стій, — сказав, — нікуди не підеш. Бо ти мені заїдеш, тільки не до матері...

Марія, потоптавшись біля шафи, приречено знову взялася за стручки, сівши просто на розсипану квасолю. Пальці її сновигали, як зграя рибок на сонячному перекаті. Біль стемнів лице, присущив губи. Микола вимкнув телевізор і запалив цигарку. Щось хиже з'явилось у його доладній, по-хлоп'ячому стрункій постаті, глуха ворожість блимала з-під м'яких, пухнастих брів, які аж наче пожорсткішли й наколювались.

— Значить, я розкажу, а ти слухай... Значить, натягавсь гички до кагатів, трактор уже загнав на стан... Значить, додому йду...

Слова йому їжаками в роті ставали, чи що, бо біль перекривловав лицє. Либонь, той біль передавався й Марії, губи її зранено третміли.

— Пива зайшов у кафе випити, бо в горлянці пересохло. Взяв два кухлі, тут пиво в бочці й кінчилось. А за мною в черві стоять Федір Кінь, простягає руку, бере мій кухоль. Ну, якби попросив по-доброму, а то ж нахрапом. Оддай пиво, кажу. Тут і дядьки за мене, віддав. А вже як із кафе вийшов, доганяє надворі Федір Кінь, він там портвейн лизав у компанії. Здоровий гевал, як бочка з соляркою. Ти, каже, легше на поворотах. Сам знаю,

кажу, як мені на поворотах. Ти, каже, легше на поворотах, бо я з твоєю жінкою спав. Коли ти з нею спав, питаю, коли ми весь час удвох? Тіпає мною, так би і вдарив. А ти, питає, влітку їздив на курси по підвищенню кваліфікації? Їздив, кажу. Ото я підвищував кваліфікацію твоїй жінці, каже, коли ти підвищував свою по тракторах. Брешеш, кажу. А ти в неї спитай, каже.

Поки говорив, Маріїне лице спершу побіліло, потім зашарілось, далі пойнялось плямами, як пелюстки ружі.

— Ось я в тебе й питаю, Маріє, більше ніхто правди не скаже.

— Бреше ж бо, бреше як! — тонко й гостро, як голка, заголосила жінка.— Нашо ж так обмовляти по-чорному, а бодай тебе спрягло... Не інакше, Миколо, як має зло на тебе, ось і мстить, ось і наругу чинить... Я ж того Федора знати не знаю, я ж нікого не знаю, крім тебе. Й ти повірив, що твоя жінка гуляща? Накинувся з кулаками й ножицьками? Чого ж я за такого бовдура заміж вийшла, що він якомусь пройдисвіту й п'яниці вірить, а своїй жінці не вірить?

Голос її дзигонів, уже такий мордований-перемордований, що, здавалось, немає цієї холодної осінньої ночі скривдженішого сироти, ніж той голос. Миколу, чулого сердцем, спершу жінчині ридання навіть зловтішили (ага, носила вовчиця, а тепер понесли й вовчицю), та щодалі давили давилном на душу, й ставало все тяжче.

— Годі, Маріє, слізами горю на зарайш.

А що вона, виповідаючи заподіяну кривду, голосила й тулила до очей долоні, мовби в їхній невід прагла зловити слізози, він, ізвівши від столу, поклав їй руку на голову. Від того заспокійливого — чи то прощаючого, чи то вибачливого — доторку Марія стала згасати голосом і слізами, лиш судомно пересмикувала плечима. Аж поки згасла, аж поки зів'яла — і в тиші обое почули, як за вікнами вітром і гіллям дерев скрикує осінь, схлипує дощем. Наче осінь, як жінка, заплакала разом із Марією, бо яка жінка не зрозуміє іншу жінку. Й ті схлипування осені зовсім розчулили, Микола сказав:

— Переживали не таке, переживемо...

В Тернівці збирали буряки, вивозячи до цукрозаводу, а гичку закладаючи до силосних траншей. Чи сонце, чи негода, а в полях і на дорогах ревуть мотори машин, бо урожай треба зібрати, бо корми на зиму для худоби затотовувати треба. Микола в такі дні вдосвіта йшов і пізно

добивався до хати. Не з прогульників, не з любителів оковитої, сторонився тих, кому аби день до вечора, хто молився та бив поклони перед пляшкою. Купив мотоцикла й стягувався на «Жигулі», маючи певну обіцянку від голови колгоспу: виділимо як кращому механізаторові. Хазяйновитий, доглядав індиків та качок, у хліві рохкало двоє поросят. Ранньої провесні сподівався звести за хатою теплицю, щоб, накривши прозорою целофановою плівкою, вирощувати огірки й помідори вже в червні, а на літо й осінь — підсіплють із грядок. У Тернівці з нього начебто не дивувались — і дивувались. Начебто не дивувались, бо старатливий господар завжди в шані. А дивувались, бо на дітей поки що не розстарались, отож хай би пожили для себе, не відмовляючи ні в чому. А Микола — хай би брав од свого віку те, що інші тернівчани-чоловіки беруть у такому віці, на старість хоч спомини зостануться. Бо хіба не смішно, що з роботи й на роботу, що від жінки й до жінки, що з хазяйства й до хазяйства? Так і чоловіча сила вбуде...

Тієї осені він справді іншої дороги не зінав, як із хати — й до хати. А що Марія була за няньку в колгоспних дитячих яслах, віднедавна взяв за моду: раз — і прискорчив із поля до ясел на попутній машині, раз — і навинувся додому ввечері, хоч ізранку казав, що занаряджений до півночі. Марію завжди заставав чи в садку біля чужої малечі, якій і носа витри, й манну кашу з сорочечки оббери, чи вдома біля поросят, яких годуй чи не годуй, а вони все голодні. Жінка торопіла від його раптових навідин, бо раніше такого не водилося.

— Перевіряєш? — спітала якось.

— Що перевіряю? Кого перевіряю? — вдавав непорозуміння.

— Перевіряєш, чи я на місці, чи не на гульках?

— Та бог із тобою, Маріє, щоб перевіряв. Заскочив сказати, що в крамниці дають чоботи жіночі, а твої вже зносились.

— Знаю, що дають, а тільки мої ще не дуже зносились, ходитиму.

— Дивись, я хотів як краще...

Й зорив очима, що світились чи смутною підозрою, чи провинною радістю. І водночас наче вибачення просив за підозру.

А то видався день, наче добрий свят, що тобі й хлібину сонця пшеничного не пожалів у небі, що й золотом тобі

під ноги сипнү — із ясенів та кленів, що й не поскупився для тебе нашовки — з найтоншого й найніжнішого бабиного літа. Микола на тракторці їхав через колгоспне подвір'я, щойно привіз бурякову гичку до корівника, а тут назустріч Федір Кінь вигулькнув. Пташарню лагодив на зиму, ві у бригаді ремонтників за столяра, то на плечі ніс розвіду пилку, а пилка хвилею хвилилась, полискуючи зміїнм полиском. Микола погнав тракторця прямісінко, нае повів танк в атаку, й спинився — ну перед самісінком носом. Кінь аж сахнувся вбік, а в сизо-сталевих йоах зблиснуло розбійницьке, відчайдушне зло.

— Ти чого? — брязнув голосом так, як брязкає крихкий чавун.

— А того! — відказав Микола, сплигуючи на землю.

Федір Кінь ісправді нагадував бочку з соляркою — плечистий, важотілій, зарослий цупким дротянім волоссям, що стобурчилось над вухами, та ще такої темної шкіри, немв помазаний дъогтем. Родичі його теж повдавались тарії породи, як коні-ваговози, ю ходили по Тернівці тяжко мабуть, так ходили б кряжисті дубові окоренки, якби міли ходити.

Микола дивився на нього з виразом щасливої зухвалості на лиці.

— Значить, Федоре, — озвався, — ти мою Марію не обмовляй... Памятаєш, тоді біля буфету?

— Тю на ньсо, — похмуро тюкнув той. — Бо що?

— Бо що? Б не пожалію ні свого життя, ні твого, отак.

— Випив тодтохи, смикнуло за язик...

— Бо Марія мене свята, чув?

— Та чув. — І дивився перед собою так, наче самим поглядом хотів зв'язати по руках і ногах. — Чути чув, чому ж не чув..Свята...

Чудно мовлею оте «свята» — наче згоджуувався й наче сумнівався.

Склад дугою пилку, що тужаво завібрувала, збросю наставив перед збою.

— А може, яв ревнощів? — буркнув.

— Набрехав з ревнощів?

— Чому ж абрехав із ревнощів? Правду сказав із ревнощів.

Миколою тіпнуло, так би й кинувся з кулаками, а Федір Кінь осторожно тримав гострозубий вінок-пилку, що не підступиться.

— Знову за своє?.. З життям надумав розпрощатись?
— Який дурень хоче з життям прощатись?.. А може, таки дурень, раз кажу? — І не без гордовитої пихи всміхнувся качанистою головою: — Бо з ревнощів! Ти таки їздив на перекваліфікацію? Їздив. І сам не знаю, як сталося, а сталося.

Микола вже й не думав кидатись із кулаками, а, дрібно тремтячи, слухав, бо хотів дослухати. Хай Марія клялась у вірності, але з якого дива цьому гевалу брехати? Міг би з помсти, але ж нема й за що мстити.

— Увечері з дитячих ясел вона в кукурудзу приходила... Ось так. Я вже звик до неї, а тут ти повернувся. Марія не дивиться в мій бік, тікає. Мовляв, буду вірна чоловіку. А як ти будеш вірна чоловіку, якщо була невірна? Ото приревнував твою жінку до тебе і зараз ревную, тому кажу правду.

— Брешеш...

— Ну от, брешеш... Ну от, свята... — Й закричав: — Не підступай, щоб не брав гріха на душу!

Закричав, бо, осліплений гнівом, Микола війнувся до нього. Скрученуо пилкою вперся в груди, піджак під зубами пилки порснув, сорочка порснула й змокріла на грудях від крові. А що Микола не відступав, а що його суперника трактором зараз не зрушив би з місця, то оцирена пилка знову дернула по одягу й по тілу, тепер із-під лахміття засвітилось голе закривалене тіло.

— Нащо оббріхуеш, гаде триклятий? — закипала піна в кутиках уст. — Хочеш довести до божевілля? Сам збожеволіеш!

— Я тебе пилкою не ріжу, ти сам ріжешся! — дзиго-нів голосом Федір Кінь, і лице його позвірішало. — Сам калічишся, сам!

Схаменувшись, Микола скочив на колісний трактор, що погуркував мотором, і, ввімкнувши швидкість, посунув на кривдника. Ale той, кидаючи через плечі зизувати погляди, тюпачив до кормоцеху, вже й сковався за дверима. На їхню суперечку-бійку зглядалися кількою тернівців, що о цій порі трапились на господарстві. Знавіснілому від люті, закриваленому трактористу вони допомогли злізти з машини й порадили йти додому, поки не накоїв ніякої біди, бо накоїть біди — собі ж гірше. Хтось із чоловіків oddав свою кухвайчину, щоб прикрився й не перестрашив дітей, як ітиме в лікарню.

— Й якої холери не поділили, га? — допитувались. — Чого зчепились?

Не відказував, якої холери не поділили, тільки дивився на всіх сердито, наче гнівався на них, наче всіх підозрював...

Повернувшись із лікарні до хати, так налякав жінку, аж збліла на лиці. Вуста їй замурувало, а що боялась підступитись до чоловіка, то жалісливим поглядом свою душу переливала у його душу. Пахнучи медикаментами, зчорнілий від невідомого страждання, Микола видаєвався чужим, ворожим,— і теплими слізами зацвіли очі, бо що заставалось, як не плакати?

— Ану годі,— сказав лагідно, хоч вона сподівалась на крик.— Дай перевдягнутись.

— Де ж ти так?.. Де ж ти так?.. — несвідомо повторювала Марія, знімаючи з нього криваве дрантя.

Чоловік лише скректав, прикусивши нижню губу. Переvdягнувшись, поклався горизнак у ліжку. Передчуваючи грозу й мордовану тим заціпенінням, Марія не відала, якою ногою ступити. Зрештою аж здригнулась, коли в тиші впав голос.

— Тоді ти сказала всю правду?

Опустилась перед ліжком на коліна, обіймала ноги його, боячись торкнути зранені груди, знай квилила, що правду сказала, що не завинила й на макове зернятко, що не боїться найчорніших поговорів, бо любить Миколу, за ним нікого не бачила й не бачить. Хай вижене з хати, але в серці їй зостанеться однаково, бо в серці нікому немає місця.

Слухав, лежачи непорушно. Якби ж то не знов Марію, а то ж знов із дівчатка-пуп'янка, дружили десь із п'ято-го класу — й побрались. Для тернівчан вони й справді, як мовиться, були муж і жона — одна сатана.

— Годі, не плач,— попросив.

Та й розповів про те, як сьогодні зчепився на артільному господарстві з Федором Конем, як той оборонявся пилкою, як утік од трактора у кормоцех. Марія, слухаючи, вткнулась головою в ковдру.

— Я тільки одного до тями не візьму: де беруться такі? Розкусив його тактику: хоче посварити нас, щоб потім підсипатись до тебе. Призвався, що любить! Ти ж бач — любить! Мало дівчат чи вільних жінок, щоб їх любити? Ні, ірод, чіпляється до заміжньої, здатен на всяку підлоту... Розкусив його тактику, бо чого ж оббріхувати!

— Подаймо на нього в суд,— мовила жінка.

— За віщо подамо в суд?

- А за те, що наклепи клепає...
- Микола встав у ліжку, підвів обличчя жінки, щоб ме-рехтіло мученицькою голубизною очей.
- За наклеп, кажеш? А як ми в заяві напишемо?
- Напишемо все, як було.
- Хто ж має писати заяву до суду?
- Хто ж напише, як не я...

Всякі діла доводиться розглядати районному народ-ному суду, виносячи вироки справедливі, що засвідчують торжество закону й добра. Розглянув і позов громадянки Марії Кіндратівни Ягольник, жительки села Тернівки. На процесі Федір Кінь намагався довести, що зовсім не він має бути притягнутий до відповіданості, зовсім не він має відповідати за статтею кодексу, бо таки не об-мовляв позивачку. Навпаки, позивачка обмовляє його, отож саме вона має бути притягнена до відповіданості, саме вона має відповідати за статтею закону. Чому? То-му що в заяві до суду зводить наклеп на чесного колгос-ника, себто на нього. Мовляв, коли чоловік позивачки за направленням колгоспу відбув на курси по підвищенню кваліфікації, вони й справді зустрічались із позивачкою в кукурудзі. Щоб упевнитись в істині, давайте ось зараз сядемо на машину, гайнемо в Тернівку, він покаже місце їхніх побачень. Щоправда, вже глибока осінь, кукурудзу зібрано й засилосовано, тепер там за річкою Гнилоп'ять самі штурпаки, поміж таких штурпаків на побаченні не сковаєшся, але ж, товариші, весною і влітку там росла кукурудза, як гай, з головою можна сковатись, над вами тільки пташки літають і небо синє!

Федір Кінь гув чавунним голосом, розповідаючи про кукурудзу за селом, а народні засідателі, прокурор і суд-дя тільки перезиралисі іронічно між собою, наче брех-ливу казку чули, наче ніяк не могли повірити в те, що в Тернівці росте кукурудза. Після виступу судді народні засідателі пішли радитись, а як порадились, то й оголосили, що за злісні наклепи, які наносять збиток честі колгоспниці Марії Кіндратівні Ягольник, засудити громадянина Коня Федора Тереньовича на три місяці ви-правно-примусових робіт.

— Я подам касаційну скаргу! — закричав підсудний тернівський столяр.— Вона з чоловіком підкупила, під-могоричила вас!

— Ви ще хочете відповідати за образу честі суду? — запитав суддя.

— Я не ображаю суд, то суд мене ображає, раз такий вирок! Усе навпаки має бути!

— Навпаки? — поспітив суддя. — Значить, три місяці виправно-примусових робіт на свій судовий позов має одержати Марія Кіндратівна Ягольник?

— І хай одержує, раз бреше!

— Ну, товаришу, хто бреше, суд уже з'ясував.

— А я ж без адвоката прийшов на процес, бо думав, що моя правда. Але немає правди в суді, тепер найму адвоката, він пересудить.

— Ви таки хочете понести кару за образу честі суду?

Не відповівши, Федір Кінь повернувся окоренкуватою постаттю до Марії, що сиділа неподалік із лихим, закам'янілим лицем.

— Ех ти! — кинув. — Отак віддячила!..

Марія і не обернулась на голос, наче їй відняло слух.

— Що ж мені робити тепер? — розгублено пробубонів Федір Кінь, ні до кого не звертаючись.

— А що маєте робити? — зводячись за столом, озвався суддя. — Відпрацюєте три місяці, а там і женитись пора, бо холостякування до добра не доводить.

Микола, виходячи слідом за жінкою з суду, почувався людиною, яка свою правоту докаже за всяку ціну, хай навіть супроти всього світу треба воювати.

Подавав касаційну скаргу Федір Кінь чи не подавав, але перегляд справи не вівся й забрали чоловіка в Білу Церкву, тут відробляв на «хімії». Що саме на «хімії» й що саме в Білій Церкві, село довідалося з листа, якого син написав до матері.

Тернівка всяке плескала язиками про той суд. Одні захищали потерпілого — ти ж бач, тепер тавро ганьби матиме на лобі, авжеж, із таким тавром теж доживають до глибокої старості, але!.. Але інші захищали Марію — ти ж бач, зуміла оборонитись від обмов, свою честь не дала змішати з багном. А раз суд засідав, раз народні засідателі міркували, раз суддя і прокурор докладали здорового глузду, бо той глузду у них лиш на законах тримається, то, значить, правда за Марією, а не за обмовником і наклепником.

Коли в чоловічому гурті — підпилому чи тверезому — заходила мова про той суд, Микола, твердішаючи чистими очима, казав:

— Жінка моя — свята, я до неї ніяких претензій не мав і не маю.

Либонь, тернівський молодий тракторист не помічав кривеньких усмішок-гадючок на чужих обличчях.

— Довіряю жінці, як самому собі!

Любив, а тому й довіряв, і нікому не зізнавався, навіть самому собі, як і нинішнього дня болить йому той осінній скандал, коли піддався на чужу обмову, коли піdnis руку на жінку, побив уперше — гаразд, що востаннє. Сам хазяйновитої жилки, сповнювався вдячністю до неї, що не розтратниця, що господина, що хата — повна чаша, що в хаті такичується тепло родинного вогнища.

Подільський розгаслий чернозем заков'яз від морозцю, калюжі та калюжки скрізь покрилися смушком льодку, в повітрі перелітали сніжинки. Від вітру цупке, необлетіле листя на дубах кістляво-шорстко шелестіло. Марія, суботнього надвечір'я кваплячись у магазин по хліб, похапцем накинула лиши куций плащик, і тепер від того шелестіння дерев морозко щулилась. Коло автобусної стоянки їй трапилася жінка, яка щойно зійшла з рейсового автобуса з двома порожніми корзинами в руках. Кинувши пильніший позирк на закутану в кухвайку й озуту в валянки жінку, Марія неспогадано впізнала тітку Явдоху, матір Федора Коня.

З-під зав'язаної над самими бровами сірої хустки-«стоклітки» дивилось двоє очей — сухих і колючих, як осінні будяки.

— Маріє, здрastуй, — першою привіталася тітка, стоячи поміж корзин на узбіччі дороги. — А я от у Білу Церкву їздила, возила Федору передачу, бо закортіло й сала, й ковбаси домашньої... За тебе розпитував.

Тітка поспішала сказати якомога більше, побоюючись, що Марія і не спиниться, ю слухати не стане. Проте Марія спинилася, притримуючи від вітру поли плаща.

— Знаєш, він і досі в тяму не може взяти, як ти його на «хімію» зуміла засадити, навіщо до суду подала.

— Не взяв у тяму, бо ще не відробив трьох місяців, — озвалася Марія. — А як відробить три місяці — отоді візьме в тяму. На те ю судили.

— Але ж хіба він на суді свідчив неправду? Свідчив правду на суді, а як усе криво обернулось, га, наче обмовив тебе. Але ж не обмовив! Як твого взяли на курси, то хіба не казав мені вечорами: «Піду до Марійки, бо дуже наравиться мені». Я — мати, я ж то знаю, коли ю скільки Федір ходив до тебе. Й казав, що серце дуже лежить у нього до тебе.

— Ви все сказали, тітко Явдохо? — прикро спитала.
— Хіба ж усе перебалакаєш? А тільки обідно, що син відробляє примусовку.

— Тітко Явдохо, ми з Миколою — одна сім'я, розбивати нікому не дам, бо де я такого славного чоловіка знайду?

— Чоловік справді славний, а що вже крутиш ним — як хочеш.

— Кручу, а перекручувати не хочу. Мені з Миколою до гробової дошки йти, я його не кину.

— А Федір, значить, хай на «хімії»? За свою любов?

— Дурна його любов, от!

— Дурна, кажеш? — кидала колючими словами, наче сипким сніжком, і все приглядалась до Маріїні постаті, яку щільно облягав плащ.— А чи не від його дурної любові ти, розумна, завагітніла?

Кров шугнула Марії до щік — і вони спалахнули рожевою темрявою, й гнівні очі вдарили іскристим мороком.

— Ви ж бо знаєте, за що Федір відбуває «хімію»? За обмови й наклеп! Бачу, ви теж хочете піти по його слідах.

— По яких слідах?

— Не тільки син обмовляє, а й ви обмовляєте мене! І вам закортіло на «хімію»? Глядіть, тітко Явдохо, бо хоч словечко почую в Тернівці — подам до суду, писати вмію, а суд хутенько розсудить.

— Розсудить?

— Еге! Й тоді вже не в гості поїдете до Федора,— кивнула на порожні корзини,— а робитимете разом із ним на «хімії» плече в плече.

— П'ять років прожила з Миколою — й ходила порожня, як циганова кишеня,— не полізла по слово за пазуху тітка Явдоха.— А тут — нате!.. Що, за всяку ціну закортіло дармової дитинки?

— Й Миколу не обмовляйте!.. Ой, таки плаче «хімія» за вами!..

Проворно побігла, щоб магазин не зачинився, щоб устигнути купити хліб на вечерю.

Тітка Явдоха, дивлячись услід, бубоніла:

— Ну, чи думала, чи гадала, що матиму внука від таїшустрої? Матиму внука — й мовчатиму за нього? Доскоцька, справді засадить на «хімію», хай їй трясця. Почеклю замок на гембу й носитиму, бо не хочу зла ні собі, ні комусь.

ЧЕРЕЗ ВИШНЕВУ ГОРУ

Вчора, теплої травневої неділі, коли сонце сміялось у небі, як золота крашанка, якось так сталось, що сусіди позиралися на гостини до Федора Партики, колгоспного теслі. Хазяїн виставив на стіл залитої смальцем домашньої ковбаси, квашеної капусти в шуляках, драглів, зварених зі свинячої голови та зі свинячих ратичок. Гості, звісно, прийшли не з порожніми руками, особливо ж — Марійка Чорномаз, яка повикладала з коша й печеню курячу, й карасиків смажених, і горнятко запахущої телятини, запеченої з грибами, й ще якихось чудернацьких фігурних пундиків із маком та медом.

Сиділи за столом, причащаючись і пригощаючись, а що Лизавета, жінка Федора Партики, лежала недужа тут-таки в ліжку, то чоловік подавав їй усе в постіль — і шмат пирога, й кусень рум'яної шинки, й карасика засмаженого.

— Даруйте, людоњки,— знай повторювала Лизавета, жовтіючи над білою подушкою змарнілим місяцем змученого обличчя,— що ні встати не годна, ні опоштати вас...

Лизавету, хвору на цілий оберемок усіяких болячок, чоловік кілька разів клав до лікарні, звідки її, трохи підлікувавши, виписували, а оце місяць тому взагалі сказали, щоб лікувалась у дома. Вона переживала, що на скілі життя повисла каменем на шиї в чоловіка, який годив їй і доглядом, і ліками, й терпінням, ставши біля неї і за няньку, і за годувальника.

— Іжте, людоњки, й не майте зла в душах на мене...

— Слухай, Лизавето! — наче аж просурмив іскристим голосом Клім Зозуля, вже трохи покучерявівши розумом від випитої чарки. Він у їхньому сільському побутком-бінаті був і за фотографа, й за майстра по лагодженню телевізорів усіх марок та пральніх машин. Сухий і копчавий, досі вабив жіноче око дикуватою, хижою вродою, мимоволі навіваючи схожість із куницею чи ласкою.— А чого це ти завела такої сумної, наче з білим світом прощаєшся?

— Бо й прощаюсь. Тільки не з білим світом, а з вами.

— А ми хіба на тому світі, а не на цьому разом із тобою?

Напівлежачи, Лизавета шелестіла зів'ялими словами. Мовляв, добре, що сусіди позбирались у такий день, от вона й попрощається з ними. З її щербатим здоров'ям скільки вже зосталось? Із горобиний скік зосталося. Сами з Куманівки, то перебереться назад у Куманівку, там сестра живе самотою, до сестри й притулиться. Сестра обійде й догляне, бо жінці легше глядіти недужу жінку, ніж чоловікові. Своєму Федорові зла не зичить, тільки добра, то чого це він має мордуватись коло неї?

Зів'ялі слова шелестіли, мов сумна осіння трава на холодному вітрі, а Федір, накібчившись за столом, мовчав і лиш крутив пальцями шильце гострого вуса. Полум'я гостинного застілля пригасло, наче в його жар вилито відро води.

Марійка Чорномаз, лукава сільська щебетуха, що вміла перещебетати і великий жіночий гурт, зацвіла солодким усміхом:

— При якій тямі, а таке придумала, Лизавето!

— Не сама придумала, а з Федором,— сказала.

— А тобі, Федоре, не жалко свою жінку спроваджувати на чуже село? — це Клим Зозуля.

— Куманівка не чужа, там рідня,— відказав хазяїн.

— Ale ж куманівська рідня тобі віддала Лизавету!

— Я своїй жінці не перечу: хоче в Хвощівці — хай у Хвощівці, хоче в Куманівці — хай у Куманівці. Так, Лизавето?

— А так, — потвердила. — Через Вишневу гору — і вже в Куманівці.

— Завтра й перевеземося, — сказав Федір Партика. Спідлоба хлюпнув закаламученим поглядом зелено-жабуристих очей по гостях і додав: — Тут не я командую, а Лизавета. Хоче перебратись до сестри, хай перебирається. Та й на могилки піти до батька й матері треба...

— Маєш «Жигулі», то перевезтись не штука, — мовив Клим Зозуля, зблискуючи гострим, як сокира, лицем. — А тільки про таке чувати не доводилось...

— Лизавето, — мовив стемнілій, як дощова хмара, Партика. — Ти скажи сусідам, що доброю волею, а то ще набалакають...

У Лизавети цвіли очі на жовтому виду, наче хлюпались вогники, які можуть погаснути навіть від кволового подуву.

Застілля вже не шуміло осокою поривчастих голосів, а лиш зрідка шелестіло, сплескуючи й крутіше, аж доки той шум людських голосів виліг. Гості розтеклися по до-

мівках, бо в такий день знайдеться клопіт, ще й до себе додому сподівається гостей...

А вже сьогодні, в понеділок, ноги таки послухались Лизавету, звелась із ліжка і заходилася зодягатись мало не в своє дівоцьке вбрання — і спідниця на ній барвінковим цвітом засміялась, і блузка замерехтила квітчастим весняним лугом, і хустина засвітилась.

- Ти куди? — поспітив чоловік.
- А з селом попрощаюсь, — відказала.
- Чи далеко зайдеш?
- Та куди вже зайду.
- А чого вирядилася... наче на перші гулі?
- Хочу... нехай запам'ятують мене молодою...

Відцвітали груші в селі, а яблуні саме повдягались у біло-рожеві шовки святкового цвіту, і жасмин білів уздовж вулиці, і бузки пломеніли пишним сяйвом свічок. Співали пташки, наче ті пісні аж горіли срібними вогнями в іхніх горлечках. Зелені оксамити трав були забризкані золотом кульбаб, і жовті зірочки розквітлого чистотілу наче аж видзвонювали скрізь.

Ще в хаті Лизавета поклала собі чи не всю Хвоцівку обійти. Знала тут чи не кожну грудку та билинку, то чом не попрощатися з рідним світом. Але дійшла тільки до воріт, як до межі, й цю межу переступити не спромоглася. Голова її сонячком перевісилась через ворота, весняний вітерець поскубував довгі вії, наче осоку, над скаламученими заводями очей, і, здається, Лизавета зараз була не тільки тут, а й вільно літала душою по всьому селу, ширяла душою на цій оновленій весною, радісній землі.

Марійка Чорномаз, що жила через дорогу, прийшла з відром до іхньої криниці, бо завжди в них воду брала.

- День — як намальований! — озвалась.
- Що я тобі хочу сказати, Марійко... Ти навідуйся до моого Федора, коли яку жіночу роботу побачиш непороблену.

— Тітко Лизавето, та для такого чоловіка, як Федір, я з золотою душою!

— Я знаю, що ти з золотою душою... Випери, навари, коли часинка знайдеться... А він тобі яку чоловічу роботу поробить, тут близько, через дорогу... А там бог покаже, як вам далі...

— Тітко Лизавето, й набалакала такого ціле решето!.. Еге, бог покаже, як усім далі. Ото вичунюйте й повертайтесь назад із Куманівки.

— Хрест хочу зняти з Федора, бо нашо йому такий хрест, як я? Славно з ним жили, не заслужив він такого хреста.

Слова наче видирала з грудей, як глевтяки.

— Діло хазяйське, Лизавето, а тільки ти себе живцем у гріб не клади. Погостюєш у сестри в Куманівці — й назад, бо нема краще, як у своїй хаті. А Куманівка близько, перескочиш через Вишневу гору — і вже там.

Сусідка понесла повне відро води разом із яблуневим цвітом, що нападав у криницю. А Лизавета стояла, сумним сонячком перехиливши голову через ворота, аж поки вийшов чоловік і попід руки повів до хати, осміхаючись ледь докірливо:

— Таки запам'ятають тебе молодою!.. Такою, як цьогорічна весна!..

— Як цьогорічна весна,— повторила. — Пора ладнатаєш у дорогу.

До вечора й склались у машину, що стояла в дворі під сухими дубами, які черніли розкарякуватим гіллям, наче круки крильми. Лизавета знай лише підказувала — й стару куфайчину поклади, й биті валянки, й не забудь вовняні панчохи, а Федір Партика слухняно носив, складаючи в багажнику та на задньому сидінні. Похоронною жалобою поночіло його лиць, а він намагався освітити його зумисним усміхом:

— Із яким приданим до мене — з таким приданим і від мене!

Або:

— Ніяк не діждуться тебе куманівські парубки!

Лизавета мовби й не чула, і схудла її голова стриміла на плечах, як сорока на тину.

Клим Зозуля, ідучи на велосипеді повз обійття, взявся рукою за ворота, запитав у Партики:

— Таки спроваджуєш, еге?

Той зле гримнув кулаком об кулак, викресавши сердитий репаний звук.

— Та чи бабі свій розум вкладеш?

— Дивно, та й годі,— іскрився хижуватим профілем Клим Зозуля.— Чудні діла твої, господи, а людські — ще чудніші.

Поїхав, а в серці у Федора Партики мовби кубло гадюк заворушилось, розповзаючись по всіх закамарках душі. Бо й справді, як тут краще? Як учинити, щоб людські язики не перелопачували тебе до самої могили й у могилі?

Як виходила Лизавета з хати, взялася за сінешній одвірок і трималась, нач одвірок учепився за жінку й не відпускав. Ставши під сухими дубами, обернулась на своє родинне вогнище, іке пригасло ось такої прикрашеної в цвіт і щебет вродивої весни, й ледь звісила голову в поклоні, прощаючись Уже в машині нагадала:

— Пойдемо через Вишневу гору...

Через Вишневу горудорога на Куманівку — близчча, й скоро машина побігл на гору, що верблюжим горбом здіймалась на сільські околиці. Саме тут колись давно здібались вони вперше в житті — босонога, в ромашковому вінку Лизавета йшла в гості до родичів у Хвоцівку, а Федір кіньми віз боку солярки до тракторів. Зараз, коли сонце сідало над змлею, Вишнева гора аж пінилась шумливою молодою зеленню, поміж якої біліли цвітом дикі груші та яблуні, білі жостір і крушина. Федір, зупинивши машину, вічинив дверцята — й хлюпнуло духмяними пахощами, музика пташиного співу вдарилася в груди.

Ген, у нерухомих діах розквітих садів, розкинулась унизу Хвоцівка, підпрезана в стані темною, сяючою водою мерехтливої річки.

— Ти чого спинився? — поспітала через суху очертану дудочку губів обважніла Лизавета.

— Ну... так...

Чи згадалась ій ту:ота далека їхня зустріч і чи насправді була та далека:устріч, а не примарилася? І чому Лизавета загадала іхат на Куманівку саме через Вишневу гору? Тільки том, що цією дорогою біжче?

Поринувши в забутт, вона склепила повіки. Вишнева гора співала й сміялася так, як співала й сміялась у їхній молодості, як спіатиме й сміятиметься наступної весни, завжди, — й неже вони мають розлучитись там, де колись зустрілись? Іа його думки Вишнева гора відповідала густими вечірніми пахощами рясної розквітлої зелені, відповідала злодженою хоровою піснею невмирівших пташок. Вишнева гора наказувала, й Федр Партика наче скорився її наазу, а не своїй волі. Обережно, щоб не розбудити закуинлу Лизавету, зачинив дверцята, завів мотор і, розвернувшись машину поміж кучматих кущів, легесенько став спукатися з гори донизу, в Хвоцівку, яка все біжче рогортала тополино-яблуневі рідні обійми.

На своєму обійті, в інному цвіті горобини, стояла, як докір долі, Марія Чирномаз, і очі на її здивованому обличчі тремтіли, як дзвелені зірки тримтять на холод...

ЗВАБНИКИ І ЗВАБНИЦІ

Степан Поліщук живе в Тернівці, хата стоїть у старому саду над супокійною, порослою лататтям річкою Гнилоп'ять, а працює в районі в народному суді виконавцем. Доїжджати на роботу і з роботи просто — садиба над трасою, що веде на Київ і на Вінницю, отож гуде автобусами, машинами. Міг би домогтись квартиру в районному містечку, переселитись ближче до суду, проте жаль залишати Тернівку. Тут виріс, тут родичі. Доглядає матір Олену, якій до дев'яноста років, ще так-сяк мати обійде сама себе, але пам'ять у старої стала геть дірява — те вона забула й згадати не годна, того не впізнає, дивиться на людину, як у білій світ. Мати чи лежить в напівтемній кімнатчині, вступившись у стелю скляними очима, чи сидить на лавці під грушевою, опершись на костур підборіддям-лопаткою. В такому віці дерево не слід пересаджувати з місця на місце, й людину руйнати не годиться, бо її коріння тут укоренилось, тягне соки з рідної землі, хай тягне.

Самому судовому виконавцю вже за сорок, холостяк, розлучений, колишня його жінка виїхала з Тернівки, не навідується навіть до родичів, десь на Кубані... Має двох сестер — старша живе в Гомелі, молодша — у Львові, обидві сестри і давніше, й недавно казали, що заберуть матір до себе, хай би доживала віку біля котроїсізі дочок, але мати Олена не запрагла іхати на чужину, а Степан також не захотів спроваджувати її з Тернівки... Поряд зі старою хатою (дах перекрив, поставив парове опалення, газифікував) звів цегляний будинок під шифером, кликав сестер: «Ось повиходите на пенсію — й переїжджайте додому, вистачить місця всім». Сестри обіцяли, проте переїжджати не квалились, тому-то новий дім стояв пусткою. Щоправда, знаходились покупці, в яких у гамані дзвеніла дармова копійка, але покупцям Степан Поліщук відмовляв. Відмовляв, хоч із кожним роком та пустка червоної цегли ранила серце все дужче.

У Тернівці казали про Степана: хоч яблуко від яблуніпадас близько, та його яблуко ой як далеко відкотилося! Батько мав таку вдачу, що не вгадати — за хвилю заходить прісного чи гіркого. В сутужний рік — коли стягувались на взуття й одяг, на кусень хліба — до чого

додумався? Восени, коли з городу вже зібрали латку жита, коли змололи в млині в сусідньому селі, він за лантух борошна свіжого помолу виміняв голуба-турмана! Мати Олена, знаючи вдачу чоловікову, мовчала, наче язика проковтнула, а всю ніч проплакала в сінях під дімарем. Отруєний тими слізами, Степанко вранці випустив турмана з дерев'яної клітки, за що й був битий: батько шмагав ременем так, наче сліпа, бездушна сила...

А то якось привіз до обійстя торфу на возі, кінь ребристий притомився, ніяк під горбочок не затягне воза з дороги на подвір'я, шкура так і напинається на боках, маслакуваті ноги тремтять. То батько геть оскаженів із кінської немочі, причепив на кінець батога залізного цвяшка — й давай батогом батожити коня, батожити з вищиреними зубами, безтямно. Степанко вихопив із батькової руки батога, оперіщив по ногах, аж батько скрутися, авжеж, скрутися, бо батько не кінь, батько до такого не звик. Добре, що сусідка все бачила, добре, що сусідка крикнула тікати, й хлопець утік. А якби не утік? Три дні переховувався скрізь по Тернівці — по кущах і чужих горищах на клунях, а то занікував покрадьки до родичів, щоб погодували. Хату свою оминав, найдужче боявся здібатися з батьком, од якого не сподівався на милість.

Аж через три дні мати Олена ввечері знайшла дитину в верболозах над Гнилоп'яттю, привела додому, нагодувала — й замкнула на ніч у комірчині, сховавши від батька ключа.

Може, саме тоді малий Степанко, мордований батькою жорстокістю, запрагнув справедливості? Саме тоді вже визначалась дорога для його душі, й ця дорога згодом привела в судові виконавці.

Кожен із тернівських шоферів зупиниться, щоб підвезти до району свого домашнього судового виконавця, а найчастіше — їхній колгоспний молоковоз Петро Пустовий. Три роки тому демобілізувавшись із армії, женився, побудувався, тепер стягується на «Запорожець». Інші шоferи підвозять односельців чи чужих попутників здебільшого безкоштовно, а Пустовий ніколи не відмовляється від плати. Його бурувато-сіре, як пожухла осіння трава, лицьо — завжди заклопотане, під бровами очі сторожко нашорошуються, як голодні шпаченята.

Сьогодні вранці він прихопив судового виконавця коло греблі через Гнилоп'ять і не встиг іще чоловік умости-

тись на сидінні в кабіні молоковоза, як шоферів рот закипів словами, мов горщик порснув бризками окропу:

— Степане Івановичу, хоч ти за законами живеш і законам служиш, а правди в світі нема!

— Правда завжди є...

— Правда є, та не завжди її зверху. З тобою хочу посовітуватись, бо з ким іще?! Сестру мою Марфу пам'ятаєш, вона заміж вийшла на Одещину? Лист учора від неї принесли, просить до тебе звернутись, щоб поміг. Муж її шоферюга, як і я. Що приключилось? Через садок у них — сусідка, вже в літах, незаміжня, а до цієї сусідки з поблизького села навідувалась родичка її, племінниця. Племінниця ще молода, теж незаміжня. Провідувала свою самотню тітку часто — в суботу до тітки, переночує, а недільного вечора вже додому вертається, в якесь там село Клітинці, чи що. Ну, Марфин чоловік і поласував на племінницю. А ти мою сестру Марфу знаєш, золоте серце, на шури-мури дивилась крізь пальці, аби мир у сім'ї та аби чоловікові на здоров'я. Знала, що кричи не кричи, а криком тільки шкоди сама собі накоїш. Якоїсь суботи її благовірний Хом'як набрався, аж із вух йому хлюпало, й гайда через садок до сусідки. А до неї гості зібрались, чаркуються і в карти грають. Може б, не сталося того, що сталось, коли б у сусідки хата як хата, а то ж стара, на одненьку кімнату, вже з цієї одненької не поведеш полюбовницею до другої кімнати. Хом'як — навриплива бестія, надто ж випивши. Розібрало його, наче вовка опеньки, й давай виганяти гостей на двір, навіть хазяйку витурив. Зачинився на засув, погасив світло, переспав із полюбовницею, а тоді виходить надвечір і каже чужим гостям: «Усе, тепер знову можете грati в карти...» Але ж, Степане Івановичу, і народ у нас, але ж і народ! Якби не сміялися з тієї племінниці, таж у Клітинцях стали сміятись, хутко докотилося і до її села. Хтось порадив чи сама додумалась — і подала в суд на Хом'яка, що її згвалтовано. Хом'як спершу не повірив, але мусив повірити, коли на суд позвали. А на процесі кажуть, що він узяв на гвалт громадянку таку-то з села такого-то. Хом'як в амбіцію вдарився, доказує, що вже два роки зустрічаються вони, мають діло не з тамтої суботи, коли трохи перебрав. А Марфа, сестра моя, щоб порятувати Хом'яка, свідчить на процесі, що чоловік її справді два роки живе з тією племінницею. І які тільки голови, Степане Івановичу, засідають у тому суді, ума не

прикладу! Вже коли Хом'як разом із жінкою довів, що нікого не гвалтував, розсудіть по-людському, відпустіть. А вони винесли вирок, що раніше, отих два роки, у Хом'яка з полюбовницею все по взаємній згоді, можна сказати — по любові, й суд туди носа не пхає. Але тамтої суботи, про яку йдеться в позові, не було не тільки любові, а й взаємної згоди, тому Хом'яка слід засудити на дванадцять років за згвалтування в нетверезому стані громадянки такої ось із села такого ось.. Степане Івановичу, як тобі це подобається?

— Не подобається, — відказав той.

— Ну от! — зрадів із чужої підтримки Пустовий.— Значить, нагнули дуг одеські законники, значить, можна їх накрити на гарячому?

— Не подобається, що нагнув дуг ваш Хом'як, — мовив судовий виконавець.

— Степане Івановичу, й ти в їхню дудку дмеш? — не повірив тернівський шофер.— Із яких це пір за правду паяють дванадцять років? Хом'як правду сказав на суді! Й Марфа свідчила по правді — таки два роки її чоловік крутив амури з полюбовницею. Невже виходу нема, щоб зарадити біді?

— Вихід був, — усміхнувся судовий виконавець.

— Який вихід? — зрадів односелець.

— А той вихід, що Хом'якові слід було триматись Хом'ячих, себто твоєї сестри! Якби не скакав у гречку, ніхто б його за гвалт не посадив на дванадцять років.

— Марфа просила порадитись, а ти!.. Начебто знаєшся на всяких судах-пересудах та як учені люди обходять закони так, щоб по-законному.

— Петре, чи я тобі порадив щось на безголов'я?

Й Петро Пустовий замовк до самого райцентру, перевонаний: не інакше, їхній тернівський законник неспроста відмовився допомогти, тримає злопам'ять, ось тільки де взялась та злопам'ять? А може, хоче відразу — на лапу? Гаразд, на лапу дав би, але за віщо, коли поглузвав, називається, вихід порадив: було Хом'яку триматись Хом'ячих! Авжеж, було триматись, та не тримався, ірод...

Цілий день сонце смажило так, що, дивись, коли завтра чи позавтра не перепаде дощик, земля посохне й попрепається. Дочекавшись вечора, Степан Поліщук узяв відро, тягне воду з криниці й поливає грядки в городі. Аби проміння не забило памороки, зодягнув формений

кашкет із кокардою — по цьому кашкету ще зоддалік і впізнають судового виконавця по селях району, по яких доводиться роз'їжджати вже другий десяток літ. Поляває капустяну розсаду, мугикаючи якусь пісеньку, розгинається в попереку, що ледь поскрипув від ревматизму,— під хатою стоїть дядько Харлампій.

Дядько Харлампій з доброго дива не навідається, отож кухоль і відро з водою зоставлено на грядці, за якусь хвильку хазяїн і гість ручкаються, схиляючись один перед одним у поклоні, а що обидва всміхаються, то наче й усмішки їхні поштиво вклоняються: усмішка дядька Харлампія — трохи запобігливо перед усмішкою судового виконавця, а усмішка судового виконавця — приязно перед усмішкою дядька Харлампія. Зрештою вже сидять за столом під грушою, гомонять. Дядько Харлампій (геть сухий, як скіпка, а з сухого лица не сходить вираз, мовби чоловік весь час прислухається до чогось — чи то в самому собі, чи то довкола) починає здалеку — як віддав заміж старшу дочку, як справляв весілля для молодшої дочки, про зятів та внуків, а вже потім — і про сина Василя, котрий хоч запарубкувався, але ж не перестояв на пні, бо в нашому віці парубок похватний і молодий від колиски до могили.

— Ти, Степане Івановичу, не плескатимеш язиком про цю притичину, от я й прийшов порадитись... Хоч би скільки коза бігала, а прийде до воза, ось наш Василь і знайшов собі дівку в Куманівці, раз йому цього зілля в Тернівці забракло...

— Як то мовиться, засватана дівка завжди краща,— докидає судовий виконавець.— Так що тут радитись, дядьку Харлампію? Моя рада — розписуйте Василя в сільраді, раз дійшло до женихання.

— А ми хіба з бабою не тієї самої співали? — скривнув Харлампій. — Минулої неділі взяли хліб і поїхали на автобусі в Куманівку до сватів, аби толк толком договоритися за весілля. Свати нам раді, а ми раді сватам, обое хоч і не при великому достатку, бо вже в літах, зате товкущі. А в товкущих батька-матері й дитина не ледаренчиха. Взяли наш хліб і за весілля погомоніли, де й що...

— Не свати посватали, а ви самі за сватів ходили?

— Тепер і без сватів сватають, і з сватами — один хрін, бо відскакують скоро молодий від молодої, як горох від стіни... Хоч весілля на осінь, та вже тепер із бабою міркуємо, як маємо відбувати. І кабанчика маємо, то зако-

лемо, ѹ каченята підростуть, ѹ інічатину зготуємо, опоштаемо гостей, бо на весілля збігаються прошені й не-прощені... Усе б добре, та конфуз трапився.

— Який конфуз? — здивувався судовий виконавець, який начебто звик ні з чого не дивуватись.

— Учора повернувся в Тернівку той коровай, що ми з бабою носили в Куманівку...

— Як повернувся?

— Та не сам повернувся, звісно, а через якогось куманівського чоловіка передала наречена.

— Хоч убийте, не втамлю, — кліпав блідими повіками судовий виконавець.

— А що тут тямити? Передала хліб, а в записці написала, що передумала. Мовляв, демобілізувався хлопець, який із нею дружив до армії, ось за нього вона й віддається, а нас і нашого Василя перепрошує.

— Мабуть, знову навернулася серцем до свого солдата, — розважливо сказав Степан Іванович.

— Нам із бабою не легше від того, що знову навернулася серцем до солдата! — скрикнув дядько Харлампій, ѹ жили під сухою шкірою на шї повиниались, набувнавівши. — Василь такий, що лиш пореготовався: каже, краще розлучитись до весілля, аніж після весілля, ніякої досади, а в нас із бабою досада!

— Навіщо вам досадувати, здоров'я збавляти, коли Василь не досадує, здоров'я береже?

— Й ми хотіли б здоров'я берегти, а досада сама береться, бо перед родичами соромно й перед сусідами, що так ославлено, що хліб повернуто.

— Ще не таке трапляється...

— Як за тридев'ять земель трапляється така халепа, наше серце не болить, бо на всяку халепу не наболиться, а коли вдома, а коли з тобою?!

Судовий виконавець вмовкає, бо тут душа сама не відає, співчувати чи не співчувати дядькові Харлампію, а душі не накажеш. Гість чілко вдивляється кібцюватими очима, настовбурчус іжакуваті шпичаки брів, каже:

— Ти, Степане Івановичу, живеш по законах і знаєш закони, то чи нема там такого закону...

— Якого? — нехотя запитує, бо дядько ніяк не спроможеться на слово.

— А щоб усе назад повернути, га?

— Що повернути? — стороپіло запитує. — Дівка передала вам коровай назад, а ви все-таки з бабою хочете вернути коровай у Куманівку?

— Чи там нема такого закону,— вперто бубонить дядько Харлампій, не ховаючи гострих кібцоватих очей,— що раз уже посватались, значить, діло в шляпі, а коровай повернати назад ніяк не можна? Значить, те сватання — законне, його вже ніхто не обжалує.

— Тю на вас, дядьку!

— А чом ти тюкаєш?

— Та як не тюкати, коли ви ліпите горбатого до стіни! Де я для вас такий закон візьму? З-за пазухи вийму чи з кишені дістану?

— Хто ж ваші всі закони знає? — розчарований і роздосадуваний, каже гість. І дивиться з пильною підоозріливістю: — А може, якби не Харлампій просив, а хтось інший, то знайшовся б потрібний закон у кодексі?

— Та в цьому кодексі сама дівка пише закони, який написала — такого й шануйте!

— Кажеш, сама дівка пише?.. О, вони понаписують, тільки дай волю! Бач, як виходить: сьогодні в них один закон, а завтра вже другий.

— Й чого ви наврипились на ту куманівську дівку? Закон проти неї безсильний...

— Та бачу, що бестія сильніша, ніж усі твої закони,— сердито каже дядько Харлампій і зводиться із-за столу під грушевою. — А чого наврипився? Наврипився, бо з біса славна дівка...

— Така славна, що Василь рукою махнув на повернутий коровай, а ви ніяк не хочете ковтнути облизня?

— Василь? Теперішні молоді хіба щось тямлять на дівчатах? Василь такий, що ниньки тут, завтра там, а з невісткою довелось б жити мені та бабі... Ну, бувай, жаль, що не можеш підшукати закону, аби все по людській соціті, а не шиворіт-виворіт.

Дядько Харлампій іде, проворно переставляючи худими ногами, наче дерев'яними жердинами, й лице його — лице людини, яка не здається, яка дошукуватиметься правди.

Семен Вихристюк — рідня, як десята вода на киселі, а недільного дня таки добився аж із Великого Чернігівства. Приїхав на своєму мотоциклі, з коляскі дістав пакунок із закускою домашньою. Мовляв, ти, Степане, холостякуеш, мати стара, недужа, зготувати їсти не судна, ось прихопив готовенького з собою. Треба діло залагодити.

Вечоріло, сиділи на веранді, відчиненій на садок і город. Жилавий, засмаглив Вихристюк світився жовтизною обличчя, як вгодований обсмалений гусак.

— Чи не за порадою приїхав? — обережненько поспістав хазяїн.

— Ег ж, за порадою, — здивувався гість. — Уже прочули щось?

— Та не прочув нічого, бо Великий Чернятин не близько, а тільки до мене всі внадилися за порадами, а який із мене порадник!

— Е-е, не кажіть! — засміявся Семен Вихристюк, і лице його прибрало лукавої недовіри. — Ви в своїй роботі собаку з'їли, знаете, як звести кінці з кінцями... Я ж оце женився був...

— Ти — женився?!

Степан Іванович ізвівся з-за столу, наче навстоячки й слід розглядати далекого свого родича, котрий женився. Той усміхався кисло-солодкою усмішкою, наче з'їв ложку меду, а закусив гіркою редьюкою.

Річ у тому, що Семен Вихристюк поклав собі спершу завести хазяйство, а тоді — женитись. Авжеж, у прийми не пристане, але ж і в свою хату з лободи молоду жінку вести не хоче. Звів хату не з лободи, а з цегли, покрив шифером. П'ять кімнат обставив меблями, обвішав килимами, прикрасив репродукціями з картин і барвистими плакатами, навіть книжок накупив, навіть піаніно поставив (хоч сам ніколи на піаніно не грав і ніхто з більчих родичів теж не торкався ніяких музичних інструментів за винятком балалайки на три струни). Завів гусей, індиків, курей, насадив сад — вистачило труду для нього й для материних рук.

Наречену ж намітив, коли та ще ходила до школи в шостий клас, а він уже демобілізувався і який рік шоферував у колгоспі.

— За мене б кожна вискочила, але ж я вподобав Любу.

Великий Чернятин — це Великий Чернятин, село завжди цвіло й цвіте вродливими дівчатами, а Люба чи не найкращою квіткою вдалась. Хлопці ж упадати за нею боялись, бо знали, що Семен до армії і в армії займався боксом, навіть добився звання якогось там армійського чемпіона, то кому ж захочеться скуштувати залізного кулака, не зодягненого в боксерську рукавичку? До весілля наречена мала від нареченого такі подарунки, яких досі не мала жодна великорічнинська красуня від свого судженого. Не тільки зодягнув і озув, не тільки при-

дбав шлюбну каблучку з коштовним каменем, а й про запас купив деякі цінні речі, бо запас біди не чинить: куплені для неї волотий годинник, усякі кульчики й ланцюжки — насамперед надійно вкладений капітал, який щороку даватиме такий навар, якого великочертнятийська баба-спекулянтка з базарів не матиме.

— А яке весілля справив за свої гроши, скільки народу походилося! Всі казали, що такої молодої Великій Черннатині ніколи не бачив!

— Тепер у цьому ділі люблять колгоспний масштаб,— докинув судовий виконавець.

Семен Вихристюк на весіллі не випив і грама горілки, стежив, хто які подарунки дарував, аби в п'яному очам рінні не забути, аби потім пам'ятати: яку своїм подарунком гості склали тобі ціну, таку ціну складатимеш у житті і їм. Грав духовий оркестр, молоду запрошували до кожного танцю, й вона таки добре натанцювалась, бо мала ж попрощатися з діуванням, а заміжжя вже танцюватиме і в хаті (ген тільки пилоку з меблів повитирати й курячу з килимів попилососити!), і на хазяйстві, та й від колгоспної роботи не відкрутишся.

— По правді, я сам ні в кого такої гульні не бачив, як у тебе!

— Значить, запам'ятаєш до могили,— сказав судовий виконавець.

— А запам'ятаю до самісінької могили,— згодився Вихристюк.— Запам'ятаю, бо весілля справив, а жінки в мене катма!

— Для кого ж тоді ти Любі весілля спралюєш?

— Справляю собі, а жінка тю-тю...

Щойно розписавшись у сільраді, щойно повеселившись під звуки духового оркестру, Любі зникла з хати, поставленої й щедро обставленої для неї. З досади рвучи на грудях сорочку, тверезий молодожон опівночі кинувся до тестя й тещі, кинувся по молоду свою дружину, а вона — хоч кілок на голові теші: боюся ще заміж, зостанусь у батька-матері, та й взагалі хочу після школи вступати до інституту, а не поратися з горщиками в печі й прати пелюшки. Отака приключина приключилася, тут горе з розуму, та чи не можна з цього горя та й надбати крихту розуму?

— Спершу змієм дихав на Любі, а охолов — і навіть виправдав: авжеж, скаменулась, що сімнадцять літ, а вона — голову в сімейний хомут, от і схнулась від того хомута. Інша на її місці стала б через суд розсуджу-

ватись, відсудила б і майна, їй половину хати, дивись, а моя колишня не стала, спасибі, полюбовно розскочились. Хоч, може, мостилася за мене заміж не без задньої думки, правда?.. Розскочились, тепер ми вже колишні. З мене у Великому Чернятині сміються, а Любу одні хвалають, другі дивуються, такий наш народ, що йому нічим не вгодиш... Та я ось поради намислив попросити, Степане Івановичу, ми ж і родичі якіс...

— Лишенько, знайшли порадника! — вигукнув судовий виконавець. Розпашілій від випитої чарки.

Стара мати, що сіла з ними вечеряти до столу випустила з провалля рота:

— Чи тобі жалко доброго слова?

— Слова не жалко, мамо,— скрикнув син,— та нема такого закону, який повернув би жінку, якщо жінка не хоче.

— Закони всякі є,— розсудливо сказала стара.

— Та я не шукаю такого закону, щоб повернув жінку, раз розлучились! — заперечив Семен Вихристюк.

— А якої тоді поради просиш?

— Бачте, Степане Івановичу, я й до весілля готувався, й весілля відгуляв за свої гроші, так? Закуска, випивка, музика — все мое, так? То чи не можна вернути?

— Як же ти вернеш, коли горілку випито? Й харчі з чужкої пельки не видереш. А музику як назад вернеш, коли то дух людський, що відіграв?

— Авежж, що драглів чи пива не вернеш, але хай би грошима відшкодували з половини, га? Якби такий позов до суду подати!

— Он ти про що...

Запала тиша, у відчинені двері веранди пахло м'ятою, ген-ген над вербовими верхами дотлівав жар сонця. Судовий виконавець сумними, як холодний туман, очима стежив за ластівками, що проносились над подвір'ям, наче зараз не мав важливішого заняття.

Озвався:

— Семене, подаси позов до суду — тільки зганьбішся перед усім Великим Чернятином на все своє життя. Зганьблиться діти, які в тебе ще народяться від іншої жінки.

— А народяться, бо хата пусткою не стоятиме, приведу жінку!

— Й та жінка твоя зганьбиться, бо всі пам'ятатимуть у селі, як ти через суд домагався відшкодувати збитки за весілля.

— Степане Івановичу, вам легко радити, а ви влізли б у мою шкуру!

— Ти прийшов мою раду слухати чи свою шкуру напрокат віддавати?

— Даруйте, до слова сказав, але...

— Ото ніякого позову не складай, бо так Великий Чернин тин хоч сміється, а то ганьбитиме від роду до роду. Краще всім кажи, що любив Любу й любиш,— собі ж на користь, менші моральні збитки.

— А я справді любив і люблю,— буркнув.

— То навіщо такий позов?!

— Батьки її не без грошей сидять, могли б шиконути, але не шиконули вони, а я, дурень... Спасибі за пораду, хоч мені ця порада не дуже й підходить.

— Зараз не підходить, а на старості моя порада за золоту знахідку стане!

— Правда? — спитав недовірливо.— Що ж, поживемо — побачимо.

Семен Вихристюк із-за столу зводився неохоче й прощався сумовито, наче от обділили чоловіка розумною порадою, дали гіршу, а кращою поскупились. І мотоцикл його від хати від'їджав неохоче, немов чоловік ось-ось мав повернутись і ту гіршу пораду віддати назад, а крашувши коли не випросити в слузах, то силоміць видерти.

— Такий шустрий родич,— уолос мовив Степан Іванович,— що міг би забрати принесену ковбасу та недопиту горілку. Може, колись позов подастъ, щоб я гроши ма відшкодував?

— Не жалій для людей доброго слова,— озвалась мати, дивлячись на сивий вечір за порогом.

Раніше не так, а теперішнім часом судовий виконавець із Тернівки призначається душою, що від кожного стрічного став чекати: ось попросить чоловік поради, раз його по рідному краю за порадника мають. Приглядався до всіх, а найпильніше, либонь, до Максимишиної Ольги, що недавно розлучилася зі своїм Максимишиним. Він — знатний дояр, вона — знатна доярка: змагались по надоях молока до весілля, змагались і після весілля — то жінка попереду, то чоловік. А сімейний глек побили не тому, що, може, в змаганні чоловік не міг узяти гору раз і назавжди, чи тому, що жінка не могла перевершити своїм трудовим ентузіазмом. Побили глек, бо Максимишин приврнував свою молоду Максимишину, у нападі ревнощів удався до кулаків.

Оточ, приглядаючись до знатної доярки, судовий виконавець міркував, що проблеми конче мають сушити її голову, а раз сушать — звернеться за порадою до порадника! Може, й тому приглядався, що Ольга вдалася з біса звабливо, на неї кожен косував ласим поглядом, неспроста й приревнував знатний дояр свою законну знатну доярку!

Значить, при випадкових зустрічах судовий виконавець проникливо зазирав у лякливу й водночас таку безстрашну глибину синіх Ольжиних очей, і вона відповідала приязним поглядом-обіцянкою. Оскільки ж за порадами не зверталась, то Степан Іванович чомусь усе більше впевнювався в тому, що незабаром таки звернеться. Бо, розлучившись, і далі жили в одній хаті, поділеній на дві половини. А де це бачено, щоб розлучені чоловік і жінка не прагнули геть порозбігатись, наче й не стрічались у житті!

А що, як то мовиться, коза не квапилась до воза, то віз сам заквапився до кози.

Якось недільного дня, твердо знаючи, що Максимишин поїхав у область провідати в лікарні хворого батька й що Максимишина на колгоспній фермі відбула свою зміну біля групи корів, судовий виконавець нарядився у вихідний костюм, старанно причесався перед дзеркалом, поблизався одеколоном і подався з хати, прикрасивши обличчя блаженним виразом...

Ольга, побачивши в своїй хаті такого гостя, спершу здивовано затріпотіла віями — так чайки метушаться над синявою річковою води. Готуючи вечерю, запросила сідати до столу, за якусъ хвильку насипала два полуимиски духмяного кулешу.

Спершу віднікувався, та хіба не здасися перед такою господинею? Неквапно сьорбав страву, похваловав, а воно щиро тішилась.

— Мій ніколи не хвалив мене, хоч би й як зготувала, — поскаржилася.

— Як поживаєш, Ольго? — постатечнішавши на обличці, запитав судовий виконавець, згадавши, що він осoba ще й офіційна. — До мене багато людей звертаються за порадами, то чи не допоможу й тобі якою порадою?

— Якою порадою поможете? — наче й не второпала.

— Ну, з Максимишиним розлучилася?

— Розлучилася.

Почувавши відповідь, зрадів, хоч, здається, чого б йому радіти з чужих негараздів і неагод.

— І, звісно, хотіла б налагодити життя, бо якій жінці не хочеться?

— Авжеж, хотіла б.

— Та така симпатична молодичка, як ти, не пропаде, правда?

— І не збираюсь пропадати.

— Хвалю, Ольго, за оптимізм... Помогти хочу, бо подобаєшся моєму серцю.

— Таке скажете, Степане Івановичу!

— Моя практика судового виконавця велика, ось, до прикладу, розкажу історію, шість років тому трапилася, ти не пам'ятаєш, бо ще до школи ходила. На Заливанщині сталося. По суду чоловік і жінка розлучились, як і ти з Максимишиним, так? У жінки на руках зосталось троє дітей, а він ходить до другої, щоб марно його чоловіча сила не простоювала, так? Ясно, що майно поділили, бо завжди за таких оказій ділять. Їй залишили хату, оцінивши в тисячу карбованців, але з умовою, щоб півтисячі повернула чоловікові. Жінка не віддає, бо таких грошей нема в ній, а є тільки троє дітей на руках. Ну, я судовий виконавець, мене й послали на Заливанщину довести вирок до виконання. Здібався я з тим чоловіком, із тією жінкою, поговорив. Вона згодна віддавати потрошки, із зарплати. А він уперся рогами. Мовляв, яка там у ній зарплата, потрошку віддаватиме до самої могили. А як ти хочеш, питаю. А я хочу, каже, щоб вона продала свиню й корову — і повну суму виклала. Я на всяких жмикрутів надивився, що злуплять і з рідної неньки, і з чужої відьми. А цей про дітей своїх хоч би словечко сказав, то не сказав, а цей і молоко ладен відняти від дитячих ротів. Не став я описувати свиню й корову, бо це ж без пойнятіх у такому ділі не обійтися,— а кому охота в пойняти? Вредний той гаспід подав на мене скаргу, що не хочу виконувати вирок суду! Я добрий, поки добрий, а тут сів за папір — і написав до райгазети. Написав, що закон на його стороні, але ж і совість треба мати, бо який батько оббиратиме дітей і моритиме голодом? А потім у газету як посыпались відгуки від народу, так народ наш відгукнувся, там таку морально-етичну тему роздмухали, що держись. Ясно, він уже був не радий, що закрутів крутійство, то мусив не тільки із Заливанщини виїхати, а й з району подався туди, де його не знають.

Розповівши, судовий виконавець замовк, а потім зачуще додав:

— Ось що таке районна преса. І вирок, і закон — усе за нього, але коли громадська думка прокинулась, то вже було йому непереливки!

— Всяке трапляється,— мовила Ольга,— тільки нашо розповіли цю історію мені?

— Нашо розповів? Ти ще молода, при здоров'ї, при вроді, так? Хоч круть, хоч верть, а заміж виходити треба, так? А як ти вийдеш, коли через сіни сидить Максимишин, твій колишній? Він раніше бився, дебошир, і тепер гарячий на руку, та й у чарку заглядає.

— Вже рідше заглядає,— заперечила молода хазяйка, вечоріючи на лиці. Сидячи за столом, похмуро теребила китиці скатерки.— Й казав, що руку собі врубас; як рука ще піdnіметься на когось.

— Е-е, балакати всяке можна, бо як він дойтиме з однокою рукою? — Степан Іванович ласково поклав свою долоню на жіночу руку.— А битися й одною можна!..

— То що ви хочете? — поспітала, забираючи руку.

— У тебе негативних фактів на нього — море, так? Розкажи, я й напишу до газети морально-етичну статтю, організую громадську думку. Мовляв, знатний дояр — і нікудищне обличчя в дояра, а колгосп дивиться крізь пальці: ото дойтъ чоловік — хай дойтъ. Максимишин у нас хутко не тільки з Тернівки з'їде, а й з району! Тільки, Ольго, кажи саму правду, ми візьмемо його на саму чисту правду. Хай не отруює твоє життя, воно одне... Може, Ольго, й ми зійшлися б із тобою, якби ти не проти, бо доки й мені скитатися самотою?..

Й раптом очі Ольжині бризнули злими слізами. Схопилась — і забрала полумисок зі стравою, що стояла перед гостем, забрала накраяний хліб, накрищене сало.

— Та щоб я клепала на свого Грицька? Підбиваєте, щоб я на нього лжу зложила? А ви підіб'єте громадську думку?

— Чому на свого? — схопився на ноги й судовий виконавець.— Розлучені по закону. Яку-бо лжу? Чисту правду. Бо таки в соціальному плані небезпечний тип.

— Не турбуйтеся, Степане Івановичу, бе-е-езпечний! І зовсім не ти-и-и!

— Безпечний? І не тип?.. А що сталося?

— А сталося те, що не до лиця вам залиятається до мене.

— Не до лиця залиятається, кажеш, а чому?

— Тому що свого Грицька з хати виселяти не збираюся, затямте! І сама з хати не піду.

— Хотів порадити, як краще... не второпаю...

— Торопати нічого, коли є чим торопати. Хоч і розлучились, та Грицько вже сто разів покаявся переді мною, руки й ноги цілував, аби простила. Куди ж виселитись, коли йому через сіни так близько ходити до мене? Куди ж до газети дописа складати, коли Грицько знай підбиває знову подати заяву до загсу!

— До загсу? Й ти згодилася?

— Згодилася чи не згодилася, Степане Івановичу, а таки згожусь, хай трохи ще попросить.

— Він не дурний, щоб не просити!.. Й чому ти піддалась, га?

— Авжеж, не дурний... А піддалась тому, що серцю не накажеш... А піддалась тому, що колись любились, а сім'я — діло темне, куди вам плутатись, тут так можна заплутати, що ніякий закон не розплутає.

Очі Ольжині вже висохли від сліз і тепер блищають, як омита дощем небесна блакить.

— А я по-доброму таких планів напланував про тебе, а ти — поза планом...

— Степане Івановичу, у вас, бачу, планове господарство в серці, то плануйте собі з іншою, а мое серце справді планів не знає.

— Ти хоч не кажи Максимишину своєму, бо він же некерований...

— Чи я в дурного зимувала, щоб Максимишину казати? Щоб полічив вам ребра й таки загримів до тюрми? Собі гірше не хочу, ні!

Святковий одяг на судовому виконавцеві висів, наче на городньому опудалі, й сам він зараз скидався на городне опудало. Ольга засміялась несподівано:

— А хомут сімейний собі ще знайдете на шию, бо яке то життя, коли без хомута!..

По тому невдатливому залицянню до чужої жінки Степан знав тільки догляд за старою матір'ю, щоденні поїздки по роботі — в райцентр і на села. Уникав зустрічей і розмов із людьми, які могли б звернутися за порадою, опинившись у скруті, а щоб сам напрошувався з порадами — й поготів: мало не тікав, коли з ним встрявали в балачку. «Вбили в голову, що я порадник, а який із мене порадник, якщо своєму життю ради не складу, якщо до Максимишиної надумав залицятись... Якийсь я невезучий із цими порадами... Чи той Хом'як мені був потрібен, що тернівський шофер Петро Пустовий розсердив-

ся за пораду, тепер ніколи не зупинить машину, щоб підвезти. А отої повернутий із Куманівки коровай — дядько Харлампій перестав здороватися... Семен Вихристюк — рідня, як десята вода на киселі,— так покотив бочку на мене у Великому Чернітині, що в Тернівку грім тієї бочки чути».

Спробуй угадай із цими порадами: не пошкодуй для людини свого знання закону — кепсько, бо закон не подобається чомусь, а пошкодуй — теж злецько.

Таки злецько. В селі їхньому трапилося, не десь. Продавець продтоварного магазину Сак у підсобці обіймав і цілавав молоденьку продавщицю Вірку Галайчук, а тут відчиняються не зачинені на замок двері — і входить Галайчук, чоловік Вірки, він у школі зачителя праці. Таке побачивши, скопив коробку з м'ятними цукерками-подушечками й висипав їм на голову. «Ta я по-батьківському поцілавав,— захищався Сак, — по-батьківському». — «А я вас зараз ось віддухопелю по-синівському!» — кричав Галайчук. Хоча сам у тілі миршавий, та кулаки має важкі, як залізні молотки. А Вірка що? Мовляв, Сак причепився, він до всіх смолою липне. То Галайчук не пошкодував на них півмішка борошна, скопив за ріжок і сипонув — жінка стала білсю марою, й Сак на мару обернувся... Ну застукав на гарячому, ну посварились, ну відлупцював благовірну — й помиріться, коли любите одне одного, коли сміття не хочете виносити з хати. А то Галайчук поніс своє сміття: «Я тому бахурові роги скручу!» Вірка понесла своє сміття: «Той кабан до всіх пристає! Покликав у підсобку винести коржики — й давай тицятись мордою, а тут мого благовірного на лихо принесло!» Кабанкуватому, вже підтоптаному Сакові мовчали б, а він своє сміття поніс: «Я ж по-батьківському поцілавав, по-батьківському, бо дуже славно Вірка за прилавком стоять, я їй свій досвід передаю, а вона ох і майстерно переймає!» Галайчуки похвалилися, що подадуть на Сака позов, що тому липкорукому й слизько-губому не стояти за прилавком тернівського магазину.

То Степан Іванович Поліщук, опікнись на невдатливовому залицянні до Максимишиної, тепер десятою дорогою намагався оббігти героїв цієї пригоди. Школу омінав, а до продтоварів не заходив, купуючи продукти в районі. Бо що ти порадиш Сакові! Щоб цілавав по-батьківському своїх дітей, а не молоденьку продавщицю? Бо що ти порадиш Вірці чи ревнивому Галайчукові? Й тільки котре з трьох при випадковій зустрічі пробувало загово-

рити з судовим виконавцем, він заклопотано казав, що чи на автобус запізнюються, чи за недужу матір потерпає, тому квапиться, тому її словом не може перекинутись.

То троє, «героїв» цієї пригоди затаїли кривду, при зустрічах не помічали їй не здоровкались. «Хай виплутуються самі, а я своїми порадами не втручатимусь між них. Вміли посваритись — умійте помиритися. Сім'я — темне діло, якби сам собі вмів радити, хіба нині холостякував би? Й чого мене записали в порадники, й чому я подався в порадники, коли насправді годилося б для самого себе знайти кебетливого порадника?»

Дихало осінню; вечорами в небесах скрикували перелітні птахи; на душі людини ставало все сумирніше й сумирніше, як і в природі...

В ранніх сутінках судовий виконавець повертається з автобуса додому, аж назустріч — Ольга Максимишина. Й усміхається, наче зраділа. Від тієї голубоокої усмішки трохи розгубився, бо чого б це мала радити, коли ледь не посварились. Еге ж, помирилася зі своїм Максимишиним, живуть сім'ю, не криючись, і чи не дитину сподіваються...

— Степане Івановичу, новину чув? — озвалась Ольга, притримуючи полу плаща, що завертається на вітрі! — Там твоя повернулася!

— Хто повернувся? — не второпав.

— Та кажу, що твоя Галя!

— Яка Галя? — кліпав і мружився нетямковито.

— Швидко ж ти свою колишню законну жінку забув, що не годен і згадати! — зі сміхом дорікнула. — З Кубані повернулась до батьків. Здібалися з нею, каже, що не прихилилась там у родичів, не знайшла щастя, то вернулась у Тернівку. Мовляв, ніде ій так не було добре, як у Тернівці за вами замужем. Каялась, що розлучилася з вами, й розпитувала, як живете.

— Що ж ти сказала? — спитав несподівано задерикуватим голосом.

— Правду сказала, що бідуете, що біля старої матері ходите, як біля малої дитини.

— Я не бідую! — нагородживається. — Живу, як люди.

— Хай по-вашому, — не стала сперечатись, рушаючи дорогою, й вітер шерехато тріпотів її плащем.

Судовий виконавець ступав, наче течію боров, і не застерігав, що на його посизілому від холоду обличчі народився чудний усміх гіркої радості. Спинився під липою,

з якої вже облетіло листя, досадливо вдарив кулаком по стовбуру.

— Ох ти, життя тушковане, та ще й у маринаді!..

По якомусь дню повертається з роботи судовий виконавець додому — і вже з сінешнього порога закралась йому в душу радісна здогадка: либонь, котрась сестра добилася до них у гості — чи старша з Гомеля, чи молодша зі Львова. Бо на веранді підметено й підлогу змило; кукурудзяні качани, що валялись, тепер згорнуто докути й накрито мішечком.

— Мамо,— звернувся до старої, що лежала в ліжку,— приїхала Аня чи Надія?

Бо, видно, і в кімнатах походила турботлива жіноча рука.

— Га? — поспітала мати Олена.

— Гостей маємо? — голосніше мовив син.

Мати щось пробубоніла у відповідь і задрімала, склеївши чорні повіки. Та що в неї питати, коли вже людей не впізнає, коли з дня в день лежить лежма. Чи сусідка навідалась, бо деколи навідаються, коли він у районі, чи хтось із родичів, бо таки є в Тернівці родичі. Пошукав очима записку — й не знайшов. Значить, знайомі. О, й курячу смаженю зготовлено на газовій плиті й загорнуто в ганчірку, щоб не вихолола, мати вже не судна, отже, хтось помагав. Од запаху курячої печени в роті потекла слина, й він, навіть не роздягнувшись, заходився їсти: кусав великий кусень хліба, додавав духмяного м'яса й жував, мружачись від утіх...

Ще через день, добившись увечері в село, застав на веранді на шворках випрані свої сорочки, дещо з материного одягу. В макітрі на припічку стояли вареники з сиром, у горщику — гарбузова каша з галушками питьльованого борошна. Мати, завірчена в свіжку кремову хустину, в свіжій баєвій блузці і теплій баєвій спідниці, лежала горілиць на подушці в чистій наволочці.

— Мамо, хто приходив у гості? — спитав голосно.

Мати Олена, дивлячись у стелю, відповіла:

— Дочка приходила.

— Чия дочка?

— Іванова дочка.

— Якого Івана?

— Іванова дочка,— стомлено сказала й заплющилась.

Гай-гай, скільки тих Іванів у Тернівці, скільки в них дочок, спробуй влучи у ціль!..

Щойно вранці зійшов у райцентрі з автобуса, хтось покликав од тополі, що дівочиться стрункою постаттю біля голубого кіоска «Союздуку». Обернувшись — Галя стоять у коричневому демісезонному пальтечку, гумові чоботи червоніють на ногах, а під зеленою вовняною шапкою смаглє довгобразе лице, брови кущаться, очі гнідувато блищать, як свіжовилуплені зі шкаралупи каштані. Тримаючи в руці приношену дерматинову сумку, підійшла до нього, застиглого та мовчазного, й озвалася охриплою скоромовкою, що нітрохи не змінилася за ці роки:

— Степане, як же так можна, га? Хати не тримаєшся, весь час на роботі й на роботі, а матір хто догляне? Мати стара як світ, сама себе не опорає, лиш капцаніє на постелі день і ніч. Хай капцаніє, раз роки й немочі, але ж коло неї хтось має бути весь час — чи подати, чи прийняти, чи навіть з боку на спину перевернути, бо куди вже їй самій перевертатись. Я раз навідалася, удруге навернулась, те-се прибрала, те-се зварила, те-се випрала. Я б од неї й на хвильку не відходила, та на час не дуже заможна, навіть бідна, бо шукаю роботу. Тут, у містечку, досста всякої роботи, мене тут за руки хапають, щоб ішла, та як подумаю за твою матір — прикро стає. Прикро стає, що далеко від неї робитиму, що з доглядом її трудніше, то вже муситиму в Тернівці ставати на роботу. В Тернівці, щоб близько, щоб і в обід прискочити в хату до старої, бо ти ж цілий день у роз'їздах, така вже в тебе праця — судовий виконавець.

Галя сипала скоромовкою, наче вони тільки тиждень чи місяць тому розлучились, наче не було довгої розлуки, наче їздила не на Кубань, а на Заливанщину чи в Самгородок. Наче вони й не розлучились, а й досі зоставались чоловіком і жінкою в законі.

— Така праця, що кинути не можу,— сказав.

— А й не треба кидати,— мовила,— раз усякі суди-пересуди маєш до душі. Ось поглянь лишень, що я купила для твоєї матері.

Й дісталася з дерматинової сумки биті валянки сірої повсті.

— Зима ж на носі,— крутила в руках биті валянки на всі боки,— то взується надвір. І навіть у хаті старій людині треба зодягатись тепло, бо шкіра не гріє, правда? Візьми, подивись!..

І він таки мусив узяти й подивитись куплені для матері валянки — і як тільки вилетіло з голови, що взувачки

на зиму в неї нема?! А Галя тільки хатній поріг переступила — й лад устигла навести, й за матір ось піклуватися. Й та образа на жінку, що всі ці роки жевріла в глибині ества, наче потанула, обертаючись на лагідний жар вдячності.

— Мабуть, і грошей у тебе не густо,— сказав.

— Чи будемо квитатись грішми? — заперечила.— Аби їй добре.

Поклала валянки до дерматинової сумки, заквапилася.

— Маю тут іще до родичів заскочити, нездужають, то й не розпитую за твоє життя, але від людей трохи начулася, знаю, що не з медом.

— А-а, часом з квасом, а коли з водою,— сказав, і печаль забриніла в голосі. Й зважився запитати: — А як у тебе?

— Як у мене? Ох, Стъопчику, багато казати, а мало слухати.

— Сама повернулась чи... разом із чоловіком?

— Ох, Стъопчику, хіба того бовдура можна чоловіком називати? Закрутів мені памороки, то добре, що вистачило розуму й сили втекти додому... Чистісінька правда: якби знав, де впадеш, соломки піdstелив би... Добре, хоч дитину від нього не прижила, бо горе дитині мати такого батька, краще безбатченком.

Уже намірилась іти — й зупинилася, з болісливим співчуттям оглянула його пригорблену постать, зморшки під очима, пасемка сивого волосся на скронях. Той болісливо-співчутливий погляд шпигнув у душу, пробудив на устах провинну усмішку.

— А ти не помолодшав за ці роки.

— Не до молодості йдеться...

— Але ж і до старості не так близько. Ох, Стъопчику, не вміш себе шанувати, не бережеш здоров'я, а коли нема здоров'я, то й нудиш світом.

Подалася, ступаючи гумовими чобітами по вогкому опалому листю, а він стояв коло газетного кіоска й невідрывно стежив, аж поки Галя зникла у вуличці. Після розлучення скільки думалось про можливу зустріч із нею, але щоб отак здібались і побалакали мирно, як люди, між котрими наче й не було шарварку,— він не сподівався. Жаль до неї й жаль до себе сколихнувся в естві, затуманив свідомість. «Якби обов мали розум, то не задавали б прикроців одне одному, а так — кого винуватити? Ну, захотілось їй кращого — ось і обпеклася. А чо-

му ж я, дурний, не втримав, не відвоював? Мабуть, таки я найбільше й винуватий — і перед нею, й сам перед собою, тому-то законно покараний...»

А як міг утримати, а як міг відвоювати?..

Спомини про той осінній вечір гнав із пам'яті, але хіба виженеш, коли з кожним роком пам'ять, здається, береже їх усе міцніше! Сиділи за столом, вечеряли, позираючи на екран телевізора, аж тут — гість у хату нежданий.

Дебелий, шия — корчуватим пнем, чорні очі скипають хмелем якоїсь дивної радісної злості.

— Доброго здоров'я, Галю,— мовив до жінки, як до знайомої, а хазяйнові простягнув руку: — Будьмо знайомі, Гаркуша Максим.

— Гаркуша? — здивувався, бо не знав ніякого ні Гаркуші, ні Максима.

— Наша автоколона буряки з Тернівки возить на завод,— сказав сипким басом, що похрумкував капустяним качаном.

— Так, так,— трохи спантеличено мовив Степан Іванович, гадаючи, що цей шофер із районної автоколони прийшов до нього за порадою як до судового фіконавця. Авжеж, багато людей звертається, ось і цей ускочив у халепу.— Слухаю вас. Галю, може, даси чоловікові ложку, хай поїсть із нами?

— Лишенько, я миттю,— заметушилась жінка, паленіючи веснянкуватим лицем.

— А я ось і свого прихопив!

І гість із кишені розлогої шкіряної куртки дістав два пакунки із закусками, поклав на стіл.

— А що привело до нас? — ще дужче спантеличився господар.

Видно, серйозне діло, міркувалось, значить, добре влив якщо не сам, то хтось із найближчих родичів.

— А що сталося? — знову поцікавився делікатно.

— Спершу перекусимо, а тоді вже до діла перейдемо,— хрумким басом гомонів заїжджий шофер, тримаючись із тією владністю, яка притаманна дужому, впевненному в собі.

Галя цвіла за столом, помолодівші з лиця, заіскрившись очима.

— Тепер можна й до діла братися,— зрештою мовив Гаркуша й навіть кулаком стукнув, аж миски на столі задзвеніли.— Галя вам іще не казала?

— Галя? А що мала сказати? — й запитально поглянув на жінку.

— Значить, я прийшов до вас, як чесний чоловік. Інший би ховався по закутках, а я чесний, ховатись не вмію. Прийшов до вас договоритися за Галю!

— Договоритися за Галю? — перепитав, і першою його думкою було: торочить про якусь чудну Галю, ось тільки про яку, бо, звісно, не про жінку.

— У нас уже місяць любов, фактичний шлюб, і я хочу її забрати у вас. А щоб полюбовно договоритися, ставлю могорич. Морди один одному бити не станемо, та й ви моєї морди не наб'єте, бо моя більша, ха-ха-ха!

— Галю, це правда? — промимрив Степан вареним язиком. — Цей чоловік прийшов отак свататись до тебе?

— Еге ж, я не викрадати прийшов, а чесно посватались, бо в нас і вмовлено!

— Галю, що між вами вмовлено?

Галя мовчала, а відповідав Гаркуша:

— Вмовились, що поженимось і вона виїде з Тернівки на Кубань, я родом звідти.

— Отак умовлено? Спершу договорились між собою, а тоді вже до мене?

— А як інакше? Якби не вмовились між собою, то чого б до вас приходити? Позустрічалися б — і гайда на чотири вітри та п'ятий шум. А так вона полюбила...

— Галю, коли ж ти встигла полюбити? Наче ж і замужем за мною, а, дивись, встигла полюбити чужого. Він же зовсім недавно в селі. Полюбила?

Жінка, завжди така балакуча, втратила дар мови, лиши головою гойднула.

— А ти його хоч трохи знаєш? Уже в літах. Може, скрізь, де їхня автоколона буряки з колгоспів вивозила, він кинув по жінці?

— Е-е, Степане Івановичу, — погострішав зіницями непрояханий гість, — не знаєте, а обмовляєте.

— Я вірю Максимові, — озвалась Галя.

— Ну, раз так... Раз так... — Йому забракло і повітря, і слів. — Рàз ти любиш, Галю... Я тобі зла не зичу, тільки добра, то за руки не тримаю. Хай життя мое — на черепки, аби тобі велось щасливо.

Ступив до шафи, задерев'янілими руками вихоплював звідти жіночий одяг, кидав на підлогу.

— Ось твої плаття, спідниці, блузки, хустки... Ось твоє пальто... Ось твої туфлі... На чужій стороні походиш і поносиш.

— Та вона ще не дуже поспішає,— прогув басом Гаркуша.

— Як не поспішає, коли поспішає, а я затримувати не стану,— бубонів Степан Іванович, вигрібаючи з шафи панчохи, сорочки, кофти.— Раз жінка з хати йде, то хай і лахи її разом із нею йдуть.

Гая, стемнівши на веснянкуватому виду, хутенько зібралась до матері. Сказала, що за речами навідається пізніше, а проти ночі куди ж вона їх попре. Обое рішуче й зле подались у осінній морок, а ще знадвору згодом долинув сміх — густий, як патока, з дебелого шоферського тіла й щебетливий, як весняний струмок, жіночий...

Прокинувшись від того гармидеру, зі своєї кімнати вичовгала мати Олена з ціпком у руці.

— А де Гая? — прошамкотіла.

— До своїх подалась.

Невидючими очима покліпавши на вивернуту посеред хати купу одягу і взуття, стара обернулась і почовгала назад...

Степан Іванович ударив дві телеграми сестрам, що занедужала мати, хай навідаються, і вже за два дні обидві поприїжджали — старша з Гомеля, молодша зі Львова. Мати, втративши пам'ять, не відзнала їх, хоч дочки навіть перебій розказували про себе й своїх чоловіків, дітей, навіть ледь-ледь підсміювалися з матері: доглянула з отакеньких пуп'янків, а тепер дивиться, як на чужих. Мати лежала в ліжку, погаснувши закостенілим обличчям, її запалий рот було замуровано каменем важкого мовчання. Сестри, сидячи поряд на табуретках, інколи значущо переглядалися між собою, і їхні пташині гостроносі обличчя прибирали скорбного виразу, хоча в голосах не пропадала награна веселість...

Клопотались по хазяйству: щось там випрали, щось там зашили, щось там зварили. Та робота — хитра штука; ні вчора незробленої сьогодні не зробиш, ні сьогодні про запас не зробиш на завтра. Другодні матері полегшало, вже відзнала обох дочок, із ліжка змогла пересісти до столу, але ж і гостям наспіла пора їхати додому, адже обидві ще на службі, ось-ось мають повиходити на пенсію.

За прощальним обідом старша сестра сказала:

— Сусіди гомонять, що до вас Гая навідується, помогає поратись...

— Не склалося там у неї, вернулась у Тернівку,— мовив Степан.

— Кажуть, так старається, так душу вкладає,— докинула молодша сестра.

— Роботу шукає в Тернівці,— мовив Степан.

— Знову пригорнулася серцем до вас,— сказала старша сестра.

— Побачила, що від добра нема чого шукати добра,— докинула молодша сестра.

— Я в районі чи в роз'їздах, то прискакує сюди, так що за матір'ю є око,— мовив Степан.

— Ой, за матір'ю треба око й око, хай і Галя наглядає,— міркувала старша сестра.— Ти вже дивись, брате, не гнівайся на неї за минуле, бо хто в житті не ошпарюється на окропі, щоб потім дмухати на холодну воду?

— Люди й не таке прощають, а вона ж таки добра. Може, від своєї доброти й наколотила колотухи, а тепер кається,— докинула молодша сестра.— Ми тут поміркували...

— Еге, ми тут поміркували,— завзято підхопила старша сестра, яка завжди в усіх розмовах брала гору,— бо ти сам і не поміркуеш як слід. Гаразд, що не прогнав, не затаїв зла, хай навідується.

— Еге, бо ми далеко, мати до нас не поїде, та й куди її зривати з місця?

Мати Олена сиділа за столом мовчки й відсутньо, наче не про неї мовилось.

— Ну, коли така ваша рада,— пробубонів брат.

— І рада, і порада. Прощати — святе діло. Та й не забувай, яка робота в тебе. Робиш у суді, судовий виконавець, а люди наші дивляться на суд, приглядаються, які там приклади.

— Так, не забувай про авторитет. Поміркуй, що країще для твого авторитету.

— Я дбаю про авторитет! Проти закону — ногою аніруш, усе в чужих ділах — по закону!

І вже коли проводжав сестер до автобусної зупинки, коли ноги рипіли по першому пухкому сніжку, запевняв:

— Я матері зла не бажаю й вам не бажаю. Авеж, я не завжди в хаті, отож хай Галя коли прибіжить. Люди язиками поплещуть і перестануть, на те вони люди. Еге, я судовий виконавець, то робота з такими чудасіями зводила, що, дивися, людині з тієї чудасії не вигребтись, пропасті. Але ж умудряються вигребтись і не пропасти, потім живуть поспівуючи. Я вже не хлопчик, смішно, як не

даси собі ради в такому віці. Правда ваша, розумно маю повернути з Галею та матір'ю, щоб авторитет не підмочити, бо потім хто мене слухатиметься, коли прийду до якогось порушника вирок суду виконувати.

— В очі пальцями тицятимуть... Наш народ такий,— мовили сестри.

— А я про діло не маю права забувати. Коли за приклад треба правити — хоч кров із носа, а прав за приклад!

— Дивись, не кривдь Галю, ще одне одному знадобиться...

— Чи кривдив коли? Не кривдив і не кривдитиму, завжди розумів її, уволовав її волю.

— Вволив її волю, то вона й твою вволить...

Коли вже автобус рушив, сестри подивились у вікно. Стояв їхній брат на засніженій дорозі — такий рідний, як і Тернівка за його плечима. Хоч начебто й постарів брат, але ж зостався таким, як у молодості, як у дитинстві,— щирим, довірливим, доброчесним. І Тернівка їхня також змінилась, але, диво дивне, помолодшла, а не постаріла з часом. І обое на душах почувались так, немов приїжджали сюди до матері й до брата не в сьогоднішній час, а в минулий, ось тільки від минулого часу хіба спогади позоставались.

Автобус виїхав за сільську околицю, тут безмежний світ стелився безмежними полями...

СУСІДКА ЧЕРЕЗ ДОРОГУ

Зойка (звана в селі «сойкою» за вдачу перелітати по-сойчиному від одного обійстя до другого й по-сойчиному крикливо розповідати жіноцтву про останні сільські билиці та небилиці) добре запам'ятала той день! Добре запам'ятала той день, коли її сусід через дорогу Антон Вирвидуб копав новий погріб. Мовляв, старий уже замалий, земляні стіни обсуваються, стеля й через погрібник протікає, коли врепіжить обложний дощ. А от у новому погребі стіни викладе цеглою, погрібник також вимурує з цегли, сходи намостишь із цементних плит, проведе електрику і вкрутить лампочки, щоб гульомах не набивати в темряві,— та в давнину, за кріпаччини, й поміщик не мав такої світлиці для себе, як він матиме темницю для мишей, ха-ха-ха, коли, звісно, якісь проворній миші вдастся прослизнути в муровану темницю!

Копав далі від воріт і ближче до хліва, якраз неподалік дебелої черешні, всохлої наполовину: й тієї весни трохи гілля молоком снігового цвіту іскрилось, а решта сірими штурпаками сіріла. «Ну ірод,— незлостиво думалося «сойці»,— не пошкодував черешні! Це ж тепер безпремійно всохне дотла, бо й останній живий корінець обітне заступом. Уже й забулось іроду, як ми колись дітьми паслись на черешні, ласували спілими й недоспілими, співали поміж ягід, а так, не в голові іроду...»

Вигарбав заступом землі — якраз собі до пояса, виглядає з ями, як напівзакопаний у могилу. А потім чи згорбився так, чи навколішки опустився, а тільки не видно Антона Вирвидуба з сирої ями, лише заступ залізний вичовганий засріблиться вгорі, лише порською хмаркою викинута земля злетить. Ну, поки Зойка звинулась разів зо два від криниці на город (капусту на грядці поливала, бо вдався спекотливий місяць), то час на місці не стояв, як п'яница біля плоту, за цей час у дворі в Антона Вирвидуба й учитель уродився, хоч його там не сіяли. Учитель зігнувся над ямою навкарачки, а в ямі білів голим тілом до пояса роздягнений хазяїн, щось там розглядали, передаючи з рук одне одному. А де й коли видано, щоб зібралось двое, а до них Зойка-сойка не прилетіла?

То із своєї криниці брала воду, а тут за порожнє відро — й до сусідів.

-- Щось вода в моїй криниці закаламутилась. Грядку політи — годиться, а вже юшку з рибою варити — у вас черпну.

А сама з порожнім відром не до криниці прийшла, а до недокопаної ями під погріб.

— Ну ѿй нюх у тебе, Зойко,— вишкірив зуби сусід.— Ще ѹ не знайшли нічого, а ти вже тут.

Говорив Антон Вирвидуб голосно, мовби дзвонив у давін, мовби з його грудей котились густі малинові луни. Й через вулицю чулось, як розмовляв зі своєю жінкою Тетяною: «Двічі засилував свині дрота, а вона свиня свинею, просить третього!» Або: «Сон снivся чудний! Ти снилась, Тетяно. Прокинувся, лапнув рукою, а ти під боком лежиши, тепленька, як печений буряк із печі, хай тобі добро!»

Зойка-сойка очам не вірила: учитель тримав пригірщ грошей у білих учительських долонях, а сусід нагріб пригірщ таких самих грошей у чорні шоферські долоні.

— Лопатою... горнеш... гроші? — перехопило подих сусідці.

— Горну лопатою,— згодився Антон,— та тільки не до себе, а від себе.

Й щедро так сипнув оті гроші в підставлені Зойчині руки, а сипнувши, і засміявся проворно, мовби дрібні дзвоники закалатали, сіючи вихори малинових лун.

Зойка втелющилась очима в монети, наче в коров'ячий кізяк улипла, ніяк відлипнути не годна, а потім візьми — й понюхай!

— Гроші не пахнуть, як казав один вельми меткий на розум римський імператор! — лукаво мовив учитель, видасть, такий самий меткий на розум, як і той римський імператор.

— Як же тепер ти... з такими грішми? — не могла спромогтись на слово ошелешена Зойка-сойка.

— Не пропаду! — гуркнув дзвонами в голосі Антон Вирвидуб.

— З такими грішми тепер і справді не пропадеш,— згодився їхній вельми мудрий учитель. — То колись із горням таких грошей пропадали ні за цапову дущу.

Розчертлене чорної глини горня лежало нахильці в ямі, а в горняті й побіля нього на жовтій глині розсипались кружальця монет. Учитель протяжливо-гумовим голосом бубонів про те, що колись оці римські та візантійські гроші й мали цінність, можна було купити і ґрунт, і воликів, і заморські шовки та заморські трунки, тому-то

хтось і зібрав цей скарб — чи для себе, чи для своїх дітей. Та коли закопували ці гроші, гай-гай! Цей скарб тепер уже не скарб, не купиш за знахідку й чорну хлібину, а тому-то, Антоне, здавай до музею, як усі тепер здають свої знахідки до місцевих краєзнавчих музеїв. Тепер та-кий народ пішов, що надибає в землі чи в якому старому муруванні срібний скарб — здає державі, золотий скарб — так само здає державі, маючи добру винагороду. А що вже казати про оцей зчорнілий від довгого лежання в землі метал, який і не срібло, й не золото, а, можливо, сплав міді, олова, заліза. Авжеж, і за таку знахідку матимеш винагороду, нумізмати оцінять по справедливості.

— Антоне,— попросила Зойка,— а ти ще порийся в ямі!

— Чом би мав ритися? — заперечив.— Я тут не скарби вишукую, а погріб копаю.

— Може, на золото наскочиш?

— А який мені зиск із золота? Он жінка новий погріб требує.

Антон Вирвидуб повизбирував монетки, поскладав на мішечку під хатою, щоб просихали, а сам заходився риськати заступом у ямі, викидаючи землю. Вчитель почовпів трохи — й геть подався, прихопивши завбільшки з ніготь обсмалену монетку, щоб похвалитись у школі перед колегами, мовляв, які незнані багатства водяться в надрах їхньої благословенної Хвощівки. А Зойка-сойка як уклякла біля недокопаного погреба, то й зрушити не могла, все сподіваючись на якесь чудо.

— Зойко, ти мов корінь пустила на моєму обійсті,— зрештою сказав Антон Вирвидуб, згрібаючи долонею зерна поту з чола.— Чуда не буде!

Сусідка так і вкліщилася у нього очима-кліщами:

— А-а-а, вже не буде чуда?!

— Все, чуда вже не буде!

Що зоставалося Зойці, як не піти з чужого обійстя? Вона й пішла так, наче якась нечиста сила ззаду за плечі тримала. З тієї миті назавжди в пам'яті засіло: Антон Вирвидуб — кряжистий, таки не вирваний із землі одземок — стоїть по груди в ямі, а очі ж у чоловіка! а очі ж у чоловіка хитрі, мов у ста чортів, лукаві, мов у ста циганів, загребущі, мов у ста злодіїв, що не попались на гарячому й ніколи не попадуться.

А громом із ясного неба вдарило Зойку-сойку на своєму обійсті, вдарило з такою музикою, що іскристі блис-

кавиці пов'юнилися з очей: чуда не буде! Авжеж, не буде, коли ти викопане чудо тишком-нишком заховав до комори чи на горище, а перед учителем — еге ж, не качан капусти в чоловіка замість голови! — розсипав купу черепків, яким прямісінька дорога до краснавчого музею.

Ти ж диви, й хто б міг подумати, що на Антона Вирвидуба отаке звалиться щастя? За які заслуги — перед колгоспом чи сільрадою, перед чистою чи нечистою силою?

Га, чи не заходиться й собі часом копати новий погріб під картоплю та буряки? Авжеж, копатиме сама, не кликатиме нікого не тільки тому, що одним могоричем не відбудешся, а... Зойка-сойка, маючи хурделицею розвіянного волосся, нипала довкола хати, нюшкувала на городі. Бач, той дурень тицьнув заступом — і озолотився, а тут хоч і маєш розуму мало не царські хороми — й гадаєш марно, аж мозолі на мізках...

То раніше Вирвидубиха Тетяна до колгоспних телят на ферму ніколи не виряджалась, бо хто ж до скотини виряджається, навіть якщо молоден'ка скотина, навіть якщо скотина колгоспна. А тут із доброго дива на спідницю нову розжилась, що й колін не прикриває, й чого б то перед телятами блискати колінами? Й голову свою стала в червону хустку закутувати, й віддалік голова в Тетяни стала схожа на великий сніпок польових червоних маків, а знову ж таки — з якої хороби малюватись жінці на колгоспній фермі сніпком червоних маків?!

Антон Вирвидуб нарешті спромігся на костюм, бо раніше — що до машини, те від машини, що в будень, те в свято: якийсь піджачок на плечах, якась сорочинка на грудях, якісь черевики на гандрабатих ногах. А тут гандрабаті ноги задзвеніли такими мелодіями, таким морозним, сипким поспівуванням стали зітхати при ході, що не одне здивувалося: й що то як на теперішні часи, коли синтетика й синтетика, та хром у нього на туфлях?

А погріб звів такий, як фортеця, навіть цинковим залізом погребицю покрив, хоч хто тепер чи колись мав вільний доступ до дефіцитного цинку?!

Звісно, в Зойки заболіли зуби, бо не могли не заболіти. Скривившись, наче зеленцю-квасцю об'ївшись, нипала подвір'ям (хай бачать усі!), а далі перев'язала щоку хустиною — й до сусідів. І що близче до сусідів, тим жалібніше стогнала.

— Антоне, Тетяно, тільки ви й годні порятувати мене! Ломить-крутить другий тиждень, порошки й примочки не помагають, лікар береться рвати...

— То рви, Зойко,— радять.

— Легко сказати — рви, а де ж я золота куплю?

— Аби гроші, а золото знайдеться,— хитро так сусід.

Ну, Антоне, коли ти кидаєш живця, то чом би й не попастись на живця!

— То продай,— це сусідка.

— Де ж ми візьмемо? — в одну дудку Вирвидуб і Вирвидубиха.

Ну, коли ви не прямо, а кривенько ведете річ, то й Зойка подастись кривою стежкою.

— Всяке в житті трапляється! Чи самі натрапите, чи почуете про людей, що натрапили... Є такі, що надибають золото в казанах, але хто стане кричати про казани!

— Ти, Тетяно, часом ніде не кричала про казан із золотом? — це Вирвидуб.

— А ти, Антоне, не носився ніде з казаном золота, як дурень із писаною торбою? — це Вирвидубиха.

— Та я ж не кажу, що носились чи кричали,— стала заспокоювати Зойка-сойка.— Від мене такої чутки ніхто не почне, будьте певні.

— Значить, так! — це Вирвидуб.— Тільки почуємо про золото чи надибаємо золото, зразу — до тебе, Зойко, до тебе ж ійти близько, через дорогу.

— Авжеж, авжеж,— це Вирвидубиха.— Сусіди, то близько. Зубів твоїх шкода болячих. Так ото кривишся, аж у самої закрутило.

А самі переглядаються між собою, наче Зойку за дурну мають. Хоч би й як переглядайтесь, а таки поділитеся скарбом, щоб сусідка мовчала та не розплескала язицом по людях, як то ви чуже привласнили. Бо хіба скарб — не чуже? Не державне? А Зойці, щоб мовчала, від того скарбу лиш на пучку золота вистачить, на зуб, щоби вставити.

Від тих думок у неї й справді зуб стало ломити, хоч раніше не болів, а лише поболював. Неспроста озвався: либонь, почув оте золото — й заскімлив!..

Поки Антон Вирвидуб не копав погреба, поки не знайшов скарбу, доти в них велось у дома так, як у всіх велось, а тут усе затанцювало й побігло, наче вони чортів у свого сімейного воза позапрягали. Олена, дочка їхня, вже в дів'ятах стала засиджуватись, бо хоч тілом і доладна, та з лиця не дуже ладна: веснянкувата, наче

горобцями подзьобана. А тут ураз оте золото наворожило дівці жениха, міліціонера з райцентр, весілля відсвяткували на всю губу, а в міліціонера й дім свій, і машина, бо не тільки парубкував, а й стягувався для майбутньої родини. Тут Олена біля свиней забейкана поралась у колгоспі, а чоловік у райцентрі опреділив її у пекарню, до хліба. Обое Вирвидубів, батько й мати, не натішаться, що старшу дочку — еге ж, старшу! — нарешті пристроено, вже можна скоро записатись у діда-бабу.

Звісно, що Настя, молодша дочка їхня, в ціні підскочила відразу, а як у ціні підскочила, то й носа стала дерти, кавалерами перебирати. Може, якби юна Вирвидубівна так не перебирала, в сусідки Зойки-сойки й зуб угамувався б, а то ще дужче розгулявся. Правду сказати, Зойка за своє життя бачила тих кавалерів кілька, та й то якось зоддалеки. Бо коли вони близче підходили до Зойки-сойки, то вже й кавалерами переставали бути, відваливались геть. А тут — учора повертається з танців у колгоспному клубі з одним жевжиком, сьогодні — з другим, завтра — чекай іще з третім жевжиком. Може, не такі вони й жевжики, а хлопці як хлопці, але чому ж це вони раніше не помічали розквітлощоку Настю? Чому вона раніше не перебирала ними? А то й побились через неї двоє ухажорів, хоча, коли добре подумати, нащо ви, хлопці, б'єте один одному морди на хамуз? Чи вам дівчат нема, чи Вирвидубівна одна така хороша? Якщо вам, побитим, самих себе не жаль, то хоч Зойка-сойка пожаліє вас.

— Тетяно,— якось каже, — чи не дуже твоя Настя конозиться перед парубками? Так цигани колись кіньми перебирали!

— А-а, Зойко! — сміється. — Чи тобі нема клопотів, як... за отих циганів згадувати?

— От їздив до неї агроном із Куманівки, на «Жигулях» їздив. Де той агроном?

— Мабуть, їздить у своїх «Жигулях» по інших селах, пару шукав.

— А могла б, Тетяно, славного зятя мати для молодшої.

— Не полюбився Насті!

— Не полюбився до заміжжя — полюбився б після заміжжя! — гостро так Зойка.— А з Тернівки молоденький бухгалтер їздив на велосипеді?..

— Зойко, ти ведеш бухгалтерію Настиних кавалерів?

— Бо веду, раз Настя не веде!

— Нема в нас роботи для бухгалтера, о!
— Так і нема? — мрежить лукаві очі Зойка.— Для районного міліціонера, що взяв старшу, знайшлось що стерегти, а для бухгалтера, значить, нема чого лічити?

А хитра Тетяна вдає, що й не почула натяку:

— Міліціонер хай стереже, поки жінка не постаріла, на те йому пістолет у кобуру дано, а Насті лише сімнадцять років, тут і неграмотний кавалер на пальцях полічить, не тільки бухгалтер на рахівниці.

— Хлопців тепер у селі — мов кіт наплакав, а Настя...

— А нашій Насті ще кіт наплаче!

Авжеж, наплаче, коли Вирвидуб такий скарб вирив із землі. Авжеж, міліціонер потрібен, щоб стерегти, щоб слово замовити перед законом у разі потреби, а що бухгалтер? Золота від того не побільшає, що бухгалтер перелічить його хоч тисячу разів. Авжеж, раніше Настя скопилася б за агронома чи за бухгалтера, не випустила б із рук, а тепер комизиться, бо ціну собі не сама складає, а золото її ціну складає, і, видать, ой високу ціну!

Так, високу ціну, інакше коло Вирвидубівни не вилися б і неувивалися б. Ну агроном, ну бухгалтер — з ними все ясно: то хлопці гарні, в селі іх шанують. Але ж якось, увечері додому з колгоспу повертаючись, таке вгледила Зойка-сойка, що перелякалася за Вирвидубів, а перелякавшись — і до сусідів гайда. Слухай, Антоне, слухай, Тетяно. Там вашу дочку біля сільбуду пригощають цукерками шоколадними з кульочком. Ха-ха, Зойко, а з яких це пір заказано пригощати дівчину шоколадом? Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо пригощає такий парубок, на якого всяке можна подумати. Ха-ха, Зойко, а ти не думай всякої всячини й не лякайся, чого тобі думати всякую всячину й лякатись? Не смійтесь, Тетяно й Антоне, а тільки в того вгощальника на морді написано, що злодій. Ха-ха, Зойко, злодій по тюряма відсиджується за статтями законів, а не дівчат на волі пригощають ласощами. Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо ви, либонь, не хочете злодія в свою сім'ю. Ха-ха, Зойко, та що ж він хоче такого вкрасти, що ще не вкрав, а вже злодій? Авжеж, Антоне й Тетяно, коли маєте свого міліціонера в районі, то не боїтесь, міліціонер устереже, а тільки ж біля сільмагу ось зараз пригощає вашу Настю злодюга злодюгою, він і вас обкраде, як затешеться в сім'ю, обкраде — й не обпечеться. Ха-ха, Зойко, та немає в нас чого красти! Не регочіть, Антоне й Тетяно, бо злодій завжди знайде що вкрасти. Ха-ха, Зойко, лиш голі кутки в хаті! Не регочіть,

Тетяно й Антоне, бо таки обчистить, а я ось біду відводжу, бо добра зичу, бо як рідна вам, хоч і сусідка через дорогу.

Зойка-сойка побивається, а Вирвидуби знай сміються. А коли вам свого золота не шкода, коли вже так лукавите, що начебто скарбом не розжились, коли кепкусте зі своєї сусідки через дорогу, то й ноги моєї більше не буде у вашій хаті!..

Подалася Зойка-сойка зі слізами на очах, а вони втімити не могли, звідки ті слізози, й за чим той плач, і чому чужа душа мучиться без видимої причини. Авжеж, самотиною весь час, родинного гнізда як не звила в дівочтві, то й досі, а воно ж на душі солодко не стане, коли ось ії однолітки вже дітей своїх заміж віддають, уже як не сьогодні, то завтра на внуків дочекаються. Ось і колотить Зойкою-сойкою, що місця не знаходить, що на людей кидається. Якби іхня, Вирвидубів, воля, вони не тільки для своєї сусідки через дорогу знайшли б глек із золотом, а й підстаркуватого вусаня, щоб той підстаркуватий вусань хоч ядучим димом тютюну обкурював жінку щодня, якщо здоров'я вистачатиме на куріння.

Стільки про Зойку-сойку в хаті перебалакали, як про рідних дітей не перебалакали.

— Тъху ти, ну ти! — не раз кучмав остюкуватого чуба Антон Вирвидуб.— Така халепа, що хоч сам ото піднаряджайся до неї.

Тетяна про гріхи за чоловіком не відала, тому й озивалася добрим серцем:

— А йди, коли так жаль!
— А мене не жаль?
— І тебе жаль, і її жаль.
— Ой жаль, жаль! — жартівливо затягував Антон.—
Бо в вашому жіночому ділі без чоловіка не обкрутишся.
— Так наче у вашому чоловічому ділі обкрутишся
без жінки!

А як незабаром зраділи за Зойку-сойку! Спершу застерегли, що сусідка стала зодягатись у новіший одяг про будень, хоч у той одяг раніше зодягалась про свято чи про оказію. Й видно, що складені про чорний день гроши потратила, бо й у плаття вовняне квітчасте вирядилася таке, в яке лиш у місті виряджаються модниці не першої молодості, й туфлі на її ногах лаковані заблищають такі, наче на ті туфлі лаку потрачено не скупієм, а розгуляною душою, й хустка на її голові засвітилась золотовістіклярусова, яскрава, як дванадцятилітня лампа.

Зойка-сойка за підмітальню була в сільраді та в колгоспній конторі, але ж не до мітки, не до ганчірки й не до відра з водою стала наряджатись! Бачили, що сідала в автобус і їхала до поблизького районного містечка, а що вже там із нею містечко вичворяло чи вона в містечку вичворяла — ніхто не бачив, ніхто не скаже. І яzik, який у Зойки завжди, здається, попереду на півліктя біг, тепер так відставав, що не видно,— а то вже не Зойка без язика, визнавати перестали.

— Навіть хазяйство занехаяла, — дивувались Вирвидубиха.— Тих курей у неї кількох, сокорять негодовані, несуться де попадя.

— Винюшкувала якогось пенсіонера! — здогадувався Вирвидуб.

— Якби винюшкувала — давно роздзвонила б!

— Боїться, щоб не наврочили.

Вирвидуби найменшу свою, Настю, заміж віддавали, то як було поміж інших гостей не покликати сусідку через дорогу. Й той весільний день запам'ятався! По-перше, весело й гірко, що дочку пошилюблюють і з двору забирають, по-друге, Зойка-сойка на чуже весілля так нарядилася, наче... ну, не вона віддається, а репетицію проводить своїм близьким віддаванням. Губи підмалювали, брови підвела, щоки нарум'янила й напудрила. До танцю не запрошували, то сама в гурті молоді та пияків гримкотіла каблуками й трусила наструненими грудьми, наче хотіла витрусити перезрілі груди з блузки. Не одне чудувалося з Зойки, ляскalo в долоні й дзвеніло захватом:

— Ну, Зойка, ну, сімнадцятка!

Зойка-сойка на чужому весіллі не тільки хмільною чаркою закропилась, не тільки дала лиха закаблукам і каблукам, а й до всього тицяла свого цікавого носа. Мовляв, скількох гостей кликано — й скільки прийшло. Звідки привезено духовий оркестр і скільки заплачено за музику. Скільки куповано ящиків горілки, пива та води, де брано свинину й звідки приплівли за стіл свіжі коропи та карасі. Які дарунки даровано — Зойка бачила, а чи багато грошей дано у конвертах? Де шито весільну сукню й де куповано оті коштовності, що виблискують на шиї та на руках молодої?

Тетяна з Антоном у весільному шарварку щось там відповідали Зойці-сойці, а потім Вирвидуб, якому гули джмелі в голові, візьми й скажи:

— От як сама виходитимеш заміж, довідаєшся, почім коряк добра і ківш лиха!

— Не зашкодить, коли наперед приміряється,— Зойка на те.

Ну, тут у Вирвидуба в голові джмелі повтихали: невже Зойка приміряється до їхнього весілля?

— І довго ще твого хазяїна чекати, щоб у сусіди прийшов? — обережно так.— Чи в город переберешся? Хоч би показала!

— А цікаво? — теребить Зойка зуби в усміху.

— Ми, звісно, чекали довго — почекаємо ще трохи. Наше від нашого не втече...

— Чоловік як чоловік,— безпечно мовила Зойка, наче в своєму житті знай що перебирала чоловіками.— В штанях!

— Ну, коли в штанях... — тільки й мовив Вирвидуб.

А Зойка-сойка на той час і лицем поврдливішала, і очима почистішала, і хода стала по-дівочому пружна. Ото наче носила на плечах лантух важкий, а тепер лантух скинула, і плечі її вільно полетіли, понісши й Зойку над землею в легкому польоті.

Село саме гратло осінні весілля, і, здавалось, ходи, Зойко-сойко, по весіллях, приглядайся та приміряйся до чужої радості, аж тут — навпаки: сусідка через дорогу вже на чужі весілля не вчащає, уже вдарилася у город, копає картоплю, ламає качани кукурудзи, зносить гарбузи, чистить великі кормові буряки. Авжеж, кожне має на зиму попоратись, але ж і з лиця Зойка-сойка стала дивна. Стала дивна, мовби отої лантух усіляких гризот знову звалено їй на плечі, має вгинатись із ношею, не розпростас плечей для польоту. То, бувало, до Вирвидубів забіжить кілька разів на день, а тут — як наворожило.

— Може, ти їй сказав щось, Антоне? Бо Зойка не дивиться у мій бік!

— Тетяно, чи ти сама від мене лихе слово почула? А то ж — Зойка, я до неї завжди тільки з добром.

— Наче гнівається на нас, правда?

— Може, не гнівається, а тільки якусь печаль на душі носить, бо так не буває в людини, щоб якась печаль не заскочила.

Як сусідка не йде до них, то Вирвидубам хіба важко дорогу перейти? Влучили вечір, що в Зойки вже вікна світились,— і гайда в гості з кільцем домашньої ковбаси, бо ж і кабанчика недавно закололи. Посідали в хатині, вже й повечеряли, вже й у Зойки губи скресли від туги, наче від криги. Тетяна знай за дочок гомонить, як то ведеться обом замужем, як то без дочок у хаті

пустісінько, наче весною в небі без сонця. Славні зяті, наговору зводити не стане, як то за тещами водиться, але в хатньому гнізді мають водитись діти, хай би вже на онуків хутчій розстарались, щоб онуки гостювали у діда-бабі.

А що Зойка-сойка споночіла на лиці та прегірко зів'яла очима, то Антон Вирвидуб візьми і скажи:

— Ми вже тут із Тетяною прикидали, з якими гостинцями на твоє весілля йти... А ти не кличеш і не кличеш.

— Уже й не покличу,— вона у відповідь, підпираючи долонею щоку, наче розболілися зуби.

— А яка притичина? Либонь, наче засватана ходила...

— Чи ви не знаєте притичини? Хто на мене поласує з хворими зубами? — Кривиться, немов оскомою му читься.— Ну й відмовився...

— За таке? — не повірила Тетяна.— Тож у кожної жінки, крім зубів, є ще щось!

— Еге ж! — згодився Антон.— У кожної!

— Уожної, та не вожної! — заперечила Зойка-сойка.— Якби ж золоті вставила, а так... Куди я без зубів?

І дивиться на сусідів так, наче каже: масте дармове золото, а зажилили, бо чуже щастя вам не болить, бо своя сорочка близче до тіла. Ну куди тут чарка в горло поллеться чи домашня ковбаса полізе? Авжеж, Зойку жаль, та чи вона чужим жалем запоможеться? Ще словами перекинулись про те-се, а що слова застряють, а що сум гнітить — гайда додому.

Повертаючись через дорогу, Антон Вирвидуб лиш крекав досадливо та кулаком об кулак тер, наче збирався витерти іскри, щоб присвітити вночі.

— Ну й дурні гроши трапились, ну й дурні! — вдарив лунким голосом.

— Бо дурні, — вмить підпряглась і Тетяна.— Бо чом ти золота не знайшов?

— Бо чом я золота не знайшов? Чи не поділив би скарбу між державою і Зойкою? Ну, державі більше, а Зойці — менше! Бо держава — більша, а Зойка — менша, але хіба Зойка — не державна? Бо й держава зацікавлена, щоб державній Зойці велось добре. Що не повезло, то не повезло.

— А не повезло... Слухай, Антоне, може, ще й нову криницю викопаємо? Бо в старій вода якась не така...

— А нову копатимемо глибоку-преглибоку, — зігрів собі тихим усміхом губи Антон Вирвидуб.

ПО-ХАЗЯЙСЬКИ

— Ти ж бо, Павлику, в мене одненький син, і твоя Ганя в мене одненька невістка, й Вадик одненький внучок.

— Бачите, мамо, нас аж троє у вас водиться, а ви нам таки дорожча, бо ви таки справді одненька на нас трьох, утричі дорожча.

З чорно-ліскучим волоссям на голові, горбоносий, су-тулуватий у плечах Вадик (достоту молодий крук, готовий до польоту), здерся на двостулчасту драбину, яку привезли у вантажній машині з собою, й зривав груші на старому розсохатому дереві.

Зірвані груші обережно складав до лозинового кошика, потім спустився з драбини й акуратно переклав живітаві плоди до коша великого, майже повного, що стояв біля криниці.

А вони сиділи на пощербленому сокирою грабовому поліннячі коло клуні, де колись була дрівітня. Може, не зсталося б і полін, як не зсталось ні дрівітні, ані дідо-вої столлярні, а в клуні — сніпків золотого проса, сніпків медово-щільникових жита й пшеници, та де вже в Карамашки сила, щоб вцюкати вузласті, сучкуваті чурбаки?

— Ой, день який — мов побілене в лузі полотно! — шелестіла губами Карамашха, хвалячи погідну днину щедрої осені, сонячно-густу, наче бурштинової яскравості зливок.

Еге ж, побілене полотно в лузі — то її молодість, бач, і нинішнього дня те полотно впомку. Її сухі руки в набубнявілих жилах лежали на вишневому костурі, на який опидалась підковою стесаного підборіддя, й тут, поміж розкиданих на занедбаній дрівітні корчів, колись вибуртованих у садку, сама скидалась на покрученій чорний корч, що дивився краплинами-брізками людських очей і озивався подувами-словами голосу людського.

— Дякую, тільки до вас не поїду. Ще поки ноги ходять, то тут ходитиму, а в чужому селі хіба вони понесуть мене? Доклигала до печі, доклигала до тапчана — так і живу. Зубів нема, то булку розмочую у воді, а воду колочу з цукром. Червиве яблуко ще з'їм, а нечервивого не подужаю.

— От Ганя вам киселики варила б,— озвався син Павло.— У вас молока нема, а ми з магазину маємо щодня сметану, сир, молоко.

— Тепер люди вашого віку розумні — всі на дієті, ніхто собі зла не бажає,— мовила невістка Ганя, в якої губи сіклись гострими рисочками, наче скло поточене.— То перше несли до рота все, що рука гребла, а нині народ не голодний, єсть із тямою.

— Буває, від ранку до вечора самим повітрям сита, а до повітря скільки тієї тямі треба? — заперечила Карамашиха, зводячись.— Полежу в комірчині, а ви тут порядкуйте. І на городі та в садку подивіться, і в хаті. Все беріть, до чого мої руки не судні, бо все без людських рук дубіє та мертвіє.

— Мамо, і як це ви!.. Мамо, і як це ми!.. — бідкалась невістка Ганя, і її запавутинені колючими зморшками губи різко сіпались.— Ви нажили, не залишати ж вас у пустці, та й люди зглядатимуться.

— Живемо не про людське око,— мовила Карамашиха, чалапаючи по трісках ногами, озутими в кирзові чоботи.

Горбилася над костуром, що впирається їй у груди, а з-під темної хустки на скроні білів сніг пізньої сивини. Війнулася за поріг, мов хвиля важкого сірого диму.

— О, ми звідси груші повеземо чи твою товч? — скрипнула голосом Ганя, застерігши, як груша пурхнула з синових рук у траву.

Гракуватий Павло кущив брови, а в погляді кільчилась якась думка. Рідко навідувався до матері, за роботою в автомайстерні та за домашніми крутанами часу не викроїш, ось тепер частіше приїжджатиме. Гаразд, що мати ще сяк-так себе обійде, але вже більше не про цей світ думає, а про той, куди господарства свого не візьме, господарству тут слід дати раду.

— Якось і невдобно.... — промимрив.

— Невдобно? — стрепенулась Ганя гострим голосом, наче добре розведеною пилкою.— Волю матері вволити — й невдобно? Сама лист написала, сама покликала. Колись же маємо впоратися з материним городом, а наш город у Хвощівці чужі руки теж не попорают. Гріх казати, але краще тепер перевезтись, ніж тоді, колистанеться лиxo. Краще перевезтись раніше, ніж пізніше, бо людська всякі бувають — тут тобі губи може медом, а там...

Ганя не доказала за тутешніх «людисьок», яких не

знала, бо народилась у Хвощівці, й несподівано гостра пилка в її голосі тонко заспівала:

— Якби ж хоч думали тут вкоріноватись, а то ж не думаємо, бо над Хвощівку нема краще.

— Еге ж, вкоріноватися тут не збираємося,— згодився Павло й почовгав чавунними ногами по нацюканіх трісках, наче по засохлій риб'ячій лусці.

З сіней заглянули до комірчини, напівосвітленої віконцем на одну шибку, крізь яку пролізти хіба що кішці чи курці, а не злодіїв. Під віконцем на тапчані лежала мати — дрібна й суха, наче витіпаний негodoю житній окопот. Польовою березкою світились її вицвілі до крейдяної білині розплющені очі. Руки вились уздовж непорушного тіла, мов зашкарuble гудиння.

— Може, води подати? — озвалась невістка.

— Вже івши і пивши, діти,— відмовилася стара. — А от дверей не зачиняйте, я з комори у двір дивлюся собі.

В розплющених очах немов хмаринки сплескували, хмаринки від спогадів чи думок, які навідували Карамашу, сумовитий погляд її тонув у молочному шумовинні сонця, що заливало двір. Спокій дурманив голову, й старій здавалось, що пливе в човні. Вода по-пташиному щебече у весняній темряві, човен застелено пахучим татарським зіллям, поміж того зілля побlimують білі великі очі водяних лілій, серп місяця зазубрився над мокрим чолом у Сави. А він набирає в пригірщ місячної води чи то з річки, чи то з далекого неба, золоті краплі стікають по його пальцях, капають їй дражливими кажанчиками на груди, водяні золоті кажанчики пазурами-голками колють шкіру, й сміх імлиться на квітучих губах у Сави, а ті губи в нього сяють гостро, як молодий любисток, і вже квітучі губи, отої молодий любисток, нахиляються, й сміх імлистий нахиляється, і вже не колються золоті кажанчики, самим імлистим сміхом затулено небесну голубизну, затоплено човен, і так нестяжно добре в пахучій музіці імлистого сміху...

Невістка таки причинила двері до комірчини, бо все здавалось, що Карамашка кожен їхній крок бачить, та й спокійніше виносити всяку всячину з хати й класти на вантажну машину, коли тебе не стережуть очима. Й тих нахитих маєтностей у баби не так багато, а...

В грубі домоткані рядна, що зжовтіли в скрині, мов старе сало в бодні, позагортали сувої полотна (чудом уціліли дотепер), вишивані рушники, сорочки, кустки,

яких у баби трохи набралось. А подушок за життя наскублося стільки, що не вмістилися в один вузол, та й як було не наскубтись, коли баба тримала курей, гусей та качок, коли довгими, як мотузки, зимовими ночами дерла та й дерла пір'я. Павло завагався — знімати зі стін ікони чи поки не знімати: хай би мати похрестилася на якого святого. Все ж таки познімав. Чував, що й ікони тепер по світах у ціні, а ці — таки старовинні, бач, які лики ясні в чудотворців, і рами почорнілі, мов сажа. Після ікон на стінах зостались голі білі плями, схожі на більма. В розхляпані лозові коші складали баняки, горщики, гладущики, миски та полумиски, а щоб у дорозі не перетовклисся, то Вадик пересипав і листям опалим, і перекладав віхтами соломи. Павло вже хотів знімати з мисника порцелянові тарілки, та жінка перехопила його руку:

— Пізніше заберемо.

— Коли пізніше? — не втімив.

— Не забувай... і дев'ятирічни треба справити, й сороковини. Авеж, задля нагоди і в сусідів позичимо, але ж... що людиська подумають!

Лице в Павла сіпнулось, в очах занідів глухий сум: зовсім забулося про дев'ятирічни й сороковини, а від них не відкараскається. Це ж і справді слід зоставити трохи посуду, хоч для годиться. Ослони під стінами хай стоять, бо ж поминальники мають посидіти, й стіл хай зостається. Й чому Ганя так пізно схаменулася з тими поминками? Ікони ж зняв разом з рушниками, а хто не любить поплескати язиком й судом скорим не осудити! Либонь, хай і святі знову по стінах розсядуться, не всі, звісно, а деякі «уполномочені», подумав Павло, й колючі осі усміху задригоніли в кутиках уст.

— А чого це ти великомученицю назад водворяеш? — здивувалась жінка.

— Чого, чого... — перекривив. — Ніде тая великомучениця не дінеться, ще заберемо. І спаситель хай іще потримається хати.

— Діло хазяйське, — не стала перечити.

В кутку на жердці висів білий, мов питльованого борщна заміс, кожух покійного діда Сави, що переставився минулоЗими. Скільки тоді балачок точилось: покласти діда в домовину в овечому кожусі, щоб тепліше там було, чи в самому костюмі... Біля дідового білого кожуха червонів дублений кожух баби Карамашихи, мережтячи біля коміра та по вилогах срібними пацьорками. Карама-

шиха ходила в ньому хіба що до сільмагу, тож був як новенький і дуже личив Гані, яка вже не раз примірялась до нього. Тепер ось познімала з жердки обидва кожухи, згорнула докупи, цупко перев'язавши прядив'яним мотузком. Як поміркувати, то вже осінь, за осінню й зима підкрадеться, кожух на морози й шито. Але ж старенька ще може дочапати й до кріпких морозів... А втім, хіба Павло не привезе кожух назад, коли колгоспна машина в руках, коли завжди за кермом!

Так вони вдвох порядкували в хаті, яка дедалі сповнювалась дивною сирітською печаллю, й чорне павутиння по кутках здавалося застиглими зморшками жалоби. Наче сиділа пташина зграя, та налетіла буря — й від пташиної зграї лишились розвихрені пелехи...

Човен гойднувся, вдаривши вилясками, немов то затріпотіла шпарка риба, витягнена в ятері з нічної безодні ставу. Карамашха відчула, що злітає з пахучого лона хисткого човна й пливе солодкою та переляканою птахою в повітрі, а в решеті неба просвічується зірок неміряної незбираної, а губи в Сави — як два в'юни вогненні, що блищать імлистим усміхом, і той усміх іще таємничіший за теплу літню ніч їхньої молодості. Сава з плюскотом-громом ступав по воді, а вона тремтячиою, солодкою птахою цвіла в дубових корчах його рук, у скронях дзвініла розпечена кров, бризки води долинали до розпащілих щік і вибухали остудою. Савина голова гойдалась житнім спопом поміж зоряної хурделиці, й не бачилось краю місячній дорозі, розлитій плавленим золотом по ставу. В дзвоні крові, в місячному свіченні води, в солодкому співі серця, в імлистому усміху в'юнистих Савиних уст, в золотій стежці, що не тонула в ставу й колінами розбивалась на язики летючого вогню,— в усьому цьому було стільки знеможливого щастя, що вірилось у його завтрашню невмирущість, у нескінченність...

З розсядистого полуکіпка в затінку липи Павло висмикнув кілька околотів, щоб настелити соломи в кузові під натрушені яблука, аж тут підійшла сусідська дівчина Оксана. Кругловида, наче під циркуль мальована на лиці, у заляпаних вапном брезентових штанях, вона мережтіла якимись дивними, наче розляпаними на пательні, білками-жовтками очей.

— Мама ваша, Павле Савовичу, й латку жита сіяла, й полукипок цей намолотили люди, бо хоче хлівець ушити, ген стріха на хлівці просіла.

Він кинув у лицے спантеличеній Оксані колючим смі-

хом, наче остюками:

— Хто тепер соломою вшивав? Перекриють черепицею чи шифером.

— Хто перекріє? — не втимила. — Карамашиха? Сама на шифер і черепицю не розстарається.

— Нема вже в неї здоров'я — вшивати й перекривати... Звісно, новий хазяїн.

— Значить, не думасте назад повернатись? На дідизну?

— Ні на дідизну, ні на материзну... Для мене тепер материзна там, де вріс у землю, де краще... Ми з Ганькою на тій неділі знов навідаємося, авжеж, мусимо, бо мати не хоче до нас перебиратись.

— Куди вже їй... Я вранці-вечері заглядаю, тітка Федорка молоко носить, Захар Даньшин ось електропроводку полагодив, бо перегоріла, а мати ж ваша телевізор дивиться в коморі, хай там кіно чи футбол... Ну, курям зерна сипнути чи для свині щирійки нарвати — я сипну й нарву, коли не на фермі.

— В разі чого — вдариш телеграму на Хвощівку, ти знаєш. — І, коли Оксана полопотіла брезентовими штаньми, сказав жінці: — Чуєш, жалілася сусідська дівка, що за материну свиню клопочеться, а ми, дурні, забули про свиню. А й то правда, нашо їй чужий клопіт? Назливай таких-сяких помийв, сухарів назбираї, хай розквасяться — й самі нагодуймо...

— Як нагодуємо — сита в дорозі не верещатиме, мов недорізана, — здогадалась метикована Ганя, порохом пирснувши в хлівець по корито...

Бризки місячно-золотої води зі щебетливим шелестом розлетілись рясною миготливою квіткою — її квітка вже не щебетала, опавши на розпростерті крило ставу, й доріжка мерехтіла, наче велетенське вогнисте перо на тому крилі, й шорсткі скрики осоки зостались на краю вогнистого пера, вже хлюпали шовки потривожених трав, і в забутті гірко-п'яно летілось між землею та висвяченим свічками воскових зірок небом, у пісенному слов'яному хлюпанні. У пісенному слов'яному хлюпанні, яким тривожились шелюга та верби в лузі, немов спалахуючи та пульсуючи дзвонами-калатальцями пташиних сердець, наче ті дзвони-калатальця повиростали на гіллі й те гілля цвіте пронизливою нічною піснею, которая ллеться й кипить, которая гасне й запалюється, которая б'є та б'є в лунці голови, запаморочуючи й знетямлючи. Сава був — і наче Сави не було, вона лежала горизнак на шовковій

землі, земля обіймала холодно-пахучими обіймами трав і лугових ромашок, і вона почувалась так, наче земля розцвіла її серцем та її любов'ю, як шелюга та верби порозцвітали солов'їною піснею, й вона відчувала на собі жадані руки землі, що нагадували руки Сави, й на своїх устах відчувала імлистий усміх землі, що також нагадував усміх Сави, й вона всім еством чула безодню любові рідної землі, якій не могла не скоритись, бо їй праглась материнства, яким могла ощасливити щедра весняна земля, хотілося сина від землі, первістка-мізинця, скожого на солов'їний дурман, і щоб очі його блищали, як оті гіркі зорі — полини вгорі...

Зготувавши, заглянули в комірчину — під віконцем на тапчані спала мати, всміхаючись уві сні, й усміх тремтів на лиці, як птаха перед польотом. Нащо ж проганяти усміхнену птаху з материного лица, хай спочиває... Й вони обережно причинили двері.

Вже вечоріло, вже б і їхати, а Павло досадливо пом'яшкорив пальцями важке, як сокира, підборіддя.

— Знаєш, Ганько, таки не по-хазяйськи поклали оградку для матері.

— Не по-хазяйськи, — згодилася. — Бо зварена добряче, бо в хлів не влізе, там двері вузькі. Не подумали, що можна й пізніше зварити.

— Якби ж то про все наперед подумати...

— Як на видноті лежатиме, то й украсти можуть. Людиська є людиська.

— А можуть... Ось давай у вишняку сковаемо під дубом, там блекотою й кропивою позаростало, що й вовк сковастеться.

Металеву оградку, привезену в кузові машини й кинуту за дикоростучими розквітлими малівами, в шестеро рук, бо й роботячий Вадик підпрягся помагати, через подвір'я занесли у вишняк і тут поклали під шатристим дубом, що наче загруз у зеленій драговині з кропиви та блекоти. Оградка шубовснула в хистке драговиння заростей, збивши сіру курячу та потривоживши комарів.

— Славна оградка, — похвалила Ганя. — Таких візерунків із заліза тут іще й не бачили.

— Кум клепав та варив, — нагадав чоловік, запалюючи цигарку й затягуючись із гримасою болісного задоволення на лиці. — Кум руку добре набив на оградках...

Уже коли повсідались в кабіні, коли добродушно загарчав мотор, Павло загасив цигарку й мовив:

— Правду ти казала зранку, що вже загодя треба ду-

мати про покупця на хату... Напишете з Вадиком оголошення, я порозвішую по селах, де буваю з машиною. Краще, коли більше покупців. Може, й тутешньому кортить комусь, що тримається за дідизну та материзну, а тільки квалитись із козами на торг не станемо. Грунтець на городі жирний, як смалець, хоч на хліб масти, і з саду старатливий роздобудько матиме зиск в обидві жмені...

Вадик слухав із замурованими губами, ловив кожне слово, розглядаючись на високі мальви в дворі, на хату, що запала вікнами в різні боки, а тому здавалась косоокою, й на старий сад, що мерехтів малиновими, рум'яними, жовтими полумінцями доспілих яблук, і, мовчазний та похмурий, за цілий день не похопився жодним словом...

Карамашиха прокинулась у надвечір'ї, спершу з тапчана спустила ліву ногу, далі правою ногою стала на долівку. Тримаючись за стіни, потупцяла в сіни, й півень на сідалі булькав горлом, поки відхилила двері з сіней до хати. Застигла в порозі марою: свят-свят-свят, хто ж це її хату роздягнув ізсередини, що блимає голими синими стінами, наче оббілована корова здухвинами? А-а, згадалось, та це ж син Павлик із невісткою й сином навідувались ниньки, а вона й прокуняла всі їхні гостини, сном якимось чаділа замість тішитись дітьми.

Горблячись, видибцяла надвір у розсіяний попіл сутінків, що пахли коноплями й зів'ялою кропивою. Сівши на причілку на грабовому поліні, Карамашиха опала руками, наче підмитим річковою водою корінням, і тихим промінням очей світила на вишняк, на шатристий дуб, який чорною хмарою здіймався над чубатим вишняком. Високо над дубом сизів серпик місяця з дрібною зірочкою неподалік, начебто молоденський чередник пасе едину свою овечку. Здавалось, що зараз уже в ней нічого не зосталось на білому світі, нічого не тримає на цій землі, хіба що місяць із зіркою над темним вишняком, хіба що застигла х Mara крислатого дуба у вишняку, бо в тому вишняку й під тим дубом глибоко-преглибоко закопала колись пуповину свого первістка-мізинця, свого Павлика...

Де й коли світився їй такий самий місяць, де й коли місячне сяйво, перемішавшись із кров'ю, текло по її жилах, де й коли місячним сяйвом горіло її дихання, ніжність, слова, все те неоглядне минуле, якого начебто й не було?..

ЗА ДВОМА ЧОЛОВІКАМИ

Минуле поростає травою забуття, що має гіркотужливий цвінттарний запах, а цю траву забуття наче гаптовано шнурками зеленого барвінку з синіми вогниками-спалахами квіток. Отакий барвінковий вогник-спалах своїм раптовим світлом повертає в мою пам'ять Парасочку, яку завжди мали в селі й поза селом за велику хитрунку. Зграбна й ловка, наче перев'язаний тугим перевеслом золотий пшеничний сніпок, вона щебетала таким солодким, медовим голосом, що на солодощі того голосу враз озивалась будь-чия душа, особливо ж — чоловіча.

Це про неї, хитру Парасочку, казали, що розумне телятко дві матки ссе.

Солдатська вдова, Парасочка відати не відала, аби її жіночим рукам та й порати чоловічу роботу. На тому тижні, дивись, приходив до неї дядько Трохим, різник і колій, щоб засилити підсвинку гострого дрота в писок, аби не рив у хліві й спокійніше нагулював сало. На цьому тижні, дивись, дід Неживий привіз на її обійстя грабарку лугового сіна, хоч телиці в Парасочки ще нема, лиш на зиму збирається її купувати. А вже вчитель Петро Петрович, який газети читає на десятихатці й розказує про міжнародну політику і внутрішнє становище нашої держави, сам зайде до Парасочки в хату, щоб вона за тими новинами не бігала по сусідах.

Не бувало так, щоб Парасочка не замогоричила зробленої роботи. А підпилому своему помічникові — хай то дядько Трохим, дід Неживий чи учитель Петро Петрович — знай розказувала про загиблого на фронті свого законного Герасима, котрий як пішов — то й досі: наче вітер його розвіяв. Підбивають до Парасочки клинці всякі залицяльники, обіцяють по сім мішків гречаної вовни, та й ті неповні, але куди їм усім, разом узятым, проти одненького Герасима...

Як фронт стояв у селі, то вона галіфе виміняла для Герасима, бо хто ж знов, що не повернеться. Галіфе — чудернацьке, мабуть, кавалерійське, ген якою блискучою жовтою шкірою обшито коліна й матню, а кишені такі глибокі, що бомба вміститься, не тільки кисет із тютюном. Те галіфе приміряв не один завсідник у хаті, тонучи в

роztрубах холош мало не по шию — всім штани були завеликі.

— А Герасиму — якраз у пору! — запевняла Парасочка. — Такі штани перешивати — товар губити, хай полежать, свого ще дочекаються.

Кавалерійське галіфе таки свого дочекалось.

Наше село вухам своїм не повірило, коли одного разу почуло, що галіфе знайшло хазяїна, що йому штани якраз підійшли, що новий хазяїн не збирається ні сам із себе стягувати галіфе, ні Парасочці не дозволить, коли їй раптом замандюритися. Та чого б це їй із доброго дива стало мандюритись, вона радіє, що нарешті зловила в галіфе такого чоловіка, як Сава Неруш.

Ми, діти, натішитись не могли на Саву в тих розвіяніх, наче хмари, велетенських штанях, що блищають живтою шкірою на колінах і на матні. Ось він править кіньми, стоячи на лункуму возі й тримаючи віжки в руках, а коні в'ються зміями, а віз громом грямить, а руда голова соняшником цвіте, а жаристі очі такими чортами скачуть із мідної смаглості лица, що ось-ось таки вискочать — і покотяться попереду коней і попереду воза... Ось Сава у жнів'яному полі нахромлює на зуби вил сніпок за сніпком колосисте жито, кидає й кидає буйні, чубаті голови в барабан молотарки. А в неї паща ненаожерна, єсть і єсть, а Сава не стомлюється годувати залізного звіра, що реве, плюється остюками й пирхає курявою... Ось він, закасавши галіфе до колін, місить білими, наче аж березовими, тичками ніг глину на толоці, білими березовими ногами місять глину услід за Савою тітки й дядьки...

Либонь, найдужче нам, дітям, кортіло побачити, як Сава нестиме на руках хитру Парасочку. Бо не в одній хаті переповідалось про те, як гралось-гулялось весілля в тернівської красуні Задорожні Ганни, за якою в'янули серця у сільських парубків, як Сава за весільним столом хлюпав туманом печалі з-під заломлених брів, як у садку видирав музику із трофейної гармошки, наче з дущі своєї гримлячої видирав. Казали, хотів Задорожну Ганю повести до танцю, та, мабуть, об сині ножі її холодних очей порізався, як не раз уже різвався об них доти, а тільки несподівано вихопив із жіночого гурту вишневощоку Парасочку і, наче зірвану квітку, поніс на руках до танцю. Не опускаючи на траву, закружляв із молодицею, а вона у веселому гніві кучмала йому голову, дзвонала дзвонами кулаків по грімкотливій спині.

— Отак і носитиму на руках! — сміяється Сава Неруш. — Із моїх рук, Парасочко, ти вже не вирвешся.

А вона й не виривалась, паморочачись щасливою головою у весільному вихорі і все дужче обіймаючи Саву за окоренки плечей.

Регочучи, він і за ворота поніс її.

З тих пір і почали казати в селі:

— Поніс, як Сава Парасочку з чужого весілля.

А що привселюдно тоді, на весіллі, обіцяв носити її все життя, то ми, діти, здираючи Саву, приглядались, чи не сидить у могутньому гнізді його рук хитра Парасочка, горнувшись до нього лагідною горлицею.

З того літа пристав у приими, а Парасочці ох і заздріли за такого приймака: не п'є, не курить, на чужі спідниці не заглядається, до роботи всякої вдатний — хай то молоток, сокира чи терпуг, хай то весло, батіг чи кермо машини. Вшити сніпками хату — просяять Саву, зчистити кабанчика — Сава за помічника, прищепити яблуню — Сава вже й садівник.

А Грицька, що в Парасочки від загиблого Герасима, інакше й не називав — тільки сином. Ловити рибу на річці — вдвох, у ліс по черешні — вдвох, візвезти в район бідони на молокоздачу — вдвох. Грицько вдався недужий, поміж дітлахів йому перепадало на горіхи, та відколи Сава пристав у приими до Парасочки й зодягнувся в кавалерійське галіфе, хлопця ніхто й пальцем не чіпав.

Переповідали, начебто тітка Лукія, мати Савина, кілька разів приходила до Парасочки і, обзываючи хвойдою та потягухою, слізно благала дати волю її синові, бо він крашої долі вартий, ген скільки дівочого цвіту без заміжжя в'яне в Тернівці, пару собі знайде славну й надійну.

— Я вашого Саву на ланцюзі не тримаю! — відказувала Парасочка.

— Та не якась хмара, а ти, Парасочко!

— Беріть за той ланцюг і ведіть додому!

— Еге, візьму, коли ти не відпускаєш ланцюга з рук...

У Парасочки в дворі під вишнями глиняний посуд сохнув на рогатому стовпці, — то до чого додумалась тітка Лукія? Дочекавшись на їхню з Парасочкою сварку цікавих сусідів по біжчих дворах, узяла замашного дрючка — й трах по горняті, аж порхавкою розпалось на чеп'я.

— А дай вам боже здоров'я! — побажала хитра Парасочка.

Трах! — і репаним гарбузом розлетівся гладущик.

— А щоб ви кріпкі були! — знову Парасочка весело так — і руки склала безпечно на грудях.

Трах! — і макітра сухими дружками бризнула на спориш і калачики.

— А щоб вам господь-бог помагав!

Тітка ще хрест-навхрест оперіщила по горнятах, наче груши збивала з дерева:

— Оце тобі, хвойдо, за те, що хвойдаєшся з моїм сином!

— А мед би пити вашими устами,— у відповідь хитра Парасочка, здається, навіть рада, що тітка Лукія відвела душу, що обсмалене у вогні череп'я лежить купою.

Довідавшись про цю пригоду, Сава найближчої неділі вдосвіта повіявся кудись. Парасочці голову всякі мульки думки опосідали. Аж повернулась увечері від річки, пригнала табун качок від води, — Сава посеред обійстя стоїть із мішком, а з мішка всякі покупки виймає, бо оце, значить, із недільного базарювання в районі вернувся.

— Тут, Парасочко, і чавун, і залізо, і алюміній, — сміявся, виставляючи на траву новенькі чавунчики й каструлі.— Е-е, це не глина, дрючиком не поб'еш, без добrego здоров'я не потрошиш.

Авжеж, тітка Лукія побила б отой куплений сином для Парасочки посуд із чавуну, заліза й алюмінію, та чи не їй було знати вдачу Савину? Знову купить — і вже та-кий, що з дрючиком не впораєшся. Авжеж, Парасочка на збиток не стане жалітись, але який би то був Сава, щоб не виручив із біди. Тому й казали, що їй добре живеться за Савою.

— За двома їй живеться добре, — додавали інші. — За живим Савою і за загиблим Герасимом. Загиблий піклується про сім'ю з кожним роком усе дужче.

Авжеж, дужче, бо з кожним роком виростала шана людська не тільки до тих, що з фронтів не вернулись на рідні пороги, а й до їхніх матерів, жінок, дітей. Прізвища загиблих фронтовиків посписували на гранітній стіні посеред села, тут поміж багатьох значилось: Герасим Полікарпович Дикань. Їхні імена шанобливо називались на святах, коли колгоспники сходились у клубі на День Перемоги чи то коли діти в школі збирались на свої пionерські й комсомольські урочистості. Вдовам у першу чергу голова колгоспу виписував чи то корми для худоби, чи то вугілля й дрова на паливо. А скільки разів язи-ката Парасочка домагалась у колгоспі за державну ціну

поросятком на відгодівлю? Коли електрифікували село й ставили стовпи під майбутню проводку, то Парасочці в числі перших і стовпи закопали, їй електрику до хати провели, хоч, може, багатьом односельцям ще довгенько випало чекати, мусили гасові лампи світити. Й нікого завидки не брали, їй ніхто не обмовляв: бо вдова фронтовика, бо настраждалась і набідувалась, кому ж тоді поспівувати, як не Парасочці й тисячам таких, як вона?

Якось увечері Парасочка в хату, а посеред хати на жердці, на якій одяг розвішує, оте кавалерійське галіфе висить — мало не від стелі до долівки, а за столом, заслонений штаньми, Сава підпер кулаками важку вогнисту голову.

— Чого це ти роздягнутий, що далі нікуди? — питав Парасочка.

А він із очей такий густий дим печалі котить, що вчадіти можна.

— Ти чого про Герасима свого мовчиш? — це він до неї так.

— Хіба я мовчу? — це вона. — Все знаєш...

— Знаю, та не знаю, бо ти мовчиш.

— Якусь обмову вклали в твої вуха, не інакше.

— Парасочки! — мало не ввірветься йому чавун голоби з кулаків. — Кажи правду, не мовчи!

— Саво золотий, та я сказала б, але ж нема чого казати й слухати! — защебетала. — Ну, дзвонили по телефону в сільраду, дзвонили з району. Мовляв, не вбито Герасима, лиш скалічено тяжко... Ти про це почув?

— Ну, ну! — важко так вивернув голос із грудей.

— Мовляв, скалічений, лежить у госпіталі. Стільки років мовчав, аж ось надумав озватись до своїх... Так то зовсім і не Герасим!

— Як то не Герасим?

— На свого Герасима документ маю, ось! — засміялась Парасочка. — Подивись, коли не віриш, у документі все записано, як є.

Парасочка відчинила віко скрині, дісталася з прискринка перев'язану тасьмою пачку всяких папірців, вийняла з-поміж них зіжмаканий і зжовтілий, як старе сало.

— Глянь, і печатка є...

Сава Неруш із глухою волячою впертістю трудив скам'янілі очі на тому папірці, завіреному підписами й печаткою.

— Ну, бачиш?.. Хіба Герасим стільки років мовчав би, не захотів до жінки й дитини? Хай би який скалічений,

а таки добився б... Мовчав, мовчав — і нате, голос подав!
Де так буває?.. Хай би листа написав!

— Може, він ще й без рук, не тільки без ніг...

— Ой, не кажи!.. В документі чорним по білому!..

— В документі сказано, але ж... Скільки траплялось, що «похоронка» — в хату, а за «похоронкою» — й солдат на поріг, не завжди на війні документацію оформляли до ладу... Один чоловік у Самгородку прийшов аж через два роки, а жінка його замужем за другим чоловіком, то хіба не розлучилася, щоб із першим зійтись?

Із того дня Сава засумував та й від Парасочки переbrався до матері Лукії. То, хитра, надумала Грицька малого намовити, хай би впросив названого батька вернутись назад, бо ти ж, синочку, так його любиш, так його любиш! Грицько подався з чередою в поле (хлопець пас колгоспну худобу влітку), а ввечері повернувся додому хмара хмарою.

— То бачив Саву? — поспітала мати.

— Бачив на корівнику.

— Просив його вернутись?

— Просив...

— А Сава?

— Сказав, що не вернеться, сказав, аби я свого батька ждав...

— Свого батька ждав? — скрікнула.— З могили не ждуть! І документ є на батька...

— Так Сава сказав, а чи я знаю...

— Е-е, де він дінеться, сам прибіжить.

— Мамо! А як батько справді живий, раз Сава каже?

— Ти слухай, наслухаєшся...

Село наше гомоніло й гомоніло, що хитра Парасочка не хоче забирати з госпіталю свого чоловіка, який лежить там без рук, без ніг, навіть листа не годен написати. Начебто хотіли прізвище його зняти з гранітної стіни, але Парасочка таку бучу вчинила в сільраді, що напис не зачепили. От якби Герасим справді об'явився в Тернівці, а так — нема чоловіка, й документ ніякий не прийшов на живого чоловіка, щоб скасував документ про його смерть. А по телефону подзвонити в сільраду — не штука, на телефонній балачці печатка не стоять, подзвонити й набалакати казна-що й словмисник годен.

А на святах, на яких віддавалась шана полеглим, таки перестали згадувати Герасима, перестали й Парасочку називати солдатською вдовою. Сидить на зборах, жде, а тільки як відрізало. То вона лиши бубонить собі під ніс:

— Правда гору візьме...

Хто зна, чи взяла правда гору, а тільки через якийсь час Сава Неруш знову ходив по Тернівці в широченному кавалерійському галіфе, що палахкотіло жовтими шкіряними нашивками на колінах і на матні. Втік-таки від матері Лукії, що настренчувала йому найкращих тернівських дівчат. Начебто не так до хитрої Парасочки вернувся, як до Грицька, бо до хлопця прикипів душою.

— Таж у неї чоловік десь обрубаний! — гриміла Лукія чи то в сільській крамниці, купуючи сірники й мило, чи то на березі річки, перучи сорочки. — Авжеж, не хоче брати каліку, авжеж, мій дурний лобур крацій від розумного каліки.

— Воно чи так, чи й не так,— відказували.— Всяке плели й плетуть... Але ж знову колгосп їй виорав город як удові.

— Бо викричала!

— І жому виділили для корови.

— Бо видерла!

— І шиферу виписали, щоб хату перекрити.

— Бо вициганила!.. При живому Герасимі! Той Герасим завжди козир козиром ходив, от і не хоче потикатись до села без рук, без ніг. Либонь, зна, що до такої Парасочки вертатиль не варт. Людоњки, а мій Сава!.. Обплутала, ну й обплутала, що сокирою не розрубаєш. Добре їй жити за двома — за небіжчиком та за моїм Савою! І для сина її Грицька теж вигода двох батьків мати. Чи в якої вдови нашої більше кебети, ніж у Парасочки? Е-е, хитра Парасочка, куди до неї нашій писанці Задорожній Гані, що чоловік її по всій Тернівці вештається, а вона побивається за ним! Не я буду, коли Саву з Ганею не зведу...

. Скільки часу спливло-відринуло долями людськими!

Ім'я Герасима й досі вирубано на гранітній стіні в Тернівці.

А десь же він, безрукий та безногий, таки є у світі, бо такі не гинуть і не вмирають.

ЦЕФЕЯ

— Цефея... Цефея... Цефея... — покрадьки прошепотів Віссаріон Лещенко, гріючи собі вуста тихенькою усмішкою.— Цефея...

І натиснув кнопку електричного дзвінка. А що дзвінок за дверима не озвався мелодійним булькітливим кашлем, то поторсав металеву ручку і погримав кулаком.

— Це ти?.. Заходь,— мовила Ольга, відчинивши двері. Її косого розтину очі світилися, як світиться у квітні молоденське листя на гіллі.— Вже з півгодини як нема електрики, так що вибач.

— Привіт, Цефея,— мовив гість, ступивши в глухуваті сутінки коридора.— Ось тобі півонії...

— Привіт, Волопас,— мовила господиня, беручи квіти і глибоко вдихаючи їхній вогкий медовий аромат.— Проходь у кімнату.

Вони познайомились ранньої весни в клубі механічного заводу, коли там відбувався музично-танцювальний вечір «Для тих, кому за тридцять». Її обличчя промінилося зсередини так, як проміниться спіле наливне яблуко, омите дощем і приголублене сонцем. Ольга, тоді здалось, не просто дивиться довкола, а наче душа її переливається в той погляд ясних зелених очей і щедро й вільно розхлюпнується та розхлюпується, не змалюючись і не пригасаючи. Того самого вечора, проводжаючи Ольгу додому по мокрому березневому сніжку, Віссаріон довідався, що вона працює бібліотекаркою міської бібліотеки, з чоловіком розлучилася кілька років тому, бездітна, батько й мати передчасно померли. Залицяльники трапляються, але деякі мужчини ставляться до любові, як до спорту, як до марафону, як до бігу на стайєрську дистанцію. Коли в той вечір так говорила про мужчин, у голосі її не чулось і тіні осуду, лиш байдужий спокій, наче й не жалкувала за часами минулими, коли ще вміли закохуватись із лицарською безоглядністю, коли любов іще не була спортом і марафоном.

А що Віссаріон Лещенко в учнівську пору захоплювався астрономією, то тоді, вислухавши Ольгу, поглянув на колюче від льодяних зірок небо й сказав:

— Без проблем не обходиться не тільки в нас, а й у сузір'ї Кассіопеї, напевно...

— І в сузір'ї Лебедя,— згодилась Ольга,— і в сузір'ї Орла.

Він, холостяк зі стажем, був за зоотехніка в приміському колгоспі і, як то водиться з представниками деяких професій, не дуже любив розказувати про свою роботу. Гаразд, він знається, наприклад, на ембріональному розвитку поросят, на годівлі й утриманні поросніх маток, на технології годівлі та утриманні підсисних маток і поросят-сисунів, але чи цікаві такі балашки для того, хто ой як далекий, скажімо, від строків відлучення поросят від матерів і техніки їх відлучення!

Оточ як у перший вечір зоотехнік приміського колгоспу Віссаріон Лещенко заговорив про можливі проблеми в далекому сузір'ї Кассіопеї, а Ольга йому від泱ишила сузір'ям Лебедя та Орла, то вони при наступних зустрічах уже й не зминали з такої високої й приемної для обох зоряної дороги. Здається, всі світила було перебрано в небесах — Близнят, Стрільця, Персея, Оріона, Великого Пса, Великої Ведмедиці, Ліри, Ящірки, Риб, Зайця, Рака, Діви, Змії, Дракона, Геркулеса... Десь на другому чи на третьому тижні, коли спізнали інтимну близькість, він у напівсвідомому любовному шепоті-маренні несподівано назвав її Цефесю, зорею манливою й недосяжною, й Ольга, гостро зблиснувши в темряві нічної кумнати розіскреними чоловічками очей, що фосфоресціювали радістю, перепитала: «Як, як? Цефея? Моїх подруг по-всякому називають їхні кавалери, але жодній із них ще не доводилось бути Цефесю. Мабуть, я взагалі перша Цефея в нашому містечку за всю його новітню й древню історію?» Може, вона кпила з велеречивості, проте Віссаріон не сприйняв тих лагідних глузів: «А що, може, й перша Цефея!..»

Сьогодні у відчинені балконні двері ллялось парке передгрозове повітря, й раптові в'юнисті блискавки, що беззвучно, нервово спалахували в небі, на коротку, тривожну мить освітлювали кімнату, виривали з небуття темряви точену Ольжину постать, наче втілення її жіночої дбайливості й домашнього затишку. Під кліпліве мигтіння блискавок розкубreno пляшку шампанського й налито в келишки, а ще принесено з кухні миску поцукрованої полуниці й тонко нарізаного сиру, проголошено тост і випито. Сидячи за низьким журнальним столиком, розмовляли, й Віссаріон Лещенко наче впершечув грудний, з оксамитовими переливами жіночий голос, який не просто бринів, а наче аж світився в темряві.

— Значить, так, Олю, вирішено! — зрештою мовив зоотехнік, наміривши сказати те, що вже давненько склалось у думках.— Годі нам зустрічатись так — на перекосяк, а пора законно поженитись. Ми з тобою ладимо душа в душу, навіщо гуму тягнути?

Темрява ховала вираз Ольжиного обличчя, так що він марно вглядався перед собою, намагаючись прочитати відповідь по очах, поки не прозвучав голос.

— Житимемо в тебе чи в мене, як ти захочеш. І хоч нам обом уже за тридцять, та ще б і на дітей розстарались,— правда? — щоб самим не скучати.

Мигнула блискавка в нічному небі, і обличчя Ольги, що сиділа навпроти, видалось не те що розгубленим, а незвично застиглим, наче проміння, яким воно завжди світилося зсередини, ралтово погасло, а відтак погасли, втративши одухотвореність, і м'які риси обличчя.

— То чого ж ти мовчиш? — поспітав зоотехнік із рішучістю, що далась не без награності.— Кажуть, немає жінки, яка б не боялася самотності і не хотіла б вийти заміж. Чи я помиляюсь і ти зовсім не така жінка? Тоді можу забрати свої слова назад. А жили б із тобою славно, бо нашо й сходитись, коли тільки гризтись із ранку до вечора та скуповувати всяке дрантя-лахміття і до скрині складати. І хоч кривенький, а досвід маємо, гріх досвідом не скористуватись.

Кажучи про кривенький досвід, зоотехнік мав на оці те, що вже колись опарилась на сімейних стосунках не тільки Ольга, розлучившись із чоловіком, а й він сам: законна дружина, працюючи в геологорозвідці, погулювалася, ось і розлучились через суд, щоправда, без гвалту.

— Вже коли сходитись, то з розумом,— зрештою озвалась Ольга.— Не для квартирної війни.

— Та не для квартирної війни! — зрадів почутому Біссаріон. І вдячно торкнувся губами до її оголеного в сарафані плеча, що несподівано пашіло гіркуватим, наче цвіт черемхи, теплом.— Ти — Цефея, я й не сподівався на іншу відповідь.

Ольга поклала йому долоню на щоку, делікатно й вибачливо відвела масивну, неначе вербовий корч, голову.

— І зразу — діти! — сказав запально.— Нам із дітьми зволікати не можна!

— Ще де там той ярмарковий день, а ти вже з козами на торг...

— Хай із козами на торг, а що? Без дітей нема сімейного життя, я вже надивився по тих молодих парах, що надумали вік звікувати лиш для своєї втіхи. Та втіха без дітей стає для них щоденним пеклом!

— Краще пекло з дітьми?

— Є смисл у житті, якщо з дітьми! Ну, давай вип'ємо шампанського, коли ми вдвох надумали в одну дудку грati.

Захмелілий не так від випитого, як від несподіваної хвилини, котра так круто повертала русло його буття, Віссаріон розлив шампанське по келишках, що задзвеніли кришталево в його тримтячих, збуджених руках.

— Нехай забудеться все лихе, наче й не було!

Ольга теж піддалася значущості хвилини, голос її забринів-затріпотів, як парус на тугому вітрі:

— Ти мрійник і фантазер, але чом не пофантазувати? Дехто залишається молодим до старості, дехто старіє вже в молодості, а нам із якого дива старіти передчасно? Спробуймо свій шанс!

— Шанс? Шанс — це раз — і немає, булькнуло у воду. Не шанс, а назавжди!

— За шанс назавжди!

Вони випили шампанське, й тут спалахнула електрика. Передгрозова ніч, що налягала на вікно, миттю віdstупила, тепер усі речі в кімнаті — стелажі з книжками, телевізор, шафа, тахта — належали світлу. Ольга мружила, кліпала повіками, і її косого розтину очі мерехтіли, наче глибоке зелене вино. Віссаріон, зачудований її раптовою явиною, знову потягнувся губами до шоколадного від засмаги плеча молодої, довірливо зніяковілої жінки — й знову відчув, що шкіра пасть сухим теплом і від неї гірчить по-весняному, наче від черемхового цвіту.

— Цефея! — видихнув і засміявся від ніжності до неї й несподіваного жалю до себе.— Й чому з тобою не зустрілись раніше, чому так пізно?

— Хіба пізно? Не пізно...

— А могли б і раніше!

— Доля, хіба вгадаєш...

Віссаріон Лещенко відірвався від гіркувато-черемхового на запах жіночого плеча, й погляд його потонув у її не без потаємної лукавинки погляді. Вже мав сказати щось, та слово так і вмерло на розімкнутих устах, а вираз обличчя став мінятись, оторопіла розгубленість стемнила ще недавно розквітлий вид.

— Славний мій! — прошепотіла Ольга, тереблячи гудзик його блакитної сорочки. Напізваллюючишись, обезволівши, цвіла рум'яно-молочними щоками.— Аби тільки розуміли одне одного...

Біссаріон Лещенко випростався, невідривно дивлячись на етажерку за Ольжиною спиною. Далі ступив крок-другий і з верхньої полиці етажерки зняв дубову рамку, в яку вправлено фотопортрет.

— Хто це такий? — запитав глухо, й на гострих вилицях виступили фіолетові плями.

— Віддай! — скрикнула Ольга, скочивши з крісла й намагаючись відняти портрет.

— Хто це? — повторив зоотехнік, і в глибоких надрах грудей наче віддалений гуркіт грому прокотився.

— Та!.. Віддай! — знову марно спробувала відняти рамку.

Зоотехнік із витрішкуватою зосередженістю розглядав фотопортрет. Із дубової рамки дивився на нього мужчина років сорока — сорока п'яти, чорний чуб під розсипчастими хвилями сковав вуха, широкі вугільні брови над веселими димно-вогняними очима, губи виказують якусь іронічну і водночас безсумнівну владність. Зодягнений у вовняний светр грубої в'язки, мужчина сидів на веслах у човні, а довкола човна брижилася морська вода, над якою літали чайки.

— І чого сполошився, як на пожежу? — дорікнула Ольга, й крильчасті ніздрі кирпатого носика ледь-ледь затремтіли.— Ну, один знайомий...

— Знайомий? — перепитав зоотехнік із дивною недовірою. Авжеж, із дивною недовірою, на яку начебто й права не мав, адже щойно освідчились одне одному, адже надумали взяти шлюб, поєднати життя.— А чого він опинився в рамці?

— Ну, опинився. Вставила — й забула вийняти. Да-тай дістану, щоб ти не сердився.

— Вставила — й забула вийняти? — крутив рамку з портретом у маслакуватих руках.— А де ж мій портрет подівся?

— Та не пропав твій портрет!

Біссаріон Лещенко, помудрувавши над рамкою, дістав із-під скла цупкими пальцями фотопортрет мужчини у вовняному светрі грубої в'язки, прочитав на звороті:

— «Коханій Олі від Кирила, щоб пам'ятала і любила, травень цього року».— Горбоносе його, в цятках-віспинках лице на мить закам'яніло, й зоотехнік подивився на

молоду жінку так, наче не міг повірити, наче очікував, що вона заперечуватиме, розвіс підозру.— Хто це такий?

— Знайомий,— повторила.

Обличчя її вже не так світилося, як наче набрякало мороком із середини, а в молодій зелені очей роїлися злі мурашки.

— У цій рамці раніше стояв мій портрет!

— Твого портрета ніхто з рамки не виймав...

Отяминувшись, і справді під склом у дубовій рамці побачив свою фотокартку, подаровану Ользі на день її народження. Хтось із однокурсників клацнув Віссаріона на інститутському стадіоні, коли він у воротарському спорядженні ніс на спині сітку з футбольними м'ячами і так добродушно й широко всміхався горбоносим обличчям, наче ніколи й не перестане сміятись і радiti в житті.

— Як же це все розуміти? Навіщо заховала мою фотографію, а виставила його? — I знову прочитав на звороті: «Коханій Олі від Кирила, щоб пам'ятала і любила...»

— Кажу, що знайомий,— апатичним голосом повторила, сівши в крісло і стомлено дивлячись у вікно, за яким лопотіли краплини дощу по листю, а в безмежній гортані небес погуркував грім.

— Знайомий... А чому ж — щоб пам'ятала і любила?.. А чому — в рамці? З яких це пір фотознімки, простих знайомих — у рамку?

— Ну... випадково вставила...

— Ale ж ти купила рамку для моєї картки! Таж тут завжди стояв мій портрет!

— Не пропав твій портрет, ну... Стоїть твій портрет...

Злостяччись, що влипла в таку халепу, й не відаючи, як викрутитись, Ольга мовби обвуглилась білим обличчям, і зелень її очей обвуглилася. За вікном grimнув грім, наче вибухнула бомба не на землі, а в хмарах, і лунки, миготливі, сліпучі осколки розсипались у темряві літньої ночі. Віссаріон зігнув голову так, немов плечима приймав смертельні бомбові осколки. Сказав:

— Значить, я до тебе свататись прийшов, а ти отак? Обіцяла дітей народжувати, а його портрет у рамці? Кажеш, знайомий, якого ти повинна пам'ятати і любити?

Високі груди Ольжині здіймались і опадали — чи не від нічного грозового вітру, що завівав у кватирку, дихаючи вогкою крапелистою свіжістю?

— Значить, із двома погулюєш, еге? — Намацуючи можливу істину, Віссаріон кидав слова, схожі на бомбові осколки.— Тільки я за поріг, а він на поріг? I вже

замість моєї карточки вправлено його карточку? Скажи, а йому ти ж теж обіцяла народжувати дітей? Чи тільки мені?.. І від нього теж, бо Кирилові його власні діти не потрібні?

Ольга, стемнівши від гніву, кинулась у коридор, відчинила двері квартири.

— Геть іди! — долинув її голос. І коли зоотехнік отерпілми ногами ступив у коридор, коли не так поглядом, як болем своєї ненависті спробував проникнути в її очі, то Ольга, вороже змружившись, мовила: — Ходи здоровий!

Зачинились двері, повернувся ключ у замку... Обличчя вдарилось об тужавий мокрий вітер, чи тверда долоня вітру вдарила по обох щоках, і Віссаріон Лещенко заплющився на мить. У світлі беззвучної раптової блискавки листя на деревах закипіло, а калюжа під ногами зблиснула чорною безоднею. Обернувшись — знайоме вікно міцно напнутим вітрилом, ізсередини мовби надутим шпарким електричним світлом, летіло в темряву.

Сховавши дубову рамку з портретом до кишені піджака, ледь показав:

— Цефея...

І, розбрізкуючи туфлями воду, подався на автобусну зупинку, щоб їхати додому на передмістя.

— Та щоб моя нога сюди ще ступила? А ніколи! Хехе, замислив собі сімейне ярмо на шию накинути! А для чого? Для того, щоб дітей якогось Кирила називати своїми дітьми? Щоб годувати чужих дітей, які називатимуть мене батьком?

Почуваючись ошуканим, зоотехнік раз і вдруге спинявся посеред пустельної містечкової вулиці, що клекотіла водою, й стискував перед собою кулаки, наче вхопив когось за барки і душив... Аж завити хотілось, коли згадував першу ніч, проведену з Ольгою, смак її веселих губ, і її від усміху велики, наче розбрізкані очі, і голос, який він випивав поцілунками, а голос знову й знову пробивався джерельцем із грудей... Ще ввечері й підозрювати не міг, що так ненавидітиме її від ревнощів, а тепер, коли одурила, наче знетямився, наче прибило отим громом, що перекочувався в небі. І щоб посміятився з себе, щоб самого себе переконати, що має до всього поставитись байдуже, як до курйозної пригоди, надсила замугивав пісеньку:

В Цареграді на риночку
та п'є Байда мед-горілочку...

Дістав із кишені рамку з портретом — і розтрощив, пошматував, кинув у траву під парканом...

Наступний день, неділя, здавався довгим і тягучим, як загускла патока. Сівши на велосипед, поїхав на колгоспну ферму, бо подзвонили по телефону додому, що свино-матка опоросилася. З корівника подався на велосипеді в поле — тут, серед шумливих хлібів, під омитим учора-ньюю грозовою небом, чи то тікав од себе, чи то шукав щось. Сидів у вибалку над струмком, слухав рясний щебет по-льових пташок — і не чув...

Пригода вчора-ньюю грозової ночі здавалась неправ-дою, злою вигадкою...

Ледве дочекавшись вечора, Віссаріон Лещенко випив для відваги півпляшки горілки, сів на автобус і поїхав до міста.

Діставши знайомого будинку, став перед оббитими дерматином дверима і зі злостию рішучістю натиснув кнопку електричного дзвінка. В коридорі почулось важ-кувате човгання ніг, кланув замок — і на порозі став... Кирило: чорний чуб розсипався над вухами, брови й справді наче вуглем наведено над очима, що димували зухвалою чоловічою впевненістю. Спортивна кремова те-ніска облягала могутні груди, підкresлюючи рельєфний малюнок м'язистого тіла.

— Ви до кого? — поспітав голосом, у якому забрині-ла гітарна струна.

— З Ольгою хочу поговорити.

— З Ольгою? — недовірливо перепитав.

Вищий на цілу голову, Кирило дивився вниз, і в йо-го настороженому погляді уже вгадувався холодок воро-жості.

— Про що поговорити?

— Є розмова, ось і хочу поговорити.

— Хм...

Кирило почувався як хазяїн і поводився як хазяїн, і ця самовпевненість найдужче дратувала, пробуджуючи глуху лютъ, що накочувала, гарячою хвилею затъмарюючи розум. Зрештою, не вступаючи із порога, Кирило напівбернув голову назад і проказав у глибину квар-тири:

— Олю, ти нікого не чекаеш?.. Тут до тебе хтось прийшов!

Оте «хтось» вдарило — й знетямлений зоотехнік уже хотів протиснутись у двері, проте крем'язень Кирило стояв стіною, він застережливо виставив і лікоть, і плече.

— Хто там? — почувся чи то з кухні, чи то з ванної Ольжин голос.

— Та ось... діяч якийсь.

— Хвилиночку, я зараз.

І невдовзі з'явилася у коридорі, зодягнена в квітчастий махровий халат коліору беж; мокрі пасма волосся звисали над опуклим чолом, творячи химерне плетиво, широко розплющені очі косого розтину, які нагадували зелене вино, тепер ось поглибши й попрозорішали водночас. Побачивши на сходовому майданчику Віссаріона Лещенка, вона мовби спіткнулась на паркеті, а молочної білини лице спопеліло від несподіванки.

— Хто там? — спитала в Кирила так, наче той мав знати, а вона вперше бачить чужу людину за порогом квартири.

— Якась розмова до тебе...

— Розмова? — щиро дивувалась Ольга, й губи їй сіпнулись ображено, і вся її доладна постать виражала гнів та бажання захиститись від грубих, нежданіх посягань. І в голосі забриніли слози, задзвеніла істерія.— Яка розмова? Чи ти не бачиш, що він п'яний? Такий п'яний, що не годен у свої двері втрапити?

Віссаріону Лещенку відняло мову.

— Навіщо ти викликаєш на розмову з якимось п'яним? Мало хто вештається по вулицях, а ти кожному двері відчиняєш, замкни двері!

Ольга була така щира в гніві, що від незаслуженої обrazи в зоотехніка перейняло подих. На все міг сподіватись, ідучи сюди, але на таку зустріч, на такий напад істерії?

— Ох ти ж!..— Хотів знайти найдошкульніше слово, щоб відплатити за приниження, але слова всі вигасли в свідомості, тому лиш повторив:— Ох ти ж!..

— Що? — басом прогув Кирило, і його димно-вогняні очі прискнули колючками.— Ану марш звідси, поки міліцію не покликав!

І, ступивши назад у коридор, лунко хряснув дверима.

— Ох ти ж!..

Місяць, схожий на блискучу цукеркову обгортку, золотився в небесах коліору густо-оксамитового бузку. А чому б усе не обернути на жарт, подумав зоотехнік приміського колгоспу, а чому б весело не посміятися? Бо хіба можна таку пригоду сприймати всерйоз? Спробував скривити в усмішці губи, але не хотілось ні жартувати з собою, ні глузувати, бо почувався не тільки ошуканим, а й зганьбленим.

— Ну чому, ну чому так? — бессило стиснув кулаки. Йдучи безлюдною вулицею, бубонів під ніс: — Або я зду-
рів, або світ здурув. Ну коли вже я стану такий, як цей
світ, коли перестану божеволіти?

На автобусній зупинці під ліхтарем, що тлів кліпливим
неоновим світлом, Віссаріон Лещенко зупинився погой-
дуючись. Здавалось, що, повагавшись, він ось-ось повер-
неться назад, щоб опинитись у знайомому будинку, щоб
таки поговорити з Ольгою й почути від неї слово порозу-
міння...

Наблизився маршрутний автобус, і нетвердою ходою він
зайшов до напівпорожнього салону. Іхав, тупо дивився
у вікно на одноповерхові цегляні будинки з крихітними
палісадниками, ковзав невидючим поглядом по постатах
нічних перехожих, що тягли по тротуару пласкі тіні, й
раптом у голові майнула чудна думка.

Майнула чудна думка: «Й навіщо вона вставила в де-
рев'яну рамочку той портрет Кирила? Й чому вчора так
недоречно спалахнула електрика в квартирі? Це ж якби
світло не зайніялось, темрява зберегла б і на сьогодні все
так, як досі велось». Хотів одігнати чудну думку, а дум-
ка не пропадала, боліла йому в голові...

Цефея...

НОВА МОДЕЛЬ МАШИНИ

Нарешті святковий оранжевий автомобіль «Жигулі» покотився, наче гумовий м'яч, гнаний пружним вітром. Урочистий Юрко тримав у жилавих руках кермо так, як тримав би за крила жар-птицю, коли б вона опинилася у його долонях, а дзюбаті кутики вуст ледь павутинилися стримуваним усміхом. Такими самими загнутими, дзюбатими кутиками тремтіли вуста і в його матері Василини Михайлівни, котра, на відміну від сина, усміху не гамувала, а мовби хлюпала з обличчя сонечними хвилями, від яких просторіше стало в салоні машини. Напівбернувшись до Тані з малим Сергійком, що вмостились на задньому сидінні, Василина Михайлівна гомоніла низьким голосом соковитого тембріу:

— Ми щонеділі з Юрком у дорозі. Можна купити дачу, якусь хатинку на Дніпрі чи на Десні, але свій клапоть землі з житлом — це хомут на шиї, а хомут не відпускає нікуди, тримає в неволі. Машина — це воля: сьогодні ти поставив намет біля річки і ловиш рибу, через тиждень у лісі збираєш гриби, ще через місяць вибраєшся за місто в якісь чагарі та й рвеш собі черешні, до яких ніхто не добереться, якщо ти не доберешся. Коли б я не з села, то й не тягло б за місто. А Юрко хоч народився в місті, зате має душу селяка й любить усе те, що я люблю. Інші діти знай сперечаються з батьками, а в нас мир і лад. Правда, сину?

Юрко згідливо кивнув лобатою головою, що дзеркально поблискувала жовтою шкірою залисин.

— І Степан Гавrilович скрізь із нами їздить, еге ж? — І Василина Михайлівна погладила чорну болонку, що примостилилась у неї на колінах, сяючи блискучими гудзичками очей. — А знаєш, Таню, чому називаю болонку Степаном Гавrilовичем? Так мого начальника звати... Ось я гладжу його, дорогоого начальника Степана Гавrilовича, поміж вушок, бо він дуже любить, щоб його гладили поміж вушок. А ще голублю його за шерстю, голублю проти шерсті — мій дорогий начальник Степан Гавrilович любить усі мої пестощі.

Несподівано малий Сергійко зареготав, і сміх із його горла посипався рясно й дзвінко, мовби срібні ялинкові горішки. Чорна болонка, стріпнувши лискучими вухами-

бантами, тонесенько дзявкнула. Дорога текла з міста в сторону кленів та лип, ось уже й село вигулькнуло, а за селом прослалися святкові скатерти полів, залиті молодою пшеничною повінню, що билася об стіну лісу на обрії.

— Я недавно була на Пташиному базарі,— озвалась Таня.— Купила петрушки та кропу на зелений борщ, а кропиви сама нарвала на кручах біля річки... Так от, ходила поміж кролів і нутрій, поміж голубів та папузок... І поміж собачників. Так чудно, я довго приглядалась, повірити не могла: кожен хазяїн собачки на Пташиному базарі схожий на свого пса. Чудеса: не собака схожий на хазяїна, бо де б пес тієї схожості надбав, а хазяїн — на собаку!

— На Пташиному базарі, може, й так.— Шовки забриніли в голосі Василини Михайлівни, вона пестила болонку за шерстю й проти шерсті.— Ось тільки я зовсім не схожа на оцього свого Степана Гавриловича, правда?

І, піднісши болонку Степана Гавриловича вгору, фарбованими губами розцілавала веселій і розумний писок...

Листяний ліс раннього літа притиском розступився перед машиною і, щойно похмурий із відстані, тепер обертався перед їхніми очима на живу бурштинову брилу, пронизану потоками сонця. Звернувши на узбіччя, машина стала вигойдуватись на піщаному путівці, й малий Сергійко бешкетливо вигуцуває, мерехтячи в усмішці березовими плашками зубів.

— А тепер полюбуйтесь на озеро! — голубиним голосом протуркотіла Василина Михайлівна, коли машина завмерла в текучих зелених кучерях лозняків.— Ніде нікогісінко, будь певна, Таню.

Ліс ізгори мовби кутався в шовки блакитної небесної хустини, по якій живими розмаяними квітами текли білі хмари. Одна така хмарина пливла по воді, що здавалась аж наче випуклою на рівній місцині, й озеро скидалось на вічно розплющене око, яким земля задивилась у небеса. Ото хочеш прочитати таємниці лісу, його думки — спробуй прочитати з цього вруністого ока, по якому пливе лише одна хмарина (воно маленьке, й другій хмаринці немає де віддзеркалитись).

— У нас як? — гомоніла Василина Михайлівна, вдихаючи лісове повітря на повні груди й ледь мружачись від утіхи.— У нас — подавай масштаби! Коли на пляж — то до Дніпра або до Чорного моря, коли на курорт — подавай Кисловодськ чи Сочі, Відпочивають — натовлами,

стовковиськими, вертелами!.. А тут — нікогісінко, а тут — ліс лише твій і озеро лише твоє... Сьогодні в нас із Юрком оце озеро в лісі, а завтра — зовсім маленький струмок у гайку, але не запаскудженій, не зритий машинами, з найчистішою на світі водою.

— Спасибі вам, Василино Михайлівно!

— За що дякуєш, Таню?

— Що привезли сюди мене з Сергійком, інакше б ми не вирвалися. Якби в Сергійка інша мама, а то ж — бібліотекарка... Люди мають на роботі якийсь навар — і ті, що по гастрономах чи промтоварах, і ті, що по ресторанах та кафе. А що доводиться чути про ясла та дитячі садочки... Навіть немовлят уміють пограбувати! А я — в бібліотеці! Який навар із графа Льва Толстого чи з Федора Достоєвського?

— Юрку, ти тільки послухай Таню! — цвіла мальвами щік Василина Михайлівна. — Виступає, як прокурор!

Юрко мовчки обдарував їх поглядом розумно-карих очей, наче двома оберемками щойно зірваних лісових квітів. Проворно дістав із багажника старий брезент і розстелив під осокою на березі озера, кинув накрохмалену лляну скатертину, привезену в целофані. З жовто-вощаного верболозового коша подіставав пакунки з редискою та парниковими огірками, з хлібом та маслом, із ковбасою та шинкою. Бродилася скляна баночка чорної зернистої ікри, мінеральна вода, а також термоси з чаєм і кавою, а ще — ножі, виделки, мельхіорові чарочки, пачка мережаних паперових серветок.

Болонка Степан Гавrilович, неспокійно вовтуяччись на руках у своєї господині, дражливо пирхав ніздрями, сапко втягував повітря, а що вже хляпкотів язиком рожевого оксамиту в пащі — немов намагався погасити негаснучу пожежу.

— Давайте, діти, пообідаємо тим, що нам послав, як ось каже Таня, граф Лев Толстой разом із Федором Достоєвським... Та ще й інші світові таланти, бо чим більший талант — тим більша радість для народу.

Василина Михайлівна працювала у великій книгарні, перед тим — у меншій, а ще раніше — у книготорговельній конторі республіканської ваги. Отже, як почалось її свідоме життя з першої книжки — з букваря, так на книжках міцно стояло й понині, тому-то мала право казати зі здорововою іронією про графа Льва Толстого й Федора Достоєвського, які начебто послали їм нинішній обід.

Уже коли примостились на брезенті довкола святкової скатертини, Василина Михайлівна протуркотіла:

— А Таня все приглядається до мене, все очікує насторожено, чому запросили її в Сергійком на пікнік. Бо діло є! Давайте, діти, докладемо зусиль, щоб діло наше щасливо залагодилось.

— Докладати — й не знати до чого... — озвалась Таня.

— Навіть не знаючи — в накладі не зостанешся, правда, Юрцю? — звернулась до сина. — Якийсь ти сьогодні такий, наче язика собі відкусив... Ну, за наше діло!

Широколицій, смаглявий вродженою засмагою, Юрко вправно орудував ножем, виделкою, штопором, наче предмети становили спільно з ним одну сутність. Так само вміло він вів машину, наче машина складала невід'ємну частку його душевної субстанції. Так само в злагоді перебував із матір'ю, іхні стосунки творили живу гармонію, й Василина Михайлівна висловлювалась не від свого імені, а від імені їх обох, власне, вдвох, мати й син, творили одну сутність.

— Такі вони, технократи! Юрко знає лише своє конструкторське бюро, лише креслення, лише схеми, а ми ж із тобою, Таню, гуманітарії все-таки.

Сергійко пожадливо ів усе, що потрапляло до рук, і животик усе дужче напинався під сорочечкою, перевалюючись через гумку жовтих колготок. Болонка Степан Гаврилович виказував, на противагу Сергійкові, цілком вищукані манери: наївшись, сидів перед Василиною Михайлівною й захоплено заглядав їй у рот, що не вмовкав рояльною музикою соковитої мови. Зрештою вона важко звелася з землі, дісталася з багажника менший та більший лозові кошки.

— Хай наші мужчини-технократи ближче познайомляться, а ми, Таню, ходімо по суніці та гриби.

Ледь ступили від озера, як килим сунничного листя заяскрів жаром доспіліх ягід. Василина Михайлівна, зриваючи ягоду за ягодою, затуркотіла голубиним голосом, що не танув у морі пташиного співу, розлитого в лісі.

— Не повезло мені з невісткою, а Юркові з жінкою... Дітей у Люсі нема, й лікарі сказали, що не буде. Винуватить у всьому Юрка, а сама — як із цепу зірвалася, кидається на всякі чоловічі штани.

— Кгм, — тільки й мовила Таня, не відаючи, навіщо сусідка по поверху в кооперативному будинку сповідається перед нею.

— Тепер ось у відпустці, повіялась у Гагру навіть без путівки. Ото вже нагуляється, аж штормитиме на Чорному морі! А ми з Юрком тільки про одну милість у бога просимо: аби вже хтось здуруїв, на неї дивлячись, та забрав до себе, звільнив нас від скаженої Люськи.

— Господи! — безпечно зітхнула Таня.— Хай розлучатися — й не мучаться.

— Таню, хіба так можна?

— Тепер чи не всі розходяться — і знову чи не всі сходяться, тільки вже з іншими.

— Е-е, краще хай на Чорному морі хтось полюбить нашу Люсю... Ми з Юрком добра їй бажаємо. Хай би хтось забрав її до себе, от!

— Хай і так...

— І Люсі краще, ѿ нам, бо житлоплощі не доведеться ділити. Тепер тільки ѹ знай: розбіглись — і судяться за площу. Хоч площа та — за мої гроші... Тож хай краще там, на Чорному морі, хтось покохає нашу Люсю!

— А чого ж, вона симпатична...

— Таню, скільки живемо на одному поверсі — не на-милуюсь тобою! Правда, мовчазна ѿ потайна вдача в тебе... Крутишся — як білка в колесі. Бібліотека платить мало, та ѿ навару там — хіба що порох на книжках. Ти ж і на друкарській машинці друкуєш усякі дипломні, курсові роботи, кандидатські дисертації. І все робиш сама!

— Сама! — тішилась Таня похвалою.— Ось оці дерев'яні сабо на ногах моїх бачите? Сама вирізала, сама клеїла, всякі металеві набойки клепала. Хіба потайна? Розказую ось...

— Наче імпортні! — захоплювалась Василина Михайлівна.— Чоловіки так не вміють! Чоловіки тепер — як захребетники в своїх жінок. А ти — сама собі за чоловіка ѿ за жінку, та ще — добра, не скаржишся на долю, не скнієш у глухій зlostі. Поглянеш на тебе — наче тобі краще від усіх ведеться.

— Таж не гірше,— зривала червоні ягоди в листі, і в кутиках її уст пурхали усмішки-сонечка.— Сама собі таку долю вибрала, то чого скаржитись? Ну, маю Сергійка, а чоловіка нема, то що?.. Хіба розумніше, якби розписались на рік-два, потім — розлучились, а я з батька брала аліменти на дитину? Сама зароблю. Батько десь є, тільки він про нас не знає, а ми про нього не чуємо... Ось така потайна, як ви кажете.

— Таню, а в тебе постійний друг є?

— Постійний друг? — ледь оторопіла від запитання.
— Ти молода, здорова, а якій молодій та здоровій не захочеться мати постійного друга? По очах бачу, що... Потайна... Авжеж, не осуджу, аби тільки постійний, хай навіть у нього сім'я, діти. Щоб серйозно дбав про законну жінку й законних дітей, але ж мав сердечні обов'язки перед тобою та Сергійком... Постійний друг не для флірту, а для життя, от!.. Ах ти ж мій Степан Гаврилович!

І вона підхопила болонку, що випірнула з тремких вод високої трави.

— А у вас є... постійний друг? — спідлоба дивлячись, глухо спитала Таня.

— Юрко мій — не від божого духа, помер його батько, а я от — удова... Є, чому ж нема, кожній жінці хочеться чоловічої ласки... Ах ти ж вередуля і пузанчик, ах ти ж Степан Гаврилович!..

Цілуvala болонку у вогкий пісок, чмокала в еластичну шкіру на животі.

— Звик до ваших пестощів! — усміхнулась Таня.

— Хто ж не любить жіночих пестощів, навіть собаки люблять.— І з долоні пустила щасливу болонку в траву. Обличчя у Василини Михайлівни ледь посуетеніло, а в голосі побільшало довіри:— Юрко мій — розумний і слухняний, хоч мотузки з нього сукай, ось тільки не тій дістався... Все в нього є, бо про кого мені ще турбуватись, як не про сина? Ще не встиг подумати про магнітофон, а я вже несу йому магнітофон, ще лиши закралось бажання мати дублянку, а я вже несу йому дублянку. А чом не купити для своєї дитини, коли гроші є? Гроші в наш час не засолиш, як оселедці в діжці, вони й існують для того, щоб іх тратити... Ось оці «Жигулі» продам скоро, а куплю для Юрка нову модель, бо в новій моделі машини й людина міняється, наче вона вже новішої моделі, правда?

— Не знаю, не міняла машин.

— Зате одяг міняла! Коли набридне стара сукня — ой як хочеться нової, та модного крою, а коли дісталася — наче вдруге на світ народилась, покращала й помолоділа. Так із усіма жінками, то й з тобою так, Таню. Жінка в новому модному одязі — вже інша: нова модель машини!

— Знаете, в мене стільки клопотів, що нема часу... як би це сказати?.. переобладнувати себе на нову модель машини.

— Ха-ха! Ти молодець, Таню! — Регочучи, витерла батистовою хустинкою очі, а хустинку знову сковала за викот плаття.— Ось саме така розумниця найбільше й підійшла б за дружину моєму Юркові.

— Але ж у Юрка є дружина! — чудуючись, відповіла Таня.— Скоро повернеться з Чорного моря.

— Хіба то дружина? Лиш числиться формально. Знаєш, Таню, от якби домовитися з тобою...

Вони стояли в молодому дубняку, де літали строкаті дятли й чувся сухий та твердий перестук пташиних дзьобів по стовбурах дерев. Земля між дубками аж пашіла квітчастим різnotрав'ям, граючи бджолиним дзвоном.

— Якби домовитися з тобою, що ти не проти... ну, згодом вийти заміж за Юрка... Тоді, коли він оформить через суд розлучення з Люсєю.

— Я... так дивно... казали — на пікнік, на природу... казали, без діла,— не могла зібратися з думками Таня, заскочена зненацька чудними речами.— У них свої стосунки, я не хочу вплутуватись...

— В іхніх стосунках я наведу лад.

— Але ж Юрко... чи я симпатична йому... як він ставиться до мене...

— А що Юрко? Раз мені симпатична — значить, симпатична і йому.

— Він знає... про оцю нашу розмову?

— Авежж, ні. Це моя ініціатива. Якщо попередньо домовимось, то скажу, а не домовимось, то Юрко так і не довідається. Він би сам не зумів до ладу й поговорити. Завжди все я, все на мені. Єдине, що йому за життя вдалося самому,— це познайомитися з Люсєю. Вскочив у халепу, а я тепер — хлебчи їхню кашу. Е-е, годі з нього самостійності!

— Може, Юрко не пристане на нашу угоду? — вже посміливішала Таня, оговтуючись від несподіваної розмови.

— Юрко? Ще й дякуватиме!.. Я не помилюся у тобі, Таню, правда?... Та й твоєму Сергійкові потрібен батько, а потім і своє дитя знайдеться у вас.

Загледівші поряд місцину, схожу на сунничний килим, Таня стала коліньми на той сунничний килим і зривала одну за одною ягоди якоїсь запаморочливої, неповторної духмяності. Довкола над барвистими вічками квіток золотавили бджоли, а голос Василини Михайлівни долинав ізгори, наче волохате бриніння джмеля:

— Скільки тепер дівчат і жінок, яким не таланить,

які не знайдуть своєї долі, а начебто вікуть чужу долю, яка судилася не їм. Дивлюся на тебе, Таню, й торопію: ну така ж ти славна, так любиш свою дитину, а ніхто з чоловіків не здатен пошанувати твою душу. Наче посліпли всі... І, видно, ще б хотіла дітей мати?

— Хотіла б, — дивилась Таня своїми конюшинно-синіми очима на рожеві сузір'я сунниць, що не гасли, хоч рви їх пригорщами.

— О, підберезовики!.. — Василина Михайлівна заходилася збирати гриби, що зграйкою біліли в траві, а неподалік — іще черідка грибків молоденьких, у гарно скроєних капелюшках. — Це не ліс, а царство для нас, грішників... Ось тільки ми в своєму царстві не вміємо жити поцарському, бо грішники... Таню, ти не думай, що Юрко не послухається моїх порад, він у всьому кориться мені, а після того, як обпікся на Люсі, — й поготів!.. Ну, яка твоя відповідь?.. Авжеж, із відповідю можеш не квалитись, але хоч натякни. Хоч натякни, аби я знала, як далі планувати, бо я не сидітиму склавши руки й не дивитимусь, як мій єдиний син мучиться, як його життя переводиться на пшик. Я не для такого життя народжувала Юрка!.. Ах ти мій шоколадний Степане Гавrilовичу! Правда ж, Таню, Степан Гавrilович у мене шоколадної масти?

І, забувши про сунниці та гриби, розчулена Василина Михайлівна тулила до пухких грудей та до щік болонку, що знову знайшла їх у лісі. Відпустивши песика поміж стрілчастого листя конвалій, враз поспітала:

— Бачу, Таню, ти вагаєшся?

— Вагаюсь?.. Та ні... сунниці збираю...

Конюшинно-сині очі в Тані блищаю туманною ранковою росою.

— Іще не знаєш, що тобі скаже постійний друг? Авжеж, не знаєш. Таню, в мені ти матимеш таку товаришу, якої ніколи не мала!.. Згодна й на те, щоб ти на перших порах, коли зійдешся з Юрком, не поривала зі своїм постійним другом. Щоб він зоставався на перших порах, якийсь час. Знаєш, від таких постійних друзів буває небияка користь для родини, вони допомагають підтримувати нормальний мікроклімат у родині, коли між чоловіком та жінкою трапляються негаразди... Юрко ніколи не здогадається, він на все дивиться моїми очима... Не вагайся, Таню, хоч натякни... Повір, із вас була б така славна пара! Не сумніваюсь, тобі ще траплятимуться шанси, але при тих шансах не буде мене, а я всю душу вклა-

ла б у нашу спільну родину, бо нічого більше немає. Крім болонки Степана Гавrilовича. Раніше була болонка Микола Васильович, іще раніше — Володимир Микитович... Дивна звичка у мене — називати болонок іменами своїх начальників чи співробітників...

Іхні мужчини-технократи з берега озера зачаровано розглядали ропухатих жабок із витріщеними, наче від базедової хвороби, очима. Жабки сиділи на лапатому листі латаття й розглядали мужчин-технократів. Заворожений Сергійко у панамці-шестиклинці сам був схожий на жабку, що розсілась на березі. Юрко перочинним ножиком стругав із верболозової гілки свисток — біля них кучерявим віялом лежали невдалі свистки та обчухрана лоза. Його приязне лице зараз скидалось на колись зодягнену маску, що приросла назавжди. При появі жінок біля озера ця маска ожила й помітно зласкавилась.

— Юрко сердиться, що ми забарілися у лісі,— мовила Василина Михайлівна.— Сердиться, бо зголоднів, мужчині для доброго настрою завжди треба підкріпитись. Ну, шершні, налітайте!

Знову посидавши на брезент довкола розстеленої скатертини, вони й справді — посвіжілі на лісовому повітрі й леді припалені вільним полум'ям сонця — нагадували шершнів, особливо ж кирпатий Сергійко, що ладен був ухопити всі бутерброди. Василина Михайлівна, жуючи, переганяла живна на щоках так старанно, наче камінчики на бухгалтерській рахівниці: туди-сюди, туди-сюди.

Таня, сама собі здаючись мишею, що зализла в нірку і звідти приглядається до білого світу, намагалася зловити на собі Юрків погляд, бодай жевріння якоїс цікавості до себе. Проте його погляд клубочився туманцем холодної утоми, наче він перебував хтозна-як далеко від цього лісу й озера в лісі, наче не чув ні передзвону пташиних пісень, ні голосу своєї матері, наче не бачив і її з Сергійком, що, наїдаючись усмак, чудно так грав чорними пірцятами брівок.

Ледь захмелівши від коньяку, Василина Михайлівна змовницькими сказала, помахуючи пальцем у коштовних перснях, які мерехтили вправленим рідкісним камінням:

— Таню, тільки без чорних підо зр!.. У мене з тобою така розмова — перша! Ні з ким не вела таких розмов, чуеш? — І поглядом показувала на сина: мовляв, не здогадується, бо не втасманичений у наші жіночі таємниці.— Сподіваюсь, не тільки перша, а й остання.

Конюшинно-сині очі в Тані обважніли від сяйливої ро-

си, що несподівано потекла по веснянкуватих щоках струмками сліз.

— А чого ж, поплач, поплач,— нітрохи не запечалившись, мовила Василина Михайлівна, загадково позираючи на сина, що ів сир із молодою цибулею та кропом.— Такі переміни в житті — поплач... Ех, скільки ми ще об'їздимо отак гуртом! Душа відпочиває на новому місці, а щоб відпочила найкраще — треба не приrostи до одного місця. Юрку, обіцяла тобі нову модель машини — й скоро куплю, а цю продамо, бо вже намотала кілометрів на колеса, барахлить.

Василина Михайлівна пригорнулась до Тані й зашепотіла на вухо:

— Моє слово тверде, ми з тобою за твого постійного друга домовились твердо, йому теж доведеться не з редькою, ти не сумнівайся.

— Мамулька моя! — раптом Сергійко кинувся на захист, молотячи кулачками-яблучками чужу тьютю, яка, здалось дитині, хотіла забрати його маму.— Моя мамулька!

Згодом, коли вже зібрались, коли вже їхали з лісу, Василина Михайлівна, розпашіла від сонця, повітря та випитого конъяку, гула роздосадуваним джмелем:

— Захисник у мами росте! З кулаками — на старших. Оце така вдячність за сунці і гриби? За жабок на озерах? Е-е, Сергійку, ми тебе з мамою більше не візьмемо до лісу. Знайдемо слухняного хлопчика, який не битиметься.

Сергійко обома руками обхопив маму за шию, склипував, губенята від образі тримтіли, як два смарагдово-весняні листочки.

— Правда ж, Юрку? — вирішила Василина Михайлівна покластись на авторитет свого сина.

Юрко чув чи не чув, а тільки за всю їхню сьогоднішню мандрівку так і не розімкнув уст, у даюбатих, кутиках яких промінівся-вітрився усміх, павутинчасто-тремкій. Сергійко горнувся до мами, що намагалася сковати обличчя в лляному й довгому його волоссячку, яке немов пломеніло на вітерці, що задував у машину, розвихрене волоссячко лоскотало їй губи та повіки, наче колючо-дражливі доторки вогнища дитячої голівки обпікали її...

На колінах у Василини Михайлівни крученим клубочком згорнулась болонка Степан Гавrilович, подеколи зблимуючи точеними візерунчастими горішками очей, в яких тумачною втомую схлюпувалося вдоволення.

НАРЕШТІ СИН ВИБИВСЯ В ЛЮДИ

У тітки Варняги — радість: приїхав син із жінкою й дитиною.

Сіро-голуба, як літня хмара над селом, машина «Волга» стояла в дворі під грушевою, розчинивши навстіж четверо дверцят, а тому-то й скидаючись на дивовижного жука, що розпростер сухі крила для польоту. Біля машини на вкопаній у землю лавці сидів шофер у чорній шкіряній куртці, з розстебнутої куртки аж гриміла червоним громом яскрава сорочка, а вже з полум'я сорочки стріміла довга, худа шия, увінчана добродушною головою-книшем. Шофер із виразом пересиченої нудьги у тихих і глибоких, як лісові заводі, очах роззирався на буйну зелень городу, на похилений ліщиновий тин уздовж городу, на скособочену хатину, покриту рудою, покоробленою черепицею.

Не одне, проходячи повз обійття тітки Варняги, бачило машину й поважного, міського вигляду шофера, не одне могло й позаздрити, що тітка нарешті дочекалася свого щастя. Довго чекала, проте дочекалась.

Скільки себе пам'ятас, Варняга трудилася на цукровому заводі чи не на найважчій роботі — на мийці буряків. Поміж таких самих одчайдушних жінок. І в осінь, і в зиму, поки завод клубочився димом із піднебесної високої труби, Варняга знала тільки мийку, а вже весною і влітку — поралась на городі, доглядала кабанчика, тримала курей. Вік провікувала самотою, бо чоловік її, баляндрасник і джигун, загинув по-дурному: нетверезий їхав уночі в п'яній компанії у кузові грузовика, й чи то сам випав із кузова, чи хлопці викинули під п'яну руку, потім слідство не дуже й доскіпувалося до того. Поховали тут-таки, на сільському цвинтарі, але потім його батьки, що жили на Донбасі, передумали: переховати сина додому — й край, щоб на могилу навідуватись. То хіба не викопали гріб, хіба не повезли через усю Україну? Ой та мандрівка — від могили до могили...

Марко вдався в батька: наче вітер, зодягнений у сорочку й штани, розбишака розбишакою. Ще у восьмому класі наскладав грошей на мотоцикл, об'їздив усі довколишні села, без нього там не могли обійтись на танцях по колгоспних клубах. Часто тільки й рятувався на мото-

циклі від таких, як сам, аж поки — вже в десятому класі — повернувся без мотоцикла, десь по тих роз'їздах позичили в нього на вічні позички...

Скільки ж це років Марко не потикався до села? Мабуть, і мати не сказала б: як повіявлася — то й віявся по світах, зрідка подаючи звістку барвистою вітальною листівкою якщо не на Травень, то на Жовтень.

— Ну, Мотре, показуй своїх гостей...

До хати ступив дідок сухенький, як тріска, з білим клинцем борідки на кощавому лиці, а очі тверді й круглі, наче з дерева точено.

— Васильович? Молодий, як і сто років тому! Ну й молодь тепер пішла, не іржавіє, — зареготав підпилий Марко, тиснучи у вітанні жилаву руку старого Васильовича. — Ну, нам не страшно йти в атаку на об'єктивну дійсність, коли попереду така гвардія.

Васильович розглядав Марка, зодягненого у все біле: білі кросовки німецькі, білі джинсові штани американські, біла вельветова сорочка японська, білий вельветовий картузик фінський чи шведський. На засмаглому обличчі вилущились у якісь крейдяній усміщі квасолисті зуби. Поза кутами вуст обвисають світлі пухнасті вуса, мов пензлики, на яких шумовиння повисло.

— Хазайнуете вдвох із матір'ю? — здогадався Марко, стежачи, як проворний Васильович (його в селі називали «шустряком») ізняв із голови бриля й поклав на лавку, як зачерпнув із відра чашку води й п'є жадібно.

— Я без Васильовича як без рук, — засокоріла мати. — Хоч і сама звикла робити чоловічу роботу, а без чоловічої помочі однаково не обійтися.

Мати немов дорікала за свою самотність, а тому Марко сказав поблажливо:

— Та чи я з претензіями? Кожне живе не як хочеться, а як можеться.

— Де ж твоя жінка? — Лукавинки соковито забриніли в сухому голосі Васильовича. — Сороки принесли на хвості, що не сам навідався.

— Дитинку присипляє, — кивнула мати на двері до сусідньої кімнати. — Може, й сама заснула, бо наморилася з дороги. Й дитинка нездужає...

— Ну, хутчій до столу, — мовила мати. Й до Васильовича з гіркою образою: — Скільки не бачились, а Марко вже — в дорогу. Нема того, щоб погостювати, щоб я внучатком побавилася, щоб воно по зеленій травичці позазило.

— Робота, мамо, робота,— сказав Марко, сідаючи до столу. Й на запитливий погляд цікавого до всього Васильовича кинув:— Засекречена!

— Тепер водиться багато всяких секретів,— начебто й примирився з унікливою відповіддю Васильович.— А на секретній роботі і люди секретні. Мабуть, ти секретний, раз так довго до села не пускали.

— Шоферка клич до столу,— сказала мати.— Треба погодувати чоловіка...

Шофер увійшов до хати із виразом погордної нудьги на ситому обличчі і, перш ніж сісти, білим батистовим носовичком витер місця на лаві. Мружився на голі кутки, на паперові квіти в дешевій ядучо-синій вазі зі скла, що стояла на телевізорі, на лежанку, застелену ветрою домашнього ткання.

— Горик, пообідай із нами,— панібратьським тоном озвався засекречений Марко.

— Чом би й не пообідати, Марку Юрійовичу,— з підкресленою шанобливістю мовив той, водночас дражливо роздимаючи ніздрі на кислувато-прілі запахи, що стояли в непровітрюваній хаті.

— Ми з Гориком живемо душа в душу,— похвалився син.— Горик — золотого розуму чоловік, навіть командує мною.

— Командую, — засміявся Горик і в усмішці наче висипав із рота на обличчя пригірщ крупних зубів.— Командую тільки в дорозі — й то не завжди.

— Ну,— докинув слово лукавий Васильович.— Кожен має командувати на своєму посту. Коли я, к примеру, столяр у столярній майстерні, то я там командую, а не голова сільради, к примеру, бо голова сільради вже командує в сільраді, де я не командую, так?.. Хай в автобусі їде хоч скільки начальників, ну — генерали, а командують в автобусі не вони, а шофер, правда? Шофер — велика сила на своєму місці.

— Ваша правда, папашо,— не без поблажливості засміявся Горик.— І нема такого, щоб він був не велика сила!..— й відсунув склянку, в яку Васильович уже налив горілки:— Ні, ні, така велика сила, як я, за кермом не п'є.

— Мамо Мотре! — літав голосом по хаті.— Ні перед ким так не винец, як перед тобою. Але ж роботу маю хоч і славну, перспективну, але ж таку, що вхопила за горло — й тримає.

Марко розчепірив пальці на горлі, вирячив очі, в яких

застигла сіро-небесна хмарність, показуючи, що робота й справді тримає на смерть.

— Хоч одну відпустку вдома провів, як люди? А коли женився, хіба запросив на весілля? Ото зібралися найближчі друзі — та й окрутилися з Надею. Й невістку раніше не привіз показати, бо заніколилося. А хіба оце зібралася до вас по-людському? Де там по-людському, коли нема часу! Ви вже даруйте, мамо Мотре, за такий приїзд.

— Спасибі, синку, спасибі, що навідав, — поштivo підтиснула пісні губи Мотря Варняга, щиро втішена гостями.

— Нема за що дякувати! — картав сам себе син, і голос його бринів дивними чайними скриками. — Хіба й сьогодні до вас навідався по-людському? Ну! Летів у командировку, все на світі забувши. Так от Горик — голова в мене, не кожен має таку голову, як мій шофер. Ну, він у нас із Надею — як рідний у сім'ї, все знає. То він і порадив. Приходи, каже, Надю з дитинкою та заскоч бодай на годину, покажи своїй матері. А як гнав машину, щоб викроїти зайву годину, щоб заскочити в село... Даруй, мамо, навіть до магазину по гостинці не заскочили, в такій гарячці доводиться...

— Сам дорогий гостинець, — вірила й не вірила очам похватна в руках господина, що, здавалося б, сидіти мала за столом, а не метушитися за тим-сим.

У сусідній кімнаті почувся кошачий писк немовляти, що нарешті прокинулось. Марко, молодий батько, схопився на ноги, та шофер владно поклав долоню на його плече:

— Ви, Марку Юрійовичу, з ріднею погомоніть, поки маємо часу з комариний ніс, а я вже там поклопочусь.

І, незgrabно зачепивши ногою клишоногий стілець, зник у сусідній кімнаті.

— Горик — рідкісної душі чоловік, він дитині — і за няньку, і за посидільницю, і за цяцьку... Ну, ясно, бо в Горика є і серце добре, і час, а що дитині з доброго мого серця, коли по тижнях удома не ночую.

— Пощастило тобі, — озвався Васильович. — Тепер поміж молодих на таких не натрапиш, щоб йому чуже стало рідніше свого.

— Та й старі вже переводяться, — ввернула Мотря. — А Горик свою сім'ю звів чи не звів?

— Щоб такий, як Горик, і не звів! Іще зведе! Дівчата самі чіпляються на шию, а він із ними строгий та перебірливий, щоб не обплектись.

— Тепер усі попечені ходять, — мовив Васильович. —

І живуть попечені. Та й не по одному разу печені, ото лихо.

— Епоха попечених настала! — засміявся Марко. — Печутсья що старі, що молоді, з достатком і без достатку, ніякої відповідальності перед дітьми.

— Найжалкіше дітей, — зітхнула Мотря Варняга, яка всякої всячини в житті набачилася.

Появився шофер Горик із дитям на руках, а за ними в проймі дверей — молода невістка, зодягнена в японський оксамитовий халат із драконами. Золотокоса, вона скидалась на розквітлий соняшник, який начебто хтось із веселою зухвалістю прикрасив двома синіми квітками барвінку, бо саме на квіти барвінку й скидалися великі, широко розплющені очі. З її появою побільшало світло під низькою стелею, в усіх ще дужче порозвиднілися лиця, а старий Васильович вдоволено крекнув, і гострий ніс його наче погострішав од цікавості.

— Де ж ти знайшов її таку? — поспітив.

— Та вже знайшов, — тішилась Мотря, що син догодив невісткою не тільки їй чи Васильовичу, а й кожне в селі позаздрить на таку удачу.

— Знайшов — і не випущу з рук! — пообіцяв Марко. А що дитя на руках у Горика запхинькало, попросив: — Може, пограєшся з ним надворі?

— Я сама, сама, — потяглась Мотря до онучати. — Хай шофер поїсть...

Проте Горик не віддав дитяти, а вийшовши надвір, пустив горластого повзуна лазити по зеленій траві, а сам увімкнув касетний магнітофон у машині. До хати ввірвалась дика музика, задьористі ритми, вигуки чи то людей, що стогнали по-тваринному, чи то тварин, що стогнали по-людському. Старий Васильович визміїв усміх на губах, Мотря круто звела міжбрів'я, Марко притупував ногою під столом, а золотокоса невістка промінилась розквітлим соняшником, який батько-мати догадались прикрасити блакитнолюстковими барвінками очей. Мотря вгадала порух невістки, що хотіла взяти рушник із цвяшка на стіні, прудко випередила:

— Сідай, доню, та застели рушником коліна, щоб не капнуло.

Невістка легкою хмариною опустилась на табуретку.

— Радій, мамо, що дочекалася на неї! — зареготовав Марко.

— Радію, сину, радію...

— Ми всі радіємо, — кашлянув Васильович, пострі-

люючи очима-свердликами, й похвалив: — У нас таких нема.

— Чуєш, мамо? Надя вже вуха мені протуркотіла, щоб тебе забрати до міста. Мовляв, скільки ще маєш надриватись на мийці? Доглядала б маленького, щоб до ясел не здавати, а квартира трикімнатна, є навіть де потанцювати.

— Мені лиш танці в голові й зостались,— дивним скунцім усміхом аж наче защебетали материні губи.— Та й куди мені з рідного дворища? Не привчена я до міста... Ось Васильович уже іздив до сина в Козятин... Добре, що хату не продав, бо покупець не трапився, то хоч мав куди вернутись.

— Еге ж,— докинув Васильович.— Не повезло з покупцем, а вийшло на краще.

Невістка, смакуючи курячою печеною, мовила:

— Мамо, не захочете в місті — житимете на дачі, у нас дача за містом, у лісі, біля озера. Марк, запрошуй маму на дачу!

Син провів долонею по стемнілому лицю, наче досаду стирав:

— Руки не доходять до дачі за клятою роботою. Перший поверх уже готовий, а другого ще нема.

— На два поверхі? — здивувався Васильович.— А що, у нашому селі вже заходяться на півтора поверхах, скоро й до двох подоростають.

— Чом би й ні за теперішніх достатків! — згодився Марко. Й наче сконфузився — так, що, мовляв, конфуз йому зовсім не до лиця, а де ж ти від конфузу подінешся! — Трохи з грішми забідкували, потратились... Ну, її батьки, — всміхнувся до Наді, — помагали, чим могли, але й вони потратились. Чуєш, мамо? Тестъ мій чудак, от ви познайомитеся з ним... То «Жигулі» продав, аби тільки нам на дачу кинути грошенят. Ні, ні, віддамо за рік-другий грошима, а коли не грошима, то віддарую тестя «Жигулями», аякже, за добро — добром!

Увійшов шофер Горик із принишклив дитям на руках, прислухався до розмови.

— Ось уже про діток доводиться думати, а за першим не забариться друге й третє, бо Надя страх як любить малечу! — Спробував узяти дитя з чужих рук, але воно зарепетувало слізливим репетом.— Ша, не братиму, коли в Горика тобі краще. Бачиш, мамо, шофер дитині рідніший за батька, треба вам переїжджати на дачу, хай до ваших рук звикає.

Дитя знову затихло в руках Горика, ріднішого за батька.

— Ну, в мене якась копійка назбиралась, бо заводські гроші не трачу, а трохи приторговую городиною,— сказала Мотря Варняга, що вміла берегти копійку, марно не тринькала.— Хто ж не зна, як важко ставитись... На два поверхи, кажеш? Ну, моїх не так багато, щоб аж на два поверхи... Васильовичу, а ходімо-но зі мною, поспитаю.

Васильович слухняно потупцяв за господинею з хати, щось вони гомоніли за вікном, тільки хіба розчуєш? Незабаром Васильович моторно пошнурував за ворота.

— Ну, діло в шляпі,— сказав шофер.

— Не кажи «гоп», поки не перескочив,— застерегла Надя, беручи дитину.

Тепер, коли зосталися самі в хаті, Марко немов покістлявішав на обличчі, підудав на благодушності, несподіваною глухою злістю задзвенів стужавілий погляд.

— Надю, ти поглянь на нього! — В шофера на губах затремтіла усмішечка, тонка, мов лезо.— Наш Марко Юрійович хоче оциритись. А чом би й не оциритись у материнській хаті, де й рідні стіни помагають, еге? Серце півником тіпається?

— Хай погодує свого півника валідолом,— порадила Надя.

— Ша, компа,— сказав Марко, знову благодушнішаючи на лиці.

Благодушнішаючи на лиці, бо ввійшла мати, цупко корчами обох рук тримаючи вузлик. Десь вона той вузлик у комірчині ховала чи в сінях у потайному місці.

— Для тебе, Марку, й складала копійку до копійки,— мовила.— Бо нашо гроші, коли є город і з городу. Пенсію даватимуть якусь... А Васильовича і вмовляти не довелося, сам здогадався помогти. Живе з пенсії, але дітям уже не помогає, бо діти при статках, самі помогають батькові хто чим може.

— Мамо! — лебедів голосом Марко, обіймаючи її за низькі, опалі плечі.— Та чи ми не повернемо — і тобі, й Васильовичу?! Надю, правда? Поцілуй матір!

Надя забарилася підійти до матері, й хоч Мотря норовила поцілувати невістку в нафарбовані вуста, все ж таки тицьнулась їй у биту кров'яними жилками щоку. Дитя запхинькало, Мотря витерла набіглу сльозу, а шофер Горик дивився на всіх із величавою нудьгою — й наче шкодував для всіх дару своєї величавої нудьги. Коли

Мотря відвернулась до столу, ставлячи полумисок із драглями, він простягнув перед собою руку, й вузлик, одержаний сином від матері, скоро зник у кишені шоферської шкіряної куртки.

Надя спершу поцілувала Марка, а потім посмікала обвислий пшеничний вус:

— Ах ти, щастя мое!

— О, подивіться на неї! — нервовим, коротким сміхом засміявся шофер Горик.— Свекруху треба цілувати, поки в наявності, а Марко Юрійович ніде не дінеться.

— Що мене цілувати, а-а! — зітхнула Мотря Варняга. — Чи я для себе жила коли-небудь? І ви не для себе живете, так заведено. А гроші як прийшли, так і пішли.

— Але ж не кожне своїм грошам ніжки приставить, як ви приставили, щоб гроші самі побігли з хати! Доброї душі жінка! — підхваливав шофер.

Спопелівши барвінком очей, Надя таки цмокнула свекруху — знову в щоку.

— Доню моя! — тільки й мовила Мотря, бо горло їй перехопило давучим подихом. Одвернулась до вікна, зрадливо кліпаючи повіками.— Довго чекала — й дочекалася. І тебе, й дитинку... Я вже думала, що Марко зовсім пустився берега, такий розбишака вдався...

— То в молодості, мамо! — підморгнув Марко якось так задирсто до всіх.

— В молодості, авжеж... А скільки таких у селі й по світах, що молодість у них до старості не минає?.. Всяке тут про тебе казали, бо ж роками ніяким вітром не завівало до села. Ні, таки е господь, неправду люди кажуть, що нема. Зглянувся господь, навернув на дорогу, спасібійому.

Варняга Мотря чудно так дивилась, наче не вірила, що бачить свого сина Марка справжнього, а не вигаданого, з гірким смутком зорила на невістку з дитям на руках, на похмуру парсуну шофера в чорному зодяганні.

— Мамо,— скрипнув мороз у голосі сина,— не розжаблюйте, чуєте, бо за себе не ручаюсь! — І дивна зацькованість стрепенулась ув очах.

— Ні, синку, таки за мої муки заплачено мені!

— Мамо! — й геть розчулився Марко, досадливо вдаливши кулаком об кулак.— А то не ручаюсь, мамо!.. Я тонкий на слізозу, як і ви...

Тут невістка й шофер Горик узялися заспокоювати матір і сина, що ось-ось заридають.

— Мамо! — це Надя, що наче пригасла золотим димом розпущених кіс і прив'яла синім барвінком очей.— Хіба таким гостям радуються слізьми?

— Марку Юрійовичу! — це шофер, що тепер більше скидався на владне начальство, ніж скидався на начальство сам Марко Юрійович.— Ви ж ніколи не плачете, що б сказали підлеглі, якби побачили вас у сльозах? Ну, дитинка плаче, бо заслабувала, а ви? Чи не тільки дитинку везти до лікаря, до педіатра, а й вас до невропатолога?

Гаразд, що тут навинувся захеканий Васильович, загорівши хворобливими рум'янцями на шкуратах запалих щік.

— Мотре, Марку, Надю! — ще з порога.— А що тут у моїй дурній голові зварилось, поки бігав туди-сюди!

— Що зварилось? — несподівано за всіх озвався шофер Горик, що став чомусь злоокий, закам'янівши живінами на щелепах.

— А що? — й собі стривожилась невістка, зацитькуючи дитину.

— Коли молодий бере молоду — весілля справляють, так? То як же це ми спровадимо їх із села, не погулявши по-справжньому? На музику хто сам прийде, а сусідів покличемо. Хоч таке-сяке весілля, а відгуляємо. Бо скільки в тебе тих синів? Однак. От повітесь — й коли приб'ється назад.

— Відгуляли б,— сказала Мотря,— аж немовля приболіло, до лікарні квапляться.

— Славно ви, папашо, зварили в своїй голові,— похвалив шофер.— А тільки дитині легше не стане від весільної музики та п'яних пісень, правда, Марку Юрійовичу?

— Васильович!.. Ви — як батько рідний!.. — тер кулаком розпашілі очі Марко.— Не я буду, коли не справлю весілля в селі, коли вас не покличу на весілля!

А що дитя зайшлось оглушливим ревом, шофер Горик сказав:

— Пора, Марку Юрійовичу!.. Лікарня — раз. А діла не ждуть — два.

Щось там Васильович біля мисника передав Мотрі, щось там Мотря взяла у Васильовича. Згодом усі вже побачили гаманець — такий заяложений, живтої шкіри. Зиркнула Мотря в гаманець, там лежала груба колода грошей, перев'язаних тасьмочкою. Завагалась — віддати синові чи невістці, а все ж таки віддала синові, бо невістка тримала хвору дитину на руках.

— Тисяча, тисяча там! — вихопився Васильович.
— Тут одна від Васильовича, а три від мене. Добре, якби більше, а нема. Ще збиратимем, то назираємо, аби ви, діти, горя не знали.

— Мамо!.. Васильовичу! — це Марко.— Повернемо все до копійки.

— Ну, по конях? — не так запитав, як наказав шофер Горик.— Здоров'ям дитини ризикувати не слід.

— А я ж вас і в дорогу не зібрала, як ви поїдете з порожніми руками? — забідкалась Мотря.— Це ж вам не в руках нести, а в машині б везти. Півня чи курку зарізати не вспію, але ж у комірчині не самі тільки миши.

Поки Мотря з Васильовичем засапано з комори в багажник «Волги» носили цукор (бо коли робить жінка на цукровому заводі, то й цукор водиться на хазяйстві), засолене й закрите капроновими кришками в трилітрових скляніх банках свиняче сало, а ще й залите смальцем печене м'ясо, теж у банках, але вже літрових, то заяложений гаманець із грішми старого Васильовича непомітно опинився в кишенні шкіряної куртки шофера Горика, який увімкнув магнітофон на всю пельку. Над селом загримів хрипкуватий голос Володимира Висоцького.

Скоро вже прощались у поспіху, Мотря Варняга колющила в печалі витіпані брови, на руках у невістки заходилося плачем хворе дитя, насуплений Васильович скидався на задерев'янілого польового кібчика, а Марко, цілуочи матір, весь тіпався, наче йому з грудей ось-ось мала вирватись розпечена лава. Кілька літніх жінок, зупинившись зоддалік через дорогу, дивилися сюди, на Мотрине подвір'я. Шофер Горик вимкнув магнітофон — і знагла обвалиласьтиша, в якій материне склипування було схоже на сплески вітру по лопушиню.

— По конях,— весело сказав шофер Горик, умикаючи мотор.

Хоч дитина й скімлила, невістка Надя на прощання подарувала свекрусі усміх, і на той усміх Мотря Варняга та накібчений Васильович якось жалісливо так розпечатали губи. Обоє й руки підняли, прощаючись, і жіноча рука плавала в повітрі чайним крилом, а чоловіча завмерла біля скроні, наче старий Васильович честь віддавав посолдатські.

— Щастя вам, діти,— прошепотіла мати.

А в старого Васильовича ще різкіше запавутинилося зморшками під очима, що в сухих мережах павутин скидались на спійманих і змертилих метеликів...

Машина вискочила з села, як риба з верші, й полинула-посрібливася руслом польової дороги, збиваючи сірі хмари повільно танучої куряви, з польової дороги гулькнула на запруджену транспортом трасу й побігла тут зі щучою спритністю. Дитя на руках у Наді спало. Магнітофон співав голосом Володимира Висоцького. Марко відхилив бічне скло й дим від цигарки намагався випускати з машини. З кишені, пришитої до чохла на передньому сидінні, дістав пляшку горілки, випив спрагло, наче воду.

— Не пий,— порадив шофер Горик.

Марко здригнувся, подаввшись тулубом уперед, і застогнав Горику на саме вухо:

— Гад я, гад!

— Авжеж, гад, тільки тихіше, дитину збудиш. Ніхто з тобою не сперечається, чого шипиш?.. Ми тебе до матері не посилали, це твоя ідея. Ідіотська, правда, як і всі твої ідеї, але вдалась. Помітив: чим дурніша твоя ідея — тим легше проходить? Надю, от скажи: і любимо його за ідіотські ідеї — й зневажаємо, правда? Чим більше любимо — тим більше зневажаємо, чим більше зневажаємо — тим більше любимо, дика логіка, але факт!

В'їхали в районне містечко, щотонуло в зелених хвильах кленів, тополь та яблуневих садів. Запримітивши їхню машину, від під'їзду кінотеатру кинулась молода жінка в лимонній «надувній» куртці, і, зважаючи на літню спеку, з розгорнуту барвистою парасолею над рудовівсяним снопом доглянутої в перукарні голови. Шофер Горик зупинив машину, і молода жінка під парасолею, беручи з рук у Наді сонне дитя, запитала не без цікавості:

— Ну, як операція «И»?

— Все о'кей,— відповів шофер Горик. — Ось тільки накладка дрібна.

— Накладка? — Молода жінка підозріливо глянула на похмурого Марка, що не дивився, а цідився осоловілим поглядом.— Яка накладка?

— З дитям твоїм. Усіяких сосок і пляшечок із молоком та кашкою не захопили з собою, от воно й надривалось, як на пуп. Спасибі за дитину, дуже допомогла в нашій операції... Добре, хоч повзунки були...

— Хай із грудного віку звикає до операцій!.. Ах ти бідненьке мое! Зараз мамка погодує тебе, побігли додому... А на вас коли сподіватись?

— Чи ми тобі подзвонимо, чи ти до нас приїжджаєш... Все о'кей!

Машина покотилася, районне місто стало відсуватись назад. Надя дісталася дзеркальце й блідо-ліловою помадою стала підводити губи, намагаючись видовжити в кутиках. Уже коли в густому, як вода, надвечір'ї іхали через дубовий ліс, який обступав дорогу зусібіч, вона обернулась до Марка, що сидів іззаду, покошлала волосся й засміялась:

— Ну, чоловіче, ю чому не плачено вдвох за рідною дитиною? Отак віддали — ю ні слізози в оці? А кого ж бавитиме баба Мотря на дачі? Чуеш, Горику? Ми якось і не подумали про те, кого Мотря бавитиме на дачі в лісі!

— А ти, суко, не шелести,— прощів Марко.

— Значить, так,— сказав Горик, з'їжджаючи на узбіччя.— Надю не ображати — раз. А два — ми з Надею тебе не поважаємо, хоч землю їж. Ну з ким із нашої компанії не буває, що засиплеться, загримить на відсидку! Життя є життя. Ось ти відсидів три роки за те, що втирався в довір'я до людей наївних і довірливих, що «бабки» брав у них і шмутки, за таке по голівці не гладять. Але ще не бувало, щоб утертися в довір'я до рідної матери!

— Бувало,— промирив присмирній Марко.— Втираються, кожне по-своєму. Хто винен, як не ти? Якби не програв тобі гроші в карти, якби з ножем не пристав, щоб віддати,— чи я б втирався в довір'я до матери?

— Надю, послухай! Я винен, що він програв! Я винен, що я виграв!

— А де б іще я дістав, як не в матери? На таку суму до інших у довір'я не втрещіся.

— Інші за довір'я менше платять! — засміялась Надя.— А мати за довір'я віддала синові все, що мала. Й Васильович не поскупився!

— Факірові фокус удався,— засміявся й Горик.— По-перше, борг повернув повністю, на що я не сподівався. По-друге, мати з Васильовичем ніколи не зловлять його на гарячому, значить, ніякою відсидкою не пахне. Шкода, ой шкода, що ти в матери одинак!

— Чому шкода? — муркнув той.

— Була б сестра чи брат — зумів би втертися в довір'я до сестри чи брата, ось якась тисяча-друга ще накапала б!

— Пішов ти!..

— А тітки нема? Чи дядька? Такі, щоб крали, та боялись,— от би вони тобі заплатили за довір'я!

Горик і Надя не могли подолати нападу істеричного сміху. Марко зацьковано поглинував на них і лиш сопів із присвистом. Зрештою надпив із пляшки до дна, а пляшку пожбурив у придорожні кущі.

— Ха-ха! — тряслось Гориком.— Та ти такий, що до покійника втрешся в довір'я, артист!

— У нього батько покійник,— згадала Надя,— хай до покійного батька втретьє!

— Ти й покійного батька зумієш пограбувати!

Несподівано губи в Марка сіпнулись, лице роздалось ушир, посоловілі очі стали осмисленіші, й він густо зареготав, котячи з грудей нестримні задушливі хвилі сміху, б'ючи себе кулаком у груди, наче з їхніх надрів підгanyaючи й виштовхуючи несподівані веселощі й дике торжество, які не збирався погамувати...

ОРГІЯ

Ніхто не чув, як Іскра Кирило вмовляє свою жінку, проте згодом у Хвощівці не сумнівались, що вмовляв — і таки вмовив.

— Хе, піддалась Докія своєму дідьку лисому!

Правду сказати, старий Іскра ще не розбагатів на лисину, голову його вивершувала хмара-копиця сивого волосся, проте жовті залисини так побільшували вощеножовтого лоба, що той сягав аж під сиву хмару, лякаючи не одного незнайомця: либонь, із хороби розумний оцей лобань, краще з ним не з'язуватись.

— Може, Докія і не піддалася б, якби не смерть Кушти.

З Куштою, сусідою, хоч і не сварився ніколи, а не мирив. Здавалося б, чого не мирити: лагідний, хоч до болячки клади, від горілки носа вернув, наче від нечистого духа, тримав язика на припоні навіть у гніві. На копійку не жадібний, щоб ото копійка йому сонце затулила, але й не щедрий. Від роботи не тікав, а й робота за ним не бігала ревнивою бабою. Знаючись із кількома такими бого-боязливими, як сам, любив повторювати: «Ми тут у гостях, а скоро вже підемо додому». Питали: «Де в гостях?» Відказував: «Тутечки, на землі». Питали: «А де вдома?» Відказував: «Тамечки, у землі». Чуючи наближення костомахи, заспокоював рідню: «Скоро здібаемось у дома». Обмитий і зодягнений у чорний бостоновий костюм, із тонкою восковою свічкою між пальців, Кушта в домовині на столі лежав із таким погідним виразом на спокійному чолі, наче, нагостювавшись тут, на землі, на минущому ярмарку, повертається додому назавжди як удачливий ярмаркувальник, котрий і не проторгувався, і на виторг не спромігся. На його похороні музика не грава, баби не голосили, тількичувся молитовний шепіт скорботних уст, і тоскний мертвий запах ішов од ладану й воску.

— Як жив, так і вмер,— сказав Іскра, прийшовши з похорону додому.

— Хіба люди вмирають не одинаково? — заперечила Докія.

— Як живуть, так і вмирають.

Іскрі перевалило за сьомий десяток, а він і досі не

думав про спокій та спочинок. Майстер на всі руки, цілорічно зінав у колгоспі то тракторний стан, то гараж, то кузню — ніде без нього не могли обійтись. Цієї весни разом із хлопцями затіяв був мороку з косаркою. Примошували на раму бункер із листової сталі, якусь там приймальну посудину від комбайна («бітер, Докіє, бітер, та чи воно в твою жіночу голову влізе!»), тут тобі пустили в діло шків роторного барабана, тут тобі клиновий пас та ще якась мудрація — і вже маємо в колгоспі не щось, а агрегат, котрий подрібнює і змішує грубі корми!.. Може, для когось і є списана техніка, що пряма дорога для неї на брухт, тільки не для Іскри, він і в бездиханному механізмі викреше дух.

Іскра як опинився на колгоспній Дошці пошани ще десь у п'ятдесяті роки, то з тих пір — ні ногою з Дошки. Мінялись голови колгоспів, мінялась почесна компанія довкола, молодшаючи й молодшаючи, а тільки й Іскра не старів, зоставався парубійком: як сфотографувався колись один раз, то більше й не перефотографувався. Для кожної нової почесної компанії перезнімали той самий знімок, бо так, бачте, хотілось жінці Докії: «А він мені там більше такий наравиться, то хай наравиться такий і людям!»

А людям Іскра був усякий до вподоби — і тодішній, молодий, який живий повернувся з фронту, і теперішній, уже підтоптаний, але жилавий, корчуватий, наче деревина, що бита громом — і не зламана, який повторював скрізь по Хвощівці:

— Ні, так не вмирають, як помер Кушта!

— Та всі ж бо однаково переставляються... Ось був чоловік — і вже нема, наче й не було, — чулось у відповідь. — Ніхто не віда, що його чекає.

— Ні, я не так!.. Я не так... Щоб я отак руки на грудях склав? Щоб мені отак свічку в руки?!

— У вас уже не питатимуть за свічку!

— Е-е, спи-и-итають!

Чудний став Кирило Іскра, ну... мовби хмара диму, зодягнена в сорочку й штани, а з того легкого й веселого диму двоє очей весняними будяками цвітуть, і якась тужлива мудрість у цвіті тих будяків яскріє...

Потім село гомоніло:

— І навіщо голова колгоспу Шмаглій дозволив йому оркестр?

— Комусь іншому Шмаглій, може, й не дозволив би, а як ти не дозволиш такому заслуженому, як Іскра?

- А якщо заслужений, то все дозволяється?
— Ну, заслуженим теж не все дозволяється, але де чувано, щоб заслуженим не дозволялось оркестру?

Авжеж, балачки всі ці згодом балакались, після пам'ятного недільного дня. Зранку тоді то хмарами затягувало небо над селом, то хмари зсувалися за обрій, наче небо то одягало, то роздягало з себе сорочку, а що кілька разів блиснуло в хмарах, то здавалось, наче сорочку гаптовано колінчастими вибухами вогню. Мжичило маковим насінням дощу, як під цю погоду по Хвоцівці полилися звуки сумної музики, що текла повільними жалобними потоками.

Не одного в хаті пойняло щемом, не одного вивело надвір: хто ж це переставився в селі, що йому відхідну грають?

Старіші, без кого жоден похорон не обходився, зодягались у жалобне своє вбрання й поволеньки йшли на той сум оркестру, бо ще ж так не бувало, щоб музика не вивела й не привела.

- Не інакше як у Іскрів грають...
— Я вчора Докію бачила, при здоров'ї, нівроку...
— Кирило не болів і не лежав...
— Смерть не питас, здоровий ти чи болієш...
— Та й чого дурно оркестру грati, оркестр дурно не грatisme... Невже з Кирилом щось?.. Невже з Докію?.. Господи, обое ж славні такі, жити й жити...

Із зживтілими від печалі обличчями заходили на широке подвір'я, обсаджене липами, що вже відцвіли, у вінку соняшників, із мальвами попід вікнами хати, що блимила сивою цинковою покрівлею. Докія в темній хустині (мовби чорний ворон крильми її голову закутав) стояла на ганку.

- Йдіть, людоњки, йдіть...
— Господи, Кирило? — питали ті, що першимиступили на подвір'я, й хрестилися.— Царство йому небесне, переставився...
— Йдіть, прощайтесь,— припрошуvalа господиня.— Чекає на вас.

Хто супився, хто склипував, хто плакав, бо за всяким небіжчиком душа заплаче, а що вже казати про Кирила! Жити б йому й жити, товкущому Іскрі, а він, можна сказати, взяв і підвів, негадано для всіх заквапився туди, звідки не повертаються.

- Йдіть, людоњки, попрощайтесь з Кирилом, чекає на вас...

Із важкими головами, що вгрузали в плечі, з ганку ступали в сіни, з прохолоди сіней — у хату, а в хаті...

А в хаті стояло кілька зсунутих докути столів, застелених вишитими скатерками. Хвоцівці, що сподівались побачити гріб із небіжчиком, засипаний поминальними квітами, спотикалися очима об тарілки з найдками й пляшки з напоями, що густо видніли з краю в край.

Сам Кирило Іскра — в темному випрасуваному костюмі, дбайливо поголений, коротко підстрижений — сидів на чільному місці й наче аж рипів соковитим сурмистим голосом:

— Та чого ви так ідете, наче боїтесь хатній поріг переступити? Чи я такий страшний? Заходьте, не вкушу нікого.

Люди як входили з оторопілыми лицями, то ніяк того оторопу спекатись не могли, шукаючи очима покійника, бо, коли ридає похоронна музика, має бути й небіжчик, Хто м'явся в порозі, хто сідав до столу, вивершеному не домовоюно, а найдками та напоями, а Кирило Іскра не стомлювався припрошувати:

— Сідайте, сідайте!.. Я оце й пору таку вибра, що саме літчко, що в колгоспі роботи мало, щоб людей не зривати з роботи. Спасибі всім! І дружку моєму Федору Коршаку спасибі, хоч і на двох костурах, а таки звалився з печі, а таки причалапав. І тобі, Варко, від серця дякую, ген винарядилася, як на художню самодіяльність до клубу.

— А як на таку музику винаряджатись? — озвався Федір Коршак, сизіючи тонкою шкірою кістлявого лиця.

Сільський швець, він і досі шевцовав, латаючи поножену взуванку, а тому чи не кожного односельця мав за свого замовника.

«Ниньки,— міркувалось шевцю,— Іскра взувся не в підлатані туфлі, а в новенькі, ген смачно порипують під столом».

Кирило Іскра тішився, що гості його — кислогубі й кислоокі, що хмару печалі внесли до хати, хоч сокиру в тій хмарі чіплай.

— Славно повинаряджались гості мої, славно!

— Як сказав, Кириле, вирядитись, так і вирядились,— мовила Варка, з якою колись на перші гулі ходили, коли ще те було! Сама з кулачок, тепер нагадувала передчасно постарілу дівчинку, яка не начудувалася і не начудується з усього на світі.

— І Ганя Дідик прийшла, й Петро-фершал, і Василь

Дмухар. І внуків поприводили,— дякував хазяїн і голо-
сом, і очима, затуманеними лагідною журбою.

— А внуки самі приснули сюди порохом...

— І внукам дякую.— Кирило Іскра поглянув у вік-
но: — Й надворі люд стовпився, ще підходять. Ось тіль-
ки чомусь нікого не бачу — щоб у святковому!

— А хто ж знов, що таке свято? — кашлянув Петро-
фершал, що завжди стуляв рота так, мов капшук заши-
ровував на шнурівку. В літах, він уже й не фершалував,
а зі спокоєм не зневажався: там кабанчика зчистити чи вправ-
но заколоти, там якій пенсіонерці пособити продати на
базарі м'ясо зарізаного теляти — вільне діло знаходиться
завжди.

Іскра Кирило звівся за столом кутастою брилою чорно-
го костюма, драглисним поглядом туманних очей затрем-
тів по хаті.

— Я що придумав? Якщо комусь не до душі, то да-
руйте... Я, людоњки добрі, придумав не чекати своєї
смерті, як віл обуха...

— Чи смерть нас чекає, чи ми чекаємо смерть...—
увернув Федір Коршак павутинистими губами.

— Чесно признаюсь, що нажився. І чесно приз-
наюсь — ще хочу пожити, бо при здоров'ї та, й охоту
маю,— снував слова, наче нитку до нитки.— Ось тільки
завжди згадується мій дід Харитін, царство йому небес-
не. Мій дід Харитін за одним тільки жалкував: не вда-
стеться побачити, як відспівуватимуть, як плакатимуть за
ним і як у землю кластимуть. А таки не побачив старий.
Причапав із сінокосу, ліг спочити в шопі, ввечері баба
подалась кликати на вечерю, мовляв, уставай теплого
кулішу поїсти, а дід Харитін уже не хоче кулішу...
А славно відспівували, був дід вартій жалького співу...

— За діда Харитона нема що казати,— згодився Пет-
ро-фершал.— Ти норовом у свого діда вдався.

— Всі кажуть, що вдався,— згодився хазяїн.— Так
от, у діда мечта зосталась неосущільонна, бо такі часи
були. А тепер часи другі, то я ось — наче за діда й наче
за себе... Подивитись хочу, бо людині всього кортить по-
бачити в світі.

— Значить, ти, Кириле, вроді покійник? — поспітав
Федір Коршак, трохи спантеличено роззираючись по лю-
дях, що набились до хати, прислухаючись до чудної
балачки.

— Значить, вроді покійник,— згодився той, сідаючи.

— А нас на поминки скликав?

— Хіба кликав? Самі поприходили, дякую, що не забули. Бо як трапляється? Поки чоловік при силі та при должності — колінкують перед ним, а віддав богу душу — й пригірщ землі в могилу не прийдуть кинути.— Хазяїн вдячним зором обводив нових гостей, що протовплювались через поріг і спершу нічого не тямili.— Ось і Василь Лисак прийшов, хоч, може, в чоловіка своїх клопотів вистачає, бо ставить хату, а стройка — не теша... Ось баба Хранзолька навідалась попрощатися зі мною, а у вас, бабо, в самої нема кому кухоль води подати, по тижню з лежанки не здужаєте злісти. Не підпрайте одвірка, сідайте до столу.

— Гріх, синку, не прийти,— шамкотіла баба Хранзолька, вмощуючи вимолочений куличок свого тіла край столу.— Тільки я не пойму... Казали — похорон по тобі, а тут — гименини, обманули стару.

— Та чи вам не однаково — за упокій випити чи за зздравіє? — глумливо гмукинув Петро-фершал, радий пити за праведне й за грішне, бо привичаївся чоловік до моторичів, як немовля до материної цицьки.

— Е-е, краще вже гименини,— насурмонилась баба Хранзолька.

Тим часом у дворі під ясенами музика — бас, труба та барітон — грали й грали печального Шопена, що в людей краялися серця. Деякі, довідавшись, яку витівку втнув при міцній пам'яті й при ведмежому здоров'ї Іскра Кирило, розтікались по домівках, і не відаючи до пуття, чи годиться класти хресне знамення на груди. Зате на гру музики квапились інші: чимало з них, перебалакавши по дорозі зі стрічними, таки повертали назад, бо справді, своїх клопотів не позичати, чого б ото встрявати в замогильні ігри з Кирилом, якому на старість замакоцвітнів розум. Але траплялись і такі, що не мали куди квапитись, то чом би не здібатися з макоцвітним Іскрою, таке трапляється не часто. Ха-ха, зовсім-таки не часто, а раз на віку.

Отож музика лила собі й лила густими потоками скорботу по селу, бо Кирило Іскра пообіцяв щедро віддячити, а в хаті чаркувався той люд, якому хазяїн був дорогий усякий: і до роботи вдатний, і навіть на таку витівку спроможний. Вже трохи підпили, то пашіли чавунцями почервонілих лиць та прискали жуками розгарячілих очей. Веселі поминки по собі справляв знатний їхній односелець, а веселі поминки мали не менш чудно й завершитись, тільки, звісно, не ямою на цвинтарі.

— Федоре, ви скажіть! — гаморився гамір, мало стежко в хаті не підносячи.— Бо кому ж про Іскру сказати, як не вам?

— Кажи, Федоре, а я послухаю! — статечно так на в'язах викрилював сивоперу голову потішений хазяїн.— Не забувай, що останне слово береш із душі.

— Чи я тобі за життя не набалакав?

— Ой за життя набалакали — й про життя перебала-кали.

— Значить, так! — Федір Коршак ізводився некванено, наче копицю сіна виважував на воза. Кліпав куцими повіками, що літали над калюжками припухлих очей.— Значить, так...

Поминальники причахли голосами, аж раптом рябе лицце у Федора Коршака зжалобилось:

— Не можу...

Баба Хранзолька торкнула ліктем свого сусіда Василя Лисака, що знай об'їдався смаженою курятину, наче на курятину сюди й навідався.

— Чуєш, Васько, ти скажи... а то чоловікові вже й доброго слова в людей не знайдеться.

Той і далі жував курятину, наче не до нього мовилось.

— Людоњки, що ж це таке! — забідкалась Хранзолька.— Де це видано в селі, щоб пили та їли — і на добром слові вдавились? Та вже подивіться по столах, як хазяїн потратився. Гименини!

А що Федір Коршак схлипував істиха, спитала в нього:

— Чого тобі так жаль, га?

— Чи я, Хранзолько, знаю, чого мені так жаль? — скрикнув той.

— Всі живі-здорові, ніхто не помер, а ти ось...

— Не думав... не сподівався,— схлипував Федір Коршак.— Що ж це воно таке — життя?.. І є — не стане, й нема — нема... Хто оце так придумав, га?

— Хтось придумав, не ми придумали, — баба Хранзолька.

— Придумано — значить, комусь треба, — зрештою озвався Василь Лисак, не відриваючись від миски з курятиною.

Федір Коршак, закусивши дрижачі губи, чудно перевіпаючи собі ногу за ногу, почовгав із хати.

Вихопилася Варка, що й справді-таки вирядилася, як на художню самодіяльність до клубу: блузку вишито за полноччю, спідниця темно-вишневого крепдешину, а над

скубаними мітелочками брів — креп чорної хустини. Варка з війни пробобилювала вік самотиною, на чоловіка не спромігшись і на дітей не розбагатівши.

— Кириле, я ще твого діда Харитона маю впомку!.. Ось так наша хата край поля, дід Харитін возом везе сніпки жита — й співає з гори сніпків, а воли собі йдуть поволі, як хмари. А ти все на тракторі чи на комбайні...

— Машини теж — як хмари,— ввернув Василь Лисак, уже відставивши миску з курятинкою й підсунувши полуумисок із рум'яними карасиками.

— Й ти душевний, Кириле, — провадила Варка.— Маєш кермо в руках, то як не дрівець підкинеш на обійстя, то торфу. А торік колгосп виписав соломи, то не полінувався привезти, спасибі тобі.

Кирило Іскра хитрим жаром очей сяяв на балакучу Варку.

— Може, щось не так? — ледь посуетеніла з виду.— Ти нагадай...

— Чого ж йому нагадувати! — заперечив Петро-фершал.— Люди скажуть.

Варчине лице знагла насурмонилось на дощ:

— Хто ж мені ще так помагатиме, як ти!

— О, заблеяла, як вівця! — знову Петро-фершал.— Не покійника прийшла ховати. То покійник не пособив би, а Кирило Іскра пособить.

— А так,— згідливо всміхався хазяїн.— Бачте, моя Докія не йде в хату, в дворі між бабів капцаніє, а я й при Докії скажу, що пособляв і пособлятиму, бо мое серце лежало завжди до тебе.

— До кого ляже, то ляже,— згодився небалакучий Василь Лисак, аж мружачись від солодкого карасика.

Тут у проймі дверей спершу металевий вінок (зелено-фарбоване листя і білофарбовані квіти) блиснув, а за вінком уже й сільський листоноша Андрій Щусь, чоловічок дрібненький, мов зінське щеня навприсядки. Осміхаючись, мовив:

— Тут, Кириле Івановичу, таке діло... Буваю в районі, то там у погребальній конторі завжди можна купити... А я маю звичку вінок про запас тримати, бо запас біди не чинить. Ну, прочув ниньки за вас — і душа закам'яніла. Ось таке написав на чорній бинді.— Взяв рукою чорну стрічку й прочитав своє прощальне письмо: «Дорогому Кирилу Іскрі від кавалера ордена Слави Андрія Щуся. Спи спокійно, дорогий».

Хазяїн узяв металевий вінок, навіщось понюхав заліз-ні квіти — й поставив під вікном.

— А вже на твоєму обійсті довідався, що наче жар-туеш, хоч які тут жарти...

— Які тут жарти, коли люди поминають і чарку п'ють,— мовив Іскра.

— Чарку пити легко, але ж ти... живий, дяка богу.

— Колись помру,— весело пообіцяв хазяїн.— Тільки вже ген-ген по цій оргії.

Петро-фершал, в'їдливого заквасу, поспитав:

— А то для кого на вінку написано, що, мовляв, од кавалера ордена Слави?

— Як для кого? Вінок для покійного, для нього й написано.

— А з яких це пір покійники читають, що про них пишуть?

— Так заведено... Так йому,— кивнув на хазяїна,— почот від мене більший.

— Та покійному однаково, який почот йому скла-дають... Видать, ти сам собі такий почот вималовав... На-гадав усім, що кавалер ордена Слави.

— Збрехав? Нагадав неправду? — побуряковів сіль-ський листоноша, гніваючись.— Кому недогода — відда-вайте мій вінок назад.

— Е-е, вінок не віддавайте,— смішив усіх Петро-фер-шал.— Бо наш запасливий Щусь вінок забере, а вже че-рез тиждень-другий понесе його другому покійнику...

— Мене судити вміш! — не здавався листоноша.— Еге ж, осудив за те, що я з вінком прийшов. А ти, Петько Петрович, осуди себе за те, що голіруч прийшов, навіть бур'янець розквітлий полінувався вирвати... Дешевшим коштом хотів одбити!.. Вже коли хто урвитель, то не я.

— Авжеж, не ти урвитель,— боронився Петро-фер-шал,— бо тільки один вінок про запас тримаєш... І тим одним вінком хочеш із усіма попрощатись...

Іх якось помирили, бо де ж це бачено, щоб на помин-ках — навіть на таких, як по Кирилу Іскрі, у водах не втопленому, у вогні не згорілому, — та й свар сварили!

Тим часом бас, труба та баритон у дворі лили печаль на село, кличучи інших поминальників, тільки інші по-миналльники не квапились, бо село вже прочуло про хи-мородну затію Іскри, що захотів аж усього набачитись у своєму житті, навіть сам по собі поминки справити.

Гай-гай, ніхто ж бо не справляв поминок сам по собі, та ще й веселих — під сумну музику!

— Без попа і без кадила! — сміявся хазяїн, який багато насміявся за своє життя.— І без ладану! І без свічки в руках, як отой благочинний Кушта, хай йому добре гикнеться.

Й тут сміх на його лиці протрях так, як в піску пропріхає пролита вода:

— О, Ілько Вихристюк явився! Заходь, Ільку, заходь! Подивіться на нього, люди, подивіться. Аж по моїй смерті явився чоловік, хоч обіцяв явитись іще до смерті. А погляньте, як радіє щиро, що я одубів.

Ілько Вихристюк нітився ні в сих ні в тих, а в очах тієї радості було на пучку, не більше.

— Не інакше — прийшов упевнитись, що я таки справді ноги задер на лавці.

— Не гнівіть бога, дядьку Кириле,— озвався Вихристюк, витираючи піт із чола.

— Аж упрів, так на мій похорон гнався!.. Та коли ж ти повернеш племінного короля, якого позичив на тиждень, а вже рік минув? А косу коли віддаси, яку взяв торік? А сто карбованців на телевізор, га?.. Бачте, радіє, що мені вже гроші без надобності. Та я й на тому світі коситиму, не тільки на цьому!

— Дядьку Кириле! Радію, що ви живі, що лиши туману такого напустили, — чи то брехав, чи то правду казав Ілько Вихристюк — моторний усюди взяти, але чомусь забаркуватий віддати.— Хоч сто літ живіть, мені що!

— А ти сто літ будеш позички віддавати?

— Племінний кріль у мене без діла не сидить, не те що у вас, я вже там таку кролеферму роздмухав, що ну! А прийшов до вас, щоб слово добре сказати.— Наврипливий Ілько Вихристюк уже й за стіл умостився, вже й чарку сам собі налив. Підморгнув хазяїнові: — За упокій!

— Бачили такого? — пом'якшав голосом Іскра.

— Щоб земля була пухом! — побажав Ілько Вихристюк.

— Не дочекаєшся, іроде! — пообіцяв хазяїн.

Петро-фершал озвався рипучим, як гума, голосом:

— Чуєш, Кириле? Поминаємо тебе — й ще можна пом'янути, бо твое життя ні в які слова не втиснеш. Скільки прийшло людей, а скільки ще прийде, правда? Ось тільки почот тобі не такий повний, як годиться, а щербатий.

— Щербатий? — мовила стара Варка, що вже й куняла посоловілми очима.— А хто надщербив почот?

— Голови колгоспу нема? Нема. Голови сільради нема? Нема. А годилося б, так, бо Іскра для села та для колгоспу найбільше зробив, ніхто стільки не зробив.

— Для них смерть Кирила Іскри — що тъху! — плямкнув масними губами Василь Лисак, підгрібши ближче до себе миску з маковими пундиками.

— З начальством я договорився! — сказав хазяїн.— Договорився, щоб начальство не йшло на цю оргію.

— Тю-ю?! — тюкнув Петро-фершал.

— Начальство сказало, що не приде, бо його за отаке по голівці не погладять. Ледь упросив за отой бас, трубу та баритон, що у дворі ось плачуть за мною... А начальство вроді знає — й вроді не знає... Ну, начальству видніше, який почот мені належить.

— Кгм! — крекнув Петро-фершал.— Начальство завжди знає!.. О, вже хлопці-копачі прийшли, пора...

Четверо дядьків-копачів, чорнолиціх та чорноруких, потупцяли в порозі, а потім важко повсідалися за столом, поналивали собі з могильним непоспіхом і так само з могильним непоспіхом випили.

— О, ще діла не зробили, а вже як працюють! — увернув Петро-фершал.— Коли б потомились та профолодались,— чуеш, Кириле?! — то аж за вухами в наших трудівників лящало б!

Саме втихла сумна поминальна музика під вікнами, саме хмари дощові розповзлися, небо гримнуло золотом сонця по землі, і в хаті немов розвиднилось од чаду темних балачок, від глухих усмішок. Люд колотився хвилею за розставленими столами, вже на камінних журнах тутевень перетирали якісь чутки, вістки, новини, перемивали кісточки тих, хто в селі найбільше на виду,— аж у цій перетовченій мерві п'яних лясів проклонувся-задзигонів тонкий та гострий голос-шильце, який начебто все тоншав і гострішав од болю.

— Кирилку-дитино, в які світи полетів-полинув!

Із костуром у руці, згинуючись у попереку, сліпа на обое очей, голосила древня, як світ, баба Настя, якій Кирило доводився хрещеником. Біль її голосу морозом пронизав усіх, гамір геть зовсім улігся тишею перед бурею, і хазяїн наче покрижанів на виду.

— Я вже тебе поховала, дитино, а кажуть, що ти живий... Де ж ти живий, коли поховала... Куди полетів на крилоньках?

Їдким товченим склом пік ревний жаль у голосі баби Насті, що, горбата, мало маківку голови не клала на костур, який тримала в подзьобаній жилами руці. Кирило почовгав до старої.

— Мамо, ось я, помацайте.— Поклав долоню на її вузеньке плече.— Не побивайтесь так... Я ж усе так собі затіяв, ну, вроді як репетиція в театрі. Бо як? Жила людина — спасибі життю, не стало — теж спасибі життю, немає так, щоб не було життя, щоб із однією людиною життя обірвалось... Не журіться, ось лишень випиймо разом, коли ноги в таку даль били.

— Помер, Кирилку, а з того світу говориш зі мною, як живий, це ж ти мене до себе кличеш, вже й мені пора в дорогу.

— Мамо, та стою біля вас...

— Чую тебе, чую. Ніхто вже не годен тебе почути, а я чую, бо скоро нам разом бути... Синку, в душі поховала тебе...

Кирило Іскра чорнів дощовою хмарою, вже без веселощів, а баба Настя хрестилась і шепотіла якусь молитву. Витерла долонею глухі ями очей і посунула з хати.

— Царство тобі небесне, Кириле! — мовив Петро-фершал, більше не засиджуючись за столом, що спорожнів пустелею.

— Земля пухом! — слідом за ним подався й Василь Лисак, застібаючи гудзики на репнутій сорочці.

Пошиуркували й інші поминальники, хто посміюючись, а хто досадливо зітхаючи й крутячи головою. Кирило Іскра вийшов у двір і розплатився з музикантами, що не полінувались потрудитись на славу. Музиканти, взявшись по четвертаку, подалися з інструментами в раму воріт.

— Чуеш, Докіє! — озвався до жінки, що шарувала корчі картоплі поміж молодих яблунь у саду.— Вдовольнив свою душу! Спасибі, що не ремстувала й не ремстувєш... ти одна така хороша на всю Хвощівку!

— Хороша, тільки тобі, дідькові лисому, дісталась. Потішився?

— Е-е, Докіс, все хочу спізнати, все!

— Спізнаєш, як піvnі по тобі відспівають.

— Е-е, тоді вже не до спізнання... Спізнавай, чоловіче, поки живий та дужий.

— Матимеш славу по всіх усюдах. Розкотиться слава, пальцями тицятимуть.

— Чи мені в кого славу позичати?.. Ось тільки хрешену жалко!.. Добре, що родичів не викликали. Спасибі

людям, славні в нас люди... А ти радила всім ударити телеграми.

— А що ж тобі, дідьку лисому, порадиш, коли затіяв похорон сам по собі?

Кирило Іскра, статечно несучи похмуру велич у прояснілих очах, підійшов поміж яблунь до жінки, відняв у неї сапу.

— Чуєш, Докіє? Я не отой Кушта, що помер — і руки на грудях склав!

— А не той,— згодилася.

— Життя маю не для того, щоб свічку між пальців тримати!

— Ой, Кириле, муко моя! — зітхнула.

— Бач як? Помер — і воскрес! Іскра воскрес! А тому то ниньки маємо з тобою не будень, а великдень, свято в нас. А коли свято — кидай роботу й давай відсвяткуємо. Іскра воскрес!

— Воістину воскрес,— напоумило відповісти.

І вони тричі, як годиться, почоломкались у молодому яблуневому саду, що вперше скупо цвів у цьому році, що мав зародити першим плодом.

(

ВІД СВІТУ СЬОГО

Хтось постукав у шибку — і сон як рукою зняло, Марія підхопилася з ліжка, війнулася зодягненою в білу сорочку гандрабатою постаттю до ранкового вікна. За склом, у досвіткових водах сутінків, колихалось чиєсь обличчя, на якому двома замерзлими калюжками сизіли очі. Невже сват Петро Іванович добився в таку рань?

Нашвидкуруч нацупивши спідницю й накинувши на плечі кохтину, Марія пірнула в морок сіней, а вже коли з їхньої глухої сліпоти випірнула надвір, то осінь війнула в лиці терпким, як зілля, холодом.

Сват Петро Іванович тримав рукою велосипед за кручені роги й сапко дихав: жив у Тернівці на далекому кутку, від лісу, отож покрутів педалями, поки добрався.

— Ви що, Петре Івановичу? — вихопилось у жінки.

— Василь у дома? — глухо спитав сват.

— Який Василь? — спершу не втімила.

— Та який, як не твій.

— А хіба ж він... — ніяк не могло розвиднитись у голові.— Таж Василь...

Сват важко дивився очима-впертохами, яких ніхто б не зміг передивитись, і зрештою викинув слова з грудей, наче каміння висипав із-за пазухи:

— Наша Вірка сказала, що злиняв опівночі жених, ось я й тут, бо куди мав податись, як не до матері... Повсварились там через якусь холеру, він підперезався — й гайда.— Гнів колотив чоловіком, і голос йому двигтів надсадно. — Отака в них перша шлюбна ніч, що батькові-матері ні очі, ні миру.

— А що... з Василем?.. Захворів?.. Що з ним?..

— Ну Маріє! — чомусь іще дужче розгніався сват, натиснув дзвоник велосипеда долонею, аж дзвоник зойкнув.— Таж погиркались якоїсь хороби.

— Та чого їм гиркатись, коли весілля до пуття не відгуляли? — стало їй таки розгодинюватись у голові.— Ниньки неділя, ще ж весілля маємо грати... Треба шукати Василя, бо де ж це видано, тільки в хаті його нема.

— А в коморі? — Сват притулив велосипеда до стіни і, ступивши в темні сіни, поторгав клямку на дверях комори.— О, замкнемо зсередини, значить, замкнувся.

Марія поклямцала клямкою, стала гатити кулаком у двері:

— Василю, ти озвешся? Чого зашився в комору?

З-за дверей хоч би тобі шеберхнуло. Лиш кури, що сиділи на стодолі біля бовдура в сінях, просипались, деруячи пазурами по дереву й стріпуючи крильми.

Зрештою Марія здогадалась натиснути кнопку вмикача — й збліснула електричним світлом жовта лампочка під стелею.

— Відчини, Василю, бо виламаємо двері,— вдарив густим голосом сват і, впершись коліном, потягнув клямку на себе. — Є розмова.

Прислухались — хоч би миша в коморі шелеснула.

— Си-ину... Ва-аси-илю... — болісно покликала мати, приголомщена тим, що скоїлось.— Хіба це весілля таке, що ти вдома? Може, перепив із незвички чи зло якесь тебе заїло, то не тримай зла, з нього самі тільки збитки... Ось я дам кисленського молока з погреба, закропишся — й на весілля треба йти, чуеш?

Геть роздосадувана, мовила до свата несподівано:

— Товаришу Молибого, хоч ви просіть його!

— А ми зараз попросимо його...

Й чавунним плечем так наліг на двері, що зойкнули завіси. Сколопані кури, кудкудаючи й сокорячи, зривалися з сідала й ринули в пройму відчинених дверей. Червоний півень, булькаючи горлом, пролетів клубком-вихором.

Комора несподівано розверзлась, як могла б розверзтись земна безодня, й оглядним сватом Молибогою кинуло через поріг так, що, зашкоперставши, мало не впав. Біля одвірка стояв Василь — вівсянний чуб зі сну звалявся, як осіння трава на вітрі; одна брова здивовано поп'ялася догори, а друга зламалася; у сірому хмаровинні очей темний, гострий докір.

— Чого в двері ломитеся? — поспітив.

— А ти не знаєш? — Молибога приглядався з упертою похмурістю людини, що нічого не боїться і все переборює.— Знаєш.

Василь, біліючи в сутінках комори по-хлоп'ячому чистим, припухлим лицем, дивився на Молибогу мовчки, йому лиш кутики уст третміли.

— Ва-аси-илю! — знову благально проквилила Марія.

Раптом закам'яніле обличчя Молибоги одмінилося — світло усмішки надало йому батьківської приязні.

— Значить, так, Васильку,— сказав, кладучи свою руку на кутасте плече, що напинало зім'яту сорочку.— Ти мене вчора називав татом? Називав. А тата маєш слухатись, у тебе їх не так багато, лише один, це я. Буває, сваряться молодий із молодою на весіллі, буває, сваряться після весілля. Річ не в тому, щоб посваритись, а в тому, щоб помиритись, бо жити треба вдвох, а не через дорогу навприсядки. Я Вірку питав: чого покусались? Мовчить. Ну хай мовчить, то таке... А ти чоловік. Ти вже нині повинен мати олію в голові. Вже нині маєш порядкувати в сім'ї, як хазяїн, а не так, шапку на голову — і дременув із подвір'я... Ото збирайся — й ходімо додому. Тепер твій дім у нас, а не тут.

І Молибога повів рукою по коморі, заставленій якимись діжками й діжечками, заваленій мішками й старим лахміттям; у кутку жовтіли й рябіли гарбузи, а над гарбузами на жердках висіли вінки цибулі. Під тьмавим вікном стояв розкарячений стіл, засипаний маківками, липовим цвітом, а коло столу — дерев'яний тапчан, на якому тепер ось, повернувшись із армії, Василь і вкладався спати. Авеж, вкладався спати, коли пізньої ночі повертається до хати й не хотів будити наморену матір.

— Іди, сину, поки не зовсім розвиднилось,— мовила мати.— Щоб менше бачили, бо люди знаєш які.

Василь, збрижуючи шнурки чорних брів, заправив сорочку під ремінь, озувся. Вийшов у сіни, там набрав води з відра, вмився над балією і, повернувшись до комори, розчесався. Сіри його й м'які — мов голубиний пух — очі світилися спокоєм.

— Ну й добре, синку, що послухався розуму. Вірка славна дитина в батька-матері, треба миритись... І я з вами піду, помогу там, бо весілля — це таке господарство, що просить рук і рук.

— Та нікуди я не піду,— лагідно озвався Василь.

І всміхнувся — спершу до матері, що стояла край одівірка, а тоді вже до Молибоги, що край столу горбився, наче низька стеля гнітила його.

— А гостей стільки зібра-а-алося! — це мати затужила, наче за покійником.— Наших нема, бо в нас ті родичі й не водяться, але Вірчині...

— Хлопче! — знову злість дзенькнула в голосі, захмарила на лиці в Молибоги. — Ти ж не знаєш, що таке весілля. Це такий цирк, що спробуй організуй — і полісіеш. Ти своїх грошей не доклав і копійки, то весілля не вдарило тебе по кишені.

— Яка в нас та кишеня,— знову мати,— самий вітер у тій кишені...

— Так що, коли маєш нерви, скрути їх у жмуток — і викинь.

— Не піду,— затято рубонув Василь.— Не вмовляйте, бо не піду.

— Маріє, ти мати чи не мати? Хай не слухає мене, а тебе має послухати.

Марія лиши руки заламувала на грудях, і вуста в неї жебоніли тремким шелестом.

— Так що ж ви там не поділили, що стільки рейваху?

Василь різко ступив до Молибоги — й аж упіксся своїм ясним поглядом у загусклу смолу чужих очей.

— Я вам те весілля за рік, за два одроблю, чуєте? Але моєї ноги там не буде, чуєте? Й ногою у вашу хату не ступлю... Добре слухайте, щоб знали! Я хотів узяти Віру не для цирку, а для життя. Думав, що Віра чиста. Звідки було знати, що ваша дочка вже надщерблена?

— Яка, яка? — збрижив чоло Молибога.— Надщерблена?.. Якийсь гандж?

— Гандж!

— Таж вона лиши торік зі шкільної лави, що ти в неї знайшов таке... — І, змружившись, запавутинився під очима і в кутах губ запавутинився.— А-а-а! — здогадався нарешті.— Так ти он про що... А часом не ти пощербив дитину ще до весілля?

— Я її не щербив!

— Через те ѿ посварились?.. Через те ѿ утік із шлюбного ліжка?

— А через те!

Заломлені, в Марії все тремтіли на грудях руки, мов коріння підмитого річкою дерева. Молибога не так сів, як мішком звалився на присадкувату лавицю побіля купи гарбузів. Обхопивши маслакуватими руками нічну чорноту обличчя, сипнув словами на глиняну долівку, до ніг очовілової Марії:

— Ви мене вбийте, як втамлю щось... Надщерблена! Чи вас, теперішніх, устережеш і вбережеш? Тепер дівка і парубок до весілля як не нагуляються, то ти їх до загсу не поженеш. А парубок уже як розволочиться котрий, то йому на цю сімейний хомут і силою не нацупиш. Воно, звісно, надщерблена дівка в убиток, а не на пользу, тільки де ти тепер іншу знайдеш?

Василь стояв край столу і мовчки дивився у вікно, за яким чорніли дерева в сірому тумані.

— Чудак ти, чудак! Де ж ти таку знайдеш, щоб не надщерблена? Отак і проваландася старим парубком до скону.

— Не побивайтесь, уже якось дам раду собі.

Молибога важко звів корчувате тіло, аж лавиця зойкнула.

— Ну, всякечував, а щоб таке... Соображеніє маєш у голові чи ніякого соображенія?

Це ж село плескатиме язиками ого скільки! А Вірка? Що, іхати їй у Вінницю на ламповий завод, бо там обіцяли роботу? Мав би жаль у серці, але як того жалюватма, то не позичиш.

— Не вмовляйте,—сказавтихо, але з притиском.

— Ти не від світу сього!

— Ні, я від світу сього...

Молибога вже говорив до стуманілої Марії:

— Де він у тебе такий виріс? Харчами годувала такими, як не в людей, чи, може, коли з дуба звалився, а ти й не запримітила? — Вдарив себе кулаком у груди: — А хіба я не парубкував? Завів мотоцикл, а коли мотоцикл — то дівка в кожному селі чекає на тебе. Чекали у Великому Чернятині, в Малому Чернятині, у Польовій Лисіївці, в Нападівці. І славні ж дівчата, не казна-що. Якби казна-що, то заміж не повиходили б, а то ж повиходили, дітей мають. І тепер здібаемось, як люди з людьми, хай в попутному автобусі чи магазині районному... Господи, на віку — як на довгій ниві... А тобі, Василю, либонон, армія скрутила мізки, бо до армії ти такий не був.

— Петре Івановичу!.. Товаришу Молибого!.. — залебеділи слова у Марії на вустах, ізжалоблені від страждання.— Я ж не хочу вам зла, тільки добра, самі бачите. Породичатись хотіли, бо Василь мій вашу Вірку полюбив, аж тут грім такий на голову, наче наслано, пороблено щось чи наврочено. Може, отямиться, га? Бо хто ж із розумної голови та відкинеться від добра... Вірка ж у вас — як золото, як же сталося так, хай йому трясця...

Сват Молибога з порога обернувся, губи-варениці здригались у нього:

— Я сам наче очманів!.. Зібрався посилати Вірку на радіоламповий завод! Та їй оті радіолампи ніколи не снились і не присняться. Одиначка в нас, то чого маємо виганяти з хати, щоб скиталась по гуртожитку та перловою кашею заробляла собі виразку шлунка... День-два перекліпас таке весілля, а на третій забуде.

- Хай забуває,— буркнув Василь.
- Та за нею уувивався не один, поки тебе з армії не привіяло...
- Воно й видно, що не один...
- Бо як? Ти за поріг, а другий на поріг. Та я сам знайду їй такого жениха, що горя не знатиме з ним. Ще пошкодуєш, та пізно буде.
- Тілисний Молибога вивалився за двері з глухим шелестом, з яким ото падає в річку підмита водою брила з крутого берега. З подвір'я дзенькнув дзвоник велосипеда — й комірчинутиша накрила, наче мокрим рядном.
- Ти ж розписався в сільраді,— озвалась мати.
- Анулюємо.
- Що? — не втямила.
- Анулюємо шлюб, розлучимось.
- Ще не жили, а вже розлучаєтесь... Про таке не чула досі, то довелось почути від тебе, Василю. Ну, б'ють люди горшки, хто не б'є, але не без причини, а тут?.. Ці Молибоги такі люди, що вік не простять, затаять кривду. Але ж і їх жалко. Гляділи ту Вірку — й нате, доглянули, весілля ось зіграли. Ми ж, Василю, на весілля не тратились, бо які там у мене капітали з телятника чи в тебе з армії. Та лихо з грішми, ниньки нема, а завтра сядеш на трактор і заробиш. Молибоги справді потратились, увійшли в розор. Може, розор і не страшний, бо Петро має машину в руках, кругить той руль у колгоспі, навчився тягнути до хати. І Фроська його на пташарні теж так порядкує, що досі не зловили, та дограється. Але внесеш свою долю за весілля, щоб очей не кололи, внесеш... Лиш убий, а не пойму... Ріс ти в мене хоч і не на воді та на хлібі, але ж не без того обходилося, щоб в хаті лиш хліб до води й тримався. Не завжди могла й одягу справного постаратись, ходив до школи в чому попаде. Вчителі хвалились тобою, що книжок не цураєшся, до науки пильний, то я й радувалась. А як армію відбудув, як до Вірки посватаєшся, я зовсім відтерпля душою, що вже ти сам собою, що гараздиться. Бо Молибоги з дідабатька хазяйновиті, у них і на городі, і в садку, і в попгребі, і в коморі, і на ощадній книжці. Вже не кажу, яке в них коріння в селі й по всіх усюдах, скрізь таке розкоренилось коріння, що при ньому тільки силу набираєш. Бо як у який гурт ускочиш. Ускочиш до п'яниць і ледарів, де вся сім'я за пляшку тримається, то скоро сам із себе штані знімеш, коли з тебе не здеруть. А ускочиш у сім'ю трудящу, де роблять і де за роботу одне одного

почитають, то й сам за честь свою дбатимеш та ще кататимешся, як вареник у маслі. Вже б за Молибогами не знов горя... Вірка ходить у золотих перснях, а скільки того золота для неї накупували й поховали про чорний день...

— Мамо! — докірливо сказав.— Чи я женився заради того прихованого золота?

— А воно б тобі завадило! Ще нікому не вадило. А ти от...

Слова, що крутились на кінчику язика, так і не зродились, а замість них:

— Чи й знала, що таке любов, чи не знала, не скажу... Та якби любив, то не втік би від молодої...

— Мамо! А може, того й утік, що полюбив її?

— Полюбив — і вже розлюбив?.. Я в житті без чоловіка обходилася, а ти без батька, всяке випало побачити... Річ свою материнську тобі сказала, спасибі, хоч у вуха впustив.

Та й зоставила Василя, влиплого очима у вікно. Стояв у весільному костюмі, якийсь чудний із вигляду: такий рідний — і водночас на білому худорлявому лиці пропступало щось чуже й незнайоме...

Товч для свині запарила в кориті, віднесла до хлівця, а коли з хлівця ступила надвір — угледіла бабу Павлину. За віком — баба Павлина, бо вже сьомий десяток сувакся, мов нитка з кужеля, а з лиця — то й зовсім наче не баба, а тітка. Авеж, тітка, бо лице в баби Павлини чисте і ясне, біліє хлібиною щойно зліпленої, ще не спеченої хліба, повні губи в неї владно спокійні, а вже її глибокі тернові очі хлюпають таким погордним спокоєм, що, вітаючись, вклонитись хочеться цій жінці.

— Марійко,— озвалась оксамитовим зверхньо-погордним голосом Павлина,— ти мати для свого сина чи не мати?

— Була за матір, поки менший, а тепер і не знаю...

— Думаєш, на нашу Вірку тицятимуть пальцями? Тицятимуть пальцями на Василя та на його матір, що такого народила.

— Такого народила? Такий удався...

— Ото, поки сорому не обібрався, йди й накажи. Накажи, що весілля — не виграшки. Ще ранок, а ополудній гості походиться.

— Вже вмовляли з Петром Івановичем, уже й сама благала. Затяvся — й аніруш. Ідіть самі, коли не бойтесь побити лоба об той камінь.

Колючим терням очей Павлина не так дивилась, як колола, а олійно-жаристими зіницями, скалками тими гострими ще й припікала.

— Зайдімо до хати,— озвалась, кинувши поглядом по сусідських дворищах, по яких іще курівся ранковий туманець.— Аби менше зглядались на нас...

У хаті Павлина розкутала голову, зоставивши хустину на плечах, і, сівши на табуретці коло телевізора, пухкими пальцями розправила складки спідниці на колінах. Сиділа не горблячись, і її постава виказувала владну впевненість, побіля неї Марія почувалась чужою в своїй господі.

— Послухала Петра — й чудом зачудувалась. Ріс твій синок не в зоопарку, а в нашому селі, й ти диви!.. Це ж у нас автоколона з області колись стояла, буряки вивозила на цукровий завод, еге, а по хатах приїжджі шофери на постій стояли? Кажуть, стояв і в тебе, так?

— Стояв,— зітхнула Марія.

— Ну, постояв, поки буряки вивезли. А буряки вивезли, то й він сів на колеса, гайда. Після того й знайшовся Василь у тебе.

— Знайшовся, дяка долі, а до того чоловіка в мене претензій нема й не було. Аліментів ніяких не требувала від нього.

— Які аліменти? В нього ж на Донбасі діти й жінка, чого вони мають розплачуватися за батькові гріхи? Ти його потім бачила чи не бачила? Авеж, ні... Посіяв сім'я — й хай росте, як виросте... А захотілось йому хоч упівока на свою дитину глянути, бо кров же рідна?.. О, не захотілось, і Василь не бачив батька ніколи.

— Я постаралась Василя не для нього, а для себе. Хлопці не сватались, бо краси не надбала, а жіночої долі кому не кортить звідати? Кожній дівці кортить, а жіночої долі не бува без дитини.

— Жіноча доля без дитини — то вже не жіноча. Ти, Марійко, воєнного часу не засталася, а про післявоєнний час тільки наслухалась. Хай господь милує, що творилось, і нелюдського скільки між людьми творилось, але й нелюдське видавалося за людське. Хто дивився — надщерблена дівка чи ціла? Хто приглядався — без руки чоловік чи без ноги? Аби чоловік, а коли штані на ньому не тримаються, то хай хоч ремінь бовтається на поясі... Чула чи не чула: торік у Дубовій якийсь чоловік, учитель, кинув свою молоду жінку з дитиною й пристав у прийми до чужої, а та чужа й старша від нього, та ще

двоє дітей-безбатченків у неї. Авжеж, не зовсім ті діти безбатченки, десь батьки у них є, але ж учитель який?! Од своєї рідної крові одкинувся, а пішов глядіти чуже... Ну а Василь твій? Василь твій не здатен на таке.

— Чи на таке здатен — хто відає...

— Еге, тут не вгадаєш, а на що здатен — уже побачили... Надьку Джусиху пам'ятаєш?

— Що виїхала в Козятин? — Усмішка туманцем замерехтіла на зморшкуватому лиці Марії. — Хто ж не пам'ятає Джусиху!

— Ото вже надіувалася! Скільки до неї ухажорів поїздило з району, я вже не кажу за своїх п'яниць і гульвіс... А вийшла в Козятин за славного чоловіка, він хоч на руках і не носить Надьку, бо вже роз'їлась і розпласла, але не б'є. Не б'є, бо любить.

Павлина звелась неквапливо й стала, мов пам'ятник.

— Значить, Марійко, таки немає материнського слова для твого Василя? — озвалась.

— Чи для котрогось із теперішніх дітей є те материнське слово?

— Й то правда, нема... Вірка вмовила прийти до тебе, люблю онуку, ось і послухала.

— А як там... Вірка?..

— Вірка?.. То плаче, то сміється... Й не ховає, що був у неї перший гріх, чом не було. Ale ж дурна! Візьми скажи до весілля — і не матимеш клопоту, а то вже як розписались у сільраді.

— Авжеж, авжеж,— згоджуvalась Марія.

— Та ці балачки — в свинячий голос, балачками ради не зарадиш.

— Славна з неї невістка, й на торговельних курсах учиться в Вінниці.

— О, й по торгівлі пішла, значить, таки з головою, а не без голови.

Павлина поплівла з хати, наче то пам'ятник поплив, і без неї побуденнішало й поспірішало. Марія здогадувалась, що цими відвідинами неділя не закінчиться, й на серці було мулько. Як-то мовиться: раз наварили пива, то мають випити.

— Мамо, снідати! — рипнув дверима Василь. Увімкнув радіо, й затріпотіла струнна музика. Під ту музику син зробив кілька випадів руками, наче боксував: — Раз! Два! Хук!

— Тобі наварили снідати, лиш не тут,— сказала.

— А де, мамо?

- Маєш жінку — йди до неї і снідай.
- Мамо! — кинув докірливо, обійнявши за кістляві плечі.— Та я ще не розучився їсти твою картоплю у мундирах.
- Отак і далі житимеш — усе з кониками, щоб народ дивувався?
- З кониками? Ніяких коників... І зовсім це не коники, а навпаки.
- Зовсім, та не зовсім.
- Та як би я їй в очі все життя дивився? А на дітей, якби народились? Що про дітей думав би? Мені такі думки потрібні, га? Е-е, мамо, то я не люблю, коли мені коники вичворяють, а сам я нікому не вичворяю.
- Ти — без коників? До армії дружив із Вітручкою, писав листи Вітручці, збирався женитись на Вітручці...
- Ну, думав, ну, писав, ну, збирався... А Вітручка візьми й вискочи заміж у райцентр. Здібалися з нею в універмазі, кається, що не дочекалась, та з того кається який толк? І вже законний чоловік їй нелюбий став... Ну, я й пообіцяв їй із гарячої голови, що довго не запарбуюсь. Мовляв, піду на танці до клубу, з якою договорююсь у перший вечір — на тій і женюсь.
- А кажеш — без коників...
- Вірка Молибога й трапилася першою на танцях. З'їли морозива, потанцювали з нею, бачу, що весела, симпатична. Питаю: «Вийдеш за мене заміж?» А вона: «Вийду, коли візьмеш». Кажу: «Раз так, то нашо відкладати». А вона: «Краще не відкладати, раз так».
- Яке женихання, таке й весілля... На сміх курям.
- Ну, думаю, відомстив Вітручці, ну, думаю, зловив журавля в небі. А як побачив, що Вірка того самого поля ягода, що й Вітручка,— наче вчамрів, наче блекоти об'ївся. Бо та обдурила, й ця наче ошукала, обидві поズнущались. А я, мамо, ні тієї, ні тієї не підвів, не обманув. Так що... Так що вони підвели мене, хай розплачуються, бо чого тільки я маю платити серцем?
- Ой Василю, що вони, що ти — однаково.
- Не однаково! Я, може, ту Вірку полюбив би, та як ти її полюбиш отаку? — І, зиркнувши у вікно, сказав: — О, гості йдуть, надворі зустрін... Видно, теж із своїми кониками сунуть.
- Гости — прийшов весільний дружба Славко Вільгота, з яким товарищували ще з пуп'янків. Славко відслужив армію на рік раніше, працював у колгоспі на тракторі, мав жінку й дитину. Поки що жив у приймах у тестя й

тещі, проте зводив цегляний дім на п'ять кімнат і на нарізаній колгоспній садибі вже насадив цілий садок саджанців.

— Ну, здоров,— привітався Вільгота і всміхнувся кри-во лівим кутом уст. Він завжди так усміхався, наче зсо-вував усмішку вбік.— Іще не встиг женитись, як уже розженюєшся? Дурне діло не хитре. Тільки не думай, що я прийшов умовляти... I правильно!

— Що правильно?

— Ясно, ти чудак, музейний експонат, яких у живій природі нема, тільки на стендах під склом. От ти лежав на стенді — і вирвався на волю, гнеш дуги. О, знайшов приключку, щоб сваритись. Та тепер дівчина соромиться заміж цілою виходити! Поглянь кругом: хто не гуляє, аж гай гуде? А хто тишком-нишком, але в тому тихому болоті чортів скільки! Я б тобі навів прожектор на мізки, щоб там розвиднилось, та часу нема. Ale — правильно!

— Та що правильно?

— А з Віркою! Знаєш, із ким вона зустрічалась?

— Не хочу знати,— похмуро мовив Василь і довгим поглядом задивився на викопані городи, на облетілі від листя сади, по яких біліли яблука, на посизіле небо.

— Хочеш із ним по-доброму: і руку тиснути, й кріпкого здоров'я бажати? А він кепкуватиме за спину? Тепер уже однаково, раз ти розскочився з Віркою. Не я, так інший скаже, а я ж до тебе з добрим.

— Чуєш, прикуси язика...

— Ну ти й даєш! Подумай — він ворог твій!..

— Ворог? Не знаю такого ворога... Й не хочу мати такого ворога.

— Та який із мене товариш, коли не скажу!..

Василеві губи посіріли, як осикове листя зісподу, він ухопив свого весільного дружбу за груди й труснув, аж той сухо клямцнув зубами. Й оділхнув од себе, як лантух, Вільгота зашкопертається, вперся колінами в зжовтілий на подвір'ї спориш. Мабуть, таки прикусив язика, бо на губах спалахнула кров. Зсунувши усмішку на лівий кут, сказав:

— Ну, я з тобою битись не стану... Коли став ненормальним? Чи завжди був?

— Завжди був,— зле буркнув Василь. I простягнув руку: — Зводься.

— З твоєю поміччю звалився,— не взяв простягнутої руки,— а зведуся сам... Ой, доведеться тобі солено, раз

іншим підсилаєш солі... Невесело на твоєму весіллі. Усім невесело, а найбільше — тобі.

Подався з подвір'я й наче розтопився в гарячому золоті осіннього дня.

Вийшла з сіней мати, очі в неї скорбні, мовби з поминок щойно.

— Чуєш, сину? Відпросилась на ниньки з телятника, та чом сидітиму вдома без пуття? Піду поратись на ферму. А ти?..

— А я, мамо, на транзисторі пограю, чи що...

Взявши в хаті транзистор, подався через городню межу у верби на болоті. Разом із ним ішла пісня, співала оксамитовим жіночим голосом: «В наших зустрічах криються наші розлуки, наша ніжність гірка, як полин навесні».

— Все,— сам собі сказав.— Узавтра йду до голови колгоспу питати роботу.

Бринів жіночий голос із транзистора: «Не забудься мені, пам'ятайся мені...»

— Ну чому так, чому так, чому так?..

«Що ж, нехай погасає кохання... Хай воно погаса, щоб зостатись живим...»

Після щедро спожитої вчора горілки мучила спрага, і, йдучи вулицею, Павло Машталір знай косував очима по обійтствах — із якої криниці напитися б. Там, дивись, криниця за ворітами й поблизу собака бігас на ланцюгу, там, дивись, криницю замкнено, бо навчилися затуляти лядою й брати на замок, там, дивись, криниця без ланцюга та відра. Розхазяйнувались хазяї, хай вас жаба лапою копне, гребли б і гребли б під себе, коли вже вас позагрібає!

Старенький дерев'яний журавлик стримів над скосочеченими цямринами колодязя, од віtru на тичці погойдувалась бадійка. Й воріт на обійті ніяких, і вибілені глиною двері запалої в землю хатини відчинено. З легкою душою Павло Машталір ступив у двір, опустив бадійку в колодязь і, витягнувши воду, пив жадібними ковтками, поки аж забракло дихання.

Поставивши бадійку на цямрини в сизих лицаях, відсапувався й розглядав хатину, яку чи не до вікон засмоктала земля, а самі вікна блимали тъмавими, напівосліплими більмами. Й живуть іще в наш час по таких хавірках, що тъху. Чи не баба Лизунка? Либонь, баба Лизунка, еге ж, саме порохно, таке вже луб'я, господи. Тиждень тому здибала біля сільського буфету і, згорблена, орючи носом землю й до землі приріспи очима, прошамкотіла: «Ти ото, Павлику, якби був людською дитиною, а не шалапутом, зайшов би до старої баби». Засміялася: «Ще не мав халепи зі старою бабою!» — «Ти б мені збив докути ослона, бо розсипався, гостям нема де сісти». — «Гості постояти можуть». — «Ти ж таки столляр, ще не перевівся, а я за твоє ремесло й могорич поставлю, бо ти через пляшку на життя дивишся». — «Як то — через пляшку?» — «Ти в пляшку заліз, у плящі сидиш, то й дивишся з пляшки». — «А зараз ось я де, по-вашому?» — «Не по-моему, Павлику, а таки по-твоему, в плящі».

«Зайду, раз баба просила зайти...»

В сінях тхнуло сажею з кагли, горище зяяло відчиненою лядою, а на курячому сідалі в кутку хоч би одна тобі курка сиділа. Хатні двері тоскно зойкнули, аж у душі занизило.

— Бабо, здрastуйте,— голосно привітався в ранковий

півморок хати. А що не почулось ніякої відповіді, пропурчав: — Може, повіялася стара...

Ліворуч під стіною розкарячився ослін на поламаних ногах, справді, на такому гостей не посадиш. Ступивши до ослона, Машталір водночас глипнув за розсядиstu піч, де в баби стояв дерев'яний тапчан, і завмер од несподіванки.

Накрившись барвистим рядном, склавши поверх рядна жовте коріння рук, битих синіми жилами, там лежала баба Лизунка. Стримів гострій ніс, око провалилось, шкіру на щоці випинали кістки.

— Здрастуйте, бабо,— ще раз привітався гість, гадаючи, що стара спить.

А що стара на голос не ворухнулась, Машталір остежливо підступив до тапчана, остежливо глянув на кощаве обличчя, що нагадало йому висушений на сонці коров'як, остежливо торкнувся бабиної руки, наче поїденої не ластовинням, а мертвими цятами.

— Здрастуйте,— відихнув уже тихенько, щоб не злякати.

Шнурочки сухих уст не розліпились, а що бабина рука видалась холодна, Машталір відсахнувся, подумавши, що бажає здрastувати покійниці. Називається, зайшов посobити старій збити ослін, аби гости мали на чому сідати!

Позадкувавши від тапчана, вгледів поточену шашелем скриню, а на віку скрині що тільки лежало! (

— На смерть собі зготувала,— здогадався.

А на віку скрині лежала випрасувана квітчаста блузка, що пахла крохмалем, чорна спідниця, хромові чоботи на підковах, темна шовкова хустина, біла полотняна сорочка, разки намиста, якого тепер не побачиш, бо ніхто не носить. А ще лежали напінала, якими, либонь, опоряджують покійника в домовині, лежали рушники маленькі, які пов'язують на руки тим, що несуть домовину, й рушники великі, на яких домовину опускають у могилу. А ще пучок свічок — і не стеаринових, а воскових. Жовта, обтріpana книжка — біблія, а в біблії — пачечка грошей, перев'язаних голубою стрічкою.

— Ну й баба! — проказав вражений Машталір.— Ка-пітально підготувалась на той світ!

Уже трохи оговтавшись, він пройшовся по хатині, міркуючи, що про небіжчицю слід заявити в сільраді, хай сільрада піклується про похорон. Цікаво, водяться в баби Лизунки якісь родичі в селі чи ніякої рідні в заводі нема?

На миснику стояли чарочки синього скла, біля чарочек заткнута качаном пляшка. Невже й про горілку потурбувалась, щоб менше клопоту завдавати людям?

Випив — і хекнув, а потім вдруге хекнув — по другій чарці. А що на столі нагледів хліба і шмат сала, то при бабі-покійниці на тапчані заходився закусувати діловито і зі смаком. За короткий час всушивши мало не всю пляшку, відтанув душою, ще недавно шорсткі очі наче аж задиміли радістю, у чужій хаті чувся господарем. Бач, яка догадлива баба Лизунка, бач, яка хазяйка, бач, яку добру пам'ять залишає по собі на землі в його, Машталіровій, голові!

Взяв зі скрині рядно, згорнув на рядно все те, що баба зготувала собі на смерть, навіть разки старовинного на-миста. Відчинив віко скрині, вигріб сувій пожовклого по-лотна, напірники, сорочки, якусь металеву шкатулку, так що вузол видався опасистий. Гадкувалось: не могла стара вік звікувати й не розжитись на золото, мають десь лежати монети царського карбування,— ось тільки де? Замазують у стіни, в піч замазують, на горищі ховають. Може, стара тримає в матраці, ген який високий матрац під нею...

Павло Машталір, навпочіпки опорядкувавши чуже майно у вузол, звівся й сягнисто ступив до тапчана.

— Здрастуй, синку,— пролунав бабин голос.

Його лице скисло від несподіванки: баба Лизунка лежала, як і лежала, зі скрещеними на грудях руками, тільки ж очі її розплющились у низькому підлоб'ї і тепер блищали, як пролита на воду олія.

— В-ви ж-живі? — зродилось тремтінням його губів.

— Бачить бог, сину.

— Ж-живі,— спромігся повторити.— В-ви с-спали?

— Сон зморив, бо тепер не стільки того ходіння, скільки того лежання. А ти ж чого прийшов до старої баби?

— С-спитати, чи не продасте золота, бо два зуби ось покришились к чорту,— вирвалось.

— Яке ж у баби золото? Не клювали золота у мене кури тоді, як водились, і тепер, як уже перевелись.

— Авжеж, раз нема, то де воно візьметься.

Баба Лизунка спробувала звестись, та немочі звалили на подушку.

— А чом же ти, синку, не на роботі?

— Яка там робота! — човпів перед старою, затуляючи спиною вузол, бо вгледить — і відразу здогадається про все. І знайшовся: — Казали ж ви, щоб ослін позбивав...

— То ти позбивав? Щоб гості сідали? Коли прийдуть поминати мене?

Очі її, сіро-золотисті джерельця, хлюпнули на ослін розкарячений, на стіл із пляшкою.

— Воно й так водиться, що спершу замогоричують, а тоді до діла беруться.

— Зроблю, бабо, чом не зроблю,— бубонів.— Будьте певні.

— Я тобі вірю й не вірю, бо ти в діда свого Калістрата вдався, а той теж любив тулити горбатого до стіни. В Калістрата похвальби стільки, що на возі не вкладеш, а діла — й на навильник мало. Він згорів од горілки, а горілка до добра не доводить.

— Ну, замогоричив тут той ослін, поки ви спали, але ж не згорів іще й не згорю.

— Дай боже, сину, щоб не згорів. І твій батько Павло теж словами за золотими горами, а за ділом у запічку, таке вже насіння у вас. А тебе в колгоспі чого терплять? Бо робочих рук мов кіт наплакав, а робота не переводиться. Це б який хазяїн колись терпів такого наймита, що в петрівку змерзне коло волів?

— Тепер хазяїв нема й наймитів нема,— побуряковів на вузькому, як дinya, лиці Павло Машталір.— І де ви того вола побачите... Техніка така, що куди ста волам проти трактора!

Баба Лизунка завовтузилась на тапчані, чіпким олійно-водянистим поглядом хлюпнула на віко скрині, пузатий клунок на долівці. Хотіла звестися з постелі, та лишилася немічним тілом, тільки руки її війнулись.

— Обновки мої забрав? — кигікнула чудним голосом.

— Які обновки? — не втімив.

— А на смерть свою зібрала...

— Чи вам, бабо, на тому світі обновки треба? — спробував пожартувати, бо хміль брав своє.

— Як то не треба? — заперечила.— Там усі ходять в обновках.

— Та ну! Там приймають до компанії і без обновок.

— Ти антихрист,— сказала баба Лизунка і впала головою на подушку.— Ото чекала так довго антихриста — й ти прийшов.

Бачачи, що в бабі тільки дух теплий, Павло Машталір і зовсім позбувся страху.

— Який із мене антихрист? Чоловік, як і всі.

— Антихрист! Від тебе загибель світу. П'єш, гуляєш, ледарюєш, з жінкою — даєш рукам волю.

— Ха-ха! Таких антихристів ого скільки, а світ стоїть, як стояв.

— Ой, гойдається.

— Може, під вами гойдається, бо ви про боже думаете, а під антихристами земля тверда, ото й загойдається, як хильнеш чарку.— Згадавши про чарку, допив рештки горілки, п'явчастими губами пожував хліба.— Й що то за мода така — новенькі промтовари забирати в могилу. Ви ж тратились на ті промтовари, га? А на землі ім ужиток знайдеться!

— Від таких антихристів погибель світу,— наче молилася баба Лизунка.— Навіть померти по-людському не дадуть. А я ж на людську шану уповала.

— А що, уповайте, поки живі.

Старенька текла поглядом у стелю, наче в небеса, де їй явився сам господь-бог.

— Чуеш, синку? — озвалася.— Прошу в тебе добра, бо вже ні від кого добра не прошу.

— Просіть, бабо,— велиководушно мовив Павло Маштالір.

— Я й не гадала, що так попрощаюся зі світом білим, що балакатиму з самим антихристом.

— Пощастило вам,— юдливо так.

— То, антихристе, прошу добра від тебе. Ось візьми подушку й поклади на лице.

— Навіщо? — всміхався зверхнью.

— Хай не дихну, хай здохну, щоб тебе не бачити в смертну свою хвилину.

— Чого б я рук своїх докладав?

— Потрудитись лінъки, антихристе?

— Самі помрете, зосталося вже того життя з горобицій скік.

Узяв клумак із бабиними обновками й вагався — йти чи не йти?

— Поклади на лице мое подушку, бо дітей твоїх жалко,— простогнала баба Лизунка.

— А чого такий жаль до моїх дітей?

— Ти вже раз сидів у тюрмі? Сидів. А тепер сидіти-меш удруге, бо я викажу тебе, антихристе, от, хресій-бо, викажу. Але дітей кріпко жалію. Вони ж не крали й не крадуть і не винні, що послано ім такого батька. Славненькі обос, мені доля дітей не послала та й чоловіком обділила.

— Пізно вже думати про чоловіка та дітей, гадкуйте про загробне царство.

— Твої ж мені любі, Вірка й Славко, як огірочки обос в батька-антихриста. За те, що люблю їх, поклади подушду на лице й придави трохи, ніякого знаку не лишиться. Бо не хочу, аби знов упекли тебе, щоб Славко і Вірка осиротіли, бо нежай хоч батька-антихриста мають у хаті.

— Самі переставитесь...

— А я б тобі сказала, де ще горілку приховано.

— Де? — пожвавішав на моругому лиці.— Раз кажете за могорич...

— Ти ж який? Ослін замогоричив, а ослін як стояв раком, так і стоїть... Скажу за приховану пляшку, знову замогоричиш діло, а до пуття не доведеш, бо тобі ступінь по золотому й торкнутись до подушки.

— Ви тільки скажіть, а тоді побачимо,— пообіцяв похмуро.

— О, якби вже я того не побачила!.. Раз комизишся, раз перебаранчаєш горілкою, то я таки зведусь, ще ніженъки понесуть мене до людей, аби знали за злодія. Не хочеться гріха брати на душу, а візьму, бо свою вдачу не перекую, завжди допоминалась правди.

Баба Лизунка (витіпаний околотик, а не тіло) випросталась на тапчані, вже ладналась на долівку ступити, як Павла Машталіра кинуло до неї:

— Бабо, лежіть! Де у вас є те здоров'я, щоб ходити?

І пхнув долонею в струхлявілі груди. Стара впала горизнак, зіпала проваллям рота, в її очах ворушилися слізози — прозорі, як роса.

— Кажіть уже, де півлітра?

Її вуста зашелестіла.

— Голосніше! — мовив, наставляючи вухо.

— У ковбашці...

За всякими вузликами в ковбашці справді знайшлася пляшка горілки, придбана бабою задля якоїсь хазяйської оказії. Павло Машталір нахильці випив із шийки, займаючись хмільним полум'ям, і весело сказав:

— Весна, бабо, надворі, а вам на душі смерть. Хоч би до осені пожили, бо старі люди люблять мерти на осінь.

— Уже замогоричив, щоб ти залився? — знайшлася Лизунка на чутному голосі.— Бери подушку, бо діток жалко твоїх...

— А кому не жалко? Думасте, не жалко мені? — тепер, на похмілля випивши, наче кайдани з мізків познімав.— За віщо ж на мене клепати наклепи, коли я нічим не скривдив вас?

Та й розв'язав отой вузол, а з вузла бабині смертні обновки руками-туманами знову порозкладав на віку скрині.

— Все в ажурі,— бубонів,— на тому світі в таких модних нарядах гулятимете в компанії покійників, ще красиціша, ніж Бріджітт Бардо. А поки що живіть, я хочу мати чисту совість, не хочу вас тримати на своїй совісті.

— В душі в тебе чорно, мов у комині...

— Ха-ха, бабо, душа моя така бува, мов небо в зорях, а то справді наче в комині там, бо душа є душа, самі знаєте.

— Бур'ян пустоцвітний...

— І зовсім не бур'ян пустоцвітний, раз двох діток маю, самі на них любуетесь... Так що живіть, бабо, мені совість моя дорога. Я вас не грабував, так що нема чого заявляти. Ну, випив чарку, ну, заповіти ваші вислухав. Раніше, розказують, як? Ще як чоловік при пам'яті, а вже потойбічне царство йому в голові, то приходив батюшка, маслособорував того чоловіка, еге, чоловік сповідався, заповідав усяку всячину. Тепер батюшок тих — мов кіт наплакав, перед смертю колгоспники наші не сповідаються, хай грішив чи не грішив. А я до вас, вважайте, навідався батюшкою діло, посповідались ви переді мною, тепер уже легше відходити на той світ. Чи ще який заповіт наготовили? Кажіть, я слухаю й передам кому слід.

— Скажи, синку, всім, що ти антихрист,— прошелестіла баба Лизунка легкими, як листя, вустами. — Хай знають, що від тебе загибель світу.

— Наврипілось вам на язик! — сіпнув досадливо динькуватою головою.

Павло Машталір ще випив із пляшки, тепер йому й море по коліно, тепер ладен гори перевернути, чуючись на силі та великородністі.

— Прощавайте, бабо,— сказав,— колись іще здибасмось отам!.. — І тицьнув пальцем у землю.

Коли видобувся на вулицю, ним гойдало, немов човном по хвилях.

А баба Лизунка, змагаючи неміч тіла, що вже наче не належало її душі, що вже намагалось відцуратись її душі, звелась і сіла на тапчані. Призбирувала в собі силу, щоб таки ступити ногами на долівку, щоб вибратися з хати надвір, щоб застерегти людей: навідувався в гості антихрист, маслособорував її, випитував заповіт, заливався горілкою, а від того антихриста погибель світу, стежіться його, ось який заповіт баби Лизунки...

ПІЗНЯ ДОРОГА ДОДОМУ

Того вересневого дня, пізно повертаючись із сільради додому, Семен Олександрович Семигайло при світлі круглого місяця, який саме вивалився з-за хмари великим сріблолускатим колом, ще зоддалік запримітив поблизу свого подвір'я чудну тінь. Чудна тінь горнулась до стовбура старої розсохатої верби, що шатром нависала над оспалою стежкою біля воріт.

— Льоньчику, це ти? — підйшовши ближче, здивувався Семигайло, впізнаючи в чудній тіні під вербою дев'ятирічного хлопчина, що з батьком та матір'ю жив через кілька садіб од нього. — Ти чого в цю пору не спиш, чого під вербою стоїш? Чи, може, сталося щось у дома? Ходімо, заведу.

Семигайло взяв якусь аж закоржавілу від нічної прохолоди дитячу руку, щоб відвести заблуканого малого сусіду додому, як несподівано Льоньчик потягнув убік за вербу, за кущі бузку, посаджені вздовж штакетів:

— Дядьку Семене, ходіть-но сюди...

За кущами бузку на лавці, де вечорами для бесід збирались дрімучі бабці з ближчих обійст, сиділа його мати Явдоха Василівна. Висока й худа, вона попелясто сіріла довгобразим скорботним обличчям у рамі чорної хустки, що китицями звисала на плечі й на груди. Під пахвою в матері примостилась кругленька, як печеричка, семирічна дочка Раїя, заморочена курячим сном, коли спиш — і зорі бачиш.

— Чого це ви тут ночуєте, а не в хаті? — зривались із язика ошелешені слова, бо ніяк не міг отямитись від побаченого. Невже Сидір Притика розбужився і з хати вигнав? Але ж за ним начебто не водяться такі фокуси, як за іншими.

В іхньому селі неподалік від школи діяв заготівельний пункт від районної контори, де на бойні Сидір Притика був і за колія, і за різника: якщо треба, він заколе різницьким ножем вгодованого кабана, якщо треба, з таким артистичним хистом ударить ножем корову по шиї, що вона враз із чотирьох ратиць — мов розчахнулась на кризі. Завжди в нього — свіжа кров'янка й свиняча свіжина, скрізь він жданий і шанований гість, бо кому на теперішні часи не знадобиться товч для відгодівлі

поросятка, гусей чи качок, а в Сидора Притики товч завжди на заготпункті є в руках, тому-то до нього завжди слід мати підхід...

— Ходімо з нами,— сказала Явдоха Василівна, зволячись із лави та беручи маленькі руки обох дітей у свої — великі та обвислі, мов наморені пташині крила.

Колись, замолоду, Явдоха Василівна була дояркою в колгоспі, та мусила кинути худобу: пішли діти, а з ними і всякі недуги, з якими випадало марудитись іще більше, ніж із дітьми. Рум'янощока, тілиста дівка, на яку мимоволі заглядалося старе й мале, вона обернулась на плакотілу й пласколицю страдницю, що зорила на світ карим болем змучених очей.

— Куди ходімо? — завагався Семигайло.

— Ви голова сільради чи не голова?

— Голова сільради.

— Значить, ходімо з нами, раз уже в цю пору дочекалася з дітьми на вас.

Явдоха Василівна рушила, як буря, підхопивши дітей, що двома слухняними листочками повіялись по стежці.

Ось і їхній дім — цегляні хороми за дощатими ворітами, що темніли неприступним китайським муром. Молодий голова сільради Семигайло геть отетерів, бо Явдоха Василівна грозовою бурею пройшла мимо свого обійстя, й діти слухняно повіялись у вітрі материної ходи.

— Та куди ви тікаєте від своєї хати! — намагався захопити у вовчу глухомань неосвітлених вікон і, не почувши й слова у відповідь, наддав ходи, начебто і його підхопив шквалистий порив.

Явдоха Василівна спинилася під гінкою березою, що свічкою здіймалась на краю вулиці. Тут, у старій хатині під пожолобленим шифером, жила вдовиця Галина Сорока, яку можна б назвати вдовицею вільної поведінки. Щоночі під березою-свічкою простоював якийсь грузовик якщо не з їхнього району, то з сусіднього, удосвіта акуратно вирушаючи в трудовий рейс, бо Галина Сорока працювала на пошті, а тому раненько спроваджувала гостей.

— Їхній батько, — труснула обох дітей за руки, — в Сороки ось зараз. Із ким іще заберу його додому, як не з дітьми та не з головою сільради? Хай сором його поїсть — більше не вчащатиме.

Й що зоставалось молодому голові сільради Семигайлу? Треба було слідом за нею йти під вікна чужої хати. Шибка під п'ястуком озвалася щербатим дзвоном — і совине безгоміння у відповідь. Знову шибка брязнула —

і заколосилась тиша. Втретє в колосистій тиші підпайдьомкнула дерев'яна рама...

Галина Сорока, світячи в темряві потоками сніжно-ляного волосся, вглядалась у нежданах гостей і спершу не могла дібрати мови Семигайлої, а коли дібрала — хрестом руки склала на грудях:

— Схаменіться, людоњки, чи ви не пообідались ма-ківників на ніч?

Явдоха Василівна, підтручуючи плечем голову сільради, посунула з дітьми у війстя дверей, хазяйка мимоволі влипла в одвірок, бо куди ж їй, жіночці й справді-таки з сороку-білобоку, та й спинити наглу бурю з градом.

Семигайло, мружачись від електричного світла, винуватим поглядом кинув по хаті:

— Бачте, нікогісінько...

— А стіл! — показувала Явдоха Василівна на стіл у заквітчаному рушниками кутку.— Ви крапце подивітесь на стіл.

Стіл було заставлено тарілками — й огірки, й капуста, й ковбаса. Довкола пишної паляниці стояло кілька пляшок — й пиво, й мінеральна вода. Два стільці наче зовсім недавно порозбігались один від одного.

— Ось підпоювала й підгодовувала, наче вдома голод! — глухими словами вибухнула Явдоха Василівна.— Шукайте, десь мій Притика заховався.

— Не в ліжку заховався, бо й подушки не збиті,— спробував пожартувати Семигайло.

А що гнівна Явдоха, тримаючи дітей за руки, стояла посеред хати чорною хмарою, яка ось зараз розпережеться блискавкою й громом, голова сільради нехотя заглянув під ліжко, відчинив і зачинив дверцята шафи.

— Подивися, чи нема сокири під лавкою,— порадила хазяйка, що й досі тримала руки хрестом на грудях.

— Для когось же ти, Галю, накрила на стіл! У таку пізню пору...

— Для тебе й накрила, Семене.

— Хіба знала, що я прийду?

— Знала, що прийдеш. Тільки не знала, що не сам, що з обшуком. А хто тобі дав право на обшук?

— Явдоха з дітьми дали, а я й узяв те право, так що даруй.

З сусідньої кімнати, заставленої всякою консервацією на зиму — банками грибів, ягід, слив, огірків, помідорів, подався в сіни. Для годітесь, міркував, слід і на горище зазирнути, бо від скритника Сидора Притики всього

сподівайся. Та навряд чи подерся б по забризканих курячим послідом щаблях розхитаної драбини. З сіней окремі двері вели в якусь прибудову. Натиснувши на електровимикач, Семигайло штовхнув ті двері. Увійшов до прибудови в раптовому вибуху світла, що пробудило дебелого кабана у відгородженному закуті. Кабан зарохкав, блимаючи закислими очицями, а Семигайло сам собі не повірив: за кабаном скоцюрилася людська постать обличчям до стіни. Семигайло взяв лозину, що стояла біля клітки, й спершу полоскотав кабана, який зарохкав удоволено, а тоді вже полоскотав за вухом і лежачого чоловіка:

— Вставай, Сидоре, вставай! Чого біля свинівлігся? Хіба тобі біля чужої свині солодше спати, ніж у дома біля законної жінки?

Сидір Притика зводився важко, обтрущуючи з себе підстилку-потеруху, а очі в чоловіка бігали, як сірі панцики.

— Ну й чудний ти! На пункті колеш свиней різницьким ножем, а тут ось обймаєш свиню, наче молодицю! Чи, може, і на бойні цілуєш свиней, перш ніж загнати їм ножа під серце?.. Ану вставай і гайда до жінки та дітей, чекають на тебе.

Може, Сидір Притика спробував би ще випроситись у голови сільради, але як ти випросиця, коли жінка із дітьми стоять у їхньої сільської влади за плечима й поглипують у шестеро змучених очей? Невдатливий залицяльник видобувся від кабана, взяв сина й дочку за руки, відібравши дітей у матері.

— А ви чом не спите у цю пору? — буркнув. — Людські діти давно сплять, а ви літаєте безпритульними совами, ну-ну... Це ж якби мати спала, то й ви спали б, а то... Ходімо додому, бо ж і до школи завтра.

Возз'єднана родина посунула в ніч, морок хутко поглинув їх.

— Ну й артист! — пожартував Семигайло. — Прийшов, Галю, до твого кабана залицятися.

— А чи я не казала, що нема в мене? — озвалась жінка, плямисто рожевіючи щоками.

— Авжеж, не до тебе навідався, а до свині... Можу посвідчити як голова сільради... Завдав клопотів опівночі, звиняй... Тільки от що, Галю... Кабанчик у тебе славний, правда, кому не закортить погостювати в такої свині, та от чи не забагато до цієї завтрашньої свіжини вчашає колів?

— А як подобається людям мій кабанчик, то чи я винувата? — усміхнулася, вже й не така роздосадувана, як перше.

— Авжеж, свиня винувата! — жартував.

— Хіба ж ти, Семене, свиню не тримаєш?

— А хто в нашому селі свиню не доглядає? Тільки ледарі не доглядають, а я теж не чекаю ковбаси з магазину.

— Гадаєш, до твого підсвинка не приноровлюються колії вже зараз, хоч, здається, ще й ранувато? Оксана твоя казала, після різдва заколете, а вже колії точать на нього різницькі ножі, аж дзвін по селу стойть.

— Не чую дзвону, — захмарився лицем Семигайло, здогадуючись, куди гнететься круте коромисло іхньої пізньої розмови.

— Бо чути не хочеш! А ти ось вийди надвір — і на гостри вуха. А як навернешся додому, не забудь поглянути на свого кабанчика: чи хто не підночовує під тепленьким свинячим боком?

— Отак мстиш, еге?.. Мене служба привела сюди, а ти...

Справді мстила, бо хотіла віддячити кривдою за кривду. Молитовно склавши долоні, засвітила над ними пломінікі свічки в очах.

— Присягаюсь життям рідної матері! Назвати? Назову, хресій-бо!

Холодна крижинка болю вдарила в серце, струм холоду дійшов до скронь, де зашуміло рясною весяною зливовою: так не брешуть, так у гніві кажуть правду, щоб відомстити. А самі губи сказали:

— Все брехня! Своїй Оксані вірю, як самому собі.

У відповідь хльоснуло зливою сміху, знущальна зневага полиновою тugoю стояла в скаламучених карих водах очей.

— Ага, боїшся знати правду?

— Не боюсь ніякої правди, а боюсь обмов. Тільки на мою Оксану ще ніяких обмов не стулено й не стулять.— Злі хрипи стали в горлі, й через чагарі тих хрипів слова ледь продирались.

Зсутулений, вийшов у вересневу ніч під високі зорі. Гіркі, зів'ялі пахощі осінньої землі раптовою живлющою снагою спершу запаморочили й через мить пронизливо ясно осяяли свідомість. Гостро й болісно відчув і цю студену ніч, що з похмурою величчю владарювала кругом, і власне горе, що так ізнагла звалилось. Як риба,

викинuta на берег, вбирав соковиті пахощі повітря — й не міг надихатись, не міг відійти душою.

Тут, під високими шелестами-сплесками гінкої берези, й лягла на плече жіноча долоня, й невеличка Галля Сорока вже подивилась на голову сільради знизу, з розкуйовданого снопа свого сніжно-лянного волосся.

— Я набрехала тобі зі зlostі. Оксані й слова не кажи про мою брехню, бо чого має страждати через мій язик? Тобі пощастило з Оксаною, а їй із тобою, я від заздрості...

— Я знаю, що неправда про мою жінку,— зронив.

— Заприсягтися?..

— А-а,— видихнув гіркоту.— Ти вже заприсягалась...
Матір'ю...

— Бачу, не віриш.— І раптом вона заскімлила тоненько, струмок зойку ллявся їй із рота, жебонів сухим пісочком розпачу:— Ну чого ж я така дурна, га? Чи мені горяного мало? То ще мені чуже горе треба? Та не хочу я горя ні тобі, Семене, ні твоїй Оксані. Бо не винуваті ви, що мое життя так склалося. Й ти не винуватий, що Явдоха за руку привела в мою хату, мені Явдоху жаль і двійко діток її жаль, не винуваті... Чого воно в житті все колотиться отак, чому не по-людському в людей?

— По-людському, Галю. Тихіше, бо ще почують, село і вві сні чує та бачить.

— Хай бачить, хай чує... Прости за обмову та наговір, коли можеш.

— Тут уже так: прощай чи не прощай — однаково.

Несвідомо гладив долонею шорстку її сніжно-лянну голову, через його сорочку проступили її сльози, які чулись на тілі теплою раною-садном.

— Повір мені,— благала,— повір мені, що збрехала. Нічого не прошу, лиш прошу, аби повірив, що зі зlostі.

— Зі зlostі, авжеж,— не заперечував.

І, м'яко відірвавши її руки від себе, подався вулицею, що вже спала. Оглянувся — під березою видніла постать, ледь освітлена білим волоссям — таким, як білі зорі в осінніх високостях неба, якби з тих зірок та наткати лляних ниток... Ось і хата Сидора Притики. Похмура, вікна й не блімнуть вовчими зіницями. Постояв хвильку під дощатими ворітми, вагаючись — зайти чи не зайти? Й мимо подався, наче поніс на плечах кам'яну брилу мороку, на яку обернулась хата.

Розплющував і заплющував очі, мовби грався Семигайло в дивну гру з самим собою. Бо коли на мить заплющувався, тоді пропадала їхня вулиця нічна, а разом із

нею — й те, що сталося. А коли розплющував очі, недавнє поставало навіч разом з вулицею. Отак він грався сам із собою, а пам'ять пашіла спомином, і цей спомин не пропадав, хоч заплющуйся, хоч розплющуйся...

Ось і хата його, стримить висока телевізійна антена, біля якої цілий день хурделяться голуби. А о цій нічній порі ні голубів не приймає антена, ні телепередач. Стоячи біля хвіртки, уявляв собі Оксану, яка зараз спить у ліжку, й лице її примарно мерехтить у чорних водах довгого, розметаного на подушці волосся, уявляв п'ятирічного Валерку, що спить у своїй окремій, заставленій квітучими вазонами, кімнаті, де врозкидь по підлозі вляяються іграшки. З подвір'я струмували терпкі пахощі м'яти, а ще пахло тютюном: його, Семигайла, так у дитинстві паморочив дух тютюну, якого насіював батько, що в цьому році й сам насіяв на подив усього села, що давно перейшло на фабричні цигарки.

Не ступлю до хати, поки не засвітиться вікно, вирішив Семигайло, бо має ж Оксана почуття, що стоїть отут під ворітами. Ген телевізійна антена як далеко ловить сигнали, відтворює на екрані, а вона-от... Ні, Валерка хай спить, хай дитина не встає... Ніжність до сина пронизала серце, яке полегшало від тієї ніжності й попливло, попливло...

Вікна чорніли невидючими чорними більмами.

Авжеж, усе брехня, хотів переконати сам себе, зозла набалакано, в гніві обмовлено, сама ж обмовниця зізналась у брехні, плакала й випрошувала прощення... Яка халепа, яка халепа! Mir же він сьогодні й до кума податись у гості, бо похваляється кум привезеним із Вінниці пивом та свіжими раками. Якби подався до кума, то за пивом та раками засиділіся б до ранку, це вже не вперше. А вже від кума й додому не заходив би, подався б одразу на ранковий автобус до району: сьогодні з десятої години в районі нарада для голів сільрад. От би й не лягла йому нині пізня дорога додому, от би й не зустрівся під цією похнюопленою вербою з Явдохою Василівною та її дітьми, от би й не довелось іти до самотньої вдовиці з общуком, от і не довелося б чути речі, які залетіли до вух, а вилітати звідти — не вилітають.

І чому ж йому вчора така тяжка й гірка дорога судилася додому?..

ПРЕЛЮДІЯ ВЕСНИ

Уже давно кортить написати про те, як у природі ще взимку народжується, поволі утверджується й живе передчуття майбутньої весни. Особливо гострішає це мое бажання десь у середині місяця лютого, коли день починає стрімко прибувати: досвіток світає раніше, а вечір вечоріє пізніше, сонце все вище й вище спливає у небеса. І полонило мою свідомість це бажання сьогодні якоюсь фатальною невідчепливістю, начебто мені на роду написано таки уважніше послухати передчуття весни і в природі, і в самому собі.

Купол погожої небесної блакиті накрив видимий простір землі, залитий сонячним промінням. У різну пору дня лютневий сніг цвіте по-різному, проте зараз, ополудні, розцвів чи не найяскравіше. От іще вранці його безмежні, простелені в полях полотна біліли стримано, немов берегли чистоту холодної цноти, віддалік вони мовби ледъ-ледъ темніли легкою серпанковою синню. Та коли сонце знялось високо, коли хлюпнуло донизу потоками світла, під їхньою чаюдійною силою сніги в полі зацвіли, забуяли рясним сяйвом. Це сяйво здається нев'янучим, воно лежить у вінцях обрію і, либонь, відзеркалюючись угору, освітлює чисті безхмарні небеса разом із сонцем. Народжене й випромінюване розквітлим снігом сяйво можна порівняти з усмішкою, що горить і не гасне, і хоча ця усмішка холодна, все ж зогріває душу.

Безлисті чорні дуби та граби в лісі рельєфно чіткі, і в прогалинах між стовбурами погляд летить далеко, не те що влітку чи восени. Голі крони дерев на тлі чистого неба творять химерно продуману структуру, якийсь біологічний радар, котрий своїм чуттям налаштований на найтонші, майже невловні позивні космосу, сонця, майбутньої весни. Сніг унизу нагадує перфокарту, де для тямущого ока записано сліди птахів і звірів. Чіпляючись за гілля і сухо шарудячи, з дубка-нелинія зривається згорнутий трубочкою листок, уклікнувши поміж цятковання слідів. У безвітряній тиші добре чутно кожен звук, кожен шерех. Раптом, порушуючи цю тишу, лунає крик сойки, різкий і неприємний, а потім бачиш і її поміж верхів дерев: пишна, бурувато-червона, з червонястим

чубчиком на голові, сойка летіла на короткуватих крилах, а за нею, повторюючи маршрут між сосен і дубів, линула друга сойка. Помітили якусь небезпеку й тому закричали? Вже зникли, уже розтанув іхній слід у повітрі, а відтак розтануло й відчуття тривоги, навіяне цими крикливими й метушливими птахами.

Не вперше помічаю, що отут, де ростуть старі сосни поміж дубів, водиться багато дятлів. Згори лунає розмірений стукіт, що перебивається інтервалами, і в тому постукуванні — розсудливість і селянська непоквапливість у важливому ділі. Ці звуки можуть линути довго, витворюючи скупу й одноманітну мелодію, та все ж таки цікаву. А то зненацька із сусіднього дерева наче трасуюча черга проліттється, ніби прокотиться довгий і нервовий стъбок швацької машинки, щоб невдовзі вмовкнути, щоб повернути лісовій тиші оте рівномірне й неквапливе постукування.

Хазяйновиті й уважні, зодягнені в сорочки чорно-білого пір'я, подекуди з червоненськими плямками на потилицях, дятли міцними дзьобами цюкають і цюкають по корі стовбурів і гілляк. Учепившись пазурами за дерево й перебуваючи у вертикальних позах, вони завжди нагадують мені сільських електромонтерів, що поздирались на стовпах прикріпленими до ніг залишними гаками.

Ось один дяtel, верткий і проворний, від нижнього сучка на сосновому стовбурі якимсь чудним зигзагоподібним рухом, якимсь дивними спіральними стрибками злетів до смарагдової розлогої крони, там кілька разів ударив дзьобом, наче постріляв по корі, і вже зірвався, і вже стрімко пірнув у кришталеву прозорість лісового повітря, наче осяяній підсвідомим спонуканням, заказаним для моого розуміння. Поміж інших дятлів наче вийнуло миттєвою тривогою, деякі з них заметушились, та вже скоро знову заспокоїлись, били по корі, і луна іхня нагадувала звук метронома.

Ще в них не шлюбна пора, зимова, передвесняна, а в шлюбну весняну пору хіба ж тільки такі трелі можна почути, коли в моторошному якомусь шаленстві молотять дзьобами по корі, і далеко довкола лине сухий, автоматичний гуркіт, у який вкладається гостра, подиву гідна пташина пристрасті!

Наступний день видається зранку туманно-морозним, небо заволочило хмарами. Повітря зіткане з дрібнєсеньких голочок, із крихітних колючок, із близкучих мініаторних цяточок, повітря схоже на сухий хмільний напій,

що дере піднебіння й опікає горлянку. Дегустуй цей студений лютневий напій увію, смакуй більшими чи меншими ковтками, відчуваючи, як його первісної гостроти цілюща сила розливається по жилах, примушуючи кров звеселіти, примушуючи думки до бадьорішого плину. Дивним чаром володіє цей терпкоморозний напій, бо жадібнішими очима дивишся довкола, бо все сприймаєш із тією безпосередньою свіжою зачудованістю, яка властива дитинству а чи зоряним хвилинам твого самопочуття.

Нинішнього ранку дерева зацвіли.

Ясени й клени, берези й дуби, горішина й калина позацвітали. Вони позодягались в цвіт від піdnіжжя стовбурів до крон, кожна гілочка цвіте, кожен сучечок. Зацвівши інеєм, обібрившись його шовковими пелюстками, прикрасившись майстерною філігранню його пелюсток, дерева зараз видаються казковими, наче то перебувають у площині іншої дійсності, у незображеному трансі. Такий транс спроможна навіяти тільки зима. Ага, каже вона деревам і кущам, та всякому штурпаччу на галівах, та всохлому очерету біля замерзлого озера. Ага, каже зима, хай вам про весну мріється, але ж ніяка весна не подарує вам такого цвіту, як я. Своєю волею я обнізала цвітом кожну вашу гілочку, кожну галузку, кожний сучечок, а весна чи здатна мертві дерева оживити цвітом? Беріть усі мої коштовності, всі запаси срібла й самоцвітів — і радуйтесь щедрій зимі.

Інеєм порозцвітали дерева, стоять одухотворено-ясні, їх кожне видається великою квіткою, хай і холодною, таж не може зима похвалитись теплими квітами, що грають яскравими барвами.

Розвіялись хмари, й вільне сонце засвітило цвіт інею на деревах.

Як три феєричні вибухи буйної фантазії зими, стоять віддалік одна від одної над річкою три верби. Їхнє текуче, спадисте гілля особливо густо обнізалось пухкою білиною, й верби скидаються чи то на обвапнені кістяки, чи то на крейдяні мурування. Так, три вибухи буйної фантазії зими, її шедеври, якими не можеш не милуватись.

Листя на дубах-нелинях по різьблених краях узялось густішим інеєм, а тому здається, наче припудрений снігом багрець листка вставлено в різьблену пухову рамочку-облямівочку.

Старі й молодші черемхові дерева світяться хоча й не гронами черемхового цвіту, проте їхні теперішні прикра-

си чи не кращі за весняні, бо весняні мовби скупіші, невиразніші.

Гурт берізок, оточений молодими дубками, сприймається мало як не ефемерне видиво, такі вони свіtlі й чисті, такі повітряно легкі.

На знайомій місцині, де ростуть старі сосни та дуби, сьогодні о цій поранковій морозній годині дятлів менше, ніж учора. Лише зовсім зрідка, невидимий серед високого гілля, озветься зовсім тихесенько, вистукавши дріб-морозянку, й затихне. Й перегодя знову, наче в сомнамбуличному забутті, якийсь інший дятел просіє в повітря сухесенькі звуки, наче почепить разочок намиста із звуків-бісеринок поміж зеленої хвої. Змерзлими голосами, зблаклими й кволими, зрідка озиваються повзики, проте їхні голоси назвати співом важко, швидше схожі на жалібні скарги, в яких радості не тепліє й трошки. І ще рідше, ніж повзик, із того примарного цвіту-інею, який обернув гілля на плетиво коралових атолів, озивається пищуха-підкоришник, і голос її писклявий та пустісінський — це також не пісня, в якій мала б бриніти радість.

І раптом одухотворений інеем ліс озивається гортанними, грудними звуками: кру! кру! Темний морок і хаос прачасу чуються в різних звуках, що покривають усі інші пташині голоси, що тонуть у розлогих і важких хвилях «кру!», наче в магмі. Так протяжно і довго може скрипіти старе сухе дерево, вібруючи неживими жилами. То один грак озивається до другого, чуючи лютневу пору зовсім не так, як інші птахи. Шлюбні грища в граків починаються в лютому — либонь, найраніше в усьому пернатому й крилатому царстві.

Граки вмовкли, й тепер знову чути, як дятел сипнув морозянкою-скоромовкою, якоюсь інтимно притищеною. Знову там і сям сяйнули зморені голоси повзиків, скupo озвались пищухи. По черзі застrekотавши, пролетіло над верхами дерев дві сороки, пірнаючи в польоті донизу й вигулькуючи вгору. Наче два строкаті вертольоти промайорили в повітрі.

Квітки інею на кожному дереві не схожі між собою, відмінні. Особливо пишними видаються на сосні, де оторочена інеем хвоя нагадує хризантеми завбільшкі з кулак. Гострі іскорки сіються донизу так, як навесні сіються пелюстки з розквітлої черешні чи вишні.

Коли від лісу через поле поглянеш на село, то о цій зимовій порі, коли палає сонце і весь простір завуальований інеем, здається тобі село пастельною картиною, де

використано тільки білий колір, де художник від усієї душі навтішався, порозкошував гамою відтінків білого кольору.

І вже ополудні лютневий цвіт із дерев опав.

Ще недавно красувались у щедрих дарунках зими, що сліпили зір, а тепер сонячне проміння прибрало іній, розтопило й розвіяло золотими своїми вустами, явивши чорну фактуру стовбурів та гілля в голій графічній рельєфності. Вже немає гострої снігової мли в повітрі, воно хоч і прохолодне, та чуються в його прозорих водах свіжі хвилі тепла. Ополудні в голосах птахів уже не бринить ота тоскна приреченість, що слабенькими давіночками видзвонювала зранку. Дятли дружніше й завзятіше гострими дзьобами лупцють по деревах, вишукуючи мурахи та личинок, що заснули на зиму.

Сніг у полі побілішав, тепер проміння не тоне в гострій млі, що насичувала повітря, не гасне в розстелених під ногами полотнах, що зараз нагадують молочні дзеркала й відображаються у високості, освітлюючи їх іще дужче. Й село вже не схоже віддалік на пастельну картину, де торжествує білий колір та його відтінки, тепер село наче вугіллям випалене на крейдяному папері.

Кілька днів поспіль на клені під моїм вікном появлялась білка. Попелясто-руда, наче попіл змішано з перетертю глиною, білка то на гілляці сідала, то чіпкими пазурцями чіплялася за стовбур, а то починала снувати неспокійно довкола стовбура... Ні дупла на клені не було, ні поживи якоїсь, щоб приманювати білку, проте щось кликало сюди вогнисте соторіння з гострою мордочкою й нашуленими вухами, щось приводило кілька днів поспіль.

А сьогодні справжню гонитву у безоглядному феєричному шаленстві явили перед моїм зором дві білки. Одна тікала, а друга наздоганяла. Одна з гілки на гілку, з сучка на сучок, чіпляючись лапами, падала по стовбуру сосни вниз, і швидкість її польоту-падіння була така, наче в пташки у вільному ширянні. Здавалось, що вона й не торкається тих гілок та сучків, що її розпластане в польоті тіло лише струменітъ, як може струменіти меткий огонь. З такою самою спритністю друга білка линула слідом за першою, майже точно повторюючи її маршрут, і линула з такою самою відчайдушною безоглядністю. Дикий азарт полонив обох у тій втечі-переслідуванні, що обернулася на захоплююче двоєдине дійство. Скочивши

чи й не скочивши на землю, зоставивши чи й не зоставивши в пухкому снігу шрапнельні фонтанчики слідів, перша білка вже летіла з такою самою хижою швидкістю по стовбуру сусідньої сосни, а переслідувачка гналася за нею. Вони немов пульсували довкола стовбура, рухаючись угору, зв'язані спільною пристрастю: їй чим довше тривала іхня завзята гонитва — з гілляки на гілляку, що навіть не встигали прогнутись під іхніми натхненними тілами, з верху на верх, — тим дужче здавалось, що так має тривати довго, завжди, адже в цьому дійстві не повинно бути ні переможців, ні переможених.

То був неповторний біг, коли за дорогу білкам правила соснова хвоя так, як птахам за дорогу править саме повітря. Вони зникли десь у сплетених між собою зелених шапках дерев, можливо, й далі творячи той завзятій біг, ту азартну гонитву, а я довго не міг позбутись враження потрясіння від рухомого вогнистої малюнка, який вони малювали своїми хмільними тілами. Коли, здавалось, на невидних крилах летить клапоть живого вогню, летить так швидко, що й не здатен підпалити нічого, а другий клапоть живого вогню летить так само навально, щоб, може, злитись воєдино, зіллятись докупи і спалахнути клубком полум'я, клубком червоно-рудого шаленства!

Блокаючи в лісі, в полі чи лузі, скрізь натикаєшся на полищені гнізда. Звичайно, о цій зимовій порі бачиш їх не так багато, як увосени чи ранньої весни, коли ще листячко не розвинулось, тільки прокльовується. І хоч заметено снігом, усе ж натикаєшся на ці пташині житла, звиті переважно на кущах чи на гіллі дерев.

Десь під снігом зараз, вимощені в ямках, поховались гнізда вівсянок. У дуплах дерев чекають гнізда на одудів. По норах попричиваються гнізда дрібнесеньких бджолоїдок, які можуть завдати шкоди пасіці, поївши бджілок-трудівниць, а не шкідливих комах. І, звичайно ж, заметено снігом у степах та полях, по луках та лісових галечинах гнізда жайворонків — і польових, і чубатих посмітюх, і степових джурбаїв, і жайворонків лісових. А скільки вихололих пташиних родинних вогнищ розкидано скрізь: під стріхами хат і клунь, на тваринницьких фермах, під мостами, в штабелях дров, у берегах річок, у пеньках, під корінням, під кущиками зів'ялої трави, на порубах, у купинах! І яких тільки форм набирають гнізда, витворювані хоч і споконвічною, та все ж таки незмінною пташиною фантазією! В сорокопуда-жулані вони схоже на чашку, у кропивника-оловового

очка воно велике й кулясте, з боковим входом, у вівчарика схоже на кошик із кришкою.

А які тільки матеріали застосовуються на будівництво гнізд! Ремез — талановитий і вибагливий архітектор, у якого все йде в діло: і волос коня чи корови, і конопляні волоконця, і пух рогози чи осокора, і всілякі лусочки, і насіннячко. А дрібненький зяблик моститься десь на верху явора чи тополі, та ще й уміло ховає своє гніздечко від людського ока та від недоброго птаха, маскуючи його під кольори того дерева, де поселився, а для цього оздоблює гніздо корою явора чи тополі, а то й лишайниами, наскубаними з кори. А соловейко-варакушка не відмовляється ні від сухого листячка, ні від торішньої трави.

Середина лютого, дні прибувають, багатшає сонячне тепло. Гнізда чекають на повернення господарів. Звичайно, деякі з них зостануться покинутими, деякі будуть захоплені іншими птахами. Тепер вони чи снігом занесені, чи напівзруйновані, однаково ж — чекають! У лозняках, в очеретах та в осоці, виліплени з сухого листя, очерету та осоки, чекають гнізда на кобилочку солов'їну та кобилочку річкову, на очеретянок — чагарникову, ставкову, садову, лугову, а ще ж і прудку та індійську. А ще в лісі та лісопосадці на іволгу-вивільгу чекають гнізда-кошики, сплетені з волоконець та листя, вимощені пір'їнками та волоссячком. А ще на порубах, по галявах, по узліссях чекають на повернення щеврика-коника, жовтобрового, строкатогрудого, — гнізда цих птахів замасковано під зів'яло папороттю, під бур'яном, побіля пеньків.

Цілі сузір'я гнізд, у яких кипіло торік турботливе життя, тепер, у середині лютого, начебто являють закодовану шифrogramму, яку ні кому не дано прочитати, крім птахів, коли вони повернуться по домівках.

І вже тепер думаєш про ті пісні, з якими вони полетіли до вирію і з якими мають повернутись додому. Їхні пісні — то немов і є прочитання вголос оцих закодованих шифrogram, які поки що німують, порожні й холодні. Думаєш про те, що прилине з весняною піснею жайворонок, щоб пронизувати вільні польові безмежжя дзвоном шлюбних пристрастей, прилине соловейко, принісши непротрачену любов свою, і чорно-синя ластівка прилине. Ждеш на голос шпака, що навіє тобі дитячі враження про повоєнне дитинство; й на голос іволги, яка начебто з горла-флейти розливає звуки; й навіть чекаєш на голос

закоханої дрімлюги, який може видатись перепадистим сюрчанням жабки, яку називають частничицею. Стриж-серпокрилець, одуд, сиворакша, деркач, боривітер — десь іще далеко іхні пісні, в теплих краях, але ж неминуче мають повернутися додому.

Сонце, прибуваючи в середині лютого все більше й більше з кожним днем, уже готується до їхнього повернення. Воно будить або й збудило вже десь далеко в світових мандрах іхню свідомість солодким передчуттям польоту на рідну землю, яка є для них єдиною дорогою, бо лише тут вони звідують свої шлюбні радості, лише тут співають весільних пісень і виводять потомство...

А ранок знову явив перед очима білизну повсюдних лютневих квітів. Авжеж, не просто дерева зацвіли інеєм, а, навпаки, зацвівши інеєм, обернулись на великі квіти. Вони урочисто супокійні; поміж стовбурами та верхами дерев немов куриться світливий запахущий димок, немов кожне з дерев обкурено серпанковим фіміамом. Дереваквітки застигли в незрушній ранковій тиші, й так само застигли запашисті дими, що стоять над землею хвилею, що має начебто якийсь внутрішній глухуватий перламутровий відблиск. А ген удалині, на лузі перед лісом і над лісом, що прослався по горбах та ярах, отой глухуватий перламутровий відблиск уже тайт у собі скуне рожеве сяяння, що, мабуть, належить близькому сонцю, яке має показатись.

Ці фантастичні квіти, ця соборна тиша й ці духмяні димки в соборній тиші зими — химерні витвори морозу, можновладця з крижаною душою, якій не чужа естетика прекрасного. Нічого не вдієш, що витвори його холодній минулі, така вже доля судилася, але не відмовиш морозу ні в самобутності вигадки, ні в епічній величі мистецьких шедеврів, ні в тому, що йому ніде не зраджує смак. А який він прекрасний колорист, як йому вдаються тони й півтони, як він знається на найтонших нюансах!

В цій соборній тиші, звичайно, о цій лютневій порі пташиний хорал був би недоречний, фальшивий. І лише підкреслюючи велич картини, поодинокі й тонесенські пташині голоси звучать скupo, хоча й не без гамованої життєрадісної експресії.

— Твітт, твітт... твіт, твітт...

— Ціннь, ціннь... ціннь, ціннь... ціннь, ціннь...

На такому білому коні, мабуть, у старовину переможці

в'їжджали в міста, що складали зброю й віддавали ключі від фортечних воріт. Відчувиши поклик сонця, білий кінь виривається зі стайні, що міститься на господарському дворі санаторію. За порогом, немов осліплений могутньою хвилею світла, що стоїть між небом і землею, кінь зупиняється, як міг би зупинитись перед неподоланим бар'єром. Та, хутко оговтившись і ще дужче відчувиши поклик сонця і простору, кінь із господарського двору біжить на лужок, що простилається за дерев'яними будівлями. На цьому лужку білий кінь спокійно пасеться навесні і влітку, зриваючи м'якими губами соковиту траву. Тепер він біжить тут по неходженому снігу так, наче по високій траві, помережаній квітами. Власне, він біжить по холодних та іскристих квітах снігу, по їхньому гострому мерехтінню, гордо задер морду вгору, довга сиваста грива розвіюється, хода його легка й граційна. Дивлячись, як поміж вільхами та березами не так, може, біжить, як творить диво білий кінь, не віриться, що його часто запрягають у повіз-грабарку, а в тому повозі-грабарці щодня треба щось возити: дошки, цеглу, сміття, корм для свиней, якісь продукти на кухню чи відходи продуктів із кухні. Кінь біжить по снігу, наче по високій весняній траві, ставить ноги з граційною рішучістю, шия вигнута дугою-коромислом, груди розтинають морозне повітря, задертий хвіст розвівається-розпорощується відоспадом, а в дikuватих очах — хмільні й дikuваті переблиски.

Гурт хлопців наближається до моріжка з транзистором у руках. Увімкнувши, крутять ручку настройки й нарешті знаходять ту музику, яку, напевне, й шукали, а саме — маршову. Увімкнувши транзистор на повну потужність, вони підступають усе ближче й ближче до білого коня, а той збавляє швидкість, зупиняється, наче за наказом.

А тоді з ним відбувається магічна переміна. По-лебединому вигнувши гривасту шию, з артистичною грацією балерини ставлячи ноги, наче вбиваючи їх у пухкий сніг, білий кінь проклав собі коло за березою, що росла посеред лужка. Коли вперше і вдруге пройшов під березою, низьке гілля черкнуло коня по холці й по крупу, наче погладило ласкавим доторком, наче підохочувало. Стоячи трохи збоку, я стежив за цією виставою на лоні природи й міркував: хто навчив білого коня так марширувати під музику? Адже своє вміння демонстрував він із натхненням і насолодою.

Й коли білого коня вже спроваджено до стайні, я ні-

трохи не здивувався, довідавшись од хлопців, що сюди він потрапив із цирку. Зазнавши травм і ставши непридатним на манежі, змушений був обернутись на тяглову робочу силу. Проте чаром мистецтва, з яким виступав на арені перед публікою, назавжди було пройняте його ество, й навіть тут, на господарському дворі, в ньому про-кидався актор...

Всі ці картини — лише прелюдія весни.

Адже середина лютого, адже по ночах тріщать морози, адже зима ще в повних своїх правах, котрі не підлягають нічному оскарженню. І, здавалося б, про яку прелюдію весни можна говорити? І все-таки ці картини, як і інші, що зостались непоміченими, являють собою передгру, початок, вступ. Передгра ця не дуже яскрава, початок цей іще не вельми виразний, вступ цей іще не безоглядно рішучий, проте вони вже народились у природі, живуть, звучать. Ця прелюдія має тепер, у лютому, начебто самостійне значення натяків і ясновидючих прозирань у майбутнє, хоча й не може ще вповні розкрити всі можливості мажорної весняної теми.

Всі ці картини — лише імпровізації, лише переддень весни. Але майбутня велика тема весни, цієї геніальної містерії природи, вже вгадується в коротких і мимовільних імпровізаціях, уже в них закладені кільчасті даростки нюансів, а в цих паростках нюансів — двоєдине ядро оновлення й згасання, розквіту й загибелі. Проте ще ой як рано думати про згасання й загиbelь, адже ще грунтовно, як слід, не опановано мажорний лад оновлення й розквіту, ще тільки на далеких піdstупах перебуває природа до опанування їх!..

Лише початкові такти прелюдії, в яких тільки вгадується завтрашня сила.

Торік восени я ходив до цього лісу дивитись і слухати, як із дубів опадає листя. Дивитись, бо листя в передчуствті близького похолодання відривалось від гілля із спокійною саможертовністю, падало, як барвищий дощ, застеляючи внизу килими зеленої папороті червоно-рудим своїм цупким тканням. Слухати, бо листя в беззвітряній тиші опадало з ледь чутним шелестінням, що нагадувало зів'ялі пригірклі пошепти вуст, які й неспроможні обізватись голосніше, бо знесиліли, бо життя з них і висотувалося отаким скрадливим подихом. Я дивився й слухав цю осінню картину, що мала заворожуючий зоровий та

звуковий ряд, і поволі ступав схилом яру. Як ізненацька різке, похапливе, шумливе лопотіння вдарило в вуха, обдавши мене миттєвим холодком мимовільного страху, і примусило спинитися, завмерти. За два-три кроки, з-під горіхового куща, з сум'яття папороті, прикиданого опалим листям, прожогом виринуло оте шумливе лопотіння й навскісно перелітало вільний простір між деревами. Наче наелектризований розпачем переляку, миготіли крила, скожі на барвисті клапті клоччя. І хвіст обвисав глухуватою, вогнисто-рудою обстріпаністю клоччя. І весь цей політ можна було б назвати вохристим, темно-бурим, жовтавим.

Так стрімко й настрахано летіла та сова, яку я наполохав. Ще, здається, встиг запримітити її пласкі, з нічною сліпуватою виряченістю очі, повні золотової каламутної мли. В польоті швидше скидалась на опудало, ніж на птаха, й у першу мить здалось, що це опудало — наче з позаземного буття, з пекла, витвореного народною уявою, з тієї містки підсвідомості, яка переслідує людину, зокрема, й такою реалією, як сова... Що її там посадило й, можливо, приспало в папороті під кущем? Чому посеред білого дня не спала в півтемному дуплі, очікуючи на ніч, щоб летіти на полювання, щоб безшумно пронизувати морок лісового повітря, вміло звихаючись між гіллям і зрідка покрикуючи з моторошною жалібністю: гу-гху-гхху-у-у!

Оте наполохане барвисте клоччя, зване совою вухатою, бо мало на голові химерні вушка, перелетіло в сонячному просторі поміж деревами й зникло в зеленому хмаровинні хвої, яке творили кілька злучених ув одному гурті старих і високих сосон. Десять там причаїлася, замаскувалась, і знову довкола запанував мирний супокій, ледь-ледь порушуваний тільки паданням-шеберханням мідного листя з дубів.

Тепер, узимку, мені так виразно пригадалась ця зустріч ізовою вухатою, наче все відбулось не торік восени, а щойно, і навіть іще не відтерпнув душою від мимовільного дражливого остраху. Борсаючись у злежаному снігу, що з хрупанням проламувався під ногами, я брів по схилу яру в лісі, приглядався до дерева, прислухався до якихось прісних посвистів невідлетілих пташок. Десять тут має бути її дупло, в якому вона ховається вдень, щоб вилетіти на полювання вночі, тільки в якому стовбуру, та чи пощастить мені вгледіти з землі?!

Я подивувався сам із себе, що не забув оту несподіва-

ну зустріч із своюю вухатою й що тепер, у погідний лютневий день, подався слідами своїх осінніх вражень. Хто знає, та, мабуть, я навідаюся сюди й тоді, коли оця ледве вловна прелюдія весни обернеться на весну вповні, на весну на порі. Бо не може не закортіти знову зустрітися з тією своюю...

Тут, у глибині лісу, далі від населених пунктів і доріг, я позавчора бачив трьох положливих кізок — трьох диких сарн. Граційні, вони вийшли з-за кущів і спинились на галявині, прислухаючись і приглядаяючись. Сонце м'яко тримтіло на їхніх рудих боках, а що здухвини здіймалися й опадали, то сонячні плями теж рухались, наче пульсували, наче дихали пришвидшено. Ласкавих контурів шії, що блищають еластичною шкірою, високо тримали гостроносі точені голівки, які приглядалися до світу зеленувато-горіховими, здається, косуватого розтину очима. Сарни пряли вухами, ловлячи лісові шерехи.

Одна, більша, тварина кинулась уперед, і на той рух умить вреагували двоє, вже вони бігли по сніговій галяві з легкою сторожкістю. Обережні й лякліві, сарни належали лісовій гущавині, належали таємниці, і я звідав таке відчуття, наче ця заказана таємниця постала переді мною наяву, тепер я можу приглянутись до неї пильніше. Й тільки я так подумав, стоячи за стовбуrom дуба й ледь ледь позиркуючи краєчком ока, як кози не те що спинились посеред галяви, не те що завмерли на мить, зовсім ні. Відчувши небезпеку, вони немов різко спалахнули посеред галяви — спалахнули різким і несподіваним рухом грудей, ніг і положливих, пульсуючих ший. Так різко може спалахнути полум'я, яке досі ледь тліло в глибині багаття. Спалахнувши тим панічним рухом, кози меткою хвилею сахнулися убік, уже зникли з галяви, вже й пропали в кущах, заставивши по собі лише сухе потріскування галуззя в кущах.

Та ще засріблилася снігова пороша в повітрі, й проміння заіскрилося в гострих скалках. Таємниця лісової гущавини зникла так само швидко, як і з'явилася.

А сьогодні лісова галява чиста, мов аркуш паперу. Може, з-за кущів знову появляться дики сарни, щоб на цьому аркуші паперу заставити письмена своїх слідів? Стою, чекаю, розглядаюсь довкола поміж деревами. Тільки скупий, із довгими інтервалами, пересвист птахів.

Минаю лісову галяву, йду через молодий ялинник, що сяє сріблясто-зеленою хвоєю, що терпко пахне глицею. Пахощі снігу, хвої та глиці, а ще смоли, що повиступала

на стовбурах, такі густі й різкі, що аж в очах пошипувє. Ось видніє стіжок сіна, залишений лісником для диких тварин, біля стіжка розсипано жолуддя, золоті кілька качанів кукурудзи, водянисто слизіють шматочки покришеного цукрового буряка. Можливо, не тільки лісник, а й школярі-юннати навідувалися сюди та ще в інші знайомі їм місця, щоб залишити корм для підгодівлі зайців, козуль, оленів.

Горобці зірвалися при моєму наближенні з копиці сіна, та ще неподалік заскрекотала сорока. Якісь тут ходили звірята й птахи, бо торочки слідів складаються в густе піктографічне письмо природи. Дерева зосереджено понасуплювались, наче прислухаються до самих себе, до землі й до неба.

Є в нашого народу, як і в багатьох інших народів, славні прислів'я про зиму на спаді. Про ту її пору, коли вона ще зима нівроку, при доброму тілі й при славному здоров'ї, та все ж таки, та все ж таки — настутили дні середини лютого, що вже є начебто прелюдією іншої теми...

Василів вечір додає дня на курячу ніжку, казали в старовину. А ще казали: тріщи не тріщи, вже минули водохрещі, дми не дми — не к різдву йде, а к великорідно, дуй не дуй, а вже не до ковбаси, а до яєць... Природа в людському сприйнятті завжди олюднена, за змінами природи бачиться людські пристрасті й драми. Природа — наче могутнє споконвічне дзеркало, в яке людина дивиться, пізнаючи глибше закономірності свого існування і свою вдачу, передбачаючи фатальну неминучість долі... Ще казали в старовину й кажуть тепер: як лютий не лютуй, а на весну брів не хмур; на стрітення зима з літом пострічається; сонце на літо, а зима на мороз.

Подобаються мені й такі прислів'я: дме вербич — кожуха тербич; вербич — два кожухи тербич; до першого грому земля не размерзається... Хоча ці прислів'я згадано лише в одному поетичному ряду з іншими, бо вербич о цій порі ще не дме, та й до першого грому ще далекенько.

О цій порі ще у великій силі отой віл, що випиває води повені діл, отой сивий віл, що через стіну перелізе, отой білий волище, який через стіну свище. У великій силі отой майстер, що буде без сокири і без ножа, без клиння і без підкління, а ще без дощок і без гвіздків, а ще без дрючків і без долота. У силі отой старий діло-характерник, що сивою бородою воду хлебче, що сам не біжить,

а стояти не дозволяє, який єсть завжди, а ситий не бувас.
Цей дідо-характерник зажив слави гостя, що тепло по хатах єсть, що зроду рук своїх не має, а узори вишиває.

Такої загадкової слави зажив мороз, бо то саме він і є дідо-характерник. Загадка — це чарівний світ поетичної таємниці, і в цьому світі мороз поєднаний народною фантазією з весною, що виступає прекрасною руйначкою всіх його мистецьких та господарських звершень: старий дід мости помостила, прийшла молода — мости рознесла! А скільки драматичної експресії в казаннях про сніг, який також має зникнути тоді, коли прийде молода й мости рознесе. Яка доля в снігу, що ось зараз іще з упевненою величчю покриває земні простори?.. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве; приходить тихо, а відходить з шумом; не п'є — живе, нап'ється — умре; невидимий біле зерно сіє, та ще не зійшло, як із світа втекло. А ось як мовиться про сніг і талу воду: як родиться дівка від матері, так родиться і мати від дівки; станеться так, що одного дня родить мати дівку, а дівка матір.

А це вже про весну: прилетіла птичка безногая, сіла на гульці — прийшла баба безротая, з'їла птичку безногую... Морози й сніги зими — як мимовільні предтечі весни!

В той лютневий день, перебуваючи під магічним впливом загадок, мені хотілось розмовляти з природою саме їхньою образною мовою, сповненою таємничої краси. Задерши голову до сонця, що розкошувало над селом, я сказав йому: «Ти — золота верба, стоїш посеред села, розпустила гілля на ціле Поділля!» Підставляючи пригорщи під сонячні промені, наче намагаючись сховати для себе назавжди дещицю їхнього сяива, я казав їм: «Ой ви ж золоті батоги з-за лісу та з-за пралісу!» Йдучи над скрижанілою річечкою в заметених берегах, я звертався подумки до неї: «Доки лежатимеш у старій постелі та й у новому вбранні? Скидай із себе вбрання, що з води народилось і води бойтесь. Згадай, ти ж бо річка, й не гоже, щоб твою воду у решеті носили! Пора вже тобі прокидатися скоро, крутитись гадюкою, щоб ніхто не переступив, пора як день, так і ніч бігти без коліс, без ніг, пора цвісти без насіння, хай знову тебе в решеті не носять!»

Півень стояв на порозі у хліві, стріпував крильми, наче поривався летіти понад мерехтливим сяйвом снігів,

і хрипкий голос йому булькав у горлі. Я спинився на вулиці, дивлячись на золотаво-рудого півня.

«Гей, ти! — казав йому подумки.— Уже кличеш весну? Кличеш, а не знаєш про те, що ти два рази родився, а не хрестився, на хресті розп'явся, а святым не вважався».

Півень, черкнувши гострими крильми червоні шпори на лапах, заспівав-засурмив, випинаючи груди.

«Еге ж, голубчику, більше всіх кричиш, а менше всіх робиш»,— мовив я докірливо вголос, бо перебував у доброму й грайливому настрої, то чом не погомоніти з птицею.

Півень заспівав на порозі хліва ще завзятіше, ѹ скоро йому відповіли по сусідству. Я глузував із нього:

«Радий, що з білого каменя народився, радий, що на голові червоний вінець, що від крику земля тремтить, од гласу мертві встають».

Каркнула ворона у верховітті ясена, я запитав у неї:

«Коли вже матимеш сито, не руками звите?»

На осонні з даху будинку ллялися іскристі дзюрки з крижаних бурульок:

«Ого, сімсот поросят, а всі лузком лежать!»

«Перехилившись через цямрини, набирала молодиця воду з колодязя цинковим відром: ліз карасик через пелазик та у воду — плюсь!.. Темна вода погойдувалась у відрах, коли молодиця йшла через білу дорогу: два пси замочили носи, води напилися і додому подалися».

Так я ходив по селу, так розмовляв із білим світом, і білий світ розумів, бо, либонь, така мова найприступніша для нього. Вже сизо вечоріло у садах, уже ось-ось за лісом, за пралісом мали повиснути золоті клубки, себто — зійти зорі. Вже скоро в бабиній хатині мала повиснути хліба країна, щоб собаки гавкали ѹ не могли дістати,— себто мав зійти місяць над селом.

Прелюдія весни вичаровувала збудливу й гостру красу загадкової природи, що всміхалася таємницями.

А ця зустріч на вулиці — наче також усміх таємниці.

На довгих ніжках-галузинках ішов назустріч великий птах. Аж ніяк, звичайно, не гусак, зустріч із яким не видалася б несподіваною. Я впізнав у ньому лелеку, званого ще гайстром чи бузьком. Тільки чому цей гайстер записався у пішоходи замість того, щоб міряти крильми небесні простори? І чому йде по втоптаному сніжку так, як міг би йти навесні по шовковій луговій траві?

Тигристе кошеня випірнуло з щілини в паркані, прімружилося, згорнулось пухнастим клубком, і лелека, проходячи мимо, легенько луснув дзьобом тигристе кошеня по тім'ю. Приснуло так, як присок, назад у щілину в паркані, а лелека незворушно ступав уперед.

Біля колодязя, де сріблилась намерзлою кригою вода, лелека спинився. Стрельнув довгою щиєю в один та в другий бік, тоненъко клацнув дзьобом. І глянув на вершок клена так, наче хотів дістати щиглика, що метушився на гіллі. Чорно-біло-червоно-жовтий щиглик не звернув ніякісінкої уваги на лелеку, й тоді великий птах, наче образившись, знову клацнув дзьобом.

І вже також не звертав уваги на товстодзьобого щиглика, тягнувся поглядом у вечірні небеса. Може, йому вже причувався у сизій висоті поклик лелечий. Але ще не час повертатися лелекам додому, ще не пора озиватись у небесах. Треба чекати принаймні до кінця березня, а коли весна припізниться, то й довше, лише тоді повернуться побратими додому. Може, тоді повернеться з вірію і лелечиха, на яку він також очікує, зоставшись на зимівлю у селі.

Тужливо подивившись у небо, лелека від криниці повертається назад у бічну вуличку, з якої вийшов. І я бачу тепер, що праве крило в нього раз і вдруге відвисло до самої землі, черкнувши чорним пером по снігу. Лелека глухо зашипів, наче розгніався, підтягнув одвисле крило вгору, приклав до довгого тулуба, та скоро воно знову безсило відвисло й знову черкнуло чорним крилом по білому снігу.

Отже, переламав крило, а тому й не зумів одлетіти до вірію наприкінці серпня, зостався на догляд дітей чи дорослих у людському гнізді. Ти ж бач, як призвичаївся до безкрилого свого побуту і як призвичаїлись усі до земного лелеки. Та все ж таки жде на весну, чує її прихід заздалегідь, наслухає пісню побратимів у небесах, де ще не скоро їй, скромній і простій, появиться...

Лелека-гайстер поволі, але впевненою ходою йде по вуличці, скоро й зникає у відчиненій хвіртці якоїсь садиби, а я не можу позбутись гострого відчуття, що спектр пташиних емоцій близький до людських.

Сонце зводиться усе вище й вище, повінь світла прібуває все навальніше, й дивно думається про те, що чекаю на весну. Чекаю разом із дятлами, повзиками й піщухами в лісі та ще з отією свою вухатою, що ховається

вдень у темному дуплі; чекаю разом із міріадами торішніх гнізд, до яких мають повернутись перелітні птахи; чекаю разом із білками-вивірками, із цирковим конем, чия душа й досі живе споминами про артистичні злети, разом із кізками, скаліченим лелекою і горластим півнем, котрий по току-току ходить паном у червоному сюртуку. Та ще чекаю з деревами, котрі ранніми ранками покриваються інеєм, розцвітаючи величими фантастичними квітами. Будь-яка нова свіжа прикмета весни схожа на її хоч і скуче, та не таємне, а явне привітання, і так приємно в ці дні ходити скрізь і віднаходити ці прикмети. Віднаходити ці прикмети й класти в душу на сковок, як дорогі коштовності, ѹ чим більше тих коштовностей — тим багатший, осяніший, щасливіший. І так чудно почуватись, що ніхто й не здогадується про твої весняні реліквії, ніхто й не підоозрює про назбирані тобою скарби. С серед них і зовсім незначні, та й незначні бережеш. Бережеш похрупування-лопотіння снігового насту під ногами, коли йдеш понад берегом заметеної річки. Бережеш і той особливий запах снігу, що нагадує ледь вловний, кволий аромат пролісків, а значить, цей запах снігу є провінницькі весняний. Струнiste вербове гілля зазеленіло яскравіше, ніж досі, так, наче зсередини набрякло світлом, і бруньки помітно набубнявіли, залисніли, а на лозах уже вигріваються пухнасті котики. Помітно почевоніла кора молодої липи, наче прикрасилась першою засмагою. Тіні від дерев у садах та в лісі вже начебто не темні на білому тлі, а з глибоким блакитним відтінком, і в цьому стихійному малярстві такожчується натхнення весни. Крижані бурулі на хатах — то магічні кристали, що концентрують у своїх прозорих структурах сонячне проміння, обертаючись на срібні злитки сонця. Й ці злитки скапують на землю беззвучними горошинками, що складаються у довгі беззвучні музичні фрази... ходиш, збираєш усі ці простенькі реліквії, складаєш у душі й ніяк не можеш вдовольнитися скарбами в скарбниці, бо здається, що все мало й мало.

Лютневі дні середини місяця усміхаються. Усміхаються — день за днем, і в кожного дня та усмішка відмінна, не схожа на інші.

Ранкова усмішка ще начебто понад силу, ѹ сяйво погамоване, приглушене млою, що покриває землю після ночі. Ранкова усмішка має цілий спектр, що складається з різних кольорів та ще відтінків тих кольорів. А серед

них можна відзначити сивасто-темний старого срібла, що розіллятий по засніжених полях, що начебто вібрис від шпаркого морозцю. А при обрії, де має зійти сонце, до того сивасто-темного старого срібла домішано малиново-рум'яних барвників, що поступово далі обертаються на зеленкувато-сизі, аж поки при обрії на заході стають попелясто-сизими.

А вже вдень усі ці відтінки вичахли, повітря очистилось від мли, уже й морозець пригас. Летить сонце посеред неба, як птах-месія, і в цю пору усмішка дня широка та світла, щира та безпосередня. Вона біла-блісінка, бо творять її дзеркала снігів, та ще блакитна, бо творять її також дзеркала небес. Отака вона весь час біло-блакитна, пульсуюча, тільки є довкола, і все в довколишньому світі наче розквітає у промінні тієї усмішки лютневого дня. Та усмішка призначена й тобі, й ти не можеш не піддатись оновлюючим чарам її екзальтованої сили, твоя душа відповідає також усміхом, що резонує чисто і ясно.

Ще трохи, ще якийсь десяток днів — і скоро лютому кінець, але чомусь не хочеться думати про те, що ці безмежні сонячні усмішки зникнуть разом із снігом і зимою. Усмішки лютневих днів у середині місяця — не що інше, як цвіт сонця й світла. Так, цвіт світла, бо й воно розквітає у переддень весни так, як розквітає сніг, як розквітають небеса, як усе розквітає, оновлюючись, у цьому світі.

І раптом — сонце сідає за обрій, зовсім не скоже на оте сито-вито кругловито, хто загляне — той заплаче. Бо таки можна дивитись на його важко-кривавий жар, що дотліває круглою діжею, а над тим жаром темніє грозове вугілля хмари, підпливаючи знизу золотим сяйвом, наче йорданською червоною водою. Сонце ховається за обрієм, пустивши огністі стріли та огністі списи в присмучені високості, й несмертельні ті стріли та списи горять, наче віщи знаки суду й покари.

Уночі стугонить вітер, шаліє хуртовина, мовби відчинались двері пекла, випустивши на волю відьомське та бісівське насіння, наче фурії телесуються у дикій оргії, святкуючи свято апокаліптичної руйнації. Наступний ранок каламутно-сивий, наче одягнений в овечий кожух, вивернутий вовною назовні. І цей ранок якийсь напівсонний і хмільний, він не так іде по землі, як заточується по заметах, що повиростали за ніч. Лапатий сніг сіється і сіється, наче борошно свіжого помолу з величезного

небесного мішка, що розв'язався від чибісів необережності. Зима! Грізна, як невідвортна доля, вона при повній силі та здоров'ї, при безмежній своїй владі — й, здається, немає нікого й нічого, що не визнalo б цієї влади.

Хурделить і ввечері, та близько півночі хуртовина вгамовується, поволі розсмоктуються хмари, й надходить тиха, безвітряна ніч. Урочиста оксамитова блакить темніє угорі, як темніє вода в ополонці, прорубаній у річковій кризі. Зірки, наче золоте жолуддя, рясніють розси-пищами, ллючи миготливе, льодяне сяйво.

А вранці здається, що нарешті наступило на землі царство снігу.

Сніг позамітав дороги й вулиці, лежить по городах і садках. Деякі кущі зовсім заметено, лише пучком гілок означаються з кучугур. Ялини повдягались у білі кожухи, геть зовсім сковані зелень хвої. На гіллі дерев лежить пухке, ворсисте хутро, яке начебто знято з найніжніших полярних песців. Гай-гай, скільки ж песців упоплювала хурделиця, що вистачило на велетенську шубу, в яку зодяглася земля від обрію до обрію, а тепер вигривається у хутрі й, дивлячись у свічадо небес, не намилується на свою вроду.

Апофеоз білого кольору, торжество снігової білини, яка, однак, не видається одноманітною, а розкинулась морем, де хвилі грають сліпучими спалахами, де сяйво має свої ритми і тональність.

Сніги в цей день, коли сонце птахом-месією звершує величний ритуальний політ над землею, начебто сягнули найповнішого розвитку своєї теми в тому самостійному музичному творі, яким є прелюдія весни. Вони зацвіли так, як іще не цвіли досі, і сяйво розквітилих снігів наче аж гримить нестимною радістю, і все довкола перейнялося її настроєм — дерево і пташка, протоптана до колодязя стежка й людина, що йде з відром по воду... І як не пошкодувати, що минуцій цей апофеоз білого кольору, минуще торжество снігової білини!

У селі чорні кощаві дуби на тлі блакиті небесної і там і сям зацвіли-вродили антрацитного вугільного блиску похмурими пуп'янками. Пуп'янки ці непорушними бовванами стримлять на гіллі, й лише зрідка який розпросторить широкі пелюстки-крила і, чорним криком каркнувши, полетить геть у темному польоті.

Ці пуп'янки, що мають антрацитовий сяйливий зблиск, не що інше як граки, гайворони.

Пополудні, а точніше — в раннє надвечір'я, зібралися вони величезною зграєю й ширяли над полем між лісом і селом. Зграя в цьому польоті нагадувала цільний живий організм, який то стискався, то розширювався, темною хвилею припадав то нижче до землі, а то вище зринав. У цій зграї-хмарі пульсували хвилі в різних напрямках, хоча від того зграя не розпадалась, вона творила в повітрі якийсь велично-похмурий танець і водночас воявничу музику до того танцю, каркаючи, шелепаючи крильми.

Птахи звершували в небесах колективне своє шлюбне грище, звершували за покликом крові так, як чинили споконвічно.

А потім полетіли на палаючий захід, у сяйливі вихори оранжево-сизого сонця, наче десь отам, над обрієм, свій похмурий шал мали злити воєдино з полум'яним шалом світила.

Можна було б сказати, що мою прелюдію весни творять звуки, які близько чи віддалено нагадують звуки, народжувані музичними інструментами. Хіба село, поле, ліс не озвуться начебто відлунком арфи чи флейти, скрипки чи сурми, окарини чи дримби? Але, кажучи про живе звучання прелюдії весни, про її мелодичний малюнок, про її звукоряд, я говоритиму просто й невелемовно про те, що вони тримаються на речах предметних і звичайних. Тримаються на хриплому співі півня, що на причілку хати підставляє дзьоба під осонцену краплю талої води, яка просяяла з ринви. І на мерехтливому капежі краплин, що весело відригаються від бурульок, нагадуючи експресивний танок. І на розлогому студеному зітханні снігового насту, що осідає на схилі яру, й тоді по осілій поверхні проскакує тінь миттевого смутку. У цьому звукоряді, у цьому мелодичному малюнку — й голоси яскраво-червоних шишкарів, що викривленими дзьобами розклюють блискучі шишкі на хвойних, і донизу з сухим шерехом опадає луска з шишок, а також окрілене пахуче насіннячко... А ще добродушні, приязні голоси снігуровів, що роздзьобують реп'яхи та череду на пустиріщи, начебто й зовсім байдужі до свого нарядного одягу, де тобі й червоний колір, і чорно-синій, і сіро-голубий, і білий... А також яскраві — у ширій гармонійній злагоді поєдналися кольори червоні, жовті, чорні та білі — щиглики, які ось зібралися великою зграєю, моторно літають над полем і дружно тріщать-щебечуть-скрикують... У піс-

нях птахів можна вловити безліч інтонаційних відтінків, і в своїй сукупності всі звуки складаються в дуже ширу, задушевну мелодію. З кожним новим днем ця молодія немов забагачується на нюанси, на вивіреність інтонаційних взаємовідношень, у ній більшає й більшає сонця, воно пульсуючими хвилями прибуває, починає дзвінкіше лунати — і вже скоро здається, що то саме сонячне світло співає пташиними голосами, голосами снігурів, щигликів, шишкарів, повзиків і пищух.

Це все пташки неперелітні, осілі, які зимують у дома. Вже весна щебече в їхній крові, озивається сонячною пристрастю їхніх голосів.

Але ж і ті, що відлетіли, вже мають почуття поклик весни із рідного краю. Поклик оцього краю, що розкинув перед тобою велетенські білі крила польових безмеж. Він живе в пам'яті їхньої крові. І вже, можливо, на чужині позбирались вони табунами й летять, бо дорога неблизька, бо подолати треба тисячі смертельно небезпечних кілометрів. Уже десь летять крижні, котрих задовольнить і невелика проталина на льоду річки чи лісового озера, береги яких іще засніжені. Летять лелеки й лебеді, сірі гуси й чирки-тріскунки, летять ластівки, летять жайворонки, летять соловейки — додому! додому! в рідний край, що чекає на їхні пісні, які тільки й можуть дозвініти там, де птахи народились, де їхня материзна-батьківщина...

Гріються бруньки в теплі сонячного проміння, набрякають, бубнявіють, мерехтять сизо-коричневою клейковиною. Ловлять сигнали весни, передаючи ті сигнали під землю, в коріння, щоб невдовзі прокидалось, щоб починало черпати життедайні соки, женучи їх у стовбур, у крону.

Ще в заметеній сніgom землі спить до слушної пори цілий світ, але в невидному, потаємному тому світі вже ось-ось мають починатися зміни, або й почалися.

Це світ багатолікого зела, що чекає на візнесіння своїх зелених душ до сонця й світла, на волю й повітря, під теплі дощі й погожі зорі.

Має початись візнесіння сон-трави з-під опалого листя й сухого галуззя в лісі; візнесіння пролісків, чиї пелюстки схожі на лапаті сніжинки недавньої зими; візнесіння рясту, що наче позичить собі кольору в небесної далечині. Возноситимуться зелені душі запашної рути, барвінку, материнки, дібровної вероніки, парила, конвалій, купини, буквиці, перстача, звіробою, бобівника, череди, гір-

чака, живокосту, лучного комонника, чистотілу, мати-й-мачухи, золототисячника, орляка, цикорію, любистку,— та забракне снаги й духу, щоб перелічити все, щоб уявити разом усю ту майбутню розмаїтість!

І восени, й узимку на місцевому базарчику одна стара жінка чи дві, а подеколи три-чотири продають ягоди горобини чи калини, сушений цвіт, стебла й коріння лікувальних рослин. Пов'язане в пучки, в торбинках і мішечках, лежить їхнє багатство на дерев'яних базарних столах, має попит у покупців, хоча й не скажеш, що той попит такий і великий. До того ж купують люди старшого віку, котрі ще трохи знаються на травах і корінні, а молодь обходить, не підступається близько.

Обличчя у старих жінок помережані зморшками, проте спокійні й тихі, наче на них відбився знак спокою і мудрості, дарованих усезнаючою природою... Вони продають пучки звіробою, цвіт липи, чаполоч пахучу, деревій, собачі реп'яхи, ромашковий цвіт, глуху кропиву, цикорій дикий, коріння лепехи, проскурняка, земляного ладану (лікарської валер'яни), чемериці...

Часто дивлюсь на цих непоказних жінок і на їхній зовні непоказний товар. Вони знають, як і коли заготовляти рослини. Скажімо, чемерицю слід заготовляти у серпні-вересні чи в квітні, а квітки коров'яка (дивини залізняковидної) зривають лише до обіду один день, після обіду квітка в'яне й опадає... Ці жінки виходили своїми ногами довколишні яри, ліси та луги, їм відомо, де ще збереглися зовсім рідкісні рослини, яких меншає і меншає, яких і зовсім може не стати...

Ще тільки звучить у природі прелюдія весни, ще тільки розвивається її тема, яка згодом вповні розвинеться, сягнувши апогею, а вже зараз коріння рослин, насіння майбутніх трав і квіток, розсіяні по землі чи сковані в її лоні, налаштовуються на позивні відродження й свого Вознесіння до сонця. А відтак налаштовані й на те, щоб брати з землі силу й здоров'я, які обертаються силою й здоров'ям людини.

Трави — маги й ворожбити, споконвічні віщуни, що виповідають нам таємниці матері-землі.

А ще вони — геніальні маги й ворожбити неповторного українського слова, яке в своєму розмаїтому багатстві являє глибини, котрі не завжди й осягнеш розумом, звичлив до штампів і шаблонів. Ці глибини слова могли бути вичарувані гаями й дібровами, байраками й балками, лугами й уроцищами.

Наведу лише кілька прикладів цієї сили землі, що народила силу людського духу.

Тепер кульбаба ще спить у землі, щоб ранньої весни зазеленіти, щоб вимережити простори суцвіть кошиками жовтогарячих квіток. І як багато їх зацвітає, так багато по різних місцевостях є назв для неї, і в назвах — наче сама драматична історія розквіту, буйня й зів'яlostі. Послухайте лишень: бабка, бабакуль, бородавник, барапки, вовчий зуб, гуменник, дівоча сталість, цикорій, жабник, жовтушка-качанець, купала, купава, летючка, маїк, молочко, молочник, мужеська вірність, падиволос, павуки, плешивець, помпава, попове гуменце, прищавник, пупава, пустодуй, пувка, скульба, сліпа тютя, сліпак, сліпота. Й це ще, виявляється, не все! До цього ряду можна додати ще такі назви, як баба біла, бабакуля, бабка й дідик, бульбабка, дідухи, корибаба, кісник, крильбаба, кульбаба, кульбавка, курибабка, милайниця, молоко бабине, подуванчик, полудняшка, пррабабка, правдибабка, предіди, рембаба, світобаба, хрещатник, шалата таліянська...

Звичайно, це ще не всі назви, дані в різних місцевостях такій начебто скромній і непоказній, такій начебто не екзотичній рослині, як усіма знана кульбаба. Проте золото її цвіту, напевне, найвищої проби, раз спонукав народну фантазію творити, раз маємо такі словесні скарби!

А подорожник? Бабка дика, бабка космата, бабка середня, вершівник, дорожник, зілля бабине, ключка, на-путник, отроцел, перепутник, подорожник суховерхий, подорожка суха, попутник, поранник, порізник, придорожник, припугничник, припутник лісовий, путник, ранник, рябник, рямник, семижильник, трипутник, швигавка польова, язичок вужовий. А ще ж є й інші назви: бабка більша, базки, базочки, буквиця, парник... І, звичайно, це ще не всі, можна почути інші!

А парило, що таке невибагливе до ґрунту, росте скрізь, яке незвичайне розмаїття назв, серед яких важко виділити найобразніші, бо кожна з них є перлиною. А всіма знаний, широко поширений звіробій хіба так само не похвастається перлинами-шедеврами, кожен із яких неповторний і унікальний, кожен із яких самобутній і завершений образ! Та візьміть міколайчики сині, брусницю, живокіст, медунку, свербіжницю, комонник лучний,— всі можуть похвалитись щедрим урожаем сповнених смислу назв.

О, ці жінки на базарі знають, очевидно, не тільки їхні магічні лікувальні властивості. Їм має бути відома й та їхня велика магія, що спричинилася до такого мовного багатства, яке також здоровить людську душу, омолажує, окрилює.

Друга половина місяця лютого, ще тільки прелюдія ранньої весни, але вона, ця прелюдія, вже несе в собі таємницю й загадку вічного зела й вічного слова.

Та ще немає ні пролісків, ні лісового сну, ні фіалок на галлявах. Адже — лютий, сніги!

І все ж таки в селі я бачу безліч квітів, що з кожним днем розвиваються й розцвітають усе яскравіше і яскравіше.

Ці квіти — очі людські.

Ще недавно берегли стриману зимову тональність, ще недавно в них синів колючий холодок. А тепер, коли по-більшало тепла, вони зацвіли світлом, а ще зацвіли добротою й сподіваннями. Я вигадав для себе химерне заняття — ходжу по сільських вулицях і збираю погляди очей так, як можна збирати ряст у лісі. Збираю погляди карі й сині, зелені й голубі. Зриваю так, як можна зривати купаву. І пучечками складаю в душі, у пам'яті. Барвисті, наче аж оббрізкані росою, вони й пахнуть так, як пахнуть ранні квіти.

З кожним днем очі розвиваються усе ширше, з кожним днем розцвітають усе яскравіше, і мені дорогий цвіт світла, що прибирає карого, зеленого чи блакитного відтінку.

Очі цвітуть!

ЗМІСТ

Живі в пам'яті	3
Для історії	14
Сад на схилі гори	21
Синьошийка-варакушка	29
Косовиця	34
Прядка	40
Безсмертя смертних	46
Балакучий Козир	56
У степу на станційній околиці	65
Спитай у вітра	76
Помста	85
Мирова	96
Андрій Шуляк	106
Дужче ясного сокола	115
Панасиха	132
Жінка-сонде	138
Чужа	154
Якась чортівня у Хвощівці	163
Жінки є жінки	173
Погребиця	188
Декамерон із Тернівки	195
Через Вишневу гору	206
Звабники і звабниці	211
Сусідка через дорогу	238
По-хазяйськи	247
За двома чоловіками	255
Цефея	262
Нова модель машини	272
Нарешті син вибився в людо	282
Оргія	295
Від світу сього	308
У хаті	320
Пізня дорога додому	327
Прелюдія весни	334

Евгений Филиппович Гудало
ИСКУССТВО НРАВИТЬСЯ ЖЕНЩИНАМ
РАССКАЗЫ

Издательство «Радянський письменник», 1985
(На украинском языке)

Редактор В. В. Плющ
Художник Р. М. Багаутдинов
Художний редактор Н. В. М'ясковська
Технічні редактори: О. К. Бинецько, Л. М. Бобир
Коректор А. М. Голик

Інформ. бланк № 2075.

Здано на виробництво 08. 02. 85. Підписано до друку 28. 06. 85. БФ 18547.
Формат 84×108 $\frac{1}{2}$. Папір друкарський № 2. Шкільна гарнітура. Високий
друк. 11,25 фіз.-друк. арк.+1 вкл. 19,01 ум.-друк. арк., 20,37 ум.-фарб. відб.,
20,52 обл.-вид. арк. Тираж 30 000 пр. Зам. 318-5. Ціна 1 крб. 50 коп.

«Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів-5, вул. Зелена, 20.

Гуцало Є. П.

**Г97 Мистецтво подобатись жінкам: Оповідання.—
К.: Рад. письменник, 1985.— 358 с.**

До нової збірки відомого українського письменника, лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, увійшли оповідання, написані останнім часом. В окремих із них звувається відчуття минулої війни, мотиви незмируючої пам'яті про полеглих на фронтах Великої Вітчизняної.

Більшість же оповідань — сучасної тематики, їх герой живуть і трудаються в сьогоденному селі. Особливо вирізняється низка творів, у яких письменник то з широю ніжністю, то з теплою усмішкою, то з добрим гумором ліпить цілу галерею колоритних жіночих образів. Книга пронизана світлим почуттям любові до рідної землі, до тих, хто дбає про її розвиток, до матері, до жінки. Оповідання захоплюють увагу читача і неординарністю характерів, і назвичайними ситуаціями в житті персонажів, і багатством барв, і веселими нотками непідробного народного гумору.

Г 4702590200-103
Г M223(04)-85 25.85

У2

1 крб. 50 к.

